

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

İLHANLILAR DÖNEMİNDE VAN GÖLÜ
HAVZASI

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Salim CÖHCE

HAZIRLAYAN
Erol KELEŞ

MALATYA-2017

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

İLHANLILAR DÖNEMİNDE VAN GÖLÜ HAVZASI

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Erol KELEŞ**

**Danışman
Prof. Dr. Salim CÖHCE**

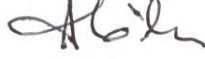
Ağustos 2017

MALATYA

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

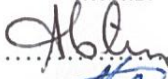

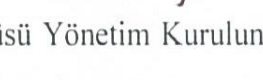
**İLHANLILAR DÖNEMİNDE VAN GÖLÜ
HAVZASI
DOKTORA TEZİ**

DANIŞMAN
Prof. Dr. Salim CÖHCE

HAZIRLAYAN
Erol KELEŞ

Jürimiz 21.06.2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu doktora tezini (oybirliği ~~oyçokluğu~~) ile başarılı bularak TARİH.....Anabilim, D. GENEL TÜRK TARİHİ. Bilim dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı	imzası
1. Prof. Dr. Salim CÖHCE	
2. Prof. Dr. Neşihan ÖZEL	
3. Prof. Dr. Mustafa DAŞ	
4. Doç. Dr. Erkan GÖKSU	
5. Doç. Dr. Recep ÖZMAN	

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÖNETİM KURULUNUN 29/06/2017. tarih ve 2017/29-12 sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Unvan Ad Soyad
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Salim CÖHCE'nin danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım "İLHANLILAR DÖNEMİNDE VAN GÖLÜ HAVZASI" başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün kaynakların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Erol KELEŞ

BİLDİRİM SAYFASI

Prof. Dr. Salim CÖHCE' ni danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım "İLHANLILAR DÖNEMİNDE VAN GÖLÜ HAVZASI" isimli tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu

sürenin

sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

..../..../2017

Erol KELEŞ

ÖNSÖZ

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan Moğolların bütün dünyaya hâkim olma idealinin tabii bir sonucu olarak 1260'da tamamlanan büyük göçü müteakip İran'ın batısı, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesinde ortaya çıkan İlhanlılar bahse konu yüzyılda sadece Anadolu da değil bugün Ortadoğu adıyla anılan bölgenin büyük bir kesiminde de önemli ölçüde etkili olmuş siyasi teşekküllerden birisidir. Yurt dışında pek çok çalışmaya konu olmasına rağmen ülkemizde İlhanlılarla ilgili yeterli çalışmanın yapıldığı söylenemez. Mevcut birkaç çalışma da siyasi tarih ağırlıklı olup bahse konu dönemi yeterince aydınlatacak mahiyeti haiz bulunmamaktadır. Esasen bu husus büyük oranda yurt dışında yapılmış bulunan çalışmalar için de geçerlidir.

İlhanlıların merkez üssünü başta Tebriz ve çevresiyle Aladağlar, bir başka deyişle Van Gölü havzası'nın kuzey kesimi teşkil eder. Bu bölge aynı zamanda önemli yolların güzergâhı üzerinde yer alır. Nitekim söz konusu yöre Doğu Karadeniz bölgesinden İran içleri ile Basra körfezine, Hazar havzasından Diyar-ı Bekr ve Doğu Akdeniz cevresi limanlarına ulaşan yolların geçtiği ya da bu yolların kontrol edilebildiği bir konuma sahiptir. Bu yollar sadece ticaretle ilgili olmayıp aynı zamanda askeri, siyasi ve ictimai hareketliliğin de yaşandığı güzergâhları teşkil eder. Bölgenin İlhanlılar tarafından tercih edilen bir bölge olması da bu özelliğinden kaynaklanmış olmalıdır. Dolayısıyla bölgeye gelip yerleşen Türk ve Moğol kabilelerinin teşkil ettiği İlhanlılar için yörenin sağladığı bu neviden imkânlar fevkalade bir öneme haiz bulunuyordu. Onun içindir ki İlhanlılar İran, Suriye ve Anadolu'nun sadece siyasi hayatında değil aynı zamanda sosyo-kültürel ve dini-içtimai hayatında da etkili olabilmişlerdir. Bunun gibi hususların aydınlatılması elimizdeki çalışmanın başlıca amacını teşkil edecektir. En azından bu araştırmanın ileride yapılacak olan diğer incelemelere de ilgisi oranında yol göstereceği düşünülmektedir.

Bu çalışmaya esas teşkil eden coğrafyanın Antik çağına dair bilgilere ulaşmamda yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Recep ÖZMAN'a, ülkemizde Moğollar ve İlhanlılar alanında önemli araştırmalar yapması yanında bir takım kaynakların temini hususunda da her zaman yardım gördüğüm hocam Prof. Dr. Neslihan DURAK'a ve bu çalışma konusunu vererek araştırmam esnasında zengin kitaplığı yanında engin bilgisini de esirgemeyen hocam Prof. Dr. Salim CÖHCE'ye teşekkürü bir borç bilirim.

ÖZET

XIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Moğol istilası özellikle Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesinde çok önemli gelişmelere yol açmıştır. Konu hakkında gerek ülkemizde ve gerekse yurt dışında pek çok çalışma yapılmasına rağmen Doğu Anadolu ve Van Gölü Havzası açısından Moğol hâkimiyetini konu edinen müstakil bir araştırma yapılmamıştır. Hâlbuki Hülegü'nün İran'a gelişiyle Tebriz merkezli kurulan İlhanlı devletinin ticari, askeri vb. bakımdan Anadolu, Doğu Akdeniz ve Karadeniz ile irtibatı büyük ölçüde bu yöre üzerinden gerçekleşiyordu.

Van Gölü Havzası verimli yaylalarıyla da ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak tabii özellikleri üzerinde barındırıyordu. Nitekim Aladağ ve çevresi Moğolların ictimai hayatlarında vazgeçemeyecekleri avlanma imkânlarına sahipti. Memlûklar üzerine sefere çıkan Hülegü bu yaylalara hayran kalmıştı. Seferden dönerken de Aladağlara uğrayan Hülegü, burada bir saray yaptırmış ve bir müddet burada kalarak hem istirahat etmiş hem de siyasi askeri gelişmeleri buradan takip etmeyi münasip görmüştü. Bundan sonra Hülegü Han kışları genelde Mugan ya da Arran'da geçirirken yazları da Aladağ'da ikamet edecektir. Hülegü'den itibaren yazlık karargâh olan bölge diğer İlhanlı hükümdarlar döneminde de önemini korumuştur.

Van Gölü Havzası, Moğollarla birlikte gelen konargöçer Türk ve Moğol aşiretlerinin sosyo-ekonomik hayat şartlarını tatbik etmelerine de müsaitti. Bu bağlamda pek çok Türk aşireti İlhanlılar tarafından askeri maksatlı olarak bölgeye iskân edilmişti. İlhanlı hâkimiyetinin son bulmasıyla meydana gelen karışıklıklar yöredeki nüfusun dağılmasına sebep olduğu gibi daha sonra kurulacak olan Kara ve Akkoyunlu Türkmen teşekkülleri içerisinde yer alarak Van Gölü Havzası'nın bir Türk yurdu haline gelmesine katkı sağlayacaklardır.

Anahtar Kelimeler: Van Gölü Havzası, İlhanlılar, Moğol, Türkmen, Anadolu, Aşiret, Aladağ.

ABSTRACT

Mongolian invasion which emerged at the beginning of XIII. century caused very important developments especially in Adharbayjan and Eastern Anatolian region. Although many studies had been done about this subject specific research hadn't been done about the Mongolian domination in Eastern Anatolian Region and Van Lake Basin. But indeed with arrival of Hülegü İnan, founded in Tabriz centered İlkhanids government's trade, military and etc. Relations was performed on the ways of Anatolian, East Mediterranean and Black Sea.

The fertile Basin of Van Lake included to provide the basic needs of the military. Thus Alataq and its surroundings have the hunting opportunities that The Mongolians never gave up. Hülegü who went battle on Mamluks adored these plateaus. Hülegü who visited the Alataq when he came back from the battle he had a castle built here and he stayed here for on while for resting and for observing the military developments here. After that Hülegü spends winters generally in Mugan or Arran, in summers he resided his time spending in Alataq. From Hülegü being a summer military headquarters region keep its importance during the term of İlkhanids rulers.

Van Lake Basin was convenient for the social and economic life conditions area of the Turkish immigrants who came with Mongolians. For this reason many Turkish tribes were settled here for the military purposes by İlkhanids rulers. As the chaos happened after İlkhanids ruling ended caused the dispersing of population in this region, it helped Van Lake Basin to be a Turkish home establishing Black and White Sheep Turkman governments.

Key Words: Van Lake Basin, Ilkhanids, Mongol, Turkoman, Anatolia, Tribe, Alataq.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
ONUR SÖZÜ.....	iv
BİLDİRİM SAYFASI.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR.....	xiv
KAYNAKLAR - ARAŞTIRMALAR	xv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

VAN GÖLÜ HAVZASI'NDA MOĞOL HÂKİMİYETİNİN TESİSİ

A. HAREZMŞAHLAR DEVLETİ VE MOĞOLLARIN İRAN'I İSTİLASI	19
a. XIII. Yüzyılın Başlarında Asya'nın Genel Vaziyeti ve Çingiz'in Zuhuru	19
b. Harezmsşahlar ve Sultan Alaeddin Muhammed Harezmsşah	20
c. Otrar Meselesi	21
d. Çingiz'in Tarruzu ve Harezmsşahların Savunma Stratejisi.....	22
B. HAREZMŞAHLARIN ÇÖKÜŞÜ VE CELALEDDİN HAREZMŞAH'IN ANADOLU SINIRLARINA ÇEKİLİŞİ	23
a. Celaleddin'in Afganistan ve Hindistan'daki Faaliyetleri.....	24
b. Celaleddin'in Batı İran'a İntikali ve Yeni Bir Devletin Tesisi	25
c. Moğollardan Kaçan Türklerin Celaleddin'in Hizmetine Girmeleri.....	26
d. Celaleddin'in Gürcistan Seferleri ve Tiflis'in İstirdatı	28
e. Türkiye Selçukluları ve Eyyubilerle Münasebetler.....	29
f. Ahlat Kuşatması	30
g. Yassıçemen Meydan Muharebesi	33
h. Celalettin Harzemşah'ın Akıbeti ve Anadolu'nun İşgale Maruz Kalışı	34

C. SELÇUKLU-MOĞOL MÜNASEBETLERİNİN BAŞLAMASI	37
a. Sultan Alaeddin Keykubat'ın Moğol Akınlarına Karşı Aldığı Tedbirler	38
aa. Selçukluların Van Gölü Havzası'ndaki Faaliyetleri ve Moğollar	38
ab. Van Gölü Havzası'nın nüfus kaybına uğraması karşısında Selçuklular	39
b. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Saltanatı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali	41
D. KÖSEDAĞ SAVAŞI VE MOĞOLLARIN ANADOLU'YU İSTİLASI	43
a. Köseadağ Bozgunu (Temmuz1243)	44
b. Türkiye Selçuklularının Moğol Hakimiyeti Altına Girişi.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

İLHANLI DEVLETİ'NİN TEŞEKKÜLÜ VE VANGÖLÜ HAVZASI

A. BAYCU NOYAN'IN VANGÖLÜ HAVZASI'NDAKİ FAALİYETLERİ	48
B. HÜLEGÜ'NÜN İRAN VE ANADOLU'DA HÂKİMİYETİNİ TESİSİ	50
a. Hülegü'nün İran'a Gelişi.....	50
b. İlhanlı Devleti'nin Tesisi	51
c. Hülegü'nün Azerbaycan'da Birtakım İdari Düzenlemeleri	53
C. İLHANLI-MEMLÛKLU MÜNASEBETLERİNİN BAŞLAMASI.....	55
a. Alamut ve Bağdat'ın Düşmesi	55
b. Hülegü'nün Bilâdü'ş-Şam (:Suriye) Seferi ve Ayn Calut Savaşı.....	56
D. MOĞOL İTİBARININ DÜŞÜŞÜ	59
a. Suriye'de Memlûk Hâkimiyetinin Tesisi	59
b. Hülegü'nün Aladağ'a Gelişi ve Bölgedeki Faaliyetleri.....	60
E. HÜLEGÜ'NÜN VAN GÖLÜ HAVZASI'NDAKİ FAALİYETLERİ.....	63
a. İskan Faaliyetleri.....	63
b. İmar Faaliyetleri.....	65
c. İdari Düzenlemeler ve Ahlat Merkezli Van Eyaleti'nin Tesisi.....	68
d. Tebriz-Ahlat-Erzurum-Trabzon Güzergahının İşlerlik Kazanması	70
F. İLHANLI-ALTIRORDU MÜNASEBETLERİ VE VANGÖLÜ HAVZASI.....	74
F. İLHANLI-AVRUPA TİCARİ MÜNASEBETLERİNİN GELİŞMESİNDE VAN GÖLÜ HAVZASI'NIN ROLÜ	75

G. İLHANLI- TRABZON-RUM DEVLETİ MÜNASEBETLERİNDE TEBRİZ- TRABZON KERVAN TİCARETİ	77
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI DEVLETİ'NİN YENİ ANADOLU POLİTİKASI VE VAN GÖLÜ HAVZASI

A. ABAKA HAN DÖNEMİ (1265-1282).....	83
a. Devlet Yönetimiyle İlgili İdari Düzenlemeler	83
B. İLHANLI- MEMLÛKLU MÜNASEBETLERİ	84
a. Papa'nın Ambargo Siyasetinin İlhanlılar Üzerindeki Tesirleri.....	85
b. Elbistan Muharebesi (15 Nisan 1277).....	86
C. İHANLILARIN YENİ ANADOLU POLİTİKAS	88
a. Abaka'nın Anadolu'da Yaptığı Katliam.....	88
b. Pervane'nin Aladağ'da Yargılanması ve İdamı	88
c. Abaka'nın Anadolu Politikası ve Van Gölü Havzası'ndaki Tasarrufları.....	89
d. Abaka Döneminde Van Eyaleti	91
e. Van Gölü Havzası'nda Meydana Gelen Diğer Gelişmeler	92
D. TRABZON-RUM DEVLETİYLE TİCARETİN GELİŞTİRİLMESİ	93
E. AHMED TEKUDAR DÖNEMİ (1282-1284)	95
a. Tekudar'ın Müslüman Olmasının İlhanlı Siyaseti Üzerindeki Etkileri	95
F. ARGUN DÖNEMİ (1284-1291).....	97
a. Argun Döneminde Anadolu'nun Yönetimi ve Van Eyaleti	98
b. İlhanlı-Avrupa Ticaretinin Gelişmesinde Tebriz-Trabzon Güzergahı.....	99
G. GEYHATU DÖNEMİ (1291-1295)	100
H. GAZAN HAN DÖNEMİ (1295-1304).....	102
a. Gazan'ın Tahta Geçışı.....	102
b. Gazan Han'ın İdealleri	103
c. Gazan Han Döneminde Yapılan Mali Reformlar ve Van Gölü Havzası Üzerindeki Etkileri	104
ca. Gazan Han'ın Toprak ve Vergi Reformu	104
cb. Gazan Han'ın Para Politikası	106
cc. Van Gölü Havzası'nda Gazan Han Adına Bastırılan Paralar	107

d. Tebriz-Ahlat-Trabzon Güzergahının Uluslararası Ticaretteki Rolü	110
e. Gazan-Baydu Mücadelesinin Bölgenin Demografik Yapısı Üzerindeki Etkisi.....	110
f. Gazan Han Döneminde İlhanlı- Memlûk Münasebetleri	112
g. İlhanlı-Altınordu Münasebetlerinin Doğu Anadolu ve Van Gölü Havzası Üzerindeki Tesirleri	113
h. Gazan Han Döneminde Van Gölü Havzası'nda Yürütülen İmar ve Tarımsal Faaliyetler	116
I. OLCAYTU HAN DÖNEMİ (1304-1316)	119
a. Olcaytu Han Zamanında Aladağ ve Van Eyaleti	119
b. Ahlat ve Erciş'te Olcaytu Adına Bastırılan Paralar	122
c. İlhanlı- Memlûklu Rekabetinde Din Olgusu ve Bölge Üzerindeki Etkileri.....	122

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI DEVLETİ'NİN DAĞILMASI VE VAN GÖLÜ HAVZASI

A. EBU SAİD BAHADIR HAN DÖNEMİ (1316-1335).....	124
a. İlhanlı Mali Teşkilatında Yapılan Düzenlemeler ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkileri	124
b. Van Gölü Havzası'nda Yapılan İdari ve Mali Düzenlemeler	125
c. Ebu Said Bahadır Han'ın Ölümü ve İlhanlı Devleti'nin Dağılması	128
B. İLHANLI DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜNDEN SONRA VAN GÖLÜ HAVZASI ..	131

BEŞİNCİ BÖLÜM

VAN GÖLÜ HAVZASI'NDA İLHANLI MİRASI

A. VAN GÖLÜ HAVZASI'NIN DEMOGRAFİK YAPISININ OLUŞUMUNDA İLHANLILAR DÖNEMİNİN ETKİSİ.....	135
B. VAN GÖLÜ HAVZASI'NDA İLHANLI DÖNEMİNDEN KALMA YER ADLARI	146
C. VAN GÖLÜ HAVZASI'NDA İLHANLILARIN BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ.....	154
a. Kervansaray ve Köprüler	155
aa. Başıhan Han	156
ab. Kohoz Hanı	157
ac. Bayındır Köprüsü	157

b. Kumbetler	157
ba. Usta Şagird Kumbeti	158
bb. Hasan Padişah Kumbeti	159
bc. Huseyin Timur Kumbeti.....	159
bd. Bugatay Aka Kumbeti.....	160
be. Yarım (Karaşık) Kumbet.....	160
bf. Bitlis-Guroymak Kumbeti	160
bg. Halime Hatun Kumbeti	161
c. Akıtlar ve Mezartaşları.....	161
SONUÇ.....	164
BİBLİYOGRAFYA	169
DİZİN	196
EKLER	217

KISALTMALAR

AÜDTCFTAD	:Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Dergisi
Bkz.	: Bakınız
İA	: İslam Ansiklopedisi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
JESHO	: Journal of the Economic and Social History of the Orient
TD	: İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
TED	: İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi
TND	: Türk Nümizmatik Derneği
Nİ	: Numismatic International
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
S	: Sayı
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
T.H.İ.T.M.	: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TÜDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
vb	: ve benzeri
vd.	: ve devamı / ve diğerleri
yy.	: yüzyıl

KAYNAKLAR - ARAŞTIRMALAR

Çalışmanın yapıldığı alan tarih kaynakları açısından yeterli materyale sahip bulunmaktadır. Bunların çoğunluğunu da yazılı eserler teşkil eder. Onun yanında epigrafi, onomastik, toponomi, nümizmatik vb. türden yeterince kaynağa da sahip bulunmaktadır. Yalnız arşiv materyali hususunda aynı zenginliğe sahip bulunulduğu söylenemeyeceği gibi mevcut üç, beş mazeme de bu çalışmaya katkı yapma hüviyetini haiz görülmemiştir. Bunların yanında İlhanlılar dönemiyle ilgili beklenen ölçüde bir araştırmanın mevcut bulunduğunu söylemek de mümkün değildir. Bu bağlamda:

A. KAYNAKLAR:

a. Arşiv Kaynakları: İlhanlılar dönemine ait yeterli arşiv materyalinin bulunmadığı yukarıda işaret edilmişti. Buna karşılık özellikle hükümdarlara ait birtakım unvanları içeren ve bir takım resmi yazışmalar ile demografik yapıya muhtevi bir kısım arşiv vesikasının yurt içi ve yurt dışı arşivlerde bulunduğu da bir gerçektir. Avrupa arşivlerindeki İlhanlılara ait belgelerin bir kısmı 1936'da P. Pelliot tarafından toplanmıştır.¹ Diğer kısmı ise Vatikan ve Paris gibi Avrupa'daki arşivlerde bulunmaktadır.²

Türkiye Selçukluları ve Harezmsahlar ile Venedik, Kıbrıs vb. Hıristiyan devletler arasındaki resmi yazışmalar Osman Turan tarafından neşredilmiştir.³ Demografik yapıya ait olan arşiv vesikaları ise Osmanlı arşivlerine dayalı olarak hazırlanan bir takım araştırmalarda yer almaktadır. Bunların başında Cevdet Türkay tarafından hazırlanmış olan "*Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*" adlı eser gelmektedir.⁴ Van Gölü Havzası'nda halen

¹Bkz., Paul Pelliot, "*Les Mongols et la Papauté*", dans *Revue de l'Orient Chretien*, XXIII, Paris 1923, s.3-33; XXIV, 1924, s..225-325; XXVIII, 1931-1932, s..3-84; P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, puple Par L. Hambis, Paris 1950.

²Edward G. Browne, *A Literary History of Persia III (1265-1502)*, Cambridge 1951, s.10; Abel Remusat, *Memoires de'l Academie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris 1821-1822, VI, s. 396 and VII, s. 335; Von Paul Horn, *I Die Persischen und Türkischen Handschriften des Vatikans*, (ZDMG. Li (1897), s.1-65; Bertold Spuler, *Quellenkritik zur Mongolengeschichte İrans*, *Zeitschrift der deutschen Morgenl Gesellschaft*, 1938, s.219-243; Bertold Spuler, *İran Moğolları* (Siyaset, İdare ve Kültür (1220-1350), (nşr., Cemal Köprülü), Ankara 2011, s.10.

³Osman Turan, *Türkiye Slçukluları Hakkında Resmi Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırma)*, Ankara 1988, s.82-143.

⁴Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979, s.19-791. Ayrıca bkz., Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, İstanbul 2010, s.9-173.

yaşayan bazı yer isimlerinden hareketle de bölgeye yerleşen Türk boylarının tesbiti konusunda bir takım bilgiler edinebilmekteyiz. Yusuf Halaçoğlu'nun "*Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*" adlı altı ciltten oluşan eseri de bölgeye yerleşen Türk ve Moğol kabilelerinin takibini kolaylaştırmaktadır.⁵ Yine İbrahim Gürdal tarafından neşredilen, "*Köylerimiz*" (1968'e kadar), adlı çalışmada bazı yer isimlerinden hareketle önemli bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır.⁶ Osman Turan tarafından neşredilen "*İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*" adlı çalışma da İlhanlı hükümdar ve noyanlarının bazı faaliyetleriyle ilgili önemli tarihler vermektedir.⁷ Tuncer Baykara'nın arşiv belgelerinden faydalanarak hazırlamış olduğu, "*Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları (XVI. Yüzyıl)*", adlı eseri ile Ahmet Refik'in *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*⁸ de faydalandığımız başlıca araştırma eserlerindedir.⁹

b. Kitabeler: Van Gölü Havzası İlhanlı hakimiyetine Hülegü Han (1256-1265) döneminden itibaren dâhil edilerek merkezi Ahlat şehri olmak üzere Van Eyaleti şeklinde idari bir düzenlemeye tabi tutulmuştur. Dolayısıyla bölge umumiyetle merkezden gönderilen valiler tarafından yönetilmiştir. *Emirü'l-Kebir* ünvanlı bu yöneticilere ait kümbetlerin bazıları hala mevcudiyetini korurken diğer yapıların da kitabeleri günümüze ulaşmamıştır. Ancak 1931 yılında Van Gölü Havzası'na bir seyahat yapan Abdurrahim Şerif Bey, bu yapıların pek çoğunun resmini çekerek kitabeleri bir anlamda tescillemeyi başarmıştır. Sadece kümbet değil aynı zamanda köprüler, hanlar, mezarlar üzerindeki kitabeleri de günümüze kazandırmayı başarmıştır.¹⁰ Bu kitabeler bize bölgeye gelen Türk gruplarını, bölgenin etnik yapısını, İlhanlı dönemi sanat anlayışını tahlil edebilme imkânını vermektedir.¹¹ P. Wittek tarafından yayınlanan "*Ankara'da İlhanlı Kitabesi*"¹² ile W. Barthold'un neşrettiği Ebu

⁵Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650) I-VI*, Ankara 2009.

⁶Bkz., İbrahim Gürdal, *Köylerimiz* (1968'e kadar), (İçişleri Bakanlığı), Ankara 1968, s.7-790.

⁷Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 2007, s. 69vd.

⁸Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1989, s.1-222.

⁹Tuncer Baykara, *Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları (XVI. yy)*, Ankara 1991, s.9-74.

¹⁰Bkz., Abdurrahim Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, İstanbul 1932, s.59vd.

¹¹İlhanlı dönemi mimari eserleri hakkında geniş bilgi için bkz., Nermin Tabak, *Ahlat Türk Mimarisi*, İstanbul 1972, s.12vd.

¹²P. Wittek, "*Ankara'da İlhanlı Kitabesi*", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, 161-164.

Said dönemine ait “*Ani Kitabesi*”¹³ ve Ahmet Temir tarafından yayımlanan *Caca Oğlu Nureddin’e Ait Vakfiye*¹⁴ de dönemin iktisadi şartlarını anlamamızı kolaylaştırmaktadır.

c. Meskûkât: İnsanlık tarihinin vazgeçilmez unsurlarından olan para üzerinde yazılı olan tarih, isim ve ünvanlar, yer ve nihayet darpedildiği maddenin cinsi sayesinde ait olduğu dönem hakkında araştırmacıya yol gösterebilmektedir. Bu anlamda İlhanlılar dönemine ait çok sayıda paranın bulunması araştırmaya önemli derecede katkı sağlamıştır. Gerek Büyük Hanlar ve gerekse İlhanlı hükümdarları adına bastırılmış paraların Leningrad, Londra, Paris, Viyana ve İstanbul’da koleksiyonları bulunmaktadır.¹⁵

XIII. asrın sonlarına doğru İslam’ı kabul eden İlhanlılar, bu dönemden itibaren İran ve Anadolu’yu kendi ülkeleri kabul ederek canlandırmaya çalışacaklardır. Sahip oldukları coğrafyanın ticaret yolları üzerinde olması devletin ticareti geliştirmek için bir dizi tedbirler almasını da kaçınılmaz hale getirmiştir. Bunların başında ise ülkede geçerli bir para biriminin oluşturulması gelmektedir. İlhanlılar, kendi dönemlerinde ticaret yollarının geçtiği şehir ve kasabalarda darbhanelerin kurulmasına büyük önem vermişlerdir. Bu dönem bastırılan sikkeler hem nitelik hem de nicelik bakımından çok zengin bir dönem olmuştur. Özellikle son üç İlhanlı hükümdarları yani Gazan, Olcaytu ve Ebu Said döneminde Anadolu’da çok sayıda para bastırılmış olduğu görülmektedir.¹⁶

¹³ Bkz., W. Barthold, “*İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet*”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, İstanbul 1931, s.135.

¹⁴ Kitabenin Arapça ve Moğolca aslı ve tercümesi hakkında geniş bilgi için bkz., Ahmet Temir, **Kırşehir Emir Caca Oğlu Nur ed Din’in 1272 Arapça-Moğolca Vakfiyesi**, Ankara 1989, s.17-219.

¹⁵Bkz., Stanley Lane Poole, **Coins of the Mongols in the British Museum VI**, London 1881; Stephen Album, “*Coins of the Abu Said*”, **NI Bulletin X/2** (1976), s. 60-64; W. Tiesenhausen, **Vostocniya Moneti**, (nşr., N.P. Lineviça vd.), Petersburg 1889, s.289-320; Mahab Darwish al-Bakri, “*The Coins of the Sultan Uljaytu Hudabende Muhammed in the Iraqi Museum*”, **Al-Maskukat V/1**, 1972, s. 28-43; John M. Smith, **Gold Money in Mongol Iran**, **JESHO XII**, (1968), s.275-297; İ. Artuk-C. Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu II**, İstanbul 1974, s.763-913.

¹⁶ İlhanlılar dönemi paraları hakkında geniş bilgi için bkz., Lane Poole, **The Coins of the Mongols in the British Museum VI**, London 1881; Ahmed Tevhid, **Meskukat-ı Kadime-i İslamiye (Meskukat-ı İlhaniye)**, III/26, İstanbul 1318; İsmail Galip, **Meskukat-ı Kadime-i İslamiye**, III/22, No.24; Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, İstanbul 2013, s.40; Tuncay Aykut, “*Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu*”, **Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri** (Mongol And İlkanid Coins), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s.21; Sheila S. Blair, “*The Coins of The Later İlkanids: Typological Analysis*”, **Journal of The Economic and Social History of The Orient**, **XXVI/3**, 1983, s. 295-317; Gündegül Parlar, “*Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri*”, **I. Van Gölü Havzası Sempozyumu** (08-10 Eylül 2004), İstanbul 2006, s.142vd; Karl Jahn, “*İran’da Kâğıt Para*”, **Bellefen VI/23-24**, Ankara 1942, s.269-309; Judith Kolbas, **The Mongols in İnan (Cingiz Khan to Uljaytu 1220-1309)**, New York 2006, s.335vd; Mehab Derviş el-Bekri, “*İrak Müzesi’nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslami Sikkeler*” (nşr., Eşref Buharalı), **AÜDTCF TAD**, XVII/28, Ankara 1996, s.276.

Araştırmaya konu olan Van Gölü Havzası'ndaki Bitlis, Ahlat, Erciş, Bargiri gibi şehir ve kasabalarda kurulmuş olan darbhanelerde çok sayıda paranın bastırılmış olması, bölgede İlhanlı hakimiyetinin mahiyetini anlamamızı kolaylaştırmaktadır.¹⁷

d. Tamgalar: Başta Oğuz Türkleri olmak üzere her Türk boyunun kendilerine ait birer tamgası vardır. Bu tamgaları sahip oldukları hayvan sürülerinden, dokudukları halı ve kilimlerine, inşa ettikleri mimari eserlere varıncaya kadar işlemişlerdir. Bu sayede Türk boylarının tarihi süreç içerisinde farklı coğrafyalarda seyrini takip etme imkânına sahip olunabilmektedir.¹⁸ Bu bağlamda Moğol ordularının önünden kaçarak ya da Moğol ordusu içerisinde Anadolu'ya ve özellikle de Van Gölü Havzası'na gelip, yerleşen ya da yurt tutan Türk boylarının tesbit edilmesinde bu tamgalar büyük önem arz etmektedir. Moğollar döneminde bölgede inşa edilen pek çok mimari eser ve mezar taşları üzerinde bu tamgalara rastlanmaktadır. Türklerdeki bu eski milli geleneğin devam ettirilmesi vesilesiyle; bu dönemin ve bölgenin sosyal ve iktisadi şartlarının tesbiti konusuna da açıklık getirebiliyoruz.¹⁹ Aynı şekilde eski bir Türk geleneği olan koç-koyun şekilli mezar taşları da tamga mahiyetindedir.²⁰ Van Gölü Havzası'nda çok sayıda örneklerine rastlanan, sade bir şekilde işlenmiş heykellerin bir kısmının üzerinde çeşitli eşyalara ait kabartma figürler yatan kişinin cinsiyetinin, mesleğinin ya da yaşının belirlenmesi konusunda yardımcı olmaktadır.²¹

e. Vekayinameler

Moğollar hâkimiyetleri altına aldıkları toplumların kültürlerine değer verdikleri gibi ilgi de duyuyorlardı. Hâkimiyet kurdukları ülkelerin meskûn milletlerinin

¹⁷Bkz., Tuncay Aykut, "Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu", **Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri** (Mongol And İlkhanid Coins), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s.41-242.

¹⁸ F. Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, İstanbul 1999, s.19-359; Tuncer Gülensoy, **Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları**, İstanbul 1989; İbrahim Kafesoğlu, "Ahlat ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", **İÜEF Tarih Dergisi I/1-2** (1949-Mart1950), s.221-245.

¹⁹Koç/koyun mezartaşları hakkında bkz., Abdulhaluk M. Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Ankara 1995, s.213; Abdulhaluk M. Çay vd., **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Ankara 1985, s.141vd.

²⁰P. Wittek, "Ankara'da İlhani Kitabesi", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, İstanbul 1931, 161-164; W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, İstanbul 1931, s.135; F. Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, İstanbul 1999, s. 229-232; Tuncer Gülensoy, **Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları**, s.27vd; Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul 2006, s.239-246; Emel Esin, **Türk Kosmolojisi**, İstanbul 2001, s.97; Emel Esin, "İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş", **Türk Kültürü El Kitabı**, I/b, İstanbul 1978.

²¹ Beyhan Karamağralı, **Ahlat Mezar Taşları**, s.29; Abdulhaluk M. Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, s.216; T. Gülensoy, **Anadolu'da Türk Damgaları**, s.78; Abdüsselam Uluçam, **Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları**, Ankara 2000, s.57.

geçmişlerini araştırmanın elzem olduğu düşüncesiyle hareket ediyorlardı. Özellikle Gazan Han döneminde zirveye çıkan bu anlayış pek çok tarihçinin de yetişmesine zemin hazırlayacaktır. Bunun yanında Moğol istilasından etkilenen topluluklara (Türk, Ermeni, Süryani, Gürcü, Arap, Fars vs) mensup pek çok kişi tarafından da Moğol istilasıyla ilgili kayıtlar tutulmuştur. Bunlar Moğol dönemi ve Moğol sonrası vekayinameleri diye iki ana başlık altında toplanmaktadır.

1. Çağdaş (Moğol Dönemi) Vekayinameler

a. *El-Kamil fi't-Tarih*: İbnü'l-Esir (Ebu'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybâni el-Cezeri, ö. 630/1233) tarafından Arapça yazılan *el-Kâmil fi't-târîh*²² adlı eserin müellifi, 1160'ta Cizre'de doğdu. Hameyn ve Bağdat'ta ilim tahsilinden sonra ailesi ile birlikte Musul'da ikamet etti. Zengiler döneminde Cizre'de nâiblik ve divân üyeliği görevlerinde bulunan İbnü'l-Esir, zaman zaman Musul Atabeginin elçisi sıfatıyla Şam ve Halep ve Kudüs'e gitti ancak sefâret görevini ifâ ederken ilmi çalışmalarını bırakmadı. Kudüs'ün fethinden sonra Selahâddîn Eyyûbî'nin yanında bulundu ve onun Antakya Prinkepsliğine karşı düzenlediği sefere katıldı. İbnü'l-Esir, rivâyetleri değerlendirirken ihtiyatlı davranmasıyla ve nakillerinin sağlamlığı ile tanınır.²³ Eseri, insanlığın yaratılışından 1231 yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan umumî tarih niteliğindedir.²⁴ Eserde XIII. yüzyılın ilk yarısında Celaleddin Harezşah'ın bölgedeki faaliyetleri ile Moğolların bölgeyi istilası hakkında önemli malumat elde edilmiştir. Özellikle bu dönem hakkında verdiği bilgilerin sahlilik derecesi çok yüksektir. Çünkü Celaleddin Harzemşah'ın İran ve Irak'taki faaliyetleri sırasında müellif, Musul'da bulunmaktaydı.²⁵

b. *Moğolların Gizli Tarihi*: 1240'lı yıllarda yazıldığı anlaşılan bu eserin müellifi belli değildir. Eser, o dönemlerden kalma iki Çince elçi raporlarını da göz önünde bulundurarak, Moğollar hakkındaki ilk bilgilerden Ögeday zamanına kadar olan olayları anlatmaktadır.²⁶ Hadiselerin çoğu görülerek kaydedildiği ve sade bir üslupla anlatıldığı için eserin tarihi değeri

²² İbnü'l Esir, *El Tarihu'l Kamil I-XII* (nşr., C. Tornberg), Leiden 1876.

²³ Bu konuda geniş bilgi için bkz., V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (nşr., H.Dursun Yıldız), Ankara 1990, s.2; Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları*, İstanbul 1991, s.154vd; İbrahim Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi (1092-1221)*, Ankara 2000, s.14.

²⁴İbnü'l Esir, *El-Kamil fi't Tarih I-XII*, (nşr., Abdülkerim Özyaydın), İstanbul 1987.

²⁵ Aydın Taneri, *Celalü-d-Din Harizmşah ve Zamani*, Ankara 1977, s.6.

²⁶Eser hakkında geniş bilgi için bkz., B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı (Moğol Göçebe Feodalizmi)*, Ankara 1995, s.20vd.

daha da önem kazanmaktadır.²⁷ Eserde bazı Moğol gelenekleri ile Moğol aşiretlerinin devlet içerisindeki konumu hakkında önemli bilgilerin mevcut olması çalışmada bize yol göstermiştir.

c. *Siretü' Celaleddin Mengüberti*: Eserin müellifi Şihabeddin Muhammed el-Münşi, Horasan'ın eski hanedanlarından birine mensuptu. Ailesine ait malikâne Nesa civarında bulunduğundan “Nesevi” diye anılmaktadır.²⁸ Nesevi, Celaleddin Harezşah'ın ölümünden onbir yıl sonra (1241) tamamladığı²⁹ bu eserinde bizzat yaşadığı olayları anlatmaktadır. Sultan Muhammed Harezşah'ın saltanatının sonlarından, Celaleddin Harezşah'ın 1231'de ölümüne kadar meydana gelen olayları anlatmaktadır.³⁰ Nesevi'nin Arapça kaleme aldığı bu eseri Houdas tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir.³¹ Bu Fransızca tercüme ise 1934 yılında Necip Asım tarafından Türkçe'ye çevirilmiştir.³² Eserde Celaleddin Harezşah'ın Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki faaliyetleri, Moğolların onu takip ederek Doğu Anadolu ve Van Gölü Havzası'nı istilaları ve bölgeye Celaleddinle gelen Türk boyları hakkında önemli malumatlar vardır.

d. *Tarih-i Cihangüşa*: İran'ın en soylu ailelerinden birine mensup olan Alaaddin Ata Melik Cüveyni (1226-1282)³³, İlhanlıların büyük idare adamlarından ve devrinin en değerli münşi ve tarihçilerindendir.³⁴ 1252/1253 senesinde yazmaya başladığı eserini 1259'da tamamlamıştır. Cüveyni'nin bu eseri Türk ve Moğollardan bahseden ilk ve tek eser olması bakımından büyük önem arz etmektedir.³⁵ Tamamı Mirza Muhammed Kazvini tarafından neşredilen³⁶ eserin İngilizce tercümesi ise J. Andre Boyle tarafından yapılmıştır³⁷. Üç cildten

²⁷Bu konuda ve ayrıca eserin neşredilmiş nüshaları hakkında geniş bilgi için bkz., **Moğolların Gizli Tarihi**, (nşr., Ahmet Temir), Ankara 2010, s.XIVvd, XXvd; A. Temir, “ *Moğolların Gizli Tarihi Hakkında*”, **Türkiyat Mecmuası VII-VIII**, İstanbul 1942, s.349vd; Abdulkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler I**, Ankara 1998, s.510-517.

²⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, s.12; C. Brockelman, “*Nesevi*”, **İA IX**, s.200.

²⁹ C. Brockelman, “*Nesevi*”, s.201.

³⁰Bkz., Muhammed en-Nesevi, **Siretü's-Sultan Celaleddin Mengüberti**, (nşr., O. Houdas), Paris 1891.

³¹ Mohammed en-Nesawi, **Histoire Du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti**, (nşr., O. Houdas), Paris 1895.

³²Şehabeddin Ahmed Nesevi, **Celalüttin Harezşah**, (nşr., Necip Asım), İstanbul 1934.

³³Cüveyni'nin ailesi hakkında geniş bilgi için bkz., Edward G. Browne, **A Literary History of Persia III** (1265-1502), s.20vd; Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşa**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 1998, s.6vd; İbrahim Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, Ankara 2000, s.13.

³⁴Hakkında geniş bilgi için bkz., M. Fuad Köprülü, “*Cüveyni*”, **İA III**, s.251vd; M. Fuad Köprülü, **Tarih Araştırmaları I**, Ankara 2006, s.315vd.

³⁵Devlet bürokrasisinde önemli bir yer işgal ediyor olmasından kaynak bulma konusunda sıkıntı çekmediği anlaşılan Cüveyni'nin bu eseri azami derecede güvenilirliğe sahiptir. Geniş bilgi için bkz., Bertold Spuler, **İran Moğolları** (Siyaset, İdare ve Kültür), Ankara 2011, s.11vd.

³⁶Alaaddin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşa**, (nşr., Mirza Muhammed Kazvini), Leiden 1912-1937.

³⁷J. Andre Boyle, **History of the World-Conqueror I-III**, Manchester 1958.

oluşan eserin birinci cildinde, Moğolları eski adet ve gelenekleri ile Cengiz yasası hakkında bilgi verildikten sonra Cengiz Han'ın ortaya çıkışı ve fütuhata anlatılmaktadır. İkinci cildinde Harezmsaşlar tarihi anlatılmakla birlikte Ögeday'dan itibaren Hülegü'nün İran'a gelişine kadar olan olaylardan bahsedilmektedir.³⁸ Celaleddin Harezmsaş'ın Moğollarla mücadeleleri, Azerbaycan'a ve Doğu Anadolu'ya gelişi konularında eserin bu cildinden faydalanılmıştır. Üçüncü cildi ise Mengü Han'ın cülusundan başlayarak Hülegü'nün İran'a gelişinden 1257'ye kadar olan faaliyetlerini anlatmaktadır.³⁹ Cüveyni buradan itibaren şahidi olduğu olayları teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır. Sadece gözlemleriyle değil aynı zamanda Alamut'ta ele geçirilen kitaplardan da istifade ederek eserini zenginleştirmiştir.⁴⁰ İlk dünya tarihi olan "Camiü't-Tevarih" in müellifi Reşidüddin de bu eserden faydalanmıştır.⁴¹ Bu çalışmada Hülegü'nün Azerbaycan ve Doğu Anadolu'yu yaylak ve kışlak merkezi olarak seçmesi gibi konularda eserden istifade edilmiştir.

e. Camiü't-Tevarih: Geyhatu'nun hükümdarlığı zamanında bir alim sıfatı ile Gazan Han'ın dikkatini çeken Reşidüddin Fazlullah⁴² adı verilen Yahudi asıllı bir tabib tarafından yazılmıştır. Eğitim seviyesi yüksek bir aileden gelen Reşidüddin'in dedesi Hülegü'nün Alamut Kalesi'ni ele geçirmesi üzerine İlhanlı devletinin hizmetine girmiş bir tabibtir.⁴³ Otuzlu yaşlarında Müslüman olduğu belirtilen⁴⁴ Reşidüddin'in dedesi ve babası gibi iyi bir tıp eğitimi aldığı, Abaka zamanında devletin hizmetine girdiği, Geyhatu zamanında yıldızının parlamaya başladığı ve Gazan Han zamanında da saray tabibliğine getirildiği bilinmektedir. Kısa süre sonra da Gazan Han tarafından vezirlik makamına yükseltilmiştir.⁴⁵ Dünya tarihi özelliğine sahip ve bu anlamda bir ilk olan Camiü't-Tevarih⁴⁶, Reşidüddin'in başkanlığında aralarında Uygur, Çin, Keşmir, İran ve Hıristiyan âlimlerin hazır bulunduğu bir kurul tarafından yazılmıştır. Eserin cildleri

³⁸C. A. Storey, **Persian Literature I/1**, London 1970, s.261vd; İbrahim Kafesoğlu, Harezmsaşlar Devleti Tarihi, s.13; B. Spuler, İran Moğolları, s.11.

³⁹M. Fuad Köprülü, "*Cüveyni*", s.253vd; M. Fuad Köprülü, Tarih Araştırmaları I, s.321vd; Ş. Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s.154vd; E. G. Browne, **A Literary History of Persia III (1265-1502)**, Cambridge 1951, s.66.

⁴⁰K. Ramazan Haykiran, İlhanlılar Zamanında Yakın Doğu, s.240.

⁴¹John A. Boyle, "*Juvayni and Rashid al-din as Sources on The History of Mongols*", **The Mongol World Empire (1206-1370)**, London 1977, s.135.

⁴²Müellif hakkında geniş bilgi için bkz., E. G. Browne, A Literary History of Persia III, s.68vd; Z. Velidi Togan, "*Reşid-üd- Din Tabib*", **İA IX**, s. 705vd.

⁴³Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, s.234.

⁴⁴John A. Boyle, "*Rashid al-Din: The First World Historian*", **The Mongol World Empire (1206-1370)**, London 1977, s.21.

⁴⁵Z. Velidi Togan, "*Reşid-üd- Din Tabib*", s.706; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s.234.

farklı zamanlarda değişik kişiler tarafından neşredilmiştir.⁴⁷ Birinci cildin tamamı 1911’de E. Blochet tarafından neşr edilirken,⁴⁸ İlhanlılar döneminin bir kısmı yani Hülegü dönemi Quatremere tarafından Fransızca olarak yayımlanmıştır.⁴⁹ Abaka, Geyhatu ve Gazan ile alakalı yerler ise Karl Jahn tarafından neşredilmiştir.⁵⁰ Eserini Gazan Han zamanında yazmaya başlamış olan Reşidüddin, Olcaytu zamanında tamamlayarak O’na takdim etmiştir.⁵¹ İki ciltten oluşan eserin büyük oranda Tarih-i Cihangüşa’dan aktarılmak suretiyle oluşturulan birinci cildi dört büyük Türk devleti (Gazneliler, Selçuklular, Oğuzlar ve Harezmsahlar) nin ve Moğolların tarihine ayrılırken⁵² ikinci cildi Çin, Hind ve Frenk tarihinden bahsetmektedir.⁵³ Bu cildinde Oğuzların destanı da yer almaktadır. Bu çalışmada Camiü’t Tevarih adlı eserin 2011 yılında İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hisamipour Khelejani tarafından neşredilen “*İlhanlılar Kısmı*” adıyla Türk Tarih Kurumu tarafından basılan çalışmadan ziyadesiyle faydalanılmıştır.⁵⁴

f. Tabakat-ı Nasiri: Eserin müellifi köklü bir ilim geleneğine sahip aileden gelen ve bu vesileyle iyi bir eğitim almış Minhac-i Sirac el-Cüzcani’dir.⁵⁵ 1260 yılında tamamlamış olduğu eserini Sultan Nasirüddin Mahmud’a takdim etmiş olduğundan Tabakat-ı Nasiri ismini vermiştir. Eser ilk bilim dünyasına H. G. Raverty tarafından kazandırılmıştır.⁵⁶ Yirmi üç tabakadan oluşan eserin onaltıncı tabakası Harezmsahlar tarihini anlatmaktadır.⁵⁷ Bizim istifa ettiğimiz bölümde bu tabakadır. Celaleddin Harezmsah’ın Moğollarla mücadelesi, Doğu Anadolu’ya gelişi, bölgedeki

⁴⁶Bkz., B. Y. Vladimirtsov, Moğolların İçtimai Teşkilatı, s.18vd; John A. Boyle, “*Rashid al-Din: The First World Historian*”, s.21.

⁴⁷Bu konuda geniş bilgi için bkz., A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I, s.3vd.

⁴⁸Reşidüddin, **Camiü’t Tevarih I**, (nşr., E. Blochet), Leiden 1911.

⁴⁹Reşidüddin, **Histoire des Mongols de la Perse II**, (nşr., Quatremere), Paris 1836.

⁵⁰Reşidüddin, Tarih-i Mübarek Gazani, **Geschichte der İlhanlı Abaga bis Gaihatu**, (nşr., Karl Jahn), Prag 1941.

⁵¹ Reşidüddin’in Gazan ve Olcaytu’ya yakın duruşu nedeniyle bu dönemlerde yaşananların bir kısmını kısmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hadiseler şahitlik yapmış olan Nesevi ve İbnü’l Esir’e göre daha az güvenilirlerdir. Özellikle Gazan Han dönemi hakkında yazdıklarına ihtiyatlı dactranmak da fayda vardır. Bu konuda geniş bilgi için bkz., B. Spuler, İran Moğolları, s.12vd.

⁵²Bkz., İbrahim Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, s.14.

⁵³Z. Velidi Togan, “*Reşid-ü-din Tabib*”, s. 709; Ş. Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları, s.154vd.

⁵⁴Bkz., Reşidüddin Fazlullah, **Camiü’t Tevarih (İlhanlılar kısmı)**, (nşr., İ.Aka vd.), Ankara 2013.

⁵⁵ M. Fuad Köprülü, Tarih Araştırmaları I, s.268.

⁵⁶Minhac-i Sirac el-Cüzcani, **Tabakat-ı Nasiri (A. General History of Muhammed Dynasties of Asie)**, (nşr., H. G. Raverty), Calcutta 1864.

⁵⁷el-Cüzcani, **Tabakat-ı Nasiri**, (nşr., Erkan Göksu), Ankara 2012, s.11vd. Minhac-ı Sirac El-Cüzcani, **Tabakat-ı Nasiri**, (nşr., Mustafa Uyar), İstanbul 2016, s.25vd. Eserin diğer nüshaları hakkında malumat için bkz., M. Fuad Köprülü, Tarih Araştırmaları I, s.269vd.

münasebetleri, Ahlat ve çevresini hakimiyeti altına alışı konularında kullandığımız kaynaklar arasındadır. Cüzcani'nin eseri Harzemşahlar Devleti'nin yıkılışı ve Moğol istilasının başladığı bir dönemde Horasan'da bulunuyor olması ve dolayısıyla da pek çok olaya şahid olması bakımından büyük önem taşımaktadır.⁵⁸

g. *El-Evamirü'l-Ala'yye fi'l-Umuri'l Ala'yye (Selçukname)*: Anadolu Selçuklularının 1192-1280 yılları arasındaki dönemi hakkında temel kaynak olan Tarih-i İbn Bibi veya Selçukname adlarıyla da anılan eserin birinci Ala'yyesi ünlü tarihçi ve aynı zamanda İlhanlıların Bağdat valisi Alaaddin Ata Melik Cüveyni'ye, ikincisi ise Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'a nisbetle kullanılmıştır.⁵⁹ İbn Bibi⁶⁰ eserini Cüveyni'nin talimatıyla yazmaya başlamıştır. Buna göre Müellif, II. Kılıç Arslan'ın ölümünden (1192), 1280 yılına kadar geçen sürede meydana gelen olayları konu edinmiştir.⁶¹ Eserin tıpkıbasımı 1956 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır.⁶²

Anadolu Selçukluları hakkında önemli bir kaynak olmasına rağmen Alaaddin Keykubat'ın, oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından zehirlenerek öldürülmesi olayından ve yine Keyhüsrev'in Gürcü Tamara ile evlenmesi gibi olaylardan bahsetmemektedir. Diğer taraftan eserinde sık sık kronolojik ve bazı isimlerin yanlış kaydedilmesi gibi hatalara da düşmüştür⁶³. Moğollara karşı itaatkâr bir politikadan yana olan İbn Bibi, Selçuklu-İlhanlı münasebetleri konusunda bilgi vermekle birlikte diğer devletlerle olan ilişkilerden ya hiç bahsetmemiş ya da üstünkörü geçiştirmiştir.⁶⁴ Bütün bunlara rağmen bu çalışmada Celaleddin Harezşah'ın Moğollar'dan kaçarak Azerbaycan ve Van Gölü Havzası'na gelişi, bölgedeki faaliyetleri, Selçuklularla olan münasebetleri, Alaaddin

⁵⁸Bkz., M. Fuad Köprülü, Tarih Araştırmaları I, s.272; el-Cüzcani, Tabakat-ı Nasiri, (nşr., Mustafa Uyar), s.28. Diğer tarih kitaplarında olduğu gibi bazı mübalağalar olmakla beraber dönemin en sağlam kaynaklarından biridir. Bkz., İbrahim Kafesoğlu, Harezşahlar Devleti Tarihi, s.1214vd.

⁵⁹Adnan Sadık Erzi, "İbni Bibi", İA V, s.713.

⁶⁰İbn Bibi'nin ailesi ve hayatı hakkında bkz., İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'yye fi'l-Umuri'l Ala'yye*, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 2014, s.1vd.

⁶¹İbn Bibi, s.4.

⁶²İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'yye fi'l-Umuri'l Ala'yye* (Tıpkıbasım), Ankara 1956. Eserin Türkçe tercümesi ise, M. Nuri Gençosman tarafından, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara 1943, künyesiyle neşredilmiştir. Eserin Ayasofya Kütüphanesi'nde 2985 numarada kayıtlı bulunan asıl mufassal nüshası neşredilmemiş ise de müellifin kardeşi Emir Nasır al-Din Yahya'nın bundan faydalanarak Farsça bir nüshası Th. Houtsma tarafından çıkarılan *Recueil de textes relatifs a l'histoire des Seldjoucides (Leide 1889-1901)* adlı mühim külliyyatın dördüncü cildi olarak neşrolunmuştur. Bkz., İbn Bibi, *Histoire des Seldjocides de L'asie-Mineure*, (nşr., M. Th. Houtsma), Leide 1902, s.3-408; M. Fuad Köprülü, Tarih Araştırmaları I, s.81vd.

⁶³Adnan Sadık Erzi, "İbni Bibi", İA V, s.714.

Keykubat'ın Van Gölü Havzası'ndaki imar ve iskân faaliyetleri gibi konularda İbn Bibi'nin eseri en önemli kaynaklardan biridir.

h. Tarih-i Olcaytu: Eserin müellifi Muhammed Kaşani'nin hayatı hakkında bilgi oldukça sınırlıdır. Eserinde adı Ebu'l Kasım b. Ali b. Muhammed Kaşani olarak ifade edilmektedir.⁶⁵ Camiü't-Tevarih'in hazırlanması için Reşidüddin tarafından kurulan komisyonda yer almıştır.⁶⁶ Bu durum Kaşani'nin tarih bilgisini ve birikimini de artırmıştır. Kaşani eserini Gazan Han'ın ölüm tarihi olan 1304'le başlatır. Bir günlük niteliğinde olan eserde yer alan bilgiler bir takım kronolik hususların tesbiti bakımından da önemlidir.⁶⁷ İlhanlılar dönemine dair siyasi gelişmelerin yanında Altınordu ve Çağataylarla ilgili bir takım gelişmelerden de bahsetmektedir. Eser özellikle dönemin mezhep çatışmaları hakkında bilgi verdiği için bir sosyal ve kültürel tarih özelliğine sahiptir. Siyasi gelişmeleri vermesi bakımından yetersiz olsa da Tarih-i Olcaytu, Cami'üt-Tevarih'in bıraktığı boşluğu doldurması bakımından önemlidir.⁶⁸

ı. Müsameretü'l-Ahbar ve Müsayeretü'l-Ahyar: Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı⁶⁹ tarafından 1323 yılında İlhanlıların Anadolu valisi Emir Çoban'ın oğlu Emir Timurtaş adına yazılmış olan eser, İbn Bibi'nin eserinden sonra Türkiye Selçuklularının en önemli tarihi kaynağı niteliğindedir.⁷⁰ Eserin ilk Türkçe tercümesi 1944'te Osman Turan tarafından neşredilmiştir.⁷¹ Aksarayı, eserinde Anadolu'nun Moğol idaresi altındaki tarihini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. İbn Bibi'nin verdiği bilgilerin kontrol edilmesini sağlaması açısından önem arz ettiği gibi aynı zamanda o eserin tamamlayıcısı niteliğindedir.⁷² Selçuklu divanında bir kalem sahibi olması hasebiyle yazdıkları bizzat kendi müşahadelerine dayanmaktadır. İbn Bibi'nin ileri yaşlarında şahitlik ettiği olayları Aksarayı henüz gençlik dönemlerinde görme imkânına sahip olmuştur. Onun zamanında Anadolu artık bir İlhanlı eyaleti durumuna gelmişti.

⁶⁴Buna dair bkz., A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, s.5vd; A. Özyayın, "İbn Bibi", **DİA XIX**, s.380.

⁶⁵Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed Kaşani, **Tarih-i Olcaytu**, (nşr., M. Hembli), Tahran 1348, s.15.

⁶⁶İlhan Erdem, **Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)**, AÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s.XXVII; Kemal R. Haykıran, **Moğollar Zamanında Yakınoğu**, İstanbul 2016, s.248.

⁶⁷ Eserin nüshaları hususiyeti hakkında bkz., Tarih-i Olcaytu, s.17vd.

⁶⁸K. Ramazan Haykıran, **Moğollar Zamanında Yakınoğu**, s.250.

⁶⁹ Aksarayı'nın hayatı hakkında bilgi için bkz., Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, **Müsameretü'l-Ahbar**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s.13vd.

⁷⁰M. Fuad Köprülü, Tarih Araştırmaları I, s.82.

⁷¹Bkz., Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, **Müsameretü'l-Ahbar**, (nşr., O Turan), Ankara 1944.

⁷²M. Fuad Köprülü, Tarih Araştırmaları I, s.83.

Dolayısıyla eseri de Moğol hâkimiyeti altındaki Anadolu'nun bir tarihidir.⁷³ Türkiye Selçukluları, Harzemliler, İlhanlılar ve Memlûklular arasındaki münasebetler açısından başvurulan önemli kaynaklardandır.

i. Anonim Selçukname (Tevarih-i Ali Selçuk): Farsça kaleme alınmış olan ve müellifi bilinmeyen eserin tek nüshası Paris'teki Fransız Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eser Kırım Harbi zamanında İstanbul'daki Fransız elçiliğinde tercüman olarak çalışan Ch. Schefer'e Sultan Abdülmecit tarafından hediye edilmiştir. Adı geçen şahısın Paris Milli Kütüphanesi'ne bağışladığı eser, Selçukluların tarih sahnesine çıkışından 1363 yılına kadar meydana gelen olayları anlatmaktadır.⁷⁴ Anonim Selçukname, kronolojisinin doğruluğu, verdiği sayısal kayıtların şahıs ve yer adları ile başka kaynaklarda olmayan sebep ve neticeleri bakımından önemlidir.⁷⁵ Çalışmada Celaledin Harezmsah'ın Doğu Anadolu'daki faaliyetleri, Türkiye Selçukluları ile olan münasebetleri ve onu takip eden Moğol ordularının tahribatları gibi konularda eserde önemli bilgiler mevcuttur.

j. Tarih-i Güzide: Hamdullah Kazvini tarafından pek çok tarih kitabının incelenmesi sonucunda 1329 yılında yazımı tamamlanan eser dönemin İlhanlı veziri Gıyaseddin'e hediye edilmiştir.⁷⁶ Kazvini eserini yazarken Camiu't-Tevarih'i esas almıştır.⁷⁷ Nüshaları az bulunan Camiu't-Tevarih'den büyük ölçüde faydalanmış olması Tarih-i Güzide'nin önemini artırmaktadır. Diğer taraftan yeni bir takım bilgiler de eklemiştir. Özellikle Olcaytu ve Ebu Said dönemlerinin aydınlatılması bakımından önemlidir.⁷⁸ Eser İslami dönemde İran'da hüküm süren hanedenliklerin bir özeti şeklinde olduğu gibi bu ülkede devlet kuran Türkler ve Moğollar hakkında da malumat vermektedir.⁷⁹ Eserin İngilizce neşri E. Browne tarafından 1913 yılında yapılmıştır.⁸⁰ Farsça tercümesi ise 1944 yılında Abdullah Hüseyin Nevai tarafından Tahran'da

⁷³M. Fuad Köprülü, Tarih Araştırmaları I, s.82; Nejat Kaymaz, **Pervane Mu'ineddin Süleyman**, Ankara 1970, s.14.

⁷⁴M. Fuad Köprülü, Tarih Araştırmaları I, s.84.

⁷⁵Bahse konu eserin ilk tercümesi 1952 yılında yapılmış olmakla birlikte bu neşir pek çok yanlışla doludur. Bkz., F. N. Uzluk, Anonim Selçukname (Tevarih-i Al-i Selçuk, Ankara 1952. Bu eserin oldukça kullanışlı ve mükemmel bir neşri için ayrıca bkz., **Anonim Selçukname (Tevarih-i Ali Selçuk)**, (nşr., H. İbrahim Gök vd.), Ankara 2014, s.

⁷⁶C. A. Storey, Persian Literature I/1, s.82.

⁷⁷Geniş bilgi için bkz., E. G. Browne, A Literary History of Persia III (1265-1502), s.87vd; Ş. Günaltay, s.312.

⁷⁸K. Ramazan Haykıran, İlhanlılar Zamanında Yakın Doğu, s.253.

⁷⁹Ş. Günaltay, s.313

yayınlanacaktır.⁸¹ Kazvini'nin eserini yazdığı dönemde İlhanlı tahtında Ebu Said Bahadır Han oturmaktaydı. Dolayısıyla çöküş dönemine şahitlik eden müellif, sarayda vuku bulan entrikaları ve bunların kanlı sonuçlarını bizzat müşahade imkânına sahip olmuştur.⁸²

k. *Tarih-i Vassaf*: Moğol emiri Tagaçar'ın hizmetinde divanda tahsildarlık yapan ve yaygın adıyla Vassaf olarak bilinen Fazlullah b. Abdullah eş- Şirazi tarafından yazılmıştır.⁸³ Bu kişi 1265'da Salgurluların başkenti olan Şiraz şehri'nde doğdu.⁸⁴ Edebiyattaki kabiliyetinden dolayı Reşidüddin'in takdirini kazanarak onun himayesine alındı. *Tacziyat al-Amsar ve Tazciyat al-A'şar* adlı eserini 1298'de yazmaya başlayan müellif, eserinin birinci bölümünü Gazan Han'a, ikinci kısmını ise Olcaytu'ya takdim etmiştir. Bundan dolayı Olcaytu kendisine *Vassaf al Hazrat* lakabını verdi. Eserine 1285'te Mengü Han'ın ölümünü anlatarak başlayan Vassaf 1327 yılının ortalarına kadar gelişen olayları kaydeder.⁸⁵ Cüveyni'yi takdir eden Vassaf, onun tarihçilik anlayışını benimsemiştir. Esasen Tarih-i Vassaf da Cüveyni'nin eserinin sona erdiği 1257'den itibaren başlar. Dolayısıyla onun bir nevi zeyli gibidir.⁸⁶ Bu çalışmada, ilk olarak 1856 da Bombay'da basılan eserin⁸⁷ Tahran baskısı olan Tahrir-i Tarih-i Vassaf nüshası kullanıldı.⁸⁸ Celaleddin Harezşah'ın Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki faaliyetleri, Moğolların onu takip ederek Doğu Anadolu ve Van Gölü Havzası'nı istilalarıyla başlayan süreçte İlhanlı devletinin kuruluşu, Hülegü döneminden itibaren Aladağ ve çevresinin yazlık merkez oluşu ve bunun diğer hükümdarlar döneminde de devam ettirilmesi gibi hususlar bu eserden takip edilebilmektedir..

⁸⁰Bkz., Hamdu'llah Mustawfi-i Kazvini, *The Ta'rikh-i Guzida (Tarih-i Güzide)*, (nşr., E. Browne), London 1913, s.1-558.

⁸¹Hamdullah Kazvini Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, (nşr., A. Hüseyin Nevai), Tahran 1944, s.1-714.

⁸²Ş. Günaltay, s.309.

⁸³Vassaf, edebiyata yatkınlığından eserinde hükümdara karşı oldukça tumturaklı ifadeler, methiyeler kullanmaktadır. *Sarayın meddahı* (vassaf kelimesi) ifadesi pek haksız bir ifade değildir. Reşidüddin'de olmayan pek çok haberi Vassaf'ın eserinde görmek mümkündür. Vassaf, eserine Cüveyni'nin kaldığı yerden başlar, İlhanlılara tabii devletler ve ülkeler hakkında bilgiler vermektedir. Geniş bilgi için bkz., B. Spuler, İran Moğolları, s.15vd.

⁸⁴Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s.238.

⁸⁵Erdoğan Merçil, "*Vassaf*", *İA XIII*, s.232vd; A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, s.4.

⁸⁶E. G. Browne, A Literary History of Persia III, 68; K. Ramazan Hykıran, İlhanlılar Zamanında Yakın Doğu, s.242vd.

⁸⁷Fazlullah b. Abdullah eş- Şirazi (Vassaf), *Tarih-i Vassaf*, Bombay 1266 /1852.

⁸⁸ Bkz., Fazlullah b. Abdullah eş- Şirazi (Vassaf), *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, (nşr., Abdu'l Muhammed Ayeti), Tahran 1372/1994.

l. *Mesaliku'l- Ebsar fi Memalik'ül-Emsar*: Şehabeddin b.Fazlullah el-Ömeri tarafından kaleme alınmıştır.⁸⁹ Soyu Hz. Ömer'e dayandığı için el-Ömeri denilen yazar, bir asır boyunca Mısır ve Suriye'de divan-ı inşa başkanlığını elinde bulunduran bir aileden gelmektedir. XIV. asrın ilk yarısında kaleme alınan ve 27 ciltten oluşan eserin 3. Cildinin tercümesinden istifade ettik.⁹⁰ Bu ciltte Celaleddin Hrezmşah'ın Moğollarla mücadelesi, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelişi, buradaki faaliyetleri, Moğol-Selçuklu mücadeleleri, Anadolu'nun Moğol tahakkümüne girişi ile Altın Orda hakkında önemli malumatlar vardır.⁹¹

m. *En-Nücum'z-Zahire*: Eserin müellifi İbn Tagrıberdi, bir emirin oğlu ve aynı zamanda Sultan Berkuk'un kayınbiraderi olması hasebiyle Memlûk devletinde saray ziyafetlerine, toplantılara, av partilerine katılabiliyordu. Bu sebeple pek çok olay konusunda birinci ağızlardan bilgi toplama şansına sahipti.⁹² Onun döneminde Mısır tarihçiliği altın devrini yaşamaktaydı. Eserini kaleme alırken kaynak sıkıntısı çekmemiştir. Kendisinden kısa süre önce yazılan otuz kadar kaynaktan faydalanma şansına sahip olmuştur.⁹³ Bu çalışmada Muhammed Hüseyin Şemseddin tarafından 16 cild olarak bastırılan ve Ahsen Batur tarafından Türkçeye neşr edilen eserden istifade edilmiştir. Bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da meydana gelen İlhanlı-Memlûklu mücadeleleri ile bu mücadeleler sonucunda ortaya çıkan bölgedeki nüfuz hareketleri konusunda eserde önemli bilgiler mevcuttur.

n. *Baybars Tarihi*: Çalışmamızda kullanmış olduğumuz eser, Edirne'de Selimiye kütüphanesinde bulunan Baybars Tarihi'nin ikinci cildir. Şerefüddin Yaltkaya tarafından neşredilen bu cildin nerede ne zaman ve kim tarafından kaleme alındığı hakkında herhangi bir kayıt mevcut değildir.⁹⁴ Kıpçak Türklerinden olan Baybars, köle olarak satın alınıp önce Sivas'a oradan da Haleb'e getirilerek Eyyubi hanedanlığının

⁸⁹İbn Fazlullah el-Umari, **Mesaliku'l Ebsar fi Memaiki'l Emsar**, el yazmaları XXV, Ayasofya no: 3415,3449, XVII, Topkapı Sarayı, no: 2797, coğrafi kısımlardan bölümler Fransızca (nşr., Quatremere), Paris 1838, Anadolu'ya ait kısımlar Arapça (nşr., F. Taeschner), Al-Umari's Bericht Über Anatolien, Leipzig 1929.

⁹⁰İbn Fazlullah el-Umari, **Masalik Al-Abşar Fi Mamalik Al-Amşar I-XXIX**, (nşr., Mohammad Ali Baydoun), Beyrut 1971. Yazarın hayatı ve eserleri hakkında bkz., Şehabeddin b.Fazlullah el-Ömeri, **Ebsar fi Mesaliku'l memalik'il-emsar** (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım), (nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2014, s.7vd.

⁹¹ Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul 1976, s.6.

⁹²Ş. Günaltay, s.390vd.

⁹³İbni Tagrıberdi, **en Nücumu'z-Zahire**, (nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2013, s.10vd.

⁹⁴**Baybars Tarihi II**, (nşr., Ş. Yaltkaya), Ankara 2000, s.9.

hizmetinde Kahire'ye götürülmüştür. Memlûkların hâkimiyeti sırasında kumandanlığa kadar yükselen Baypars, Sultan Kutuz'u öldürerek Memlûk Sultanı olmuştur.⁹⁵ Baybars döneminde İlhanlı-Memlûk ve Türkiye Selçuklu münasebetleri konularında bu eserde yararlanılmıştır.

2. Muahhar (Moğol Sonrası) Vekayinameler

Moğollardan bahseden kaynakların bir diğer grubu da muahhar yani Moğollardan sonra kaleme alınmış olan kaynaklardır. Bu neviden kaynaklar daha çok Moğol işgali döneminde yazılmış vekayinamelerden faydalanılarak meydana getirilmişlerdir. Bu çalışmada yararlanılan başlıca muahhar kaynaklar şunlardır:

a. *Tarih-i Ravzatü's Safa Fi Siret'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa*: Eserin müellifi, Belh'in ünlü bir hanedanına mensup olan, çocukluğundan beri tarihe karşı çok fazla düşkünlük gösteren Mirhond, Seyyid Harizmşah'ın oğlu Mirhond Hamidüddin, 1433'te Belh'te doğdu. O, çağın diğer büyük kişileri gibi, Horasan ve Mazenderan hükümdarı Hüseyin Baykara'nın veziri Ali Şir Nevai'ye bağlandı. Onun dünyaca ünlü kütüphanesinde çalıştı.⁹⁶

Doğu tarihinin adeta bir tarih ansiklopedisi niteliğinde olan Ravzatu's Safa, her biri bir cild teşkil eden yedi bölümden oluşmaktadır.⁹⁷ Yaratılıştan Hüseyin Baykara dönemine kadar olan olayları bütünüyle incelemiştir.⁹⁸ Eser İlhanlılardan çok sonra (XV. yy) kaleme alındığı için kıymeti sınırlıdır. Kendisinden önceki pek çok eseri kopye etmiştir. Ancak Mirhond, resmi dairelerde çalışmış olduğundan vesikaları görme şansına sahipti. Özellikle İlhanların ilk zamanlarına ait olaylar hakkında pek çok evrak ve vesikadan istifade etme şansına sahip olmuştur.⁹⁹ Bu çalışmada Çingiz Han'ın ortaya çıkışı ve evlatlarının hükümdarlıklarını anlatan beşinci cildinden faydalandık. Türkçe neşri olmayan Ravzatu's Safa'nın pekçok bölümü değişik tarihlerde Avrupa dillerine neşredilmiştir. Doğuda ise eserin tümü önce Hindistan'da daha sonra da İran'da basılmıştır.

⁹⁵Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Baypars Tarihi II, s.12vd.

⁹⁶Mirhond'un biyografisi hakkında bkz., E. G. Browne, A Literary History of Persia III, s.432; Ş. Günaltay, s.399.

⁹⁷Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah Mirhand, **Tarih-i Ravzatü's Safa Fi Siret'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa**, Tahran 1339. Eserin içeriği hakkında bkz., E. G. Browne, A Literary History of Persia III, s.432vd.

⁹⁸Tahsin Yazıcı, "Mirhond", **İA VIII**, s.360vd; İsmail Aka, "Mirhand", **DİA XXX**, s.156vd; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s.247vd; Ş. Günaltay, s.398vd.

⁹⁹B. Spuler, İran Moğolları, s.16vd.

b. *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer*: Eserin müellifi Hondmir¹⁰⁰, Ravzatu's Safa yazarı Mirhond'un oğludur. Babası tarafından iyi bir şekilde yetiştirilen Hondmir, Ali Şir'in beğenisini kazandığından en büyük âlimlerin bulunduğu meclislere girebilmiştir.¹⁰¹ Büyük ölçüde babası Mirhond'un tesirinde kalmıştır.¹⁰² XVI. yüzyıl ortalarına kadar Asya tarihinin tanığı olan Hondmir, bu eserini hocası Kerimüddin Habibullah Erdebili'ye karşı beslediği iyi duyguların nişanesi olarak onun adına yazmıştır. Eser yaratılıştan Şah İsmail-i Safevi'nin öldüğü 1524'e kadar meydana gelen olayları içermektedir.¹⁰³ Eser Damad İbrahim Paşa tarafından oluşturulan bir komisyon tarafından 1725'te Türkçe 'ye tercüme edilmiştir.¹⁰⁴ Eserin İngilizce tercümesi 1994'te iki bölüm halinde yayınlanmıştır.¹⁰⁵ Çalışmada Farsça tercümeden faydalanılmıştır.¹⁰⁶

c. *Tezkire-i Devletşah (Tezkire tuş-şuara)*: XV. asırda yetişen en tanınmış İran edebiyat tarihçisi Devletşah b.Ala Al-Davla Bahtışah Gazi Semarkandi¹⁰⁷ tarafından yazılmıştır. IX. asırdan kendi zamanına kadar başlıca İran şairlerinin biyografilerini ve eserlerinden örnekleri ihtiva eden bu eser, kendisinden sonra yazılacak olan Farsça ve Türkçe şuara tezkirelerine bir örnek olmuştur.¹⁰⁸ Timur ve ailesi nezdinde büyük itibar elde etmiş olan Devletşah, belli bir süre devlet görevlerinde bulundu. Eserini devlet görevi sona erdikten sonra yazmaya başladığı için verdiği bilgiler daha da önem kazanmaktadır.¹⁰⁹ Devletşah eserinde şairlerden bahsederken İlhanlı hükümdarları döneminde yaşanan önemli vakalara da değinilmiş olması bu eseri çalışma açısından önemli kılmıştır. Diğer taraftan Moğol istilası sırasında Anadolu'ya geldikleri bilinen Kara ve Akkoyunlu Türkmenleri hakkında da önemli malumatlar bu eserde mevcuttur.

¹⁰⁰Zeki Velidi Togan, "*Handmir*", **İA V**, s.210vd; İsmail. Aka, "*Handmir*", **DİA XV**, s.450vd; R. Şeşen, Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı, s.248vd.

¹⁰¹M. Şemseddin Günaltay, İslam Tarihinin Kaynakları s.405; Geniş bilgi için bkz., E. G. Browne, A Literary History of Persia III, s.434.

¹⁰²B. Spuler, İran Moğolları, s.17.

¹⁰³ Ş. Günaltay, s.408; C. A. Storey, Persian Literature I/1, s.104.

¹⁰⁴Franz Babinger, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, s.284vd.

¹⁰⁵Khwandamir, **Habibu's-Siyar**, Tome Three, Part one Genghis Khan-AmirTemür, (İng. trc., W.M. Thackston), Harvard University 1994.

¹⁰⁶ Bkz., Gıyasu'd-din b. Hüsümü'd-din H'andemir (Hondmir), **Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III**, (nşr., M. Debir Siyaki), Tahran 1362/1983.

¹⁰⁷Devletşah'ın biyografisi hakkında geniş bilgi için bkz., E. G. Browne, A Literary History of Persia III, s.437vd.

¹⁰⁸M. Fuad Köprülü, "*Devlet-Şah*", **İA III**, s.560.

¹⁰⁹ Devletşah hakkında geniş bilgi için bkz., M. Fuad Köprülü, "*Devlet-Şah*", **İA III**, s.560-561.

d. *Zeyl-i Camiü't-Tevarih*: Hafız Abru Nureddin b. Lutfullah (öl. 1430)¹¹⁰ tarafından yazılan eser, insanlığın yaratılışından 1425 yılına kadar meydana gelen olayları anlatmaktadır. Timurlu Baysungur Mirza'nın emriyle kaleme alınmış olan eserin Gazan Han döneminin sonuna kadar olan kısmı büyük ölçüde Camiü't-Tevarih'ten alınmıştır.¹¹¹ 1422'de yazımına başlanan eserin bir nüshası Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹¹² Bu çalışmada özellikle Olcaytu ve Ebu Said Han dönemleri ile 1335'ten sonraki dönemlerde Van Gölü Havzası'nda meydana gelen gelişmelerin aydınlatılmasında bu eserden istifade edilmiştir.¹¹³

e. *Matlau's-Sa'deyn Mecmua-ı Bahreyn*: 1413-1482 yılları arasında Herat'ta yaşamış olan Abdü'r-Razzak-ı Semerkandi tarafından kaleme alınan ve iki ciltten oluşan bu eser 1470 yılına kadar geçen olaylardan bahsetmektedir.¹¹⁴ Bu çalışma hazırlanırken bilhassa Semerkandi'nin, Hafız-ı Ebru'nun Zudetü'l-Tevarih adlı eserinden faydalanarak yazmış olduğu birinci cildinden istifade edilmiştir.

Timurlular zamanında yazılmış bu eserlerin yanında Nizamüddin Şami¹¹⁵ ve Şerefüddin Ali Yezidi¹¹⁶ tarafından kaleme alınmış olan Zafernamelerden de yararlanılmıştır. Özellikle Timur'un Anadolu seferleri sırasında, Moğollarla gelmiş olan Kara Tatarlar gibi bazı Moğol topluluklarının Anadolu'daki vaziyetleri ve bunların bir kısmının Timur tarafından İran'a göçürülmesi gibi mevzularda adı geçen eserlerden faydalanılmıştır.

f. *Bezm ü Rezm*: Anadolu Türk tarihinin önemli kaynaklarından biri olan, eğlence ve savaş anlamına gelen eser, Aziz b. Esterabadi tarafından Kadı Burhaneddin adına 1397 yılında Farsça olarak kaleme alınmıştır.¹¹⁷ XIV. asırda Anadolu'da meydana gelen siyasi, askeri gelişmelerin yanında Anadolu'nun etnolojisi hakkında da bilgi

¹¹⁰Hafız Abru ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz., E. G. Browne, A Literary History of Persia III, s.424vd.

¹¹¹Osman G. Özkuzugüdenli, **Gazan Han ve Reformları (1295-1304)**, İstanbul 2000, s.XXXVII.

¹¹²Geniş bilgi için bkz., Ş. Günaltay, s.367vd.

¹¹³ Hafız-ı Ebru, **Chronique des Rois Mongols en İran, (Zeyl-i Camiü't-Tevarih Reşidi Zübdetü't-Tevarih)**, (nşr., K. Bayani), Paris 1936.

¹¹⁴ Bkz. Kemalu'd-din Abdürrezzak Semerkandi, **Matlau's-Sadeyn Mecmua-ı Bahreyn**, (nşr., Abdu'l Hüseyin Nevani), Tahran 1353, s. 20vd. Eser hakkında geniş bilgi için bkz., Hasan-ı Rumlu, s.13; F. Sümer, **Kara Koyunlular**, Ankara 1992, s.4.

¹¹⁵ Nizamüddin Şami, **Zafername**, (nşr., Necati Lugal), Ankara 1987; E. G. Browne, A Literary History of Persia III, s.183.

¹¹⁶Şerefüddin Ali Yezidi, **Emir Timur (Zafername)**, (nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2013, 479s; E. G. Browne, A Literary History of Persia III, s.181.

¹¹⁷Aziz b. Esterabadi, **Bezm ü Rezm**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 2014, s.3vd.

vermektedir. Moğol istilasıyla Anadolu'ya ve özellikle Orta Anadolu'ya göç eden Türk-Moğol toplulukları hakkında önemli bilgiler mevcuttur.

g. Kitab-ı Diyarbakriyya: Eserin müellifi Ebu Bakr-i Tıhrani'nin hayatı hakkında malumatımız oldukça sınırlıdır. Müellif yalnız bir müverrih değil, muktedir bir münşi, müderris ve üç devletin hizmetinde (Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Timurlular) bulunmuş tanınmış bir kimsedir.¹¹⁸ Eser, Moğol istilasıyla Anadolu'ya gelen Akkoyunlu ve Kara Koyunlu Türkmen gruplarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki faaliyetleri ile sözü edilen yörelerin etnik vaziyeti hakkında bilgi vermektedir.¹¹⁹

h. Ahsenü't Tevarih: Eserin yazarı olan Hasan-ı Rumlu hakkında eserin muhtelif kısımlarında yer alan bir takım kayıtlardan bilgi edinilebilmektedir.¹²⁰ Eserini II. Şah İsmail'e (1576-1577) ithaf eden Hasan-ı Rumlu bu eserini 1572 yılında tamamladığını belirtmiş olmasına rağmen eser 1577 yılı olayları anlatırken son bulmaktadır.¹²¹ Bu da esere daha sonra birtakım ilavelerin yapıldığını akla getirmektedir. Safeviler zamanında Farsça yazılmış olan eser (1404-1494) yılları arasındaki Karakoyunlu, Akkoyunlu, Timurlu ve Osmanlı tarihini anlatan kronolojik bir kaynaktır. Hasan-ı Rumlu eserini yazarken Abdü'r-Razzak-ı Semerkandi'nin Matlau's-Sa'deyn¹²², Ebu Bakr-i Tıhrani'nin Kitab-ı Diyarbakriyya, Hondmir'in Habibü's-Siyer, Mirhond'un Ravzat us-safa gibi eserlerinden faydalanmıştır.¹²³ Bu çalışmada Van Gölü Havzası'nda İlhanlı ve yakın döneminde adı geçen bazı yer adlarının tesbitiyle birlikte Moğol ve Türk topluluklarının bölgedeki faaliyetleri hakkında bahse konu eserden yararlanılmıştır.

ı. Tevarih-i Al-i Selçuk: Sultan II. Murat zamanında Yazıcızade Ali tarafından kaleme alınan eserin büyük bir kısmı, İbn Bibi tarafından Farsça yazılan el-Evamirü'l-

¹¹⁸ Bkz., Ebu Bakr-i Tıhrani, **Kitab-ı Diyarbakriyya**, I.Cüz, (nşr., N. Lugal vd.) Ankara 1993, s.7.

¹¹⁹ Ebu Bakr-i Tıhrani, s.21.

¹²⁰ Müellif, eserinde kendisini bazen Hasan-ı Rumlu, bazen de Emir Sultan-ı Rumlu'nun torunu olarak tanıtmaktadır. Emir Sultan, Şah İsmail-i Safevi ve oğlu Şah Tahmasb devirlerinin ünlü Türkmen serdarlarından olup, Şah İsmail'i Akkoyunlular'a karşı mücadelesinde destekleyen ve onun yanında içtenlikle kılıç sallayan Türk kabilesidir Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't Tevarih**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 2006, s.3vd.

¹²¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Hasan-ı Rumlu, s.10vd.

¹²² Bu eser 1413-1482 yılları arasında Herat'ta yaşamış olan Abdü'r-Razzak-ı Semerkandi tarafından kaleme alınmıştır. İki cilt olarak yazılmış olan Matla'-ı Sa'deyn 1470 yılına kadar geçen olaylardan bahsetmektedir. Özellikle Semerkandi'nin Hafız-ı Ebru'nun Zudetü'l- Tevarih adlı eserinden faydalanarak yazmış olduğu birinci cildi İlhanlı hükümdarı Ebu Said döneminden itibaren olayları anlatmaktadır. Bkz., Hasan-ı Rumlu, s.13; F. Sümer, **Kara Koyunlular**, Ankara 1992, s.4.

¹²³ Adı geçen eserler hakkında geniş bilgi için bkz., Hasan-ı Rumlu, s.13vd.

Ala'yye fi'l Umuru'l-Ala'yye'nin Türkçe'ye tercümesidir.¹²⁴ II. Murat'ın isteği üzerine kaleme alınan bu eserin yazılmaya başladığı tarih hakkında kesin bir bilgi mevcut değilse de 1423 tarihi genellikle kabul edilmektedir.¹²⁵ Yazıcızade Ali, İbn Bibi'nin eserini tercüme ederken bazı bölümlerini kaldırmış, bazı bölümlerine de kendisi bir takım ilaveler yapmıştır. Ayrıca eserini başına bir Oğuzname ekleyerek ortaya çıkan esere büyük ölçüde bir Türk Tarihi özelliği kazandırmıştır.¹²⁶ Tamamı dört bölüm halinde tanzim edilen eserin¹²⁷ Gazan Han döneminden muhtevî üçüncü bölümü bu çalışmada geniş bir şekilde kullanılmıştır.

i. Kitab-ı Cihannüma: II. Bayezid zamanında müderrislik yaptığı bilinen Mehmet Neşri tarafından kaleme alınan eser, 1492 yılında tamamlanarak padişaha sunulmuştur. Neşri Tarihi adıyla da anılan bu eser, sekiz kısımdan oluşan bir dünya tarihidir. Ancak bu kısımlardan sadece Osmanlı hanedanının tarihini içeren altıncı kısım günümüze kadar muhafaza edilebilmiştir.¹²⁸ Cihannüma, M. Altay Köymen ve F. Reşit Unat tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹²⁹ Eser Moğolların önünden kaçarak Türkistan'dan Anadolu'ya gelen Oğuz boyları için bir örnek teşkil eden Kayı boyunun Ahlat'ta yurt tutması, uzun bir süre burada kalması gibi konulardan hareketle önemli bilgiler vermektedir.

j. Tacü't-Tevarih: Aslen İranlı bir aileden olan Hoca Sadettin Efendi, Osmanlılar ile Safeviler arasında meydana gelen Çaldıran Savaşı vesilesiyle İstanbul'a gelmiştir.¹³⁰ Müellif eserini II. Selim döneminde kaleme almaya başlamış, III. Murad'ın isteği üzerine yazdıklarını gözden geçirerek O'na sunmuştur.¹³¹ Eserin Türkçe neşri beş cild halinde İsmet Parmaksızoğlu tarafından yapılmıştır.¹³² Bu eserde bazı Moğol boyları hakkında da önemli bilgiler mevcuttur.

¹²⁴M. Fuad Köprülü, Tarih Araştırmaları I, s.82.

¹²⁵Yazıcızade Ali, **Tevarih-i Ali Selçuk**, (nşr., Abdullah Bakır), İstanbul 2009, s.XXXIII.

¹²⁶Bu konuda geniş bilgi için bkz., Yazıcızade Ali, Tevarih-i Ali Selçuk, s.XXXIV vd.

¹²⁷Bu bölümler hakkında geniş bilgi için bkz., Yazıcızade Ali, Tevarih-i Ali Selçuk, s.XXXV vd.

¹²⁸Franz Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri** (nşr., Coşkun Üçok), Ankara 2000, s.42.

¹²⁹Mehmet Neşri, **Kitab-ı Cihannüma (Neşri Tarihi) I-II**, (nşr., M. Altay Köymen vd.), Ankara 1987, XVI+843s.

¹³⁰Geniş bilgi için bkz., Franz Babinger, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, s.137vd.

¹³¹Geniş bilgi için bkz., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih I**, (nşr., İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1992, s.IX vd.

¹³²Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih I-IV**, (nşr., İsmet Parmaksızoğlu), s. Ankara 1992.

k. *Şerefname*: Eser XVI. yüzyılın sonlarında Bitlis'te hüküm sürmüş olan Şeref Han tarafından Farsça olarak iki cild halinde III. Murad adına yazılmıştır.¹³³ Eserin orijinali Oxford Üniversitesi'ndeki Bodlein Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunmaktadır. Eserin farklı tarihlerde pek çok dilde neşri yapılmıştır.¹³⁴ Bu çalışma hazırlanırken 1948 yılında Kahire'de Arapça'ya çevrilmiş olan ve M. Emin Bozarslan tarafından yapılmış olan Türkçe tercümeden yararlanılmıştır.¹³⁵ Doğu Anadolu ve Van Gölü Havzası'nda Moğol işgali sırasında meydana gelen olaylarla ilgili önemli bilgilerin yanında bazı Türkmen aşiretlerinin bölgedeki konumu hakkında da malumatlar mevcuttur.

l. *Camiü'd- Düvel*: Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, tarafından Arapça kaleme alınan eser, bir dünya tarihi olup yaratılıştan başlayarak 1672/1673 yılına kadar meydana gelen olayları anlatmaktadır.¹³⁶ Çok yönlü bilgi sahibi olduğu anlaşılan Müneccimbaşı, Arapça, Farsça ve Türkçe yetmiş kadar kaynaktan faydalanarak eserini kaleme almıştır.¹³⁷ Eserin müellif hattı olan nüshası iki cild halinde Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde, 3171-3172 numaralarda kayıtlıdır. Eserin diğer nüshaları ise Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Bayezid Umumî Kütüphanesi, Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi ile Edirne Sultan Selim Kütüphanesi'nde mevcuttur.¹³⁸ Müneccimbaşı eserini yazarken İbn Haldun, Reşideddin. Hafız Ebru, Hamdullah Müstevfi. Gibi müverrihleri örnek almıştır. Müneccimbaşı. Eserini telif ederken istifade ettiği kaynakları kitabının mukaddimesinde sıralamıştır.¹³⁹ İlhanlılar dönemiyle ilgili olarak Müneccimbaşı her hükümdar döneminde meydana gelen olayları sıraladığından bu eserdeki bilgileri diğer kaynaklarla karşılaştırma fırsatı elde edilebilmektedir.

m. Bunların yanında Safeviler dönemine ait olan ancak müellifi bilinmeyen *Tarih-i Kızılbaşan*¹⁴⁰ adlı eserden de belli konularda istifade edilmiştir. Bilhassa Moğollarla Anadolu'ya geldikleri bilinen Kara ve Ak Koyunlu Türkmenlerine mensup bazı aşiretlerin daha sonraki dönemdeki durumları hakkında önemli malumat bulunmaktadır.

¹³³Franz Babinger, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, s.246.

¹³⁴Şerefhan, *Şerefname*, (nşr., M. Emin Bozarslan), İstanbul 1990, s.5vd.

¹³⁵Şerefhan, *Şerefname*, s.5.

¹³⁶ Eser ve yazarı hakkında geniş bilgi için bkz., Franz Babinger, Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri, s. 258; Z. V. Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1981, s. 210; M. T. Gökbilgin, "*Müneccimbaşı*", *İA VIII*, 801-806.

¹³⁷ Franz Babinger, s.258.

¹³⁸ Geniş bilgi için bkz., Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd- Düvel*, (nşr., Ali Öngül), İzmir 2000, s.XII.

¹³⁹Müellifin faydalandığı kaynaklar 47'si Arapça. 17'si Farsça ve 8'i Türkçe olmak üzere toplam 72 adettir. Bunlar hakkında geniş bilgi için bkz., Müneccimbaşı , s.XXXvd.

3. Ermeni, Süryani, Bizans ve Gürcü Vekayinameleri

a- *Urfa'lı Mateos (Mateos Urhayetzi- Matheu d'Edesse)*: Aslen Urfalı bir rahip olan XI. asrın sonunda ve XII. asrın ilk yarısında Urfa şehrinde yaşamış olan Mateos'un yazmış olduğu Vekayiname 952' den 1136 senesine kadar meydana gelen olayları içerir. Müellifin öğrencisi olan Grigor adlı bir papaz tarafından 1137'den 1163 yılına kadar devam ettirilmiştir.¹⁴¹ Türk tarihinin aydınlatılması ve Ortadoğu'nun Türk hâkimiyeti altına alınışı ve Haçlılarla yapılan mücadeleler açısından Ermeni kaynakları içerisinde en muteberidir. Anlattığı vakaların yoğunluğu, objektifliği ve kronolojiye muntazam bir şekilde uyması eserin kıymetini artırmaktadır.¹⁴² Bahsi geçen eserde Selçuklular'ın Anadolu'ya ilk keşif amaçlı akınları, Van yöresinde bulunan Ermeni prenslikleriyle yapılan mücadeleler ve nihayet yörenin içerisinde bulunduğu siyasi, sosyal ve iktisadi durumu hakkında mühim bilgiler mevcuttur.

b. *Okçu Milletini Tarihi*: 1271 yılında Kilikya'nın Akneri-Vank Manastırı'nda görevli rahiplerden Grigor tarafından kaleme alınmış olan bu eser, 1240-1272/73 yılları arasındaki dönemi anlatmaktadır.¹⁴³ 1228-1265 yıllarına dair kısmı, Doğulu olan ve hocamız diye andığı Vardabet Vanagan'ın bir öğrencisi tarafından yazılmıştır.¹⁴⁴ Grigor'a ilham veren bu şahıs Doğu eyaletlerini ve özellikle de Ağuvan (Arran)'ı "memleketimiz" diye tarif etmektedir ki bölgeyi çok yakından tanıdığını göstermektedir. Diğer taraftan Akner adı verilen Manastır'ın önemli bir ziyaret yeri olması, Doğu eyaletlerinden gelen önemli dini ve askeri kişilerin burada mühim bilgiler verdikleri düşünülmektedir.

Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçe tercümesi yapılmış olan eserin¹⁴⁵ İngilizce çevirisi ise Robert Bedrosian tarafından ilim dünyasına kazandırılmıştır.¹⁴⁶ Müellif eserinde Moğolların Şark vilayetlerinde yaptıkları tahribatları, Baybars'ın Kilikya'ya yaptığı taarruzu ve sonuçlarını acıklı bir üslupla ele almaktadır. Dolayısıyla

¹⁴⁰**Tarih-i Kızılbaşan (Kızılbaşlar Tarihi)**, (nşr., T. Gündüz), İstanbul 2015, 123s; **Tarih-i Kızılbaşiye**, (nşr., Ş. Deniz vd.), İstanbul 2015, 97s+tıpkı bsm.

¹⁴¹Urfalı Mateos, **Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136- 1162)**, (nşr., Hrand D. Andreasyan), Ankara 2000, s.22; Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", **İÜEF Tarih Dergisi I/1-2**, İstanbul 1949/1950, s.95.

¹⁴²Geniş bilgi için bkz., Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", s.95vd.

¹⁴³Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları", s.418. Eserin farklı tarihlerde yapılan tercümeleri için bkz., Aynı makale, s.419.

¹⁴⁴Hasan Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul 2007, s.105

¹⁴⁵Aknerli Grigor, **Okçu Milletini Tarihi**, (nşr., Hrant D. Andreasyan), İstanbul 2012, s. 9vd.

¹⁴⁶Robert Bedrosian, **Grigor of Akner's History of the Nation of Archers**, New Jersey 2003.

bu eser ilk Moğol akınlarının bölge üzerindeki etkileri, Hülegü'nün bölgeye gelişi, Aladağ'ı yaylak olarak seçmesi ve Abaka döneminin sonuna kadar meydana gelen olayları takip etmemizi kolaylaştırmıştır.

c. *Genceli Kiragos*: Kiragos'un hayatı hakkında herhangi bir kaynakta bilgi mevcut değildir. Ancak Kiragos 1241 yılında *Ermeni Tarihi* adlı eserini yazmaya başladığında kırk yaşında olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla müellif XIII. asrın hemen başında dünyaya gelmiş olmalıdır. 1265'te eserini tamamlayan Kiragos, 1272'de ölmüştür.¹⁴⁷ Kiragos eserinin ilk kısmında daha çok Ermeni kilisesinin tarihine yer vermiş diğer bölümlerde ise Doğu memleketlerinde meydana gelen hadiseleri anlatmıştır.¹⁴⁸

Genceli Kiragos'un eserinin en önemli bölümü Moğol istilasını anlatan kısımdır. Bu dönem olaylarının şahidi olması hasebiyle verdiği malumatlar büyük değer taşımaktadır.¹⁴⁹ Çalışmada özellikle bu bölümdeki malumatlardan istifade edildi.

d. *Müverrih Vardan (Vardan Vardabet)*: XIII. asırda Ermeni müellifleri içerisinde özel bir yeri olan Vardan'ın *Cihan Tarihi* adlı eseri, O'na büyük bir şöhret kazandırmıştır.¹⁵⁰ Batı ilim dünyasına Fransız Ed. Dulaurier tarafından tanıtılan Vardan, yaşamı süresince sıradan bir rahip olarak kalmışsa da memleket ve kilise işlerinde üstlenmiş olduğu rol ve siyasi nüfuzu sayesinde döneminin gerek ruhani ve gerekse siyasi liderleri nezdinde büyük bir itibarı olduğu anlaşılmaktadır. İlhanlı hükümdarı Hülegü bazı devlet ve toplum hayatına dair konularda Vardan'ın görüşüne başvurması, Vardan'ın işgal ettiği konunun ehemmiyetini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁵¹

Vardan'ın bu eserinin bizim çalışmamızda faydalandığımız kısmı bizzat şahidi olduğu Moğol istilası ve hâkimiyetine ait bölümleridir. 1220'de Arran'a yaptıkları akınlarla başlayan bu süreç Abaka'nın tahta geçişi, Mısır sultanı Baybars'ın Kilikya'ya

¹⁴⁷ Hrand D. Andreasyan, "*Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları*", s.112.

¹⁴⁸ Hrand D. Andreasyan, "*Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları*", s.113.

¹⁴⁹ Kiragos, Moğol işgalinden evvel Celaleddin Harzemşah'ın onların önünden kaçarak Arran ve Gürcü ülkelerini hâkimiyeti altına almasından bahseder. Bunun yanında Harzemşah'ın Van bölgesine hücumunu, Türkiye Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat ile Eyyubilerin Celaleddin'e karşı ittifak kurlmaları ve Celaleddin Harzemşah'ın Mugan'a kaçıışı ve Amid'de öldürülüşü konularını anlatmaktadır. Kiragos eserinin en son bölümünde Hülegü'nün 1265'te ölümü ve oğlu Abaka'nın tahta çıkışından bahsederek eserini tamamlamaktadır. Geniş bilgi için bkz., Hrand D. Andreasyan, "*Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları*", s.115vd.

¹⁵⁰Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)*", İÜEFY, **Tarih Semineri Dergisi I/2**, İstanbul 1937; Robert Bedrosyan, **Vardan Arewelts'is compilation of History**, New Jersey 2007.

taarruzu ve sonrası olaylarıyla nihayete ermektedir.¹⁵² Bu çalışmada, Celaledin Harzemşah'ın bölgeye gelişi Doğu Anadolu ve özellikle de Van ve çevresindeki faaliyetleri, Hülegü'nün Azerbaycan ve Doğu Anadolu'daki faaliyetleri, Aladağ'ı yaylağını kendisine yazlık başkent seçimi ve toplanan kurultayları, buradaki imar faaliyetleri gibi konularda önemli ölçüde istifade edilmiştir.

e. Stepanos Orbelyan: Sünik (Karabağ) ve Orbelyan hanedanı hakkında önemli bir eser yazmış olan müverrih, XIII. yüzyılın ortalarında Karabağ (Sünik)'da doğmuştur. Babasının istağı üzerine vardabet rütbesiyle ruhani sınıfa girmiştir. Bir süre Rumkale'de¹⁵³ bulunan Orbelyan, tekrar Karabağ'a dönecektir. Eserini bahsi geçen asrın sonlarında kaleme almaya başlayan müellif, Sünik hanedanının menşei ve tarihini anlatmaya kendisini adanmıştır.¹⁵⁴

Orbelyan, Moğol noyanları ile sıkı bir temas imkânına sahip olmuştur. Haliyle pek çok olayın bizzat şahididir. O yüzden verdiği malumat ile Moğol istilası ve idaresi hakkında özgün bir kaynak olma niteliğini haiz bulunmaktadır.¹⁵⁵ Araştırma sırasında 1864 yılında Saint-Petersburg'ta yayınlanan nüshadan istifade edilmiştir.¹⁵⁶ Celaledin Harezmşah'ın Azerbaycan ve Gürcistan bölgelerini hâkimiyeti altına alışı ile Moğol birliklerinin bölgeye gelişi, bölgede hâkimiyet kurmaları konularında Orbelyan'ın bu eserinden yararlanılmıştır. Diğer taraftan Hülegü'nün Azerbaycan'a gelişi, Aladağ'ı yaylak olarak seçip, burada bir saray inşa edişi ile Kafkasya eksenli Altınordu-İlhanlı mücadeleleri ve bunun Doğu Anadolu ve Van Gölü Havzası üzerindeki etkileri gibi konularda bu eserden faydalanılmıştır.

g. Ebu'l Farac Tarihi: Bu eser 1225-26 senelerinde Malatya'da doğmuş olan Bar Hebraeus tarafından yazılmıştır. Yazar, esas itibariyle İbrani asıllı seçkin bir tabip olan

¹⁵¹ Hrand D. Andreasyan, “*Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları*”, s.401; Hasan Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul 2007, s.161vd.

¹⁵² Hrand D. Andreasyan, “*Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları*”, s.406.

¹⁵³ Gaziantep'in Nizip ilçesi sınırlarında Kamışlı köyü içinde bulunan ve günümüzde Birecik Barajı gölünün oluşmasıyla oluşmuş bir yarımada yer alan tarihi kale.

¹⁵⁴ Hrand D. Andreasyan, “*Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları*”, s.419vd.

¹⁵⁵ Hrand D. Andreasyan, “*Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları*”, s.422. Orbelyan'ın bu eseri önce Vardabet Karabet Şahnazaryan tarafından iki cild olarak 1859'da Paris'te neşredilmiştir. Daha sonra M. Emin tarafından Moskova'da 1861'de ve 1910'da Tiflis'te neşredilmiştir. Bkz., Hrand D. Andreasyan, “*Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları*”, s.423.

¹⁵⁶ Stepanos Orbelyan, **Histoire de la Siounie**, (nşr., M. Brosset), Saint-Petersburg 1864.

Ahron (Harun) un oğluydu.¹⁵⁷ Bu yüzden Bar Ebharya, yani İbrani'nin oğlu yahut Arapçası ile İbnü'l- İbri namı ile tanınıyordu. Fakat Bar Hebraeus'un bir adı daha vardır ki o da Ebu'l Farac'dır.¹⁵⁸ Ebu'l Faraç, küçük yaşta başlayarak Süryanice, Arapça belki de İbrani tahsiline koyuldu. Daha sonra felsefe ve ilahiyat tahsil etti. Bir süre babasıyla birlikte devrin diğer tanınmış tabiplerinden tıp tahsil etti.¹⁵⁹

Bu çalışmada Ebu'l Farac'ın eserinden özellikle Moğol ordularının önünden kaçan Celaleddin Harezmsah'ın Ahlat'ı muhasara edişi ve ele geçirmesi, Harezmsah'ın ölümünden sonra Moğolların bölgeye hakim oluşu ve bu dönemde meydana gelen diğer olaylar konusunda istifade edildi.

h. Tarih-i Muhtasarü'd-Düvel: Eserin Müellifi İbnü'l-İbri Gregorius, Moğol istilası döneminde yaşamış olup çevresinde gelişen olayları çok iyi müşahade ettiği için anlattıkları büyük önem taşımaktadır.¹⁶⁰ Özellikle eserin son bölümü Moğol istilası ve İlhanlı devletine ayrılmıştır.¹⁶¹ Daha çok Tarih i Cihangüşa'dan yapılan alıntılarla meydana getirilen bu bölümden de istifade edilmeye çalışılmıştır.

ı. Bizans Kaynakları: Yukarıda bahsi geçen Hıristiyan (Ermeni, Süryani) kaynakları yanı sıra özellikle Selçuklu-Bizans münasebetleri hakkında *Anna Kommena, Mikhael Attaleiates, Nikephoros Bryennios, Ioannes Zonaras, Georgios Akropolites,* gibi Bizans kaynaklarından da istifade edilmiştir.

i. Yukarıda bahsi geçen vekayinamelerin yanı sıra özellikle Van Gölü Havzası'ndaki şehirlerde bulunan Ermeni manastırlarında olayların görgü şahitleri tarafından tutulan kayıtlar¹⁶², doğrudan bölgede meydana gelen siyasi, askeri ve iktisadi gelişmeleri gözler önüne sermektedir. Aynı şekilde Kral Hetum'un Tatar Tarihi¹⁶³ ile Başkumandan Simbat'ın eseri¹⁶⁴ de zaman zaman başvurduğumuz kaynaklar arasındadır. Diğer taraftan A. G. Galstyan tarafından neşr edilen "Ermeni Kaynaklarına

¹⁵⁷Gregory Ebu'l Faraç, **Ebu'l Farac Tarihi I**, Süryanice'den İngilizce'ye çev: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çev: Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s.9; C. Brockelman, "İbnül'İbri", **İA V/2**, s.861.

¹⁵⁸Bu konuda geniş bilgi için bkz., Gregory Ebu'l Farac, Ebu'l Farac Tarihi I, s.9.

¹⁵⁹Ebu'l Farac'ın hayatı hakkında geniş bilgi için bkz., Ebu'l Farac Tarihi I, s.9-29.

¹⁶⁰Bkz., İbnü'l-İbri Ebu'l- Farac, **Tarih-i Muhtasarü'd-Düvel**, (nşr., Ş.Yaltkaya), Ankara 2011, 73s.

¹⁶¹Ş. Günaltay, s.198vd.

¹⁶² **Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)**, (nşr., Avedis K. Sanjian), London 1969.

¹⁶³King Hetum, **History of the Tatars (The Flower of Histories of the East)**, (nşr., R. Bedrosian), New Jersey 2004.

¹⁶⁴ Başkumandan Simbat, **Simbat Vekayinamesi (951-1334)**, (nşr., Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1946, III+94s.

Göre Moğollar”¹⁶⁵ ile Hasan Oktay’ın “*Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*”¹⁶⁶ adlı çalışmalarında Moğol istilası dönemlerine dair pek çok Ermeni müellifin verdiği bilgi iktibas edilmiş olup bir kısmına bizzat ulaşamadığımız bazı müelliflere ait bilgiler bahse konu iki kitapta yer aldığı şekliyle kullanılmıştır.

f. Coğrafyaya Dair Eserler

a. Suret el-Arz: “Yer’in Haritası” anlamına gelen bu eser X. Yüzyıl coğrafyacılarından Nusaybinli Ebu’l Kasım İbn Havkal tarafından yazılmıştır.¹⁶⁷ Yazdıklarını büyük bir kısmını gözlemlerine dayandıran İbn Havkal’ın bu eseri¹⁶⁸, İslam dünyasının tam bir ayrıntılı coğrafyası niteliğindedir.¹⁶⁹ Müellif eserinde şehirlerden, yollardan, limanlardan, köylerden, dağlardan, menzillerden, nehirlerden, ticaretten, imal edilen ürünlerden ve hatta vergilerden bahsetmiştir.¹⁷⁰ Bu çalışmada eserin Ermeniye, Erran (Doğu Anadolu) ve Azerbaycan coğrafyaları hakkında verdiği bilgilerden istifade ettik.

b. Ahsenü’t-Tekasim: 946/47 yılında Beytü’l Mukaddes veya Beytü’l Makdis adıyla bilinen Kudüs’te dünyaya geldiği için oranın nisbesiyle, yani Mukaddesi ya da Makdisi adıyla anılan Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi tarafından kaleme alınmıştır.¹⁷¹ İslam beşeri coğrafyacılığının babası kabul edilen Makdisi, ayrıntılı bir şekilde bahsettiği bölgelerin aynı zamanda istatistikî bilgilerini de vermiştir.¹⁷² Makdisi’nin bolluk ve bereket diyarı olarak ifade ettiği *Rehap* yani Azerbaycan ve Ermenistan coğrafyasına dair verdiği bilgilerden büyük ölçüde istifade edilmeye çalışılmıştır.

c. Hududü’l-Alem: 982/83 yılında yazılan eserin müellifi bilinmemektedir. İlk defa Rusya’da 1930 yılında basılan eser, V. Minorsky tarafından İngilizce’ye tercüme

¹⁶⁵ A. G. Galstyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar**, İstanbul 2005.

¹⁶⁶ Hasan Oktay, **Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar**, İstanbul 2007.

¹⁶⁷ İbn Havkal ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz., C. V. Arendok, “*İbn Havkal*”, **İA V/2**, s.747.

¹⁶⁸ Ebu’l Kasım İbn Havkal, **Kitabu’l Mesalik ve’l Memalik**, (nşr., De Goeje), Leiden 1873.

¹⁶⁹ İbn Havkal, 952’lerde İstahri ile görüşmüş ve İstahri tarafından hazırlanan El-Belhi’nin eserine göre telif edilen *Mesalik el-Memalik* adlı eserin haritalarını düzenleyip yamalmayarak *Suretü el -arz* adıyla yeniden telif etmiştir. Geniş bilgi için bkz., R. Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s.15.

¹⁷⁰ İbn Havkal, **İslam Coğrafyası**, (nşr., Ramazan Şeşen), İstanbul 2014, s.7vd.

¹⁷¹ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, **Ahsenü’t Tekasim fi Ma’rifeti’l Ekalim**, (nşr., De Goeje), Leiden 1877. Eserinde bir takım ilaveler yapmış olsa da temel olarak El-Belhi’yi almıştır. İbn Havkal’ın eserinden sonra en mükemmel coğrafya eseri olarak günümüze ulaşan eser olma niteliğine sahiptir. Bkz., R. Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, s.14vd.

edilmiştir.¹⁷³ Eserin Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arran ülkelerini anlatan bölümünde Van Gölü Havzası şehirleri hakkında da önemli bilgiler mevcuttur.¹⁷⁴ Bu çalışmada Abdullah Duman tarafından yapılan Türkçe tercümeden istifade edilmiştir.¹⁷⁵

d. Kitabu'l-Mesalik ve'l-Memalik: İslam coğrafyacılarının babası olarak nitelendirilen Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih el-Bağdadi el Farisi tarafından kaleme alınan eser¹⁷⁶ çoğunlukla yazarın bizzat gözlemlerine dayalı bilgiler içermektedir.¹⁷⁷ Yazarın dördüncü Ermeniyeye diye tarif ettiği Van Gölü ve çevresi ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.¹⁷⁸

e. Nuzhetü'l Kulub: Hamdullah Müstevfi tarafından 1339 yılında tamamlanan bu eser, son İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in ölümünden sonra baş gösteren anarşi döneminde ülkenin mali durumunu yansıtmaya bakımından önemlidir.¹⁷⁹ Devletin çöküş döneminde kaleme alındığı için müellifin üslubu dokunaklı ve imalıdır. Eseri Kaleme almasında dostlarının ricasının ve yazılan coğrafya eserlerinin Arapça olmasının büyük etkisi olmuştur.¹⁸⁰ Uzun yıllar İlhanlı devleti hizmetinde bulunduğu için başka hiçbir kaynakta bulunmayan devletin gelir-giderleriyle ve ülkenin coğrafi özellikleriyle ilgili teferruatlı malumat vermektedir.¹⁸¹ Kendisinden evvel yazılmış olan pek çok coğrafya eserinden faydalanmış olan¹⁸² Hamdullah Müstevfi'nin bu eserinde Azerbaycan (Arran-Mugan), Aladağ ve Van Gölü Havzası'nda yer alan Ahlat, Erciş, Bargiri

¹⁷²Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, **Ahsenü't Tekasim**, (nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2015, s.7vd.

¹⁷³**Hudud al-Alam (A persian Geography of 372/982)**, (nşr., V. Minorsky), Gibb Memorial Series, XI, 1937.

¹⁷⁴Eski Türk ülkelerinin coğrafyası hakkında en tafsilatlı bilgi veren eserlerdendir. Türk şehirleri hakkında yoğun bilgi mevcuttur. Bkz., R. Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s.15.

¹⁷⁵**Hududü'l Âlem**, (İng. trc.. V. Minorsky), (Türkçe trc.. Abdullah Duman vd.), İstanbul 2008.

¹⁷⁶Ubeydullah İbn Hurdazbih, **Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik**, (nşr., De Goeje), Leiden 1889. IX. Asırda yaşayan İbn Hurdazbih İran menşeli olup, Cebel bölgesinde posta müdürlüğü yapmıştır. Hilafet sarayının evrak hazinesinden de faydalanan müellif eserini 886'da tamamlamıştır. Türkler hakkında verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır. Daha çok Doğu Türklerinden bahsetmektedir. Geniş bilgi için bkz., Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 2002, s.12.

¹⁷⁷Ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Hudazbih, **Kitabu'l -Mesalik ve'l-Memalik** (Yollar ve Ülkeler Kitabı), (nşr., Murat Ağarı), İstanbul 2008, s.13vd.

¹⁷⁸İbn Hudazbih, s.106.

¹⁷⁹Bkz., Edward G. Browne, A Literary History of Persia III (1265-1502), s.99vd.

¹⁸⁰Hamd-Allah Mustawfi Kazwini, **Nuzhat- Al- Qulub**, (nşr., G.Le Strange), London 1915, s.11; K. Ramazan Haykıran, İlhanlılar Zamanında Yakın Doğu, s.263.

¹⁸¹ Hamd-Allah Mustawfi Kazwini, **Nuzhat- Al- Qulub**, (nşr., G.Le Strange), London 1919, s.9; C. A. Storey, Persian Literature I/1, s.81; C. A. Storey, **Persian Literature II/1**, London 1972, s.129.

¹⁸²Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, s. 263.

(Muradiye), Van, Vastan, Malazgirt, Eleşgirt gibi şehir ve kasabaların gelirleri, iklim özellikleri, yetişen ürünleri vs. özellikleri hakkında önemli bilgiler mevcuttur.¹⁸³

f. *Takvimü'l-Büldan*: Eserin müellifi Ebu'l-Fida İsmail b.Ali el-Eyyub (1273-1331) Selahaddin Eyyubi'nin büyük kardeşi Şahinşah'ın oğlu Takiyeddin Ömerin soyundan gelmektedir. Babası gibi kendisi de Memlûk devletinin hizmetinde bulunan Ebu'l-Fida¹⁸⁴, başarılı bir komutan ve devlet adamı olduğu gibi pek çok bilim dalında da bilgi sahibiydi. Pekçok bilim dalında eser yazan müellifin en değerli eserlerinden biri de topoğrafik ve coğrafya bakımından önem arz eden Takvimü'l-Büldan adlı eseridir. Ebu'l-Fida daha önce yazılmış olan coğrafyaya dair pek çok eseri incelemiş yetersizlikleri gidermiş ve kendi döneminin şartlarına müsait hale getirmeye çalışmıştır.¹⁸⁵ Eserde Van Gölü Havzası şehirlerinin zenginlikleri, Moğolların bölgedeki hâkimiyeti gibi konularda önemli bilgiler mevcuttur.

g. *Risale-i Felekiye*: 1350 yılında Abdullah b. Muhammad b. Kıya el-Mazandarani tarafından kaleme alınan eser, İlhanlı Devleti'nin bütçesi niteliğine sahiptir.¹⁸⁶ İlk kez Z. Velidi Togan tarafından değeri ortaya konmuş olan bu eserden¹⁸⁷, Walther Hinz'in yayınına çalışmamızda kullandık. Eserde “*Vilayet-i Ermen*” diye tanımlanan Bargiri, Ahlat, Erciş, Bitlis, Malazgirt, Hınıs şehirlerinin vergi gelirleri ile Aladağ sancağının idaresi hakkında önemli bilgiler vardır.¹⁸⁸

Yukarıda bahsi geçen coğrafya eserleri dışında sınırlı da olsa faydalandığımız kaynaklar da mevcuttur. Bunların başında Yusuf Ziya Yörükkan tarafından neşredilmiş olan İbn Fakih¹⁸⁹ ve İstahri'nin¹⁹⁰ eserleri sayılabilir.

¹⁸³Bkz., Nuzhat- Al- Qulub, s.100vd.

¹⁸⁴Ebu'l-Fida, **Takvimü'l-Büldan**, (nşr., Ramazan Şeşen), İstanbul 2017, s.7vd.

¹⁸⁵Geniş bilgi için bkz., Ebu'l-Fida, s.10vd.

¹⁸⁶Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş (Anadolu'nun İdari Taksimatı)**, Ankara 2000, s.68.

¹⁸⁷Z. Velidi Togan, “*Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, İstanbul 1931, s.1-42.

¹⁸⁸Bkz., Abdullah İbn Muhammad İbn Kıya al Mazandarani, **Risale-i Felekiyye**, (nşr., Walther Hinz), Weisbaden 1952, s.158 (91a); Z. Velidi Togan, “*Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*”, s.32.

¹⁸⁹ İbn Fakih, “*Muhtasarı Kitabi'l-Buldan*”, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, (nşr., Yusuf Ziya Yörükkan) İstanbul 2004.

¹⁹⁰İstahri, Van Gölü'ne Erciş Gölü adını vermektedir. Bkz., İstahri, “*Kitabü'l-Mesalik Ve'l-Memalik*”, **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, (nşr., Yusuf Ziya Yörükkan) İstanbul 2004.

g. Seyahatnameler

a. *Moğolistan Seyehatnamesi*: Plano Carpini tarafından 1245-47 yılları arasında Moğolistan'a yapmış olduğu yolculuğu anlattığı seyahatnamedir.¹⁹¹ Carpini diğerlerinden farklı olarak seyahati sırasında edindiği bilgileri kitap haline getirmiştir. Moğol sosyal hayatı ve tarihi hakkında verdiği tafsilatlı bilgiler vermektedir.¹⁹²

b. *Moğolların Büyük Hanına Seyehat*: Moğol orduları Macaristan'ı geçip, Adriyatik kıyılarına dayandıkları vakit başta Papa olmak üzere batı dünyası bu istila karşısında direnebilmek için harekete geçti. Bu anlamda en doğru olanı dostane ilişkilerin tesisi olmalıydı. Bu maksatla Moğolların esas gayesini öğrenmek, onları Hıristiyanlığa davet ederek bu tehlikeyi bertaraf etmek için pek çok elçiyi Moğolistan'a gönderdiler. İşte bunlardan biri de Fransız Kralı'nın emriyle gönderilen Wilhelm von Rubruk'tur.¹⁹³ Rubruk'un bu eseri özellikle Moğolların sosyal ve siyasi hayatları hakkında bilgi içerdiği gibi Azerbaycan ve Doğu Anadolu coğrafyalarının Moğollar açısından önemini belirtmesi açısından da faydalanılan kaynaklardandır.¹⁹⁴

c. *Marco Polo Seyehatnamesi*: İtalyan seyyah-tüccar Marko Polo tarafından kaleme alınan eser XIII. yüzyılın sonunda yayınlandığında büyük ilgi görmüştü. Kutup Denizi'nden Cava'ya, Himalayalardan Japonya'ya ve Hindistan'a kadar hayvan sırtında seyahat eden Marko Polo, gezdiği yerlerde gördüklerini olduğu gibi anlatmış söylentilerden çok müşahadelere önem vermiştir.¹⁹⁵ İlhanlı Devleti'nin Anadolu üzerindeki hâkimiyetinin büyük ölçüde kurulmuş olduğu dönemde Doğu Anadolu'dan ve özellikle de Van Gölü Havzası'ndan geçmesi ve buraların birtakım özelliklerinden bahsetmesi çalışmaya ışık tutmuştur.¹⁹⁶

¹⁹¹ Pekçok yazması olan bu seyahatnamenin nüshaları hakkında geniş bilgi için bkz., C. Raymond Beazley, **The Text and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis**, London 1903, s.VII-XVII.

¹⁹²Plano Carpini, **Moğolistan Seyehatnamesi (1245-1247)**, (nşr., Ergin Ayan), İstanbul 2014, s.9.

¹⁹³Wilhem Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyehat**, (nşr., Ergin Ayan), İstanbul 2012, s.7vd. Rubruk'un bu eserinin yazma nüshaları hakkında geniş bilgi için bkz., C. Raymond Beazley, **The Text and Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis**, London 1903, s.XVIII-XX.

¹⁹⁴ W. Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyehat*, s.135vd.

¹⁹⁵ **Marko Polo Seyehatnamesi**, (nşr., Filiz Dokuman), (Tercüman 1001 Temel Eser), s.5.

¹⁹⁶ Bkz., Marko Polo Seyehatnamesi, s.19vd; Marco Polo, **Dünya'nın Hikâye Edilişi**, (nşr., Işık Ergüden), İstanbul 2003, s.77vd.

d. *İbn Battuta Seyahatnamesi*: Ortaçağ'ın en büyük seyyahı olarak kabul edilen İbn Battuta tarafından yazılmıştır.¹⁹⁷ İbn Battuta 28 yıl süren seyahati sırasında gezdiği, gördüğü yerlerin sosyal hayatı, adetleri, inançları ve törelerine dair çok tafsilatlı bilgi vermektedir.¹⁹⁸ İlhanlı'nın son hükümdarı Ebu Said'in tahta çıktığı yılları, onun ölümünden sonraki siyasi vaziyeti ve Anadolu'nun siyasi, sosyal ve kültürel durumuyla ilgili önemli bilgiler vermektedir.

e. *Ruy Gonzales de Clavijo*: Kastilya kralı III. Henri'nin saray görevlisi olan müellif, kralın emriyle Timur'a gönderilen elçilik heyetinin başındaki kişidir. Deniz yoluyla İstanbul'a ardından Trabzon'a ulaşan Clavijo, Timur'un Anadolu üzerindeki hâkimiyet kurduğu yani XV. yüzyılın başında Trabzon-Erzurum-Sürmeli-Aladağ-Tebriz üzerinden doğuya yaptığı bu seyahat, İlhanlılar döneminde oldukça işlek olan bu güzergâhın hala kullanıldığını göstermektedir.¹⁹⁹ Diğer taraftan Clavijo'nun bölge şehirleri hakkında verdiği bilgiler ve bilhassa Aladağ civarındaki harabe şehir ve saray kalıntıları ile ilgili kayıtları çalışma açısından önem taşımaktadır.²⁰⁰

f. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*: Seyahatname'de ismi Evliya İbn Derviş Mehmet Zilli olarak geçse de mukaddime kısmında bir istinsah hatası yapıldığı kabul edilmektedir.²⁰¹ Aslen Kütahyalı olan Evliya Çelebi'nin ailesi İstanbul'un Fethi'ni müteakiben İstanbul'a yerleşmiştir. 1611 yılında burada dünyaya gelen seyyahın²⁰² IV. Murat zamanının sonlarına kadar Enderunda bulunduğu anlaşılmaktadır. Genç yaştan itibaren babasından duymuş olduğu hikâyeler vesilesiyle seyahat merakının başladığı görülen Evliya Çelebi, seyahatine Bursa'ya gitmekle başlar.²⁰³ Osmanlı coğrafyasının büyük bir bölümünü görme şansına sahip olan seyyahın uğrak yerlerinden biri de Bitlis ve Van şehirleri olmuştur. Özellikle sözü edilen şehirlerdeki sanat eserlerinin XVII. yüzyıldaki vaziyeti hakkındaki verdiği bilgiler çalışmada kullanılmıştır. Bunların yanında XVII. yüzyılda Van Gölü Havzası'nda yer alan şehir ve kasabaları gezen

¹⁹⁷İbn Battuta'nın seyahati hakkında geniş bilgi için bkz., İbrahim Kafesoğlu, "*İbn Battuta*", **İA V/2**, s.708-711.

¹⁹⁸İbn Battuta, **Seyahatname**, (nşr., A. Sait Aykut), İstanbul 2013, s.11vd.

¹⁹⁹ Geniş bilgi için bkz., E. G. Browne, *A Literary History of Persia III*, s.199.

²⁰⁰Bkz., Ruy Gonzales de Clavijo, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, (nşr., Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1993, s.87vd.

²⁰¹Bu konuda geniş bilgi için bkz., M. Cavid Baysun, "*Evliya Çelebi*", **İA IV**, s.400.

²⁰²Eğitimi hakkında geniş bilgi için bkz., M. Cavid Baysun, "*Evliya Çelebi*", s.401vd.

²⁰³Daha sonrası hakkında geniş bilgi için bkz., M. Cavid Baysun, "*Evliya Çelebi*", s.402vd.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde yörede bulunan İlhanlılar dönemine ait mimari eserlerin durumu hakkında bilgiler mevcuttur.²⁰⁴

g. Yukarıda bahsedilen seyahatnameler Anadolu'nun Moğol hakimiyeti altında olduğu dönemde şahit olunan olayları anlatmaktadır. Adı geçen eserler bize büyük faydalar sağladı. Ancak bir de İlhanlı hâkimiyetinden önceki ve sonraki dönemlerde Doğu Anadolu hakkında bilgi veren seyahatnameler de vardır. Moğol hâkimiyeti öncesinde bölge hakkında önemli bilgiler veren Seyahatnamelerin başında Nasır-ı Husrev'in *Sefaretnamesi*²⁰⁵ gelmektedir ki, bu kaynakta bilhassa Van ve çevresindeki yerleşim yerlerinin etnik yapısı ve kültürel durumu hakkında önemli bilgiler mevcuttur. XV. asrın ikinci yarısında Doğu Anadolu'da Akkoyunlu hâkimiyetinin tesis edildiği dönemde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile ittifak görüşmeleri için gelen Venedik elçilerinin (*Josaphat Barbaro, Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini*) izlenimleri de oldukça değer taşımaktadır. İlhanlı hâkimiyetinin sona ermesinden aşağı yukarı 150 yıl geçmiş olmasına rağmen elçilerin verdiği bilgiler, Moğollarla birlikte gelen Türk gruplarının Doğu Anadolu'yu nasıl bir Türkmen ülkesi haline getirdiğinin önemli belgeleri olmuşlardır.²⁰⁶

B. ARAŞTIRMALAR

Bu çalışmayı hazırlarken gerek yerli ve gerekse yabancı bilim adamlarının çok sayıda araştırma eserinden istifade edilmiştir. Ancak bu araştırmaların genel birer Moğol ya da İlhanlı tarihi şeklinde hazırlanmış olmaları işi oldukça güçleştirmiştir. Yurt dışında genel anlamda Moğol ya da İlhanlı tarihi çok sayıda araştırmacı tarafından yazılmasına rağmen Bertold Spuler'in *İran Moğolları* adlı eseri bu çalışmaların başında gelmektedir. Bunun yanında D'ohsson ve Howorth'un *Moğol Tarihleri* önemli başvuru kaynaklarımız olmuştur. Özellikle Moğolların sosyal ve ictimai hayatına ilişkin konularda B. Y. Vladimiristov'un "*Moğolların İctimai Tarihi*" adlı eserinden faydalanıldı. J. Kolbas'ın, *The Mongols in İnan*, Guy Le Strange'in, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Sheila S. Blair'in, "*The Coins of The Later İlkhanids: Typological Analysis*", David Morgan'ın, *Medieval Persia*, Dietrich Huff'un, "*The İlkhanid Palace*

²⁰⁴Bkz., Evliya Çelebi, **Seyahatname**, I/4, (nşr., S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 2010, s.198.

²⁰⁵ Bkz., Nasır-ı Husrev, **Sefername**, (nşr., Abdülvehhab Tarzi), İstanbul 1994; E. Berthels, "*Nasır-ı Husrev*", **İA IX**, s.96-97.

at *Takht-ı Sulaymen Results: Excavation* gibi çalışmalar en fazla istifade ettiğimiz çalışmalar olmuştur.

İlhanlı Tarihi ile ilgili ülkemizde yazılan çalışmalardan en fazla başvurduğumuz eserlerden Faruk Sümer'in, "*Anadolu'da Moğollar*" adlı detaylı bir şekilde hazırlanmış makalesi olmuştur. Sözü edilen çalışma Moğolların Anadolu'ya hâkim oldukları Köseadağ Savaşı'ndan itibaren İlhanlı devletinin parçalanması'na kadar olan dönemde Anadolu'da meydana gelen siyasi, askeri, iktisadi ve kültürel gelişmeleri göz önüne serebilmektedir. Yine aynı yazarın "*Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*", "*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*", "*Kara Koyunlular*", "*Oğuzlar*" gibi çalışmaları Moğollar zamanında ve hemen sonraki dönemde Van Gölü havzası'nda ortaya çıkan gelişmeler hakkında bilgiler vermektedir.

Osman Turan'ın "*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*" adlı eserinde araştırdığımız dönem ve bölgeyle ilgili önemli malumatlar mevcuttur. Z. Velidi Togan'ın "*Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*" ve "*Moğollar Zamanında Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*" adlı çalışmaları bu dönem hakkında derli toplu bilgiler vermektedir. Neslihan Durak'ın "*İlhanlılar Zamanında Aladağ ve Çevresi*" ve "*İlhanlılar Döneminde Tebriz-Trabzon Hattında Ahlat'ın Yeri ve Önemi*" adlı makaleleri, İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın "*Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*" adlı eseri ile Abdulkadir Yuvalı'nın "*İlhanlılar Tarihi I*" adlı eseri başvuru diğer eserler olmuştur. İlhanlıların Anadolu'ya hâkim olmaya başlamasıyla birlikte, bölge üzerinde birtakım tasarruflarda bulunarak idari taksimata başvurdukları bilinmektedir. Bunu yaparken de Anadolu'nun geleneksel taksimatını göz önüne aldıkları görülmektedir. İşte bütün bunları Tuncer Baykara'nın "*Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası'na Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*" adlı eserinde takip edebilme imkânına sahip olduğumuzu ifade edebiliriz.

Van Gölü Havzası'nda İlhanlılar zamanından kalma sanat ve kültür mirasının tesbitini ise özellikle Abdurrahim Şerif'in 1932'lerde bölgeye düzenlemiş olduğu bir seyahat neticesinde derlemiş olduğu "*Ahlat Kitabeleri*" adlı eserden hareketle büyük ölçüde yapabiliyoruz. Yine İbrahim Kafesoğlu'nun "*Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu*" makalesi ile H. Karamağralı'nın

²⁰⁶ Josaphat Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, (nşr., Tufan Gündüz), İstanbul 2005, s.103; Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini, **Seyahatnameler (Doğu'da Venedik Elçileri)**, (nşr., Tufan Gündüz), İstanbul 2006, s.135.

“Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Olan Ahlat”, adlı makalesi ile Nermin Tabak’ın *“Ahlat Türk Mimarisi”* adlı eserinde dönemin kültür-sanat mirası hakkında yeterince bilgi mevcuttur. Araştırmamızı hazırlarken başvurduğumuz diğer eser ve makaleler ise bibliyografya bölümünde görülecektir.

GİRİŞ

İnsanlık en eski çağlardan beri valığını devam ettirebilmek için yaşadığı çevre ile sürekli bir etkileşim içerisinde olmuştur.¹ Bunun sonucunda içinde bulunduğu tabii çevrenin bir parçası haline gelecek ve bu çevre ile insan arasındaki mücadele de kültür ve medeniyet çevrelerinin teşekkülüne zemin hazırlayacaktır.² İnsan aynı zamanda çevresini tanımak isteği kadar kendi meydana getirdiği kültürü de anlamak gayreti içerisinde olmuştur. Bu husus genellikle “*insanın coğrafi davranışı*” olarak tanımlanmakta³ ve bu yolla hadisenin milletler tarafından farklı şekillerden anlaşılabilceği vurgulanmaktadır.⁴ Moğol topluluklarının XIII. ve XIV. yüzyıllarda Ortadoğu’daki faaliyetlerini bu çerçevede ele aldığımızda Tebriz ve çevresi, Aladağlar ve Van Gölü havzasının önemli bir yere sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Nitekim Van Gölü havzasının kuzey kesimleri Alagöz dağlarını içine aldığı gibi Tebriz ve çevresini de kontrol eden ve edebilen bir etkileşim içerisinde görülür.

Tarihte meydana gelen olayların büyük ölçüde üzerinde yaşanan mekânla ilişkili olduğu ve buna bağlı olarak anlamlandırıldığı coğrafyaların başında Doğu Anadolu ve

¹ Geniş bilgi için bkz., V. Gordon Childe, **Doğunun Prehistoryası**, (nşr., Ş. Aziz Kansu), Ankara 2010, s.17vd,100vd; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1996, 33; Osman Gümüştü, **Tarihi Coğrafya**, İstanbul 2014, s.314. İnsanın çevreye uyması, bedeninin bir parçası olmayan aletler, giysiler, evler vb donatımlarla sağlanır. İnsanlar bulunduğu çevreye elverişli donatımlar yaparak, kendini hemen her türlü koşula uydurabilir. Ateş, giyim, kuşam, barınaklar, uygun yiyecekler insana kuzey kutbunun soğuğu kadar tropik bölgelerin sıcaklığına da dayanabilme yeteneği verir. Bu konuda teferruatlı bilgi için bkz., V. Gordon Childe, **Tarihte Neler Oldu?** (nşr., Alaaddin Şenel, Mete Tunçay), İstanbul 2009, s.19vd.

² Bu konuda bilgi için bkz., İbn-i Haldun, **Mukaddime I**, (nşr., Z. Kadiri Ugan), İstanbul 1986, s.197vd; İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.33vd; L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, (nşr., Sadrettin Karatay), Ankara 2011, s.14-39.

³Bkz., L. N. Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, (nşr., D. Ahsen Batur), İstanbul 2003,s. 11.

⁴ Bkz., Fernand Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası II**, (nşr., M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1990, s.83; Laszlo Rasony, **Tarihte Türklük**, Ankara1996, s.14vd; Muammer Gül, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arka Plan ve XIII –XIV Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)**, İstanbul 2010, s.30. Eski Yunanlılar Ege merkezli bir bakış açısına sahip iken, Romalılar Akdeniz’e, Türkler ve Moğollar ise bozkırlara dayalı bir mekân idrakine sahip olmuşlardır. Bozkır topraklarının tarıma elverişsiz olması, tarımla geçinmenin imkânsızlığı bozkır halklarını daha baştan hayvancılığa mecbur etmiştir. Bozkırda açlıktan ölmek ancak çobanlık yaparak mümkündür. Çobanlık yapabilmek için de savaşıcı olmak gerekmektedir.⁴ Sami toplulukları açısından çöl önemli ölçüde belirleyici bir özelliğe sahip olmuştur, Amerika Birleşik Devletleri açısından da “açık kapı” politikalarının dayandığı “açık denizler” o derece önem arz etmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Mesudi, **Müruc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)**, (nşr., D. Ahsen Batur), İstanbul 2004, s.56vd; İbn-i Haldun, **Mukaddime I**, s.126-215; Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, (nşr., Osman Karatay), İstanbul 2006, s.82vd; Ekrem Memiş, **Tarihi Coğrafyaya Giriş**, Bursa 2012; B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi**, (nşr., Abdülkadir İnan), Ankara 1995, s.56vd; Baykan Sezer, **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, İstanbul 2011, s.92vd; Bernard Levis, **Tarhte Araplar**, (nşr., H. Dursun Yıldız), İstanbul 2000, s.78.

Van Gölü Havzası gelmektedir.⁵ Doğu Anadolu'nun güneyinde yer alan bu kapalı havza, Van Gölü'ne dökülen akarsuların su toplama alanlarını kapsamaktadır.⁶ Bölgede geniş ovalara daha çok gölün doğu ve kuzey taraflarında rastlanmakta olup bunların en mühimleri Van, Muradiye, Havasur, Erciş, Abaka (Zilan) ovalarıdır. Derin vadiler bu ovaları birbirine bağlar. Bu derin vadiler ve ovalar batıdan doğuya Erçek Gölü ve Özalp Ovası ile bir sıra teşkil ettiği gibi, Muradiye ve Çaldıran ovaları da bir akarsu ile birbirine bağlanmıştır. Aynı şekilde Ahlat ve Adilcevaz'da kuzeye doğru bazı küçük göller ve ovalarla, Malazgirt Ovası'na ve Murat Nehri'ne bağlanır.⁷ Genellikle krater ağzlarında ve çöküntü alanlarında oluşan göllerin havzada çok sayıda bulunması onun ayrı bir özellik kazanmasına neden olmuştur.⁸ Her şeyden önce çevresindeki bölgenin iklimini yumuşatarak yetiştirilen tarım ürünlerinin çeşitliliğini artırmıştır.⁹ Van Gölü ile çevresini içine alan mıntika, etrafındaki yüksek dağlarla birlikte, Türkiye'nin en yüksek kısmını teşkil eder.¹⁰

Van Gölü Havzası'nın önemini daha da artıran tarihi yollar; dağ geçitlerinden veya nehirlerin derin vadilerini takiben farklı yönlere açılabilir. Dolayısıyla bölgede ulaşım coğrafyaya bağlı olarak gelişme imkânına sahip olmuştur. Buna göre Karadeniz Bölgesinin güneyinden Boğazlara ulaşan yol ile Van Gölü dolaylarından geçip Toros dağlarının kuzey yamaçlarından dolaşarak Orta Anadolu'ya kavuşan yol büyük önem taşımaktadır. Yine güneydeki yolun kuzeye yönelen kolları da bu yöre üzerinden Karadeniz ve Boğazlar ile Doğu Akdeniz, Irak ve İran arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır.¹¹ Çin'den başlayıp Türkistan-İran üzerinden Halep'e ulaşan tarihi İpek

⁵ Gönül Cantay, "Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Van", **I. Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (8-10 Van -Eylül 2004), İstanbul 2006, s.237.

⁶ Evliya Çelebi, "Tanrı'nın hikmeti bu deryaya (göle) ...adet büyük nehirler katıldığı halde bir damla ne artar ve ne eksilir. Bu kadar nehirlerin akmasıyla tadının lezzetli olma ihtimali yoktur, öldürücü zehirden nişan verir, sanki Süveyş benderinin Kızıldenizi'dir. İnsan taharet etse suyun değdiği yerlerini yakar, değme adam tahammül edemez. Bu gölün çevresinde yerleşik olan garip ve fakirler bütün bu gölde kıyafetlerini yıkadıklarında asla sabun sürmeden o kadar pak, beyaz ve temiz giyecek yıkanır ki sanki pamuk olur." der. Bkz., Evliya Çelebi, Seyahatname, I/4, s.185.

⁷ Nejat Göyünç "Van", **İA XIII**, s.196. Ayrıntılı bilgi için bkz., A. Abdulkadiroğlu, "Van İli Coğrafyası", **Van Kütüğü**, Ankara 1992, s.11-14.

⁸ Abdülkerim Abdulkadiroğlu, "Van İli Coğrafyası", s.15.

⁹ Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (nşr., S. Dolanoğlu), İstanbul 2006, s.28.

¹⁰ Nejat Göyünç "Van", **İA XIII**, s.194.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Üremiş, **Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası**, Ankara 2005, s.7vd; F. Kınal, **Eski Mezopotamya Tarihi**, Ankara 1983, s.4vd; H. Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul 1986, s.78vd; Speros Vryonis, **The Decline of Mediaval Helenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**, Berkeley: University of California Press 1971, s.32vd.

yolu¹², Basra Körfezi yoluyla kuzeye ve kentler bölgesi Akdeniz'e ulaşan Hint baharatıyla kokuları; Rusya ve Baltık ülkeleri ile Bağdat ve Şam arasındaki yoğun ticari trafik belli dönemlerde büyük ölçüde Van Gölü Havzası'ndan geçmekteydi. Dolayısıyla bu milletlerarası ticaret ağının içinde kalmak isteyen güçler bölgeyi kontrol etmek, elde tutmak hiç olmazsa nimetlerinden azami ölçüde yararlanmak için her dönemde büyük çabalar harcamışlardır.¹³

Tarih boyunca yollar ve yol güzergâhlarının bütün devletlerin siyasi, askeri, içtimai, iktisadi ve ticari hayatında önemli rol oynadığı bilinmektedir.¹⁴ Yolları ellerinde tutan hâkimiyetler sosyal ve ekonomik olduğu kadar stratejik bakımından da güçlenmişlerdir.¹⁵ Yol güzergâhları iklim, tabii çevre faktörleri, zaruri ihtiyaçların karşılanması, büyük ticaret merkezlerine yakınlığı, müstahkem mevkilere sahip olması gibi pek çok unsura bağlı olarak gelişmektedir.¹⁶ Bu bakımdan Van Gölü Havzası, Diyar-ı Bekr ile el-Cezire ovalarını İran, Azerbaycan ve Kafkaslar ile Trabzon limanına bağlayan yegâne bölge özelliğiyle¹⁷ dikkatleri üzerine toplayan bir bölge olmuştur.¹⁸

Havza'nın güneybatısında yer alan Bitlis, Orta Fırat ve Yukarı Dicle havzasını Doğu Anadolu'nun merkezi platolarına ve oradan da Irak ve Kafkas ülkelerine bağlamak üzere Güneydoğu Torosları aşan en kısa ve en kolay tabii geçit üzerinde bulunmaktadır. Bitlis Çayı Vadisi'ni takiben Van ve Muş havzaları arasındaki Rahva düzlüğüne açılan bu yol eski zamanlardan beri ticaret kervanlarının, sürüleri ile birlikte kuzey-güney istikametinde göç eden insan topluluklarının kullanmak zorunda oldukları

¹²Bkz., S. Hedin, **İpek Yolu**, (nşr., A. Arpad), İstanbul 1974, s.223vd.

¹³W. Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, (nşr., E. Ziya Karal), Ankara 2000, s.4vd; F. Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I**, (nşr., M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1990,s.181vd.

¹⁴Bu konuda geniş bilgi için bkz., W. M. Ramsay, "*The Historical Geography of Asia Minor*", **Royal Geographical Society IV**, London 1890, s.164vd.

¹⁵Neslihan Durak, "*İlhanlılar Döneminde Tebriz-Trabzon Hattında Ahlat'ın Yeri ve Önemi*", **II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (25-27 Eylül 2013)**, İstanbul 2014, s.280; Yusuf Halaçoğlu, **Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme**, Ankara 2002, s.7.

¹⁶S. Tozlu, "*Trabzon Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları*" **Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri, (21 Mayıs 2001)**, İstanbul 2002, s.181.

¹⁷Strabon, Pontus şehirleri olan Komana ve Zela kentlerinin önemli ticaret merkezleri olduklarını, belirli zamanlarda dini törenlerin yapıldığını ve bu törenlere her yerden insanların katıldıklarını ifade ederek bu şehirlere Armenia'dan çok sayıda tüccarın geldiğini belirtmektedir. Bkz., Strabon, **Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası)**, (nşr., Adnan Pekman), İstanbul 1993, s.36vd.

¹⁸ Bkz., Claude Cahen, **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler**, (nşr., Yıldız Moran), İstanbul 1979, s.78; Robert H. Hewsen, "*Dünyada Van Ahirette Cennet, Van/Vasपुरagan'ın Tarihsel Coğrafyası*", **Tarihi Kentler ve Ermeniler- Van**, (nşr., Richard G. Hovannisian), İstanbul 2016, s.32vd.

doğal bir geçittir.¹⁹ Pek zahmetli olmasına rağmen çoğu zaman bu güzergâhın tercih edildiği ve pekçok göç, ticaret ve askeri faaliyetin bu hat üzerinden gerçekleştirilmesi nedeniyle burasının Anadolu ile İran ve Doğu Akdeniz havzasını birbirine bağladığı görülmektedir.²⁰ O yüzden eski zamanlardan beri bölgeye hâkim olmak isteyen güçler için elde bulundurulması gereken önemli bir merkez olmuştur.

Anadolu'nun batısından gelen kervanların İran'a geçişi ve göçebeler için bu yol vazgeçilmez bir öneme sahipti. Anadolu yarımadasında günümüze intikal etmiş olan en eski yollar Urartulardan kalmıştır. Başkent Tuşpa olmak üzere M.Ö. IX. yüzyılın ortalarında güçlü bir devlet kuran Urartular, ulaşımı oldukça zor olan bu ülkenin her köşesine ulaşabilmek ve burayı rahatça denetleyebilmek maksadıyla yollar, köprüler, su kanalları vb. yaparak başkent Tuşpa (Van)'ya bağlamışlardır.²¹

Eski çağlardan itibaren Anadolu'nun coğrafi topoğrafyasına bağlı olarak oluşan yollar, Anadolu'nun yakın çevre coğrafyaları ile de bağlı kalmıştır. Nitekim Anadolu'nun ilkçağ devletleri olan Hititler ile Urartular ihtiyaçları olan hammadde ya da ürünleri Asur tüccarları aracılığıyla Babil üzerinden elde etmişlerdir. Aynı şekilde Asurlular da Yukarı Mezopotamya'yı içine alan Urartu ülkesine de Dicle Nehri havzasından Hasan Keyf ve Diyarbekir üzerinden ulaşıyorlardı. Sadece tüccarlar değil aynı şekilde Asur orduları da kuzeye yaptıkları seferlerde aynı güzergâhı kullanmaktaydılar.²²

Bu bölge düşman karşısında geri çekilmek zorunda kalan ordular için de vazgeçilmez bir saklanma, sığınma yeri olmuştur.²³ Bölgenin bu özelliği bölgede yaşayan toplumların varlığını devam ettirmelerinde büyük rol oynamıştır. Dört bir yandan dağlarla kuşatılmış olan Van Gölü'nün kuzeyinde Süphan Dağı'nın yamaçları, batıda Nemrut dağının tepeleri, doğuda ise Erek Dağı bir sur gibi Van Gölü Havzası'na

¹⁹ Bkz., Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu I**, İstanbul 1956, s.73; Abdulaziz Kardaş, **Cumhuriyet Döneminde Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımları (1923-1950)**, Ankara 2015, s.5vd.

²⁰ Geniş bilgi için bkz., B. Darkot, "*Bitlis/Coğrafya*", **İA II**, s.658; Recep Özman, **Asur-Urartu Siyasi Mücadelelerinin Yazıtlara Yansıması**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 1994, s.15-18; Nairy Hampikan, "*Vasuragan'ın Mimari Mirası ve Hafıza Katmanlarının Korunması*", **Tarihi Kentler ve Ermeniler- Van**, (nşr., Richard G. Hovannisian), İstanbul 2016, s.104.

²¹ Veli Sevin, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, Ankara 2001, s.5.

²² Gönül Cantay, "*Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Van*", s.237.

²³ **Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat**, Matbaa-ı Ebu'l-Ziya, İstanbul 1928, s.9; Süleyman Sabri Paşa, **Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler**, (nşr., Gamze Gayeoglu), TKAE, Ankara 1982, s.8.

doğal bir savunma üstünlüğü kazandırmaktaydı. Ama aynı zamanda bu dağlık bölge, üzerinde yaşayan insanlar için yok edici etkilere de sahipti.²⁴ Keza bölgede meydana gelen volkanik hareketler ve depremler zaman zaman çok sayıda insanın ölümüne geriye kalanlardan bir kısmının da yöreyi terk edip gitmesine sebep olduğu gibi mimari dokuya da büyük zararlar veriyordu.²⁵

Urartu Krallığına başkentlik yapmış olan Van (Tuşpa) kenti öyle sarp bir yere kurulmuştu ki, Urartular bu durumu bir avantaja dönüştürerek Asurlara dahi kafa tutabiliyorlardı.²⁶ Asurîler bölgeyi işgale geldikleri vakit halk dağlara kaçıyor, işgalciler bölgeyi terk edince geriye dönerek günlük hayatını kaldığı yerden devam ettiriyordu.²⁷ Dolayısıyla, eskiçağdaki orduların harekâtlarına engel teşkil edecek dar geçitlere sahip olmayan bu doğal güzergâhlar sonradan yapılan savunma tesisleriyle kademeli bir şekilde kontrol altına alınmağa çalışılmıştır.²⁸

Herhangi bir harita üzerinde değerlendirme yapıldığında görülecektir ki Fırat ve Murat nehirleriyle Dicle'nin kolları arasına sıkışmış dağlar Van havalisi gibi belki ondan daha fazla sarp ve aynı derecede yayla şartlarına sahip dağ sıralarını meydana getirmiştir. Bu dağ sıraları da birer savunma hizmeti görececek vaziyettedirler ve gerçekte arazinin bu şekli pekçok göçmen topluluğun hayatını idame ettirmesine de yardım etmiştir.²⁹

Milattan 4 asır evvel Xenophon'un onbinleri buradan geçerek çok zorlu bir yolculuktan sonra Doğu Karadeniz kıyılarına ulaşabilmiştir.³⁰ İslam'ın ilk dönemlerinde Anadolu'nun kuzeyine yapılan fetih hareketlerinin ve ticari faaliyetlerin güzergâhı

²⁴ Nairy Hampikan, "*Vaspuragan'ın Mimari Mirası ve Hafıza Katmanlarının Korunması*", s.103vd.

²⁵ Bölgede meydana gelen bu tür olaylar hakkında geniş bilgi için [bkz., Ebu'l-Farac Tarihi II, s.595; Başkumandan Simbat Vekayinamesi, s.81; Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", (nşr., Hrant D. Andreasyan), **İÜ Tarih Semineri Dergisi** III/1-2, İstanbul 1937, s.191, 193; Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.592; Tarih-i Güzide (İng. trc.), s.143; Şerefhan, (nşr., M. Emin Bozarlan), İstanbul 1990, s.405; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar (Psikopos Stepanos Vekayinamesi'nden), s.237; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar (Sebastatsi Vakayinamesi), s.52; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar (Vartan Vakayinamesinden), s.222; Avedis K. Sanjian, **Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)**, A Source for Middle Eastern History, Cambridge-London 1969, s.46; F. Sümer, "*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*", s.459].

²⁶ Firuzan Kinal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara 1991, s. 3vd; Ekrem Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş, s.7.

²⁷ Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat, s.9.

²⁸ Bkz., M. Taner Tarhan- Veli Sevin, "*Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları*", s.275.

²⁹ Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat, s.9; Süleyman Sabri Paşa, Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler, s.8; Ayrıca bu konu hakkında geniş bilgi için bkz., Jak Yakar, **Anadolu'nun Etnoarkeolojisi**, (nşr., Selen Hırçın Riegel), İstanbul 2007, s.348-359.

³⁰ Bkz., Xenophon, **Anabasis "Onbinlerin Dönüşü"**, (nşr., T. Gökçöl), İstanbul 1974, s.121-143.

çoğunlukla Bitlis üzerinden olmuştur.³¹ Nitekim Halife Ömer zamanında İyad b.Ganm komutasındaki ordu bu geçit üzerinden kuzeye yönelecek ve aynı güzergâhtan geriye dönecektir.³² Van Gölü Havzası'nın sahip olduğu bu konumun çok önemli hususiyetleri de beraberinde getirdiği bir gerçektir.

Eskiçağlarda ordular için bu dağ sıraları içinde geçmek oldukça zordu. Çünkü çoğunlukla bu ordular vardıkları yerlerden ihtiyaçlarını karşılamak zorundaydılar. Hâlbuki bu dağlarda ottan başka hiçbir şey yoktu. Eski orduların muharebe usulleri de böyle arazilerde uygulanma imkânına sahip değildi. Yakından göğüs göğse yapılan muharebelerde cephe teşkiline, manevra icrasına, süvari hücumuna müsait değildir.³³ Bu bağlamda 1015 yılında Çağrı Bey'in ilk Anadolu seferinin güzergâhı da bu yol olmuştur.³⁴ Daha sonra devam edecek olan ilk Türkmen akıncıları da umumiyetle bu yolu tercih edeceklerdir.³⁵ Timur'un karşısına çıkamayan Kara Koyunlu hükümdarı Kara Mehmet de bölgedeki sarp dağlara sığınmış ve bulduğu ilk fırsatta Timur'un kuvvetlerine büyük kayıplar verdimiştir. Timur kaybettiği iki bini aşkın kuvvet karşısında geri çekilmek zorunda kalmış ve Muş ovasını takip ederek Ahlat-Adilcevaz-Erciş yoluyla İran'a dönmüştür.³⁶

Van Gölü havzasının genellikle dağlık ve engebeli oluşu ekonomik faaliyetleri de belirlemiştir. Yörede bulunan geniş yaylalar hayvancılığı ön plana çıkarmıştır.³⁷ Prehistorik dönemlerden itibaren başta Aladağ³⁸ olmak üzere yöredeki yüksek platolar pek çok topluma yaylak ve verimli otlak vazifesini görmüştür.³⁹ Aladağ kütlesi, bugün olduğu gibi o zamanlarda sürülerin yaylağı ve pek çok Türk hükümdar ve beyinin yazlık

³¹ Robert H. Hewsen, "Dünyada Van Ahirrette Cennet, Van/Vasपुरagan'ın Tarihsel Coğrafyası", s.32.

³² Bkz., El-Belazuri, **Fütuhu'l Buldan**, (nşr., Mustafa Fayda), İstanbul 2013, s.204.

³³ Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat, s.11; Süleyman Sabri Paşa, Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler, s.6.

³⁴ Bkz., İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti", **60. Doğum Günü Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı**, Ankara 2010, s.259-274.

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Dönemi), s.39-42.

³⁶ Bkz., İbni Tagrıberdi, **En-Nücumu'z-Zahire**, (nşr., A. Batur), İstanbul 2013 s.258; Nizamüddin Şami, **Zafername**, (nşr., Necati Lugal) Ankara 1987, s.186; Faruk Sümer, Kara Koyunlular, s.51.

³⁷ Ekrem Memiş, Tarihi Coğrafyaya Giriş, s.15; Firuzan Kınal, Eski Anadolu Tarihi, 7vd.

³⁸ Türkiye ve Türk yurtlarının pek çok yerinde bu ismi taşıyan dağ ve dağ sisileleri mevcuttur. Ülkemizde Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Aladağ'ın anlamıyla ilgili değişik yorumlar vardır. Türkçe'de Ala kelimesi birkaç rengin birbirine karışmadan ahenkli uymunu ifade etmektedir. [bkz., Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine giriş VI**, Ankara 1996,450vd.] Eski Türkçe'deki "Aratu, Aratta, Alateye şeklinde anılan "Alatay, Alatau, Alatou, Ala-taa ve Aladağ" ile aynı manayı ifade ettiği düşünülmektedir. Bkz., N. Çetinkaya, **İğdir Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, İstanbul 1996, s.145.

³⁹ Bölgede faaliyet gösteren Ermeni krallarının da yazlık karargâhı olmuşlardır. Bkz., Aknerli Grigor, **Okçu Milleti Tarihi**, İstanbul 2012, s.58.

karargâhı durumundaydı.⁴⁰ Aladağlar, İran ve Doğu Anadolu'yu kontrol edebilir bir jeopolitiğe sahiptir. Diğer yandan verimli yaylalarıyla da orduların ihtiyaçlarını karşılayacak bir takım özelliklere malikti.⁴¹ Onun için özellikle Moğolların Anadolu ile temasa geçtikleri andan itibaren zengin av hayvanı ve otlakları ile vazgeçemediği yazlık bir karargâhı haline gelmiştir.⁴² Aknerli Grigor, Darn Ovası⁴³ (Aladağ)'nın çok eski tarihlerden itibaren Büyük Ermeni krallarının (Arşakuniler) yazlık yeri olduğunu ve Hülegü Han'ın da burada bir saray yaptırdığından söz etmektedir.⁴⁴ Diğer taraftan Argun Han'ın da Aladağ yaylağında bir saray yaptırdığı bilinmektedir.⁴⁵ O, çarşısı, köşk ve mahalleleriyle Aladağ'ı bir ordugâh şehir haline getirmiştir. Abaka Selçuklu veziri Pervane'yi burada idam ettirmiş; Geyhatu burada hükümdarlığını ilan etmiştir.⁴⁶ Yine İlhan Ahmet Tekudar Aladağ yaylağında tahta oturduğu gibi⁴⁷ Anadolu valisi olan kardeşi Konkurtay'ı da burada öldürmüştür.⁴⁸ Aynı zamanda Aladağ yaylağı İlhanlıların önemli kurultaylarının toplandığı bir yazlık karargâh konumuna sahipti.⁴⁹

⁴⁰Bkz., Besim Darkot, "Erciş", **İA IV**, s.285.

⁴¹eI- Mukaddesi, **Ahsenü't-Takasim (İslam Coğrafyası)**, (nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2015, s.380vd; Neslihan Durak, "İlhanlılar Döneminde Tebriz-Trabzon Hattında Ahlat'ın Yeri ve Önemi", **I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (23-25 Ağustos 2012)**, İstanbul 2013, s.244.

⁴² Aladağların özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Neslihan Durak, "İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi", **I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (23-25 Ağustos 2012)**, İstanbul 2013; 244vd; Mehmet Somuncu, **Aladağlar, Yaylacılık ve Dağ Göçebeliği Konusunda Bir Araştırma**, Ankara 2005.

⁴³Aladağ'dan Çapakçur'a kadar uzanan Murat boyları ile Van gölünün kuzey ve batı çevresine "Daru-Baran" veya "Turu-Beran" adı verilmekteydi. Bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, **Dede Korkut Oğuznameleri I**, İstanbul 1952, s.33; M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, s.466. Ayrıca bkz., Rene Grousset, **Ermenilerin Tarihi**, s.28; Ernst Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (nşr., Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s.147vd. Dorn veya Darin adıyla bilinen bölge daha sonra Aladağ olarak ifade edilmeye başlanacaktır ki burası Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bkz., Aknerli Grigor, **Okçu Milletinin Tarihi**, (nşr., Hrant D. Andreasyan), İstanbul 2012, s.58.

⁴⁴Aknerli Grigor, **Okçu Milletinin Tarihi**, s.58.

⁴⁵Hamd-Allah Mustawfi Kazwini, **Nuzhat- Al- Qulub**, (nşr., G.Le Strange), London 1919, s.100. Bu konuda ayrıca bkz., J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", **The Cambridge History of İran V**, (nşr., J.A.Boyle), Cambridge 1968, s.350; F. W. Cleaves, "The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc", **Harvard Journal of Asiatic Studies XII**, No. ¾, (Dec, 1949), s.404; Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tetebbuat, s.5.

⁴⁶ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayı, **Müsameretü'l-Ahbar**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s.135.

⁴⁷ Aksarayı, s. 107.

⁴⁸Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", **SAD I**, Ankara 1970, s.57; Van Kütüğü, s.92.

⁴⁹İlhanlılar'ın bu mıntıka ile olan sıkı münasebetlerine bakılırsa; Abaka Ovası denilen yaylanın adının da Abaka Han'a nisbet edilmiş olması ihtimali vardır. Hülegü de Suriye seferine giderken ilk önce Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'a uğramış, burada gördüğü otlaklar pek hoşuna gittiğinden oraya "L.b. na Sagut" adını vermişti. Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s.57; F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", **Bellekten**, L/297 (1986), s.458. Aladağlar Timur'un Anadolu seferi sırasında da Onun yaylağı olmuştur. Aladağ'ın yüksek tepesine çıkan yol üzerinde bir geçit civarında bulunan köyün ismi de "davan" dır. Davan Türkçe'de geçit demek olduğundan bu davan isminin de

Van Gölü, yörenin iklimini yumuşatarak tarımda çeşitliliği sağladığı gibi⁵⁰ bölgeye hâkim olan devletlere de bir ölçüde kazanç kapısı olmuştur. Nitekim X.yüzyılda bölgeden bahseden İbn Havkal ve İstahri gibi coğrafyacılar göl ve çevresi hakkında bilgi verirken bu gölden *et-tirrih* denilen bir karış büyüklüğünde balık tutulduğunu⁵¹ ve tuzlanan bu balığın Musul, Cezire, Irak ve Kuzey Suriye yörelerine gönderildiğini, *zırnık* adı verilen bir madenin çıkarılıp etrafa sevk edildiğini ve tüccarların bundan çok kar elde ettiklerini belirtmektedir.⁵² Yine aynı dönemin coğrafyacılarından Mukaddesi buranın ikliminin hoş, meyvelerinin bol, dağlarının bal deposu, vadilerinin koyun sürüleriyle dolu olduğunu ifade ederken⁵³ müellifi bilinmeyen Hududu'l-Alem adlı eser ise zengin tüccarların varlığına ve şehirlerin kalabalık olduğuna vurgu yapmaktadır.⁵⁴

Yukarıda bahsi geçen coğrafyacılarından iki asır sonra İbnü'l-Ezrak, 1131 yılına ait olayları anlatırken Ahlatlı tüccarlara ait gemilerin Kostantiniyye (Karadeniz) denizinde battığını ve çok sayıda Ahlatlının bu kazada hayatını kaybettiğinden bahsetmektedir ki bu olay, bölgenin uluslararası ticaretteki yerini göstermesi bakımından da önemlidir.⁵⁵ Aynı şekilde İstahri de Bargiri (Muradiye), Khilat (Ahlat), Manazgirt (Malazgirt),

tesadüfî olarak bu köye ilm olduğuna pek ihtimal verilemez. Bkz., Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebbuat, s.5; Süleyman Sabri Paşa, Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler, s.3vd.

⁵⁰Havzada tam anlamıyla bir Akdeniz bitki örtüsü görülür. Mesela Khlat'ta (Ahlat), kuzey kıyısında Oraçağdaki Pıznunuk kazasında zeytinlikler büyür. Bkz., Rene Grousset, Ermeniler'in Tarihi, s.28.

⁵¹İbn Fakih'in Ahlat Gölü dediği Van Gölü'nde yılın sadece iki ayında görünen bu balık türü ortaya çıktığında bütün balıkların vakti geçmiş oluyordu. Bkz., İbn Fakih, "*Muhtasarı Kitabı'l-Buldan*", **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, (nşr., Yusuf Ziya Yörükân) İstanbul 2004, s.251.

⁵² Bkz., İbn Havkal, **X. Asırda İslam Coğrafyası**, (nşr., Ramazan Şeşen), İstanbul 2014, s.269vd; İstahri, Van Gölü'ne Erciş Gölü adını vermektedir. Bkz., İstahri, "*Kitabü'l-Mesalik Ve'l-Memalik*", **Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler**, (nşr., Yusuf Ziya Yörükân) İstanbul 2004, s.207. Ayrıca bkz., Ebu'l-Fida, **Takvimü'l-Buldan**, (nşr., Ramazan Şeşen), İstanbul 2017, s.53. XVII. yy. da yaşamış olan Türk âlimi Kâtip Çelebi yılda bir defa ortaya çıkan "tirrih" adlı balığın latif ve dayanıklı balığın etrafa gönderildiğini haber vermektedir. Ayrıca konuyla ilgili olarak 1655 yılında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi de yılda bir gün Van Gölü'ndeki balıkların bollaşıp tam bir ay binlerce büyük ve küçük balığın Bendi Mahi deresinden yukarı çıkıp Bendi Mahi Ziyaretgâhi denilen yerde toplandığını, Van defterdarının bir vazifeli ile bu balıkları tutturduğunu ve tuzlattıktan sonra Acem tüccarına sattığını ve bundan elde edilen parayla da bölgede vazife görenlerin maaşlarının karşılandığını bildirir. Bkz., Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I/4, s.185.

⁵³Ayrıntılı bilgi için bkz., Mukaddesi, s.380vd.

⁵⁴**Hududu'l-Alem (Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib)**, (İng. Trc..V. Minorsky), (nşr., Abdullah Duman, Murat Ağarı), İstanbul 2008, 102; Nuzhat- Al- Qulub, 100vd.

⁵⁵İbnü'l-Ezrak, **Meyyafarikin ve Amid Tarihi** (Artuklular kısmı), (nşr., Ahmet Sarvan), Erzurum 1992, s.46; F. Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.53.

Bedlis (Bitlis)'ten bahsederken buraların küçük kasabalar olduğunu ancak mamur ve bolluk içerisinde olduklarını belirtmektedir.⁵⁶

Van Gölü havzası akarsu ağı bakımından oldukça zengindir.⁵⁷ Bu nehir ve ırmaklar yüzyıllar boyunca Van Gölü Havzası ile Doğu Anadolu'yu verimli hale getirdiği gibi bölgenin ham maddelerini de Mezopotamya'ya taşımıştır.⁵⁸ Ayrıca bu bölge Mezopotamya'ya hem su hem de bu suların taşıdığı topraklarla pek çok kültürün hayat kaynağı olmuştur.⁵⁹ Ksenophon, Dicle nehri boyunca zengin yerleşim yerlerinin varlığına dikkat çekerek bu gerçeği ifade etmektedir.⁶⁰ Doğu Anadolu Bölgesi bakır, demir, kurşun vs. yeraltı zenginliklerinin yanında geniş meralarıyla hayvancılığa elverişli konumu sebebiyle çevredeki güçlerin ilgi odağı olmuştur. Bölge üzerinde düğümlenen Asur- Urartu mücadelelerinin kökeni de bu olsa gerek.⁶¹ Hatta Asur çivi yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Doğu Anadolu'da iyi cins atlar yetişmekte ve özellikle demir madeni bolca çıkarılmaktaydı. Bu yüzden Asurlar her yıl ilk seferlerini Urartular üzerine yapmaktaydılar.⁶²

Bölgenin büyük kısmı yüzyıllardan beri sürüp gelen tahrip neticesinde ormandan mahrumdur. Eskiden çok daha geniş sahaların ormanlarla kaplı olduğu bilinmektedir. Nitekim M.Ö. VIII. asırda Hakkâri-Van bölgesinde yapılan Asur istilalarına ait çivi yazılı kaynaklarda sazlık gibi sık ormanların kestirildiğinden bahsedilir.⁶³ Diğer taraftan Assur devleti bu bölgeye sürekli yağma amaçlı seferler düzenliyor ve bölgenin pek çok zenginliğini olduğu gibi ağaçlarını da götürüyordu.⁶⁴ M.Ö.V.yy.ın sonunda bu bölgeden geçen Ksenofon Muş- Bitlis civarının hakiki ormanlarla kaplı olduğunu bildiriyor.⁶⁵

⁵⁶Bkz., İstahri, “*Kitabü'l-Mesalik Ve'l-Memalik*”, s.206. Bu şehirler hakkında geniş bilgi için bkz., Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.314vd.

⁵⁷ Bu konuda bilgi için bkz., A. Abdulkadiroğlu, “*Van İli Coğrafyası*”, s.14vd. Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*'nde Van gölüne küçük büyük 70 adet nehrin döküldüğünü belirtir. Bkz., Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I/ 4, s.183.

⁵⁸ Geniş bilgi için bkz., A. Metz, “*Ortazaman Türk-İslam Dünyasında Nehir Yolları*”, (nşr., Cemal Köprülü), *Ülkü Dergisi VIII*, 1936, s.253.

⁵⁹ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.4.

⁶⁰ Ksenfon, *Onbinlerin Dönüşü*, s.109.

⁶¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Recep Özman, “*Asur- Urartu Mücadelelerinin Başlaması*”, **Mahmut Pehlivan Armağanı**, Sakarya 2000, s.239-251; Recep Özman, “*İlkçağ'da Mezopotamya'dan Anadolu'ya Yönelik Tehditler*”, **IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler)**, (Elazığ 16-17 Ekim 2003), s.577-584.

⁶² Ekrem Memiş, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, s.16vd.

⁶³ Bu konuda geniş bilgi için bkz., D.D. Luckenbill, **Ancient Records of Assyria and Babylonia I**, New York 1968, s.236,

⁶⁴ D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, s.21, 161.

⁶⁵ Ksenophon, *Onbinlerin Dönüşü*, s.130; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s.5.

Ortaçağ'da Ağrı bölgesini tasvir eden Arap coğrafyacıları burasının gür ormanlıklarından bahsetmektedirler. Diğer taraftan Süphan, Başkale, Gâvur Dağı ve Palandöken civarında orman kalıntıları ve eski ormanlara şahadet eden yer adları ormanlık sahanın çok geniş olduğunu gösteriyor.⁶⁶ Van bölgesinde Urartu dönemine ait yapılan arkeolojik kazılarda çoğunlukla yapı malzemesi olarak ardıç ağacının kullanıldığı tespit edilmiştir.⁶⁷ Ancak çok uzun ve soğuk geçen kış mevsimi yüzünden yakacak ihtiyacı, hayvancılıkla geçimini temin eden göçebe ve yarı göçebe toplulukların mera olarak kullanmaları sonucunda, ormanların asırlar boyunca ortadan kalkmasında ve arazinin bozkır alanlarına dönüşmesinde büyük bir rol oynamışlardır.⁶⁸

Van Gölü Havzası adı verilen bu yörenin sözü edilen stratejik konumu, Anadolu'da hâkimiyet kurma düşüncesine sahip olan tüm güçlerin dikkatinden kaçmamıştır. Aslında sadece Anadolu yarımadasının değil çevresindeki pek çok coğrafyanın da geleceğini etkileyen özelliklere sahip olmuştur. İran, Kafkaslar, Doğu Akdeniz ve Mısır gibi medeniyet merkezleri arasındaki güzergâhı büyük ölçüde kontrol edebilir konumu, Van Gölü Havzası'nı elde tutulması gereken bir coğrafya haline getirmiştir. Göç yollarının kesiştiği bir yer oluşunun yanında konar-göçer yaşama uygun özellikleriyle de önem arz etmiştir.⁶⁹ Anadolu'ya açılan kapı niteliğine haiz oluşu, bölgenin kısa süre içerisinde bir Türk yurdu olmasını da beraberinde getirmiştir. Çünkü ilk Selçuklu akınıyla başlayan ve beş asır kadar süren Türkmen göçleri başta Van Gölü Havzası olmak üzere tüm Doğu Anadolu'nun bir Türkmen ülkesi haline dönüşmesini sağlamıştır.⁷⁰

⁶⁶ H. Z. Koşay-K. Turfan, "Erzurum- Karaz Kazısı Raporu", **Bulleten XXIII/91**, Ankara 1959, s.353.

⁶⁷ "Ermeni Yaylası" yüksek ve iğne yapraklı ormanlarla örtülü bir ülkedir. Bkz., Pavel Dolukhanov, **Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı**, (nşr., Suavi Aydın), Ankara 1998, s.s.77. Ayrıca seksen sene önce, Van bölgesinin meşe ormanları ile kaplı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bütün bu sahalar tahrip neticesinde çıplak kalmıştır. Bkz., Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular** s.5.

⁶⁸ Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s.9.

⁶⁹ P. Dolukhanov, **Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı**, s.77.

⁷⁰ **Marko Polo Seyahatnamesi I**, (nşr., Filiz Dokuman), (tarihsiz), s.20vd; Abdulhaluk Çay vd, **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Ankara, 1986, s.37. Ancak Pelliot'a göre Marco Polo, Turcomanie derken daha çok İç ve Doğu Anadolu'yu kast etmiştir. Bu konuda geniş bilgi için [bkz., Tuncer Baykara, "Doğu Anadolu= Türkmenia" (*Türkmen Ülkesi*)", **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, s.61-66; Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini, **Seyahatnameler (Doğu'da Venedik Elçileri)**, (nşr., Tufan Gündüz), İstanbul 2006, s.135; Josaphat Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, (nşr., Tufan Gündüz), İstanbul 2005, s103]. Daha çok yayla ve dağlarla kaplı olan bölge daha ziyade hayvancılığa dayalı bir iktisadi hayata sahip Türkmen boyları için son derece önemli idi. Doğu Anadolu dağlarının bu özelliği pek çok Türk destanına da konu olmuştur. Örneğin Oğuz Han'ın da bir zamanlar Alatağ ve Ağdıböri (Ağrı) dağlarında yayladığı Oğuz Destanı'nda anlatılmaktadır. Bkz., Z.Velidi Togan, **Oğuz Destanı**, İstanbul 1972, s.30-32.

Van isminin nereden geldiği ve menşei konusu henüz açıklığa kavuşturulamamış olsa da⁷¹ yapılan kazı çalışmaları bölgenin prehistorik dönemlerini aydınlatacak öneme haizdir. Buna göre Van'ı da içine alacak şekilde Suriye'nin kuzeyinden Urmiye Gölü'ne kadar uzanan coğrafi alanda güçlü bir kültürün varlığı görülebilmektedir. Bu kültürü meydana getirenler, Türkçe'nin Ural-Altay diline benzer bir dili bulunan⁷² Asya kökenli Hurriler'dir. Hurriler'in bölgeye hâkim oldukları tarih M.Ö. IV. ve II. bin yılları arasındadır ve son dönemlerdeki merkezi Van Gölü çevresidir.⁷³ Bölgede kısa süren bir Asur hâkimiyetinden sonra⁷⁴ Nairiler ve Urartular güçlerini birleştirerek, (M.Ö. 840-830) döneminde Urartu krallığını kurmuşlardır.⁷⁵

Urartular'ın Van'daki hâkimiyetlerinin M.Ö. VI. yüzyılın başlarına kadar sürdüğü ve M.Ö.609 tarihinden hemen sonra Urartu ülkesini İskitler'in ele geçirdiği bazı arkeolojik kazılardan anlaşılmaktadır.⁷⁶ Urartu krallığını ortadan kaldırdıktan sonra, İskitlerin bu bölgede yerleşmeyip güneye, Suriye ve Mısır'a doğru indikleri de bilinmektedir.⁷⁷ Urartulardan sonra bölgeye sırasıyla İskitler, Medler, ve Persler hakim

⁷¹Van isminin manası ve menşei hakkındaki tartışmalar hakkında bilgi için bkz., Orhan Kılıç, **XV ve XVI. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Van 1997, s.1; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I/ 4, s.232vd; İsmail Mangaltepe, **Seyyahların Gözüyle Van**, İstanbul 2009, s.3. Ayrıca bkz., Hüseyin Cevizoğlu, **Coğrafyadan Tarihe Türk Tarihi içinde Doğu Anadolu**, İstanbul 1991, s.14. Ermenilerin Doğu Anadolu'daki bazı şehir ve dağ adlarının Ermenice olduğu iddialarının ilmen mesnedsiz olduğu ve Ararat, Van, Daron (Muş), Garin (Erzurum), Masis (Ararat) gibi isimlerin Urartu dilinden kaldığı, Urartu dilinin ise, Hint-Avrupa dillerinin *Satem* grubuna sokulan Ermenice ile ortak noktası olmadığı bilinmektedir. Sabit köklere değişik ekler ilavesiyle kelime teşkili bakımından, Urartu dilinin aynı zamanda Ural-Altay dilleriyle de benzerlik gösterdiği ileri sürülmektedir. [Bkz., Afif Erzen, s.26; Oktay Belli, "*Urartular ve Van*", **I. Van Gölü Havzası Sempozyumu**, İstanbul 2006, s.17vd; Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara 1992, s.27] Urartu kralları kendi dilleriyle yazdıkları kitabelerde kendilerine *Bia-aer* ilinin kralı,veya Tuşpa şehrinin hâkimi gibi ünvanlar vermektedir. [Bkz., M. Şemseddin Günaltay, **Anadolu (En Eski Çağlardan Ahmenişlerin İstilasına Kadar)**, II,Ankara 1987, s.318.] KaynaklardaVan hakkındaki bilgiler için bkz., İbn Havkal, s.267vd; Mukaddesi, s.380vd; Hududü'l-Âlem, s.102; el- Belazuri, s.225vd;İbn Hurdazbih, **El-Mesalik ve'l Mesalik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)**, (nşr., Murat Ağarı), İstanbul 2008, s.106; Nasır-ı Hüsrev, **Sefername**, (nşr., Abdülvehhab Tarzi), İstanbul 1994, s.9; H.F.B.Lynch, **Armenia Travels and Studies II**, London 1901, s.57.

⁷²Geniş bilgi için bkz., İ. Hami Danişmend, **Türklerle Hind- Avrupalıların Menşei Birliği II**, İstanbul 935, s. 18vd; Şemseddin Günaltay, **Yakın Şark Anadolu II**, Ankara 1987, s.64vd.

⁷³Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s.21.

⁷⁴Bölgedeki Urartu –Assur mücadeleleri hakkında geniş bilgi için bkz., D.D. Luckenbill, **Ancient Records of Assyria and Babylonia I**, s.134, 144, 236, 270, 275, 446vd.

⁷⁵Urartular'ın bölgedeki hâkimiyeti hakkında geniş bilgi için bkz.,Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s.24vd; H. Sayce, "*The Kingdom of Van (Urartu)*", **The Cambridge Ancient History III**, (nşr., J. B. Bury vd.), Chambridge 1970, s.169-186; O. Belli, "*Urartular*", **Anadolu Uygarlıkları I**, Ankara 1982, s.140-207.

⁷⁶ Geniş bilgi için bkz., Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, s.41.

⁷⁷ İskitlerin bölgeye gelişi ve buradaki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz., Herodotos, **Herodot Tarihi** (Dördüncü Kitap), (nşr., Müntekim Ökmen), İstanbul 1973, s.229-291; Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.166vd; İlhami Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, Ankara 1993, s.35vd; Afif Erzen, **Doğu**

olmuştur. Medlerle Lidyalılar arasındaki mücadeleler sırasında bölgeye Ermenilerin küçük gruplar halinde bölgeye sızdıkları görülmektedir.⁷⁸ Zira Ermeni adına ilk defa M.Ö.VI. asırda Darius'un yarıtlarında rastlanıyor.⁷⁹ Bu kayıtlardan Ermenilerin Pers-Ahaimenid imparatorluğunda bir satraplığın sınırları içerisinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. M.Ö. 331 yılına kadar Van ve çevresinde Pers hâkimiyeti devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Büyük İskender'in Persler üzerindeki hâkimiyetinin artması ile Van, İskender'in idaresi altına girecektir.

İskender imparatorluğunun parçalanmasından sonra O'nun komutanlarından Selefkos, bölgede Vangölü ve havzasını da içerisine alan Selefki krallığını kurmuştur.⁸⁰ M.Ö. 133 tarihinde Romalıların eline geçen bölge, Roma'nın M.S. 395 tarihinde ikiye bölünmesiyle meydana gelen Bizans-Sasani mücadelelerinde istila edilerek sık sık el değiştirmiştir. Bu karışık dönemlerden sonra bölgede Ermeniler kısa süre bağımsız kalmışlardır.⁸¹ Ancak bunlar çoğunlukla Pers, Arap ve Romalılara bağlı olarak kısa sürelerle hüküm sürmüşlerdir.⁸²

Selçuklu Devleti'nin kurularak, özellikle batı yönünde fetihlerin başlatılması ve dolayısıyla Anadolu'nun tamamen fethedilip bir Türk yurdu haline getirilmesinden çok önce Sakalar Anadolu'ya girmiş ve Özellikle Vangölü havzasında etkili olmuştur. M.Ö.VII. yüzyılda gerçekleşen bu hadise daha sonraki dönemlerde çeşitli aralıklarla XI.

Anadolu ve Urartular, s.41; Salim Cöhce, "*Doğu Akdeniz Çevresinde Türk Hâkimiyetinin Tesisi*", **Orta Doğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri I**, (25-27 Ekim 2000, Hatay), s.139-164.; E. H. Minns, "*The Scythians and Northern Nomads*", **The Cambridge Ancient History III**, (nşr., J. B. Bury vd), Chambridge 1970, s.187-205.

⁷⁸ Orhan Kılıç, XV ve XVI. Yüzyıllarda Van (1548-1648), s.4; Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, s.41. Bazı araştırmacılar Ermeniler'in Kuzey Ege'de, Yunanistan'da, Teselya'nın kuzeyinde oturduklarını ve baskılar sonucunda doğuya göç ettiklerini ileri sürmektedirler. Fakat hangi tarihte Anadolu'ya geçtikleri ve M.Ö. 6. yüzyıla kadar hiçbir iz bırakmadan nerelerde yaşadıkları meçhul kalmaktadır. Bkz., Afif Erzen, s. 44. M.Ö. 600'lerde Teselyalı Arminler'in Küçükasya'ya göçleri başladı. Balkanlar'ın en eski kavimlerinden sayılan Arminler, Kızılırmak havzasında tutundular. Medya devleti Arminler'in Fırat havzasına gelmelerine izin verdi. Bkz., Necati Çetinkaya, **Çağlar Öncesinden Günümüze Doğu Anadolu**, İstanbul 2005, s.131; Bu konuda ayrıca bkz., Rene Grousset, Ermeniler'in Tarih, s.66vd. Ermeniler'in kimliği hakkında bilgi için bkz., Salim Cöhce, "*Ermeni Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme*", **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, (17-21 Haziran 1991), Ankara 1992, s.91-96.

⁷⁹ Rene Grousset, Ermeniler'in Tarihi, s.73.

⁸⁰ M. H. Yinanç, **Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi**, İstanbul 1944, s.35.

⁸¹ Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, s.45.

⁸² Bkz., Orhan Kılıç, XV ve XVI. Yüzyıllarda Van (1548-1648), s.4; A. Abdulkadiroğlu, "*Van İli Coğrafyası*", s.71.

yüzyıla kadar sürecektir.⁸³ Bunlar çoğunlukla başarıyla sonuçlanmış ancak her hangi bir netice vermemiş akınlardır.⁸⁴ Ona rağmen 466'da Avrupa Hunlarına mensup *Ağaçeri* Türk boyları Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya yerleşecektir. Sasani kaynakları bunlara *Ak-katlan*, Bizanslılar ise *Akatzir* adını vermektedirler.⁸⁵

Hun akınlarından sonra Bizans hâkimiyetinde bulunan Anadolu'ya ikinci Türk akın dalgası Sabarlar tarafından gerçekleştirildi. Tanrı dağlarının batı bölgeleri ile İli

⁸³Diğer yandan Anadolu'ya ilk Türk akınları ve bilhassa Doğu Anadolu ile Kafkasya'da yurt tutma çabaları İslamiyet'ten çok daha eski tarihlere inmektedir. Bilindiği gibi M.Ö. 100-500 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak Bozkırı Asya menşeli milletlerin yerleştikleri alan olmuştur. Bunların çoğu Saka Türkleridir. M.Ö. VII. yy.'da Kafkasya, Azerbaycan ve Doğu Anadolu Sakalarla Persler arasında paylaşılmalı bir ülke olduğu görülür. [Bu konuda geniş bilgi için bkz., Z. Velidi Togan, "*Sakalar*", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı:22, (Aralık 1986), s.21-24. Ayrıca bkz., Ali Sevim,, Anadolu'nun Fethi (Selçuklular Zamanı), s.33; Abdulhaluk Çay, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.12; Z. Velidi Togan, "*Azerbaycan*", **İA II**, s.97-118. Esasen Asur kitabelerine göre *Gogu* veya *Gog* diye adlandırılan Sakalar, M.Ö.662 tarihinde Anadolu, Suriye ve Filistin'i istila etmişlerdir. Bu durum Türklerin Anadolu'ya M.Ö.VII asırda geldiklerini söylememize imkân vermektedir. Medyalılarla Anadolu'da hâkimiyet davası yüzünden öldürülen eski Saka Türk kahramanlarının hatıralarının asırlarca yaşadığı görülmektedir. Bu kişinin Alp Er Tunga olduğu ve onunla ilgili bir yüğ ile ilgili olarak önemli bir kayıt için [bkz., Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ı Lügat-it Türk III**, nşr., Besim Atalay, Ankara 1992, s.368. Ayrıca bkz., B. Ögel **Türk Mitolojisi II**, Ankara 2010, s.59; İlhami Durmuş, **Türk Tarihinin Öncüleri**, Ankara 2015, s.31; Mehmet Şeker, **Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı**, İstanbul 2006, s.57] Önasya'ya vaki olan eski Türk göçlerinden biri de (M.Ö. 149-127) Edil havzasından kalkıp Derbend yoluyla Azerbaycan'a geçerek şimdiki Kars ve Pasin ovalarına gelip yerleşen Bulgarlar ve Vanandlar'dır ki Ermeni müverrihi Khorenli Moses'in eserinde bunu ifade etmektedir. [Bkz., Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, s.168-169] Ermeni müelliflerden Moses Horanatsi daha M.Ö. II-I. yüzyıllarda Doğu Anadolu'ya gelip yerleşen Dülger ve Ugundur (Beyandur) göçlerinden bahsetmektedir. Bkz. Aygün Attar, "*Ortaçağ Türk Diplomasisi Açısından Diyarbakır (XI- XV. Yüzyıllar Arasında Güneydoğu Anadolu'nun Etnik ve Siyasi Tarihi Üzerine Bir Deneme)*", **1. Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (Diyarbakır 20-22 Mayıs 2004), Diyarbakır 2004, s.428.

⁸⁴Mesela 395 yılında Batı-Hunlarına mensup bir grup Kursık ve Basık adındaki iki başbuğun komutasında Erzurum üzerinden hareketle Karasu ve Fırat havzalarından Malatya'ya ulaştı. Buradan hareketle Çukurova'yı istila ile Ortadoğu'nun en sağlam surlarına sahip olan Urfa ve Antakya kalelerini kuşatan Hun atlıları buraları ele geçiremedi. Ama bu kuvvetler Kudüs'e kadar akınlarını sürdürdü. Bkz., Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.33; Gyula Nemeth, **Attila ve Hunları**,(nşr., Şerif Baştav), Ankara 1982, s.65-66; A. Nimet Kurat, **IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1992, s.108; Salim Cönce, "*Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri*", **1. Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (20-22 Mayıs 2004), Diyarbakır 2004, s.126.

⁸⁵ Bu ağaçerilerin bir kısmı 1180-1412 yılları arasında Halep ve Şam taraflarına göç etmişler, bir kısmı da Güney Azerbaycan'da Erdebil ve çevresinde yurt tutmuşlardır. Bkz., Abdulhaluk Çay vd, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.12-13; Z. Velidi Togan, "*Azerbaycan*", **İA II**, s.98-99; Bu ağaçeriler daha sonra XV.yüzyılın başında Doğu Anadolu, Mezopotamya ve Kafkasya'da büyük bir devlet kuracak olan Kara Koyunlular'ın bünyesinde, konfederasyonu oluşturan önemli bir Türk boyu olarak görüleceklerdir. Bkz., Abdulhaluk Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, İstanbul 2010, s.82. Ağaçeriler hakkında geniş bilgi için [bkz., F. Sümer, "*Ağaçeriler*", **Belleten**, XXVI, s.521-528.] Bu kabile adı, eski zamanlarda yoktu. Oğuzlar bu memlekete geldiklerinde onlardan bir kısım halk topluluğu, ormanları kendilerine yurt edinmiş ve oralarda yerleşmişlerdi. İşte bu sebepten dolayı bu halklara "Ağaç-eri" yani "ormanda yaşayan insanlar" adı verilmiştir. Bkz., Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**, Ankara 2010, s.202.

ırmağı dolaylarında, Hunlara tabi olarak yaşayan Sabarlar (Sabir, Sibir)⁸⁶ Türkleri, miladi 508 yılında hâkimiyet alanlarını Doğu- Avrupa yönünde genişlettiler. Daha sonra onlar 515/16 yılında, İtil, Don ve Kuban ırmakları arasındaki topraklara yerleşerek bağımsız bir devlet kurdular. Bu coğrafi konumları dolayısıyla Sabarlar, Bizans ve Sasani devletleriyle çeşitli ilişkilerde bulundular. Bu cümleden olarak onlar, Sasanilerle bir ittifak yaparak, Bizansla mücadelelere giriştiler. İşte bu mücadeleler dolayısıyla Sabarlar, Kafkaslar'ın güney bölgelerine kadar olan Bizans memleketlerini istila ettiler. Daha sonra ileri hareketlerine devam ederek, Kayseri, Konya, Ankara şehir ve yörelerine şiddetli akınlar yaparak pek çok ganimet ele geçirdiler. Bu geçici istila harekâtından sonra Sabarlar, Kafkas dağlarını aşarak yurtlarına geri döndüler.⁸⁷

VII. yy.da yazılmış olan “Ağvan Tarihi” adlı eserde Doğu Anadolu ve bilhassa Azerbaycan arazisinde yurt tutmuş bazı topluluklardan bahsedilirken, şu önemli bilgiler verilmektedir: “*Bu topluluklar uzun saçlı, mahir ok atan kimseler olup taştan koç, at vb. gibi heykeller yapmakta da oldukça usta idiler.*”⁸⁸ *En büyük ilahlarına Khan-Tangrı derler.*” Burada verilen bilgi Çağrı Bey'in 1015/1016 tarihinde Doğu Anadolu'ya yaptığı seferle ilgili olarak Ermeni ve Bizans kaynaklarında verilen bilgiler birebir örtüşmektedir.⁸⁹

Anadolu'ya akınlarda bulunan diğer bir Türk topluluğu da Hazarlardır. Nitekim bunların bir kısmı da Anadolu'ya yerleşmiştir. Bu yerleşmeler bazen Anadolu'ya akınlar sırasında olduğu gibi bazen de bizzat Bizans tarafından özellikle askeri alanlarda istifade etmek için yapılıyordu.⁹⁰ Hatta 626 yılında Bizans imparatoru Herakliyus,

⁸⁶ Şerif Baştav, “*Sabirler*”, **Bellefen V**, s.17-18, Ankara 1941, s.58-60; Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.171; A. N. Kurat, Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s.111.

⁸⁷ Z.V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.171vd; L. Rasony, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993, 77vd; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.34-35; Abdulhaluk Çay vd, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Türk Devletleri, s.13; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.149.

⁸⁸ Bkz., Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi (Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler)**, (nşr., Yusuf Gedikli), İstanbul 2006, s.146. Sabarların büyük savaş gücü ve bilhassa yüksek harp malzeme tekniği Bizans'ta hayret uyandırmış görülmektedir. Sabarlar insan hafızasının hatırlayabildiği zamandan beri ne İranlılardan, ne Romalılardan hiç kimsenin düşünemediği makinelere sahiptirler. Öyleki her iki imparatorlukta fenci eksik olmamış ve her devirde muhasara makineleri yapılmıştır, fakat şimdiye kadar bu barbarlarınkine benzer bir buluş ne ortaya konmuş ne de onlar gibi kullanılabilmiştir. Bu şüphesiz insan dehasının bir eseridir. Bkz., İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.149-150.

⁸⁹ Bkz., Urfalı Mateos, s.48; Abdulhaluk Çay ve Diğerleri, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.13; Abdulhaluk Çay, Her Yönüyle Kürt Dosyası, s.83.

⁹⁰ Hazar Türklerinin Doğu Anadolu'ya yaptıkları akınlar için bkz., Belazuri, Fütuhu'l-Buldan, s.225vd; A. Nimet Kurat, IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletler, s.30vd; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.158; Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara 1993,

Hazar devletinden yardım istemiş ve kendisine 40.000 atlı Türk askeri gönderilmiştir.⁹¹ Bütün bunlara rağmen Türkler'in Doğu Anadolu'da etkili bir şekilde yerleşmesi bölgede önce İslam-Arap, sonra da Selçuklu hâkimiyetinin tesisinden sonra gerçekleşecektir.⁹²

Hız. Ömer zamanında bölgede Arap-İslam hâkimiyeti kurulmaya başlamıştır. Emevi ve Abbasiler döneminde Van Gölü Havzası hâkimiyet altına alınarak mahalli hanedanlar vasıtasıyla yönetilmiştir.⁹³ Hun ve Sabar Türkleri'nden sonra Anadolu'ya üçüncü Türk girişini, VIII. yy.'dan itibaren Müslüman Türkler gerçekleştirdiler. Özellikle Abbasiler devrinde, Türkistan ve Horasan'dan Anadolu'ya getirilerek Bizans'a karşı gazalarda bulunan gönüllü gaziler arasında çok sayıda Müslüman Türk de vardı. Oluşturulan sugur (uç)⁹⁴ bölgelerinden bir güzergah da Silvan, Erzen, Malatya, Bitlis, Malazgirt, Ahlat, Erciş ve Kalikala (Eski Erzurum) hattı idi. Abbasi halifesi Mehdi bu bölgelere genellikle Türkleri yerleştirdi. Esasen eski ticaret ve hac yollarının geçtiği bu askeri bölgelerde, ticari faaliyetler yanında geniş çapta ziraatın da yapılması sonucunda buradaki şehirler zenginleşti ve dolayısıyla halkın refah seviyesi yükseldi. Halife Harun Reşit, Memun ve Mutasım dönemlerinde bu bölgedeki Türkler'in sayısı oldukça yüksek bir dereceye ulaşmıştı.⁹⁵

IX. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Abbasi devleti sarsılmaya başlamış ve yer yer, yerli sülaleler kendi bölgelerinde yarı bağımsız olarak hareket etmeye başlamışlardı. Bunlardan birisi de Azerbaycan'a hâkim olan Sac Oğulları sülalesidir. Ebu's-Sac Divdad b. Yusuf Divdest'in oğlu Muhammed el-Afşin'in kurduğu bu beylik (889/890-

s.51vd, 58vd; M. Fahreddin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, İstanbul 1953, s.201vd; L. Rasony, *Tarihte Türklük*, s.114vd.

⁹¹ Bizans-Hazar ittifakı hakkında geniş bilgi için bkz., Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, s.143vd; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.73.

⁹² Salim Cöhce, "*Selçuklu Hâkimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri*", s.127.

⁹³ Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Ankara 1998, s.47vd.

⁹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, s.223vd; Mehmet Şeker, *Anadolu'nun Türkleşmesi*, s.60vd.; Streck, "*Avasım*", **İA II**, s.19vd; E. Honigman, "*Suğur*", **DİA XI**, s.2vd ; H. Dursur Yıldız, "*Avasım*", **DİA IV**, s.111vd.; Salim Cöhce, "*Türk Hakimiyetine Geçiş Döneminde Mardin ve Çevresi*", **I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri** (Mardin 26-28 Mayıs 2006), s.1-17. Adnan Çevik, "*Selçuklu Fütuhâtı ardından Diyarbakır ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri*", **I. Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri** (20-22 Mayıs 2004), Diyarbakır, 2004, s.137-152.

⁹⁵ Bkz., Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s.36; Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz., Rene Grousset, *Ermeniler'in Tarihi*, s.285-325.

929) bölgede kurulan ilk yarı bağımsız Türk beyliğidir.⁹⁶ Bu Türk beyliği Van ve çevresinde hüküm süren Ermeni hanedanlıklarıyla önemli mücadeleler yapmıştır.⁹⁷ Hatta bölgeyi hâkimiyeti altına alarak, Sufî adlı Rum asıllı birisini Van'a, diğer bir kişiyi de Gevaş (Vastan ya da Ostan)'a idareci tayin etmiştir.⁹⁸

1021 yılında Vaspuragan hâkimi Senekherim bölgeyi İmparator Vasil II.'e vererek karşılığında Sivas'ı almıştır. Bu arada kırk bin Ermeni ailesi de krallarını takip ederek Sivas'a geri çekilmiştir.⁹⁹ Böylece Van ve çevresi Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içerisine alınmış oldu.¹⁰⁰

Çağrı Bey'in 1015/1018 yılında Vaspuragan bölgesine yapmış olduğu ilk akından sonraki süreçte Selçuklular bölgeye hâkim olmaya başlamışlardır. Malazgirt Zaferi'yle Bizans'ın bütün maddi imkânlarını kullanarak hazırlamış olduğu büyük ordu tamamen imha edildiğinden, zaferi takip eden yıllarda Türk akıncı kuvvetleri hiçbir direnişle karşılaşmadan Anadolu içlerine akmaya başladılar.¹⁰¹ Bu anlamda Doğu Anadolu ve özellikle Van Gölü Havzası hızla bir Türk yurdu olma yolunda ilerledi. Bölgede kurulan veya bölgeye hâkim olan Türk devletleri kısa sürede havzaya Türk damgasını vurdular. Van havalisi 1100 tarihinden itibaren Selçuklu hükümdarı Muhammed Tapar tarafından

⁹⁶ Abdulhaluk Çay ve Diğerleri, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.15.

⁹⁷ Sac Oğulları hakkında geniş bilgi için bkz., H.Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sac Oğulları I", **Tarih Dergisi**, sayı 30, (Mart 1976), s. 109-118; H.Dursun Yıldız, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sac Oğulları" II, İ.Ü.Tarih Enstitüsü Der.,sayı 9, İstanbul 1978, s.107-128; H.Dursun Yıldız, III, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş...", **Tarih Dergisi**, sayı 32, (Mart 1979), s.29-63.

⁹⁸ H.Dursun Yıldız, "X. yüzyılda Türk- Ermeni Münasebetleri", **Makaleler I**, s.67vd.

⁹⁹ Bizans devletinin doğu politikası hakkında geniş bilgi için bkz Urfalı Mateos, s.111vd; Gülay Öğün, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti" **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu** (17-21 Haziran 1991), Ankara 1992, s.77-80; Rene Grousset, Ermeniler'in Tarihi, s.572-575; Mehmet Ersan, **Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler**, Ankara 2007, s.11-19

¹⁰⁰ M. Halil Yinanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I, Anadolu'nun Fethi, s.34-36.

¹⁰¹ Muharebenin süreci ve neticeleri hakkında başvurulabilecek başlıca eserler şunlardır: Sıbt İbnü'l Cevzi, s.169vd; Kerimüddin Mahmudi Aksarayi, **Müsameretü'l Ahbar**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s.12-13; el-Hüseyini, **Ahbarü'd Devleti's- Selçukiyye**, (nşr., Necati Lügal), Ankara 1999, s.32vd; Ravendi, **Rahat-üs Sudur ve Ayet-üs- Sürur**, (nşr., Ahmet Ateş), Ankara 1999, s.116vd; Urfalı Mateos, s.140-144; **Süryani Patrik Mihail'in Vakainamesi**, İkinci kısım, Türkçe'ye çev. Hrant D. Andreasyan, 1944, s.28; Ebul Farac I, s.320-324; Mikhael Attaleiates, **Tarih**, (nşr., Bilge Umar), İstanbul 2008, 158vd; NikephoroAs Bryennios, **Tarihin Özü**, (Bilge Umar), İstanbul 2008, s.49-54; Ioannes Zonaras, **Tarihlerin Özeti**, (nşr., Bilge Umar), İstanbul 2008, s.135vd; Rene Grousset, s.614-15; Ayrıca; M. Altay Köymen, 264vd; O.Turan, Selçuklular Tarihi, s.178-186; A.Sevim, Erdoğan Merçil, a.g.e, s.62-73; E. Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s.54-55; A. Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.78-97; Ali Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1993, s.219-229; H.Beveridge, "Malazgirt", **İA VII**, s.245-248; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", **İA X**, s.369; M. Altay Köymen, **Anadolu'nun Fethi**, Ankara 1962, s.116vd; Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi, s.95.

Emir Sökmen'e verilmiştir.¹⁰² Böylece bölgede Ahlatşahlar (Ermenşahlar) dönemi başlamıştır.¹⁰³ Bu dönemde her anlamda zirveye ulaşan Ahlat ve Van yöresi 1207 yılında Eyyubiler'in eline geçişiyle birlikte bu özelliğini kaybetmeye başlamıştır.¹⁰⁴ Bölgede hâkimiyet kuran diğer bir Türk beyliği de Dilmaçoğullarıdır ki, XIV. asrın sonlarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹⁰⁵

Çalışma Giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Van Gölü Havzası'nın tarihi coğrafyası, prehistorik dönemi ve ilk Türk akınları ile Türk hâkimiyetine geçiş süreci ana hatlarıyla açıklandı. Birinci bölümde Celaeddin Harezmşah'ın Moğol ordularından kaçarak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelişi ve bölgedeki faaliyetleri ile bölgenin ilk defa Moğol akınlarına maruz kalışı ele alındı. İkinci bölümde Hülegü'nün batıya gönderilişi ve İlhanlı devletinin resmen kuruluşu ile Van Gölü Havzası'nın İlhanlı hâkimiyeti altına girişi ele alındı. Üçüncü bölümde Abaka ile başlayan İlhanlı devletinin yükselme dönemi, özellikle Memlûklar olan mücadelelerin İlhanlıların Anadolu politikası dolayısıyla Van Gölü Havzası üzerindeki etkileri ortaya konulmaya çalışıldı. Dördüncü bölümde İlhanlıların son hükümdarı olan Ebu Said Bahadır Han döneminde yani devletin yıkılış sürecinde Van Gölü Havzası'nın siyasi, sosyal, iktisadi vaziyeti ile devletin yıkılışıyla birlikte başlayan kargaşa döneminde bölgede meydana gelen olaylar belirtildi.

Beşinci bölümde ise İlhanlılar döneminin Van Gölü Havzası üzerindeki sosyo-kültürel etkileri ele alındı. Evvela Moğol hâkimiyetinin bölgenin etnik yapısı üzerindeki tesirleri üzerinde durulurken yöredeki yerleşim yerlerinin adlandırılmasından hareketle Moğol işgali sırasında bölgeye gelen Türk- Moğol boy ve kabilelerinin mahiyeti belirlenmeye çalışıldı. Diğer taraftan Moğol hâkimiyeti döneminden günümüze kalan sanat eserleri (kümbet, han, köprü vb.) tespit edilmeye çalışıldı.

Çalışmanın genel bir değerlendirmesi olan sonuç kısmı hazırlandıktan sonra İlhanlı döneminde Van Gölü havzası'nda bastırılmış paralar, o dönemden kalan sanat

¹⁰² Geni bilgi için bkz., O.Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2009s.102vd. F.Sümer, Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.67; F. Sümer, "*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*", s.447-494; Streck-Mükrimin Halil Yinanç, "*Ermeniye*", **İA IV**, s.321.Urfalı Mateos, s.329; Abdulhaluk Çay ve Diğerleri, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.21; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s.237.

¹⁰³O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.86.

¹⁰⁴O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.118,106.

¹⁰⁵Dilmaçoğulları hakkında geniş bilgi için bkz., E. Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s.261-267; O.Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.130-135.

eserleri ve Van Gölü Havzası nı gösteren haritadan teşkil edilmiş olan ekler bölümü ile dizin (indeks) ilave edilmiştir

BİRİNCİ BÖLÜM

VAN GÖLÜ HAVZASI'NDA MOĞOL HÂKİMİYETİNİN TESİSİ

A. HAREZMŞAHLAR DEVLETİ VE MOĞOLLARIN İRAN'I İSTİLASI

Büyük Selçuklu devletinin Harezm valisi olan Anuştingin, sahip olduğu bu mevkiini yani Harezm valiliği görevini ailesine kazandırmayı başarmış ve bir ölçüde ileride kurulacak olan devletin de temellerini atmıştı. Ancak bağımsız bir devletin ortaya çıkması için İl-Arslan (1156-1172) zamanına kadar beklemek gerekecekti. Onun oğlu Alâeddin Tekiş döneminde (1173-1200) Büyük Selçuklu mirasını büyük ölçüde ele geçiren Tekiş, oğlu Muhammed Harezmsah'a (1200-1220) her bakımdan kudretli bir devlet bırakmıştı. Fakat O babasının mirasını idame ettirme konusunda aynı iradeyi gösteremedi. Kısa süre sonra baş gösterecek olan Moğol tehlikesi konusunda izlediği yanlış siyaset ve askeri politika sebebiyle sadece kendi ülkesini değil aynı zamanda tüm İslam dünyasını da uçurumun eşiğine getirecektir.¹

a. XIII. Yüzyılın Başlarında Asya'nın Genel Vaziyeti ve Çingiz'in Zuhuru

XII. yüzyılın sonlarına doğru Büyük Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra onun hâkimiyet alanında pek çok siyasi teşekkül ortaya çıktı. Bunların en önemlileri olan Harezmsahlar ile Gurlular Selçuklu mirasına sahip olmak için kıyasıya bir mücadele içerisine girdi. Neticede Muhammed Harezmsah 1206'da Endikut/Andikut'ta Gurlulara vurduğu ağır darbeye onları bir daha toparlanamayacak hale getirmiş ve bütünüyle İran ile Horasana hâkim olarak bölgenin yegâne gücü haline gelmişti.² Bu arada Asya'nın doğusundaki bozkır halklarını bir bayrak altında toplayarak 1206'da Büyük Kağan seçilen Çingiz³, Uygurların yolgöstericiliğinde büyük bir imparatorluk kurma yolunda hızla ilerlemekteydi. Evvela dağınık haldeki kabileleri itaat altına alan Çingiz, rakip boylardan Merkit ve Naymanları ezerek onları batıya göçe mecbur etti.⁴ Kendisi daha doğuya yönelerek

¹ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz., İbrahim Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi (1092-1221)**, Ankara 2000, s.229vd.

² Bkz., Minhac-ı Sirac El-Cüzcani, **Tabakat-ı Nasrı (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsahlar)**, (nşr., Erkan Göksu), Ankara 2015, s.130vd; İbrahim Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi (1092-1221)**, Ankara 2000, s.156vd

³ Çingiz adı hakkında geniş bilgi için bkz. O. Turan, "*Çingiz Adı Üzerine*", **Bellekten** V/19, (Temmuz 1941), s.267-276.

⁴ Çingiz'in bu mücadeleleri hakkında geniş bilgi için bkz., **Manghol-Un Niuça Topça'An (Moğolların Gizli Tarihi)**, (nşr., Ahmet Temir), Ankara 2010, s.43vd; Alaadin Ata Melik Cüveyni, **Tarih-i Cihangüşa I**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 1998, s.93vd; İbrahim Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi (1092-1221)**, Ankara 2000, s.227vd; Bertold Spuler, **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür 1220-1350)**, Ankara2011, s.30; Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu (Attila, Cengiz Han, Timur)**,

Tangutları hâkimiyeti altına aldı.⁵ Bu arada bölgedeki Uygur ve Karluklar kendi rızalarıyla Çingiz'e bağlılıklarını bildirdiler.⁶ Arkasından Cebe Noyan Naymanlara nihayi darbeyi indirmiş ve 1218'de Küçlük de yakalanarak öldürülmüştür.⁷ Böylelikle Çingiz'in hâkimiyet sahası Harezmsah ülkesine ulaşmış oluyordu.⁸

Türkistan'da bu gelişmeler yaşanırken günümüzde Ortadoğu diye tarif edilen bölgede Abbasi Hilafeti eski gücünü iyice kaybetmiş olmasına rağmen Sünni İslam ülkeleri üzerinde manevi nüfuzunu devam ettirmekteydi. Bölgede siyasi teşekküllerin başbelası haline gelmiş olup aynı zamanda kendine has bir yapılanma çerçevesinde hareket eden İsmaililer de siyasi otorite boşluğundan faydalanarak etkili olabiliyorlardı. Ortadoğu'nun bu dönemde en güçlü siyasi teşekkülü şüphesiz Türkiye Selçukluları idi. Ancak kuzeyden gelen Kıpçak unsurların desteğiyle önemli bir güç haline gelen Gürcüler bölgedeki nüfuz mücadelelerinde ve özellikle de Kafkaslar ve Doğu Anadolu'daki faaliyetleriyle dikkati çekmekteydi.⁹ Bunların yanında Haçlılar ise bu parçalanmış siyasi ortamda varlıklarını sürdürübilme mücadelesi vermekteydi.

b. Harezmsahlar ve Sultan Alaeddin Muhammed Harezmsah

Büyük Selçuklu devletinin hâkimiyet alanı üzerinde kurulan İran, Afganistan ve Türkistan'ı da içerisine alan geniş topraklarda hüküm süren Harezmsahlar devleti XIII. yüzyılın başlarında en kudretli dönemini yaşamakta idi.¹⁰ Sözü edilen yüzyılın başından itibaren Çin ile ilgilenmeye başlayan Sultan, özellikle Harezm'e gelen tüccarlar vasıtasıyla bu ülke hakkında beşinci kol faaliyetlerini de ihmal etmiyordu.¹¹ Çünkü Çin zenginliği ve ticareti sebebiyle Türkistan'ın kudretli tüm hükümdarlarının hâkim olmak istediği bir coğrafya idi. Muhammed Harezmsah da bazı devlet adamlarının Çin'in uzaklığı ve harekât zorluğu gibi ileri

(nşr., M. Reşat Uzman), Ankara İstanbul 2010, s.242vd; L. Rasyon, Tarihte Türklük, s.177vd; Jean-Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (nşr., A. Kazancıgil vd.), İstanbul 2001, s.90vd, 115vd, 124vd.

⁵Geniş bilgi için bkz., Moğolların Gizli Tarihi, s.1190; Cüzcani, s.135vd.

⁶ Geniş bilgi için bkz., Cüveyni I, s.97vd; L. Rasyon, Tarihte Türklük, s.178; M. Baron C. D'ohsson, **Moğol Tarihi**, (nşr., Ekrem Kalan vd), İstanbul 2006, s.56.

⁷ Geniş bilgi için bkz., Moğolların Gizli Tarihi, s.109vd; Cüveyni I, s.109vd; İ. Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, s.228.

⁸ M. Baron C. D'ohsson, Moğol Tarihi, s.82; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.269.

⁹ Bkz., O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.122vd; Salim Cönce, "*Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü*", **I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (13-17 Ekim1986), Samsun 1988.

¹⁰Sultan Muhammed daha bu dönemde İran ve Maverünnehir'i hâkimiyeti altına almayı başarmıştı. Alaadin Muhammed Harezmsah'ın bu fütühatı için bkz., Cüveyni II, s.286vd, 296vd; Cüzcani, s.131vd.

¹¹ Cüzcani, s.136.

sürdükleri delilleri hiçe sayarak burayı fethetmeyi çok istiyordu.¹² İşte tam bu sıralarda Çingiz Han Pekin’i ele geçirmiş ve Çin’i tamamıyla hâkimiyeti altına almayı başarmıştı.¹³ Hatta Sultan bu haberlerin doğruluğuna inanmayarak Çin hudutlarına bir de elçilik heyeti göndermişti. Çingiz Han tarafından iltifat gören Harezmsah elçilik heyetinin getirdiği haberler Çingiz Han’ın bu başarısını teyit etmekle birlikte iki devlet arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesi konusunda da Moğol hükümdarının bir takım hedeflerinin olduğunu tespit edip durumu Sultan Alaeddin’e bildirmişlerdi.¹⁴

c. Otrar Meselesi

Harezmsah elçilik heyetiyle birlikte Moğol elçileri de gelmiş¹⁵ ve Sultan tarafından itibar görmüşlerdi.¹⁶ İki devlet arasındaki münasebetlerin dostane bir şekilde yürüdüğü bu dönemde meydana gelen Otrar meselesi sadece iki devletin değil aynı zamanda tüm dünyanın geleceğini alt üst edecek derecede önemli gelişmelere yol açacaktır.¹⁷ Nitekim 1218’de 450 kişiden müteşekkil Moğol ticaret kervanı sınır şehri olan Otrar’a ulaştığında şehrin valisi İnal/Yinal/İnalçık¹⁸ tarafından alıkonulmuş ve bu tüccarlara ait mallar yağmalandığı gibi tüccarların öldürülmesi için Sultan’dan talimat istemişti. Otrar valisine bu konuda verilen cevap hakkında kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Neticede bahsi geçen tüccarlar Otrar valisi tarafından katledilecektir.¹⁹

¹² İ. Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti., s.229. Harezmsah sadece Çin’i değil Hindistan’ı da ele geçirmenin hayalindeydi. Bkz., İ. Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti..., s.147vd.

¹³ Cingiz’in Çin seferi hakkında bilgi için bkz., Moğolların Gizli Tarihi, s.169vd; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.258-264; J. Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.165-171; M. Baron C. D’ohsson, Moğol Tarihi, s.63-76.

¹⁴ Cüveyni I, s.116vd; Gregory Ebu’l-Farac, **Ebu’l-Farac Tarihi II**, (nşr., Ö.Rıza Doğrul), Ankara 1999, s.482; Ebu’l-Farac (İbnü’l-İbri), **Tarih-i Muhtasari’d-Düvel**, (nşr., Şerafeddin Yaltkaya), Ankara 2011, s.8; İ. Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, s.231.

¹⁵ Cüzcani, s.136.

¹⁶ Mohammed en-Nesawi, **Histoire Du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti**, (nşr., O. Houdas), Paris 1895, s.57vd; Muhammed en-Nesevi, **Celalüttin Harezmsah**, (nşr., Necip Asım), İstanbul 1934, s.28.

¹⁷ Cüveyni, Otrar olayının dünyayı viran, halkı perişan ve bir milleti evsiz bıraktığını belirterek Otrar valisinin döktüğü birkaç tüccarın kanına karşı Ceyhun Nehri gibi kan akacağını, öldürdüğü adamların saçlarının bir teli için yüzbinlerce baş dağlarda ve ovalarda ayaklar altında top gibi yuvarlanacak, yağma edilen bir dinar karşılığında bin kantar alınacaktır. Diyerek Moğol istilasının vehametini gözler önüne sermektedir. Bkz., Cüveyni I, s.118.

¹⁸ Çağatay Türkçesinde “*şehzade*” anlamına gelmekle birlikte isim olarak da kullanılmaktadır. Cüzcani Otrar valisini Kadir Han diye belirtmektedir. Bkz., Cüzcani, s.136.

¹⁹ Cüveyni ve Cüzcani bu haberi Irak’ta iken alan Sultan’ın hiç düşünmeden onların öldürülmelerini ve mallarına el knulmasını emrettiğini belirtir. [Bkz., Cüveyni I, s.118; Cüzcani s.136. Ayrıca bkz., Ebu’l-Farac Tarihi II, s.482; Tarih-i Muhtasari’d-Düvel, s.8.] Nesevi ise Otrar valisinin hainane ve yalan bir mektup yazarak, bunların tüccar değil bilgi toplamak için gelen casuslar olduğunu ve insanlara birtakım tehditlerde bulduklarını haber verdiğini söylemekte ve bu tüccarların mallarına el konulmasına rağmen akıbetlerinin bilinmediğini ilave etmektedir. [Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.58; en-Nesevi, s.29. Ayrıca bu olay hakkında bkz., İ. Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, s.236vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.31; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.270vd; L. Rasonry, Tarihte Türklük, s.178; J. Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.175] Esasen Sultan Tekiş’in eşi Terken/Türkan Hatun Kanglı Türklerinin

Çingiz Han bu haberi alınca²⁰ derhal Muhammed Harezşah'a bir elçilik heyeti göndererek O'ndan bu katliamın sorumlusu olan vali İnalçık'ın kendisine teslim edilmesini istemiştir. Sultan ise bunu kabul etmediği gibi elçileri de katlettirmekten geri durmadı.²¹

d. Çingiz'in Tarruzu ve Harezşahların Savunma Stratejisi

Yukarıda anlatıldığı üzere gönderdiği elçilerinin katledilmesi üzerine Çingiz Han artık savaşı kaçınılmaz görmeye başlamıştı.²² Hızlı bir şekilde orduyu düzenlemeye koyuldu. Daha önce Çin'de bıraktığı kuvvetlerini 1218'de belli bölüklere ayırarak oğulları ve noyanları arasında paylaştırdı.²³ Uzun bir sefer olacağını bilen Çingiz, devlet erkânı ve ailesiyle istişare yaparak oğlu Ögedey'ı kendisine veliahd seçti.²⁴ Bağlı devletlerden kuvvetler istedi. Harezşahlar üzerine giden bu Moğol ordusunun 150 000'den fazla olduğu ifade edilmektedir.²⁵

Sultan Muhammed Harezşah Moğolların büyük bir orduyla harekete geçtiği haberini aldıktan sonra nasıl bir savunma yapılması gerektiği konusunda devlet erkânı ile görüşmeler yaptı. Bu konuda Pekçok öneri sunulmasına rağmen Sultan kendi fikrine uygun olanı seçti. Buna göre Moğol ordusuyla bir meydan muharebesi yapılmayacak bunun yerine her şehir kendi kuvvetleriyle mücadele verecekti. İhtiyaç halinde tekrar asker alınacak fakat bir merkezde toplanılmayacaktı.²⁶ Oysa Moğol ordusu tek elden ve Çingiz Han tarafından idare ediliyordu.²⁷ Nesevi'nin ifadesiyle "*elem verici*" bu plan uygulamaya geçildiğinde olumsuzluklarını da beraberinde getirmeye başladı.²⁸ Şehir surlarının onarılması için halktan misliyle vergi toplama

Bayat boyuna mensup idi. Bu evlilik çok sayıda Kanglı beylerinin ve topluluklarının Harezşah devletinin hizmetine girmesine zemin hazırlamıştır. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.44vd; en-Nesevi, s.23; M. Baron C. D'ohsson, Moğol Tarihi, s.95.

²⁰Çingiz'in haberi aldıktan sonraki halet-i ruhiyesi hakkında bkz., Cüveyni I, s.119.

²¹Bkz., Hamdullah Kazvini Müstevfi, **Tarih-i Güzide**, (Farsça trc., Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944, s.494; Hamdu'llah Mustawfi-i Kazwini, **The Ta'rih-i Guzida (Tarih-i Güzide)**, (İngilizce trc., E. Browne), London 1913, s.115. Askerlerin ve önde gelen emirlerin büyük bir bölümü vali Yinal ile aynı kabileye mensuptu. Bu yüzden Sultan, O'nu Çingiz'e teslim edemezdi. Ayrıca Sultan bunu yapması halinde Moğol hükümdarının daha da hırslanacağını düşünüyordu. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.60; en-Nesevi, s.29.

²² B. Spuler, İran Moğolları, s.32.

²³ Cüveyni I, s.119.

²⁴ Moğolların Gizli Tarihi, s.191.

²⁵ Bkz., İ. Kafesoğlu, Harezşahlar..., s.246-248; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.271; L. Rasyon, Tarihte Türklük, s.178; J. Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.165-176.

²⁶Bkz., İ. Kafesoğlu, Harezşahlar Devleti Tarihi, s.249vd; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.271; M. Baron C. D'ohsson, Moğol Tarihi, s.96.

²⁷ Cüveyni I, s.121.

²⁸ Nesevi, "*Bunun büyük bir hata olduğunu söyleyerek eğer Sultan askeri dağıtmadan bir meydan muharebesi vermiş olsaydı Moğolları mahveder ve dünyayı kurtarırdı*" diyerek Harezşahın yanlış savunma stratejisinin altını çizmektedir. Bkz., En-Nesevi, s.30.

yoluna gidildi. Bu da halkın devlete olan güvenini ve mücadele azmini olumsuz etkiliyordu. Bazı münferit başarılarına rağmen şehirler ardı ardına Moğollara teslim olmaya başladı.²⁹

B. HAREZMŞAHLARIN ÇÖKÜŞÜ VE CELALEDDİN HAREZMŞAH'IN ANADOLU SINIRLARINA ÇEKİLİŞİ

Muhammed Harezmsah'ın yanlış savunma stratejisine bir de Çingiz Han'ın seri hareketi eklenince Moğol orduları Harezmsahlar devletinin doğu topraklarını bir yıl içerisinde tamamen istila etmeyi başardı. İleri hareketine devam eden Çingiz, şehirden şehre kaçarak canını kurtaran Harezmsah'ı ortadan kaldırmak istiyordu. Çünkü O'nun hayatta olması dağılmakta olan ordusuna manevi kuvvet vermekteydi. Bunun için Çingiz, Cebe ve Sübütey adlı iki önemli komutanını görevlendirmişti. Bunların Sultanı amansız takibi, O'nun yeni kuvvetler toplamasına engel teşkil etti.³⁰ Bu arada devletin merkezi olan Harezm şehirlerinin Moğol orduları tarafından ele geçirilmesi ile devlet fiilen hâkimiyetini kaybetmişti. Sultan ise Belh civarında bulunduğu sırada Çingiz Han'ın kendisini takip ettirdiği haberini alınca Hazar Denizi'nin güneyindeki Abeskun adasına³¹ sığınmış ve kederinden burada vefat edecektir.³²

²⁹ Moğol ordularının Maveraünnehir ve Harezm bölgelerindeki şehir ve kasabaları ele geçirmeleri konusunda döneme dair kaynaklarda oldukça yeterli malumat bulunmaktadır. Örnek olmak üzere bkz., İbnü'l Esir, **El-Kamil fi't Tarih XII**, (nşr., Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, s.332; Cüveyni I, s.123vd,129vd,147vd; Cüzcani, s.137vd; en-Nesevi, (O. Houdas), s.72vd; en-Nesevi, s.34vd; Ebu Bakr Muhammed b. Cafer en-Narşahi, **Tarih-i Buhara**, (nşr., Erkan Göksu), Ankara 2013, s.39; Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.9vd; İ. Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, s.253vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.35vd; J. Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.182vd.

³⁰ Bkz., İ. Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, s.279vd.

³¹ Adanın adı "*Abı Sükûn*"dur. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.93; en-Nesevi, s.40; Tarih-i Güzide, (Farsça trc.), s.494; Tarih-i Güzide, (İngilizce trc.), s.115. Abaskun adasının yeri hakkında geniş bilgi için bkz., Bkz., Ebu'l-Fida, Takvimü'l-Büldan, s.3343vd.

³² Bu konuda geniş bilgi için bkz., Mohammed en-Nesevi, (nşr., O. Houdas), s.134-140; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri, **Mesaliku'l Ebsar**, (nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2014, s.350; Alaaddin Ata Melik Cüveyn, **Tarih-i Cihangüşa II**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 1999, s.278vd; İbnü'l Esir XII, 361vd; İ. Kafesoğlu, Harzemşahlar Devleti Tarihi, s. 144vd, 246vd; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.273; Aydın Taneri, **Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı**, Ankara 1977, s.10vd; M. Fuad Köprülü, "*Harizmşahlar*", **İA V/I**, s.265vd; Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 2011, s.158. Anonim Selçukname'de Muhammed Harzemşah'ın denize düşerek öldüğünü ve bu olayın 1219 yılında gerçekleştiğini belirtilmektedir. [Bkz., **Tevarih-i Ali Selçuk (Anonim Selçukname)**, (nşr., H. İbrahim Gök vd.), Ankara 2014, s.33.] Nesevi, Sultanın bu adada öldüğünü ve maiyetindeki adamları tarafından yine bu adaya defnedildiğini belirtmektedir. Geniş bilgi için bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.77vd; en-Nesevi, s.36vd; M. Baron C. D'ohsson, Moğol Tarihi, s.114.

a. Celaleddin'in Afganistan ve Hindistan'daki Faaliyetleri

Muhammed Harezmsah'ın ölümü, oğulları arasında taht mücadelelerinin ortaya çıkmasına sebep oldu.³³ Nesevi, Sultan'ın Abı-Sükûn adasında iken Türkan Hatun'un esir edildiğini duyması üzerine yakında bulunan oğullarını çağırarak Celaleddin'i kendisine halef tayin ettiğini söylemektedir.³⁴ Nitekim daha sonra ülkenin selametini düşünenler de tahta yaşça en büyük olan cesareti ve bilgisiyle ön plana çıkan Celaleddin'in daha layık olduğunu öne süreceklerdir.³⁵ Ancak bu durum taht mücadelelerinin meydana gelmesine mani olamamış³⁶ ve kardeşleriyle aralarının açılması üzerine önce Nişabur'a gelen Celaleddin buradan Gazne şehrine gitmiştir.³⁷

Gazne'de bulunduğu sırada etrafında kırk bin kişilik bir kuvvet toplanan Celaleddin,³⁸ özellikle 1221 yılında Parvan Meydan Savaşı'nda mağlup etmesine rağmen emirleri arasındaki anlaşmazlıklardan dolayı³⁹ bölgede daha fazla tutunamayarak kuzey Hindistan'a çekilmek zorunda kaldı.⁴⁰ Sind (İndus) Nehri kıyısında Çingiz'in ordusu karşısında büyük bir hezimete uğrayan Celaleddin'in çekilirken gösterdiği kahramanlıklar düşmanı Çingiz Han tarafından bile takdire şayan görülmüştür.⁴¹ Nitekim atı ile Sind Nehri'ne atlayan Celaleddin, nehrin karşı tarafına geçmeyi başarmıştı.⁴² Burada kaldığı yaklaşık üç yıllık

³³ Bahse konu şehzadelerin taht çekişmeleri ve akıbetleri hakkında bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.93vd; Cüzcani, s.130, 139-144; Tarih-i Güzide, (İngilizce trc.), s.115vd.

³⁴ en-Nesevi, (O. Houdas), s.93vd; en-Nesevi, s.40vd; M. Baron C. D'ohsson, Moğol Tarihi, s.114.

³⁵ Cüveyni II, s.334vd; Cüzcani, s.142.

³⁶ Bkz., Cüveyni II, s.337.

³⁷ Celaleddin'in buralardaki faaliyetleri için bkz., en-Nesevi, s.43vd,53vd; Cüveyni I, s.151vd, 153vd; Cüzcani, s.142.

³⁸ Aydın Taneri, **Harezmsahlr**, Ankara 1996, s.46.

³⁹ Neslihan Durak, **Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler**, Ankara 2000, s.72.

⁴⁰ Cüzcani, s.143; Tarih-i Vassaf IV, s.337; Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi III**, (nşr., Fikret Işıltan), Ankara 2008, s.210vd; Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu (Attila, Cegiz Han, Timur)**, (nşr., Reşat Uzman), İstanbul 2010, s.275; Jeramiah Curtin, **The Mongols A History**, London 1908, s.146vd.

⁴¹ Geniş bilgi için bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.139vd; en-Nesevi, s.55vd; Cüveyni I, s.154; Cüveyni II, s.344; M. Baron C. D'ohson, **Moğol Tarihi**, s.135; Cengiz Han oğullarına dönerek: "*Böyle bir babanın oğlu olmak ne şerefli şeydir.*" Sonra asilzadelerine dönerek: "*Böyle bir adama adam demek yakışır. Çünkü çok büyük muvaffakiyetler kazanmıştır ve böyle bir adamdan değersiz adam gelmez.*" diyerek Celaleddin Harzemşah'a karşı hayranlığını dile getirmiştir. [Bkz., Ebu'l Farac Tarihi II, s.515.] Moğollar tarafından sıkıştırılınca atıyla nehre atlayıp kurtulan Harzemşah' için Cengiz Han'ın "Bu badireden kurtulup geri dönerse çok büyük işler yapacaktır, ona karşı gafil davranılmamalıdır." dediği kaydedilmektedir. Bkz., Ebu'l Farac (İbnü'l İbri), **Tarih-i Muhatasari'd-Düvel**, (nşr., Ş. Yaltkaya), Ankara 2011, s.14.

⁴² Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.9vd; M. Baron C. D'ohsson, Moğol Tarihi, s.135; B. Spuler, İran Moğolları, s.339; J. Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.200. Nesevi Celaleddin Harezmsah'ın bu atı Tiflis'in fethine kadar sakladığını ve ata binmediğini belirtmektedir. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.141; en-Nesevi, s.56.

sürede toparlanmaya çalıştı. Etrafa dağılmış asker ve komutanlarını topladı.⁴³ Delhi Sultanı Şemseddin'e haber yollayarak sığınma talebinde bulundu.⁴⁴ Ancak Şemseddin, O'nun gücünü ve cesaretini bildiği için uygun bir dille bu teklifi geri çevirdi.⁴⁵ Hindistan'da da fazla kalamayacağını anlayan Celaleddin,⁴⁶ Cengiz Han'ın İran'dan çekildiği haberini aldıktan sonra Sind Mekran yoluyla 1224-1225'lerde İran'a geldi.⁴⁷

b. Celaleddin'in Batı İran'a İntikali ve Yeni Bir Devletin Tesisi

Bu tarihlerde Orta Asya içlerinden yayılıp gelmekte olan Moğol istilasının önüne katıp sürüklediği göçler, bu bölgede yeni nüfus hareketlerine ve karışıklıklara sebep oldu. Geçtiği yerleri kasıp kavuran Moğol istilası karşısında İslam âleminin tek güvencesi olan Celaleddin Mengüberti, özellikle Kirman'da hükümdar gibi karşılananmış bölgede hâkimiyet kurmaya çalışmışsa da⁴⁸ Moğoların tazyiki karşısında Azerbaycan'a doğru çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁹ Tebriz'de ahali ve ayan tarafından sevinçle karşılanan Sultan daha sonra Nahcivan taraflarına yöneldi.⁵⁰ Alıncak ve Kerc Kalelerini teslim alarak bölgede hâkimiyetini tesis etmeye başladı.⁵¹

⁴³ Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.141vd;en-Nesevi, s.56vd; Cüveyni II, s.344,346; Tarih-i Güzide, (Farsça trc.), s.497; Tarih-i Güzide, (İngilizce trc.), s.117. Celaleddin Harezşah Sind nehrini iki bin kişilik bir askeri kuvvetiyle birlikte geçmişti. [Bkz., Salim Cöhce, **Şemsi Melikleri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1986, s.45vd.] Ayrıca Harezşah'ın ordusuna yerli Hintlilerden katılanlar da oldu. Bkz. Cüveyni II, s.345; Ebu'l Farac Tarihi II, s.516; Aydın Taneri, Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı, s.32vd.

⁴⁴ Cüzcani ise Delhi sultanının Celaleddin'i karşılaması için adam gönderdiğini belirtir. Bkz., Cüzcani, s.143.

⁴⁵ Bkz., Cüveyni II, s.345. Nesevi, İltutmuş'un evvela yardıma hazır olduğunu söylemesine rağmen bu sözüne uymayarak, Celaleddin'e karşı diğerleriyle ittifaklar kurduğunu dile getirmektedir.[Bkz., en-Nesevi, s.59; Ayrıca bkz., A. Taneri, Celalu'd-din Harizmşah, s.27-33] İltutmuş'un Celaleddin'i kabul edip O'nu kızıyla evlendirdiği fakat Celaleddin Harezşah'ın İltutmuş'a suikast hazırlığı içinde oluşunun öğrenilmesi üzerine Hindistan'dan çıkarılması iddialarının ilmi bir tarafı bulunmamaktadır. Bkz., Salim Cöhce, Şemsi Melikleri, s.48.

⁴⁶ Celaleddin'in Hindistan'daki diğer siyasi ve askeri faaliyetleri için bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.139vd; Cüveyni II, s.346vd.

⁴⁷ en-Nesevi, (O. Houdas), s.157vd; en-Nesevi, s.61; Cüzcani, s.143; Tarih-i Güzide, (İngilizce trc.), s.117. Ayrıca bkz., Salim Cöhce, Şemsi Melikleri, s.48; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.197.

⁴⁸ Kirman'a gelişi ve faaliyetleri hakkında bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.157.

⁴⁹ İbnü'l- Esir, **El- Kamil Fi't- Tarih XII**, (nşr., Abdülkerim Özeydin), İstanbul 1987, s.438vd; Cüzcani, s.143; Tarih-i Güzide, (İngilizce trc.), s.117; Stephanos Orbelian, **Histoire de la Siounie**, (nşr., Marie F. Brosset), Saint- Petersburg 1864, s.225.

⁵⁰ Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.182vd; en-Nesevi, s.69vd; Cüveyni II, s.353vd; Ayrıca bkz., A. Taneri, Celalu'd-din Harizmşah, s.42vd.

⁵¹ Tarih-i Vassaf IV, s.339.

c. Moğollardan Kaçan Türklerin Celeleddin'in Hizmetine Girmeleri

Moğolların sürekli takibi⁵² ve Celeleddin Harezmsah'ın daha fazla tutunamaması, O'nun batıya yani Anadolu'ya doğru çekilmesine sebep olmuştur. Esasında Celeleddin Harzemşah'ın önce Hindistan'a, daha sonra Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelişi sebepsiz değildi. Gerek Hindistan'da ve gerekse Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da yerleşmiş olan Kıpçakların varlığı⁵³ Celeleddin Harezmsah'ın böyle bir tercih yapmasında etkili olmuştur.⁵⁴ Ayrıca Harezmsah ordusu Muhammed Harezmsah döneminden itibaren ağırlıklı olarak Kıpçak ve Kanlılardan müteşekkildi.⁵⁵ Nesevi'ye göre de Kıpçaklar daima Harezmsah ailesine sadık olmuşlardır. Celeleddin Harezmsah'ın Isfahan Kalesi önündeki yenilgisi üzerine Irak'dan dönüşü sırasında Kıpçaklara göndermiş olduğu elçi sevinçle karşılanmış ve Kıpçaklar derhal 50 bin çadırlık bir kuvveti Sultan'ın yardımına göndermişlerdir.⁵⁶ Keza Azerbaycan'daki Kıpçak ve Kanlılar, Harezmsahlıların Azerbaycan hâkimiyeti sırasında devletin hâkim unsuru konumundaydılar.⁵⁷

Celeleddin Harezmsah'ın ordusunun önünden ve arkasından gelen kalabalık Türkmen grupları Anadolu'ya bir sel gibi akmaya başladılar. Bu Türkmen göçünü Nesevi; *"Türkmenlerin Azerbaycan'da, Karabağ ovalarında çekirgeler gibi kaynaştığını ve Şarktan Garba doğru bu insan selinin Aras nehri köprüsünü nasıl*

⁵²Celeleddin Harzemşah'ın Van Gölü Havzası'nda bulunduğu sırada Çırmağın Noyan'ın bir orduyla üzerine geldiği haberini almıştı. Bkz., Tarih-i Vassaf IV, s.340.

⁵³ Kıpçakların bölgeye gelişi ve Kıpçak-Gürcü ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)**, Ankara 1992, s.105vd; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.159vd; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.179vd; Ahmet Gökbek, **Kıpçak Türkleri**, İstanbul 2000, s.56vd; Peter B. Golden, *"Cumanica I: The Qıpcaqs in Georgia"*, **Nomads and their Neighbours in the Russian Steppe-Turks-Khazars and Qipcaqs**, Variorum 2003, s.62; Guili Alasania, *"Gürcistan Kıpçakları"*, *Türkler II*, Ankara 2002, s.794; A. Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 2002, s.84; Mualla Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara 2002, s.62vd.

⁵⁴ Salim Cönce, *"Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü"*, **I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (13-17 Ekim1986), Samsun 1988, s. 482.

⁵⁵ Bkz., İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlı Devleti Tarihi*, s.179vd; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.180; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s.136. Esasen Sultan Tekiş'in eşi Terken/Türkan Hatun KanlıTürklerinin Bayat boyuna mensup idi. Bu evlilik çok sayıda Kanlı beylerinin ve topluluklarının Harezmsah devletinin hizmetine girmesine zemin hazırlamıştır. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.44;en-Nesevi, s.23.

⁵⁶ Bkz.,en-Nesevi, (O. Houdas), s.286vd; en-Nesevi, s.109. Ayrıca bkz., A. Taneri, *Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı*, s.125; Z. Velidi Togan, *"Azerbaycan"*, **İA II**, s.102.

⁵⁷ Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.200.

izdiham dolayısıyla geçemediklerini” anlatır.⁵⁸ Moğolların bölgeyi işgali üzerine Selçuklular döneminden beri bölgede oturan Türkmenler Anadolu’ya ve özellikle de Doğu Anadolu’ya göç etmek zorunda kaldılar.⁵⁹ Batı yönünde hareket eden bu Türmen kitleleri Aras vadisini takip ederek Sürmeli, Valaşgird (Eleşgirt) ve Ahlat’a kadar ilerlemişlerdir.⁶⁰ Cüveyni, Celaleddin’in Ahlat’ı kuşatmasından evvel Ahlat yöneticilerinin bölgeye çok sayıda Doğu bölgelerinden getirdikleri Türk ve Türkmen gruplarını yığarak şehri savunmayı düşündüklerini belirtmektedir ki⁶¹ Harzemşahların hakimiyeti zamanında Ahlat ve civarında kalabalık bir Avşar aşiretinin bulunduğu ve Celaleddin’in bunlardan 30.000 koyunu ganimet olarak aldığı belirtilmektedir.⁶²

XIII. asrın başlarından itibaren Urmiye ve havalisinde yaşayan ve 10.000 atlı çıkaracak kadar bir güce erişmiş olan Yıva Türkmenlerinin⁶³ Celaleddin’in Ahlat’ı kuşattığı sırada bölgede asayiş bozmaları ve ticaret kervanlarını yağmalamaları üzerine,⁶⁴ kuşatmayı kaldırarak ani bir baskınla bunların büyük bir kısmını tutsak aldığı gibi davar ve diğer mallarına da el koyduğu görülmektedir.⁶⁵ Nitekim Yıvalar, bu hadiseden bir süre sonra Moğol askeri birliklerinin bölgeye hareket ettikleri sırada Anadolu’ya çekilecektir.⁶⁶ Bu bağlamda XVI. yüzyıla ait Osmanlı arşiv belgelerinde Malazgirt ve Hınıs sancaklarına bağlı *Yıva Viranı* ve *Yıvacı* adlı köyler tespit edilmektedir⁶⁷ ki bu kayıt bölgede yerleşmiş ya da belli bir dönem yurt tutmuş Yıva Türkmenlerinin varlığını işaret etmektedir.

⁵⁸ en-Nesevi, (O. Houdas), s.370vd; en-Nesevi, s.142; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 524.

⁵⁹ F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), s.155, 353; A. Yaşar Ocak, XIII. Yüzyılda Babailer İsyanı, s.37.

⁶⁰ O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.524.

⁶¹ Cüveyni II, s.367vd; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.147.

⁶² Z. Velidi Togan, “Azerbaycan”, **İA II**, s.101.

⁶³ Hamdullah Kazvini, Hoy şehrinden “İran’ın Türk Ülkesi” diye bahsetmektedir. Nuzhet-Al- Qulub, s.86vd; Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.254. Yıvalar hakkında geniş bilgi için bkz., F. Sümer, “Yıva Oğuz Boyuna Dair”, **Türkiyat Mecmuası IX**, İstanbul 1951, s.151-166; V. Minorsky, **Studies in Caucasian History (The Shaddadis of Ani)**, London 1953, s.152.

⁶⁴ Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.208vd; en-Nesevi, s.78; İbnü’l Esir XII, s.313; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.388.

⁶⁵ Bkz., en-Nesevi, (O. Houds), s.243,306-308; en-Nesevi, s.78vd; F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), s.352vd; A. Taneri, Celalu’-d-din Harizmşah, s.44; Z. Velidi Togan, “Azerbaycan”, s.101.

⁶⁶ F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), s.352vd.

⁶⁷ Tuncer Baykara, **Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları (XVI. yy)**, Ankara 1991, s.42.

d. Celeleddin'in Gürcistan Seferleri ve Tiflis'in İstirdatı

Kendisini takip eden Moğol birliklerinin Azerbaycan, Horasan ve Irak gibi yerleri olarak Gürcistan sınırlarına dayandığı⁶⁸ sırada Celeleddin Harezmsah, Azerbaycan, Erzurum, Kars, Erciş ve çevresini sık sık talan etmekte olan Gürcüleri⁶⁹ 1225 yılında muazzam bir bozguna uğrattı.⁷⁰ Gökçe Göl'ün güneyinde Aras'a karışan Gerni Çayı'na adını veren Gerni şehri yakınlarında meydana geldiği için "*Gerni Muharebesi*"⁷¹ adı verilen bu mücadelede Celeleddin Harezmsah Ağustos 1225'de Gürcüler karşısında büyük bir zafer elde etmiştir.⁷² Gerni Zaferi'nin hemen ardından ikinci Gürcistan seferine çıktı. 1226'da Tiflis'i ele geçiren⁷³ Celeleddin Harezmsah'ın⁷⁴ Gürcüleri ezmesi⁷⁵ ve onları bir daha tecavüzde bulunamayacak bir duruma düşürmesi kendisine karşı duyulan sevgi ve saygıyı bir kat daha artırdı.⁷⁶ Diğer taraftan Celeleddin Harezmsah'ın bu darbesiyle Hıristiyanlığın kuzeydoğudaki ileri karakolu niteliğindeki Gürcü Krallığı, Müslümanların Anadolu'ya girmelerini önleyebilecek konumunu bütünüyle kaybeden Gürcü kraliyet ailesi güneyde tutunamayarak Kutais⁷⁷ yönünde

⁶⁸ Marie F. Brosset, **Historie de la Georgia**, S. Petersburg 1849, s.492.

⁶⁹ İbnü'l Esir XII, s.394, 414; Tarih-i Vassaf IV, s.340.

⁷⁰ en-Nesevi, (O. Houdas), s.185vd; en-Nesevi, s.71vd; İbnü'l Esir XII, s.413vd; el- Ömeri, s.356; Tabakat-ı Nasırı, s.143; Tarih-i Vassaf IV, s.321; Tarih-i Güzide, (Farsça trc.), s.498. Ayrıca bkz. H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.231; O.Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.127; J. Curtin, The Mongols A History, s.151vd. Celeleddin Harizmşah'ın Gürcistan seferi hakkında ayrıntılı malumat için bkz., Cüveyni II, s.354vd.

⁷¹Gerni Muharebesi hakkında geniş bilgi için bkz., Hasan Geyikoğlu, **Selçuklular'dan Safeviler'e Sa'd – Çukuru**, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1998, s.122vd.

⁷² en-Nesevi, (O. Houdas), s.185vd; İbnü'l Esir XII, s.413vd; Cüzcani, s.143; Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi(889-1169)*", **İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi I/2**, İstanbul 1937, s.224; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.427; Aydın Taneri, Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı, s.48; J. A. Boyle, "*Dynastic and Political History of the İlkhans*", **The Cambridge History of İran V**, (nşr., J.A.Boyle), Cambridge 1968, s.327.

⁷³Geniş bilgi için [bkz., en-Nesevi, (O. Houds), s.204vd; en-Nesevi, s.75vd; Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.224; Mirhond IV, s.427; Tarih-i Vassaf IV, s.320; İbnü'l- Esir XII, s.412vd; Cüveyni II, s.357vd; Kiragos, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, (nşr., Gürsoy Solmaz), Erzurum 2000, s.14; Hasan Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar (Vartan Vekaynamesi'nden), s.168; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, s.145.].

⁷⁴Celeleddin Harizmşah hakkında geniş bilgi için bkz., Tarih-i Güzide (İng. trc.), s.117vd. M. H.Yinanç, "*Celeleddin Harizmşah*", **İA III**, s.49-53.

⁷⁵ Celeleddin Harzemşah'ın bu faaliyetleri hakkında bkz., Gürcistan seferi hakkında bkz., Cüveyni, 362vd; en-Nesevi, s.112; Tarih-i Vassaf IV, s.321; Kiragos, s.12vd; Anonim Selçukname, s.33vd.

⁷⁶İbnü'l Esir XII, 432vd; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.82. Celeleddin Harzemşah'ın bu şöhreti o kadar artmıştı ki hakkında dönemin şairi İsfahanlı Kemal İsmail çok sayıda methiyeler yazmıştı. Bkz., Şerefname, s.425vd.

⁷⁷ Doğu Karadeniz kıyılarında Toapse ile Acara arasındaki bir bölge. Bkz., Hrand D. Andreasyan, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi (1204-1461)**, (A History of Greece IV'den nşr.,), (Tarihsiz), s.3.

Karadeniz kıyısına doğru çekilmek zorunda kalmıştır.⁷⁸ Böylece Moğol tazyiki sonucunda Türkistan'tan bir sel gibi akıp gelen Türk göçlerinin önü de açılmış oluyordu.⁷⁹

e. Türkiye Selçukluları ve Eyyubilerle Münasebetler

Celaledin daha Meraga'da iken Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad'a bir elçilik heyeti ile mektup göndermişti (1225)⁸⁰. Selçuklu Sultanı bu heyeti ihtişamlı bir şekilde ağırlamış, bu heyetten Moğollar hakkında bilgi almış ve çok değerli hediyelerle göndermişti.⁸¹ Daha sonra Alâeddin Keykubad Harezimli emirlerle bir mektup göndermiş ve kâfirlere karşı verdiği mücadeleyi överek aralarındaki milliyet yakınlığını da hatırlatıp birlikte hareket etmelerinin önemini vurgulamıştır.⁸² Ancak Celaledin Harezîşah'ın Batı İran ve Azerbaycan'a hâkim olduktan sonra Doğu Anadolu ve el-Cezire'ye doğru yayılma arzusunda olduğu ortaya çıkınca bu ittifak kâğıt üzerinde kalmaya mahkûm olmuştur. Esasen Celaledinin Irak ve Şam bölgesine doğru ilerleyebilmesi için Van Gölü Havzası'nın kontrol edilmesi şarttı. Aynı şekilde Anadolu'nun batısı için de Erzurum ve havalisinin hâkimiyet altına alınması gerekmektedir.⁸³

Celaledin bölgedeki ittifak arayışlarından bir sonuç alamamış⁸⁴ olmasına rağmen özellikle Türkiye Selçuklu devletini oyalamaya da devam etmekteydi.⁸⁵ Esasında bu

⁷⁸ Bkz., S. Runcıman, Haçlı Seferleri Tarihi III, s.214. Celaledin Harzemşah'ın saldırıları sonucunda otoriteden yoksun kalan Gürcistan coğrafyası istikrarsızlığa sürüklenmiştir. Arkasından gelen daha güçlü Moğol birlikleri bunu fırsata dönüştürerek bölgede hızlı bir şekilde istila hareketlerini gerçekleştirmişlerdir. Bkz., Müverrih Vardan, *Türk Fütühatı Tarihi*, s.225; Kiragos, 22vd; Agnerli Grigor, s.23; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.66.

⁷⁹ Bkz., Cüveyni II, s.362vd; A. Taneri, Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı, s.65vd.

⁸⁰ Bu elçilik heyeti hakkında geniş bilgi için bkz., Yazıcızade Ali, **Tevarih-i Ali Selçuk (Selçuklu Tarihi)**, (nşr., Abdullah Bakır), İstanbul 2009, s.515vd; Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 2011, s.144. Anonim Selçukname'de Celaledin'in Selçuklu Sultanı'ndan haraç istediği, adına hutbe okutmasını ve sikke bastırmasını istediği kaydedilmektedir. Bkz., Anonim Selçukname, s.34.

⁸¹ Bu mektuplar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Bibi, **el-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 2014, s.370vd. İbn Bibi, **Selçukname**, (nşr., M. Halil Yinanç, haz: Refet Yinanç-Ömer Özkan), İstanbul 2007, s.116vd; Tevarih-i Ali Selçuk, s522vd. Ayrıca bkz., Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, Ankara 1988, s. 82vd.

⁸²Bkz., en-Nesevi, (O. Houds), s.257vd; en-Nesevi, s.69; O. Turan, Resmi Vesikalar, s.83vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.384vd; Emine Uyumaz, **Sultan I. Alaeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)**, Ankara 2013, s.48vd.

⁸³Ali Üremiş, Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası, s.214.

⁸⁴Bu ittifak görüşmeleri hakkında bkz., Ali Üremiş, Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası, s.214vd.

⁸⁵ Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.257vd en-Nesevi, s.96vd. Bu ittifak içerikli diğer mektuplar hakkında bkz., O. Turan, Resmi Vesikalar, s.90.

durum Alâeddin Keykubat'ın işine geliyordu. Zira Moğolların esas kudretini anlayabilmenin Celaleddin'le mümkün olacağını düşünüyordu. O arada Erzurum Selçuklu Emiri Cihanşah ve çevresindeki birtakım emirlerin de kıskırtmasıyla Ahlat'ı kuşatarak bütün ricaları geri çevirmesi bu büyük Türk komutanının da akıbetini tayin edecek önemli bir faktör olarak ortaya çıkacaktır.

f. Ahlat Kuşatması

Ahlat şehrini Melik Eşref'in naibi Hüsameddin Ali el-Musuli savunuyordu. Ancak Celaleddin kış şartlarının bastırması üzerine bir sonuç elde edememiştir.⁸⁶ Bunun yanında Celaleddin Harezşah'ın Azerbaycan'da karışıklık çıkarıp Asna ve Urmiye gibi şehirleri ele geçiren Yıva Türkmenleri üzerine gitmek durumunda kalması da Ahlat kuşatmasını kaldırmasında etkili olmuştur.⁸⁷ 1226 ve 1227'de Celaleddin Harezşah Muş ve Tuğtap (Togutap)⁸⁸'ı ele geçirdi.⁸⁹ Buradan Harput üzerine yürüyen Sultan,

⁸⁶ el- Ömeri, s.356; İbnü'l Esir XII, s.418; A. G. Galstyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar (Psikopos Stepanos Vakayinamesinden)**, (nşr., İlyas Kamalov), İstanbul 2005, s.65; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar (Psikopos Stepanos Vekayinamesi'nden), s.232.

⁸⁷en-Nesevi, (O. Houdas), s.208vd; en-Nesevi, s.78vd; İbnü'l Esir XII, s.423vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.388. XIII. asrın başlarından itibaren Urmiye ve havalisinde yaşayan bu Yıvalar 10.000 atlı çıkaracak güce sahiptiler [Bkz., Z. Velidi Togan, "*Azerbaycan*", **İA II**, s.101] Bu avantajlarını kullanan Yıvalar bölgede haraç alıyor ve hatta ticaret kervanlarını soyuyorlardı. [Bkz., İbnü'l Esir XII, s.313] Hamdullah Kazvini, Hoy şehrinden "*İran'ın Türk Ülkesi*" diye bahsetmektedir. [Bkz., Nuzhet-Al-Qulub, s.86vd; Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.254]. XVII. Asırda bölgeye gelen Evliya Çelebi de aynı ifadeleri kullanarak yörede Türkmenlerin yoğunluğundan bahsetmektedir. [Bkz., Evliya Çelebi, Seyahatname, I/4, s.406.] Bir defasında Erzurum'dan Tebriz'e giden tüccarların elindeki 20 bin koyunu ele geçirmişlerdi. Celaleddin Harzemşah'ın Ahlat'ı kuşattığı sırada yine bölgede huzursuzluk çıkarmışlardır. Bunun üzerine Harzemşah ise Ahlat kuşatmasını kaldırarak, ansızın bu Yıvaların üzerine saldırarak, çoğunu tutsak almış ve davalarına el koymuştur. [Bkz., F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), s.352vd.] Ayrıca Yıvalar hakkında geniş bilgi için bkz., F. Sümer, "*Yıva Oğuz Boyuna Dair*", **Türkiyat Mecmuası IX**, İstanbul 1951, s.151-166; V. Minorsky, **Studies in Caucasian History (The Shaddadis of Ani)**, London 1953, s.152.

⁸⁸Tuğtap (Togutap) veya Tolatap, Malazgirt'in kuzeybatısında Erzurum'un Hınıs ilçesi yakınlarında bir yer. [Geniş bilgi için bkz., Robert H. Hewsen, **Armenia (A Historical Atlas)**, Londra 2001, s.135; E. Honigman, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, s.187. Fahreddin Kırzioğlu, "*Doğdap*" diye telafuz ettiği bu yerin Hınıs olduğunu kabul etmektedir. [Bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.395.] XVI. Yüzyıla ait Osmanlı Tahrir defterlerinde ise Toğtap/Tuğ-tap Hınıs'a bağlı bir kasaba olarak gösterilmektedir. [Bkz., Tuncer Baykara, **Hınıs ve Malazgird Sancakları Yer Adları (XVI. Yüzyıl)**, Ankara 1991, s.70vd.] Celaleddin Harzemşah Ahlat'ı kuşatmaya giderken yoğun kar yağışı sebebiyle Erciş'e yakın olduğu tahmin edilen Tuğtap adlı kaleye sığınmıştı. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), 280; en-Nesevi, s.106.

⁸⁹ H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.232. Bu kale etrafı yağmacılarla çevrili olmasından halk tarafından terk edilmişti. Kar ve soğukun bastırması sebebiyle Celaleddin, bu metruk kalede bir süre beklemeyi tercih etti. Bu sırada Türkiye Selçuklu Sultanı'ndan bir mektup gelmişti. Alâeddin Keykubat bu mektupta; Celaleddin'in nasıl Moğollarla mücadele ediyorsa kendisinin de çevresindeki Hıristiyanlarla mücadelesini anlatıyor ve artık güçlerini Eyyubilere çevirmeleri gerektiğinin zamanının geldiğini bildiriyordu. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.280; en-Nesevi, s.106. Ayrıca bkz., O.

bölgeyi yağmaladıktan sonra Azerbaycan'a geri döndü.⁹⁰ Kış mevsimini Hoy şehrinde geçirdi.⁹¹ Ahlat'ı tekrar kuşattı. Kaleyi alamadı ancak civardaki çok sayıda köyü yağmaladı.⁹² Yine 1228'de Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin'e mektup yolladığı sıralarda Muş Ovası'na girmiş, Bingöl'e kadar olan bölgeyi yağmalamıştır.⁹³

Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat Celaledin Harezşah'ın bütün bu yaptıkları karşısında fazla bir tepki göstermemiştir. Çünkü Moğollarla yalnız başına mücadele edemeyeceğini tahmin ediyor⁹⁴ dolayısıyla Celaledin'i kendi yörüngesinden uzaklaştırmak istemiyordu. Buna karşılık Celaledin ise ölçsüz davranışlarıyla adeta etrafında müttefik bırakmamak için elinden geleni yapıyordu.⁹⁵ Harezşah'ın bu tavrı onun siyasi akıl ve tedbirini elinden almıştı. Celaledin ittifak çağrılarını aldırılmadan Moğolların düşmanlarından korunmasını bilemedi.⁹⁶ Nihayet 1229'da Abbasi Haifesinin de ricasına rağmen Ahlat'ı tekrar kuşattı.⁹⁷ Alâeddin Keykubat'ın tüm girişim ve uyarılarına rağmen kuşatmayı kaldırmadı.⁹⁸ O arada Ahlatlılar Doğu bölgelerinden getirdikleri çok sayıda Türk ve Türkmen unsuru yığarak şehri savunmayı düşünüyorlardı.⁹⁹ Başarılı bir savunmaya rağmen kuşatmanın uzun sürmesi, kaledekileri

Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.388; Emine Uyumaz, Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237), s.50.

⁹⁰ Celalettin öyle bir yağma yaptı ki sürüp götürdüğü öküzlerin pençigi (yani şer'i beşte biri) yedi bini buldu. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.280; en-Nesevi, s.107. Ayrıca bkz., A. Taneri, Celalü'd-din Harizşah ve Zamanı, s.45.

⁹¹ en-Nesevi, (nşr., O. Houdas), s.283; en-Nesevi, s.107.

⁹² el- Ömeri, s.356.

⁹³ Kadın ve çocukları esir alıp karşısına çıkan erkekleri öldürmüştür. Bununla da kalmayan Harzemşah, Harran ve Suruç gibi yerleri de talan ederek halkın bölgeden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Bkz. İbnü'l Esir XII, s.443vd; Kiragos, s.16.

⁹⁴ İbnü'l Esir XII, s.460vd; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Il-khans", **The Cambridge History of Iran V**, Cambridge 1968, s.332; A. Taneri, Celalü'd-din Harizşah ve Zamanı, s.66vd. Ayrıca Selçuklu Sultanı Celaledin'den Ermen (Doğu Anadolu) ahalisinin kanını dökmekten ve bölgeyi muhasaradan vezgeçerek, ordusuyla Arran'a gitmesini Moğollarla iyi geçinmesinin gerekliliğini ve bunu yaparsa kendisinden her türlü yardımı da göreceğini bildirmişti. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), 196; el-Evahirü'l-Ala'iyye, s.378vd; Selçukname, s.119.

⁹⁵ İbnü'l Esir bu konuda onun; "Kendi reayasına dahi kötü davrandığını, komşularından anlaşmazlığa düşmediği hemen hiç kimsenin kalmadığını ve arasının herkesle açıldığını" söylemektedir. Bkz., İbnü'l Esir XII, s.458vd.

⁹⁶ Bertold Spuler, **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)**, (nşr., Cemal Köprülü), Ankara 2011, s.42.

⁹⁷ en-Nesevi, (nşr., O. Houdas), s.302vd; en-Nesevi, s.115vd; Cüveyni II, s.365vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.389.

⁹⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.327vd; en-Nesevi, s.125; el-Evahirü'l-Ala'iyye, s.381. Ayrıca bkz., O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.388vd; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)**, Ankara 1995, s.464.

⁹⁹ Bkz., Cüveyni II, s.367vd; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.147.

güç durumunda bırakmıştır.¹⁰⁰ Nihayet Celaleddin Harezmşah on aylık bir muhasaranın ardından *Kubbetü'l- İslam* diye tesmiye edilen Ahlat'ı¹⁰¹ 1230 yılının Nisan ayında ele geçirmeyi başardı.¹⁰² Akabinde Ahlat'a bağlı Erciş, Bargiri, Van, Vastan, Malazgirt şehirleri de Celaleddin'in hakimiyeti altına girdi.¹⁰³ el-Ömeri'nin deyiimiyle; “*Tıpkı Tatarlar (Moğollar) gibi halkı kılıçtan geçirdi. Şehri soyup yağmaladı*”.¹⁰⁴ Burada hüküm süren Eyyubi Meliki Eşref'in eşi olan Gürcü Kralı İvane'nin kızı prenses Thamtha ile evlendi.¹⁰⁵ Şehri tahribi İslam dünyasındaki yüksek mevkiini götürdü.¹⁰⁶ İyi bir asker, fakat kötü bir siyaset adamı olduğunu da meydana koydu.¹⁰⁷ Göndermiş olduğu fetihnamede; “*Doğu Anadolu topraklarının kontrolünü sağladığı, Eyyubilerin*

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.327vd; Cüveyni II, s.367vd. Ayrıca [bkz., O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.147. Nesevi, Ahlat muhasarası sırasında halkın siddetli bir kıtlıkla karşı karşıya kaldığını ve bu yüzden insanların köpek ve eşek cesetlerini yediklerini belirtmektedir. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.332. Ayrıca bkz., Ebu'l-Farac II, s.527.]

¹⁰¹ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.464. Orta çağlarda Ahlat'ın zenginlikleri konusunda bkz., Mukaddesi, s.380vd; İbn Havkal, s.269vd; XVII. yy. da yaşamış olan Türk âlimi Kâtip Çelebi yılda bir defa ortaya çıkan “tirrih” adlı balığın latif ve dayanıklı balığın etrafa gönderildiğini haber vermektedir. Ayrıca konuyla ilgili olarak 1655 yılında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi de yılda bir gün Van Gölü'ndeki balıkların bollaşıp tam bir ay binlerce büyük ve küçük balığın Bendi Mahi deresinden yukarı çıkıp Bendi Mahi Ziyaretgâhı denilen yerde toplandığını, Van defterdarının bir vazifeli ile bu balıkları tutturduğunu ve tuzlattıktan sonra Acem tüccarına sattığını ve bundan elde edilen parayla da bölgede vazife görenlerin maaşlarının karşılandığını bildirir. Bkz., Evliya Çelebi, Seyahatname, I/4, s.185; Nuzhat- Al- Qulub, 100vd; Hududu'l-Alem, s.102; Ayrıca Ahlat hakkında geniş bilgi için bkz., O. Turan. Doğu Anadolu Türk Devletleri, s.135-142; F. Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.47-56.

¹⁰²Bkz. en-Nesevi, (O. Houdas), s.196vd; Kiragos, s.16; Cüveyni II, s.367vd; Tarih-i Vassaf IV, s.341; Tarih-i Güzide, (İngilizce trc.), s.117; Tarih-i Güzide, (Farsça trc.), s.499; Müverrih Vardan, “*Türk Fütühatı Tarihi*, s.224. Ayrıca [bkz. A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.166; Hasan Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.168; Vardan Arewelts'i, **Compilation of History**, (nşr., Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007, s.85. Celaleddin, Ahlat'ı yağmadan korumak istedi ise de kumandanlarının itirazları yüzünden muvaffak olamadı ve şehir üç gün Harizimliler tarafından, görülmemiş bir şekilde yağmalandı. Celaleddin bu güzel şehrin askerleri tarafından harebe haline getirilmesine üzülmüş ve hatta şehri imar etmek için harekete geçmiş ise de bunda da başarı gösterememiştir. [Bkz., en-Nesevi, s.128vd; F. Sümer, “*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*”, s.457.] Nesevi ve Ebu'l Farac, kuşatmanın uzun sürmesinden, Halat (Ahlat) halkının şiddetli kıtlığa uğradığını, köpek, kedi ve eşek cesetlerini yediklerini belirtir. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.330; en-Nesevi, s.126; Ebu'l Farac Tarihi II, s.527; J. A. Boyle, “*Dynastic and Political History of the İlkhans*”, s.333.

¹⁰³Ebu'l-Farac II, s.528; en- Nesevi, (O. Houdas), s.333; M. Halil Yinanç, “*Celaleddin Harizmşah*”, **İA III**, s.52.

¹⁰⁴el- Ömeri, s.359; Şerefname, s.405. Ayrıca bkz., H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.232.

¹⁰⁵ Kiragos, s.16; Tarih-i Güzide, (İngilizce trc.), s.117; Tarih-i Güzide, (Farsça trc.), s.498; Anonim Selçukname, bu Gürcü prensesinin Celaleddin Harzemşah'ın Gürcistan seferi sonrasında barışın tesisi için babası tarafından Celaleddin'e verildiğini kaydeder. Bkz., Anonim Selçukname, s.34.

¹⁰⁶O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.393; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.197.

¹⁰⁷O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,s.127. İbnü'l Esir, Ahlat'ın yağmalanmasından bahsederken, “Gerçekten Ahlat halkının başına gelen felaket kimsenin başına gelmiş değildi. Fakat Cenab-ı Allah bu yaptığı kötülüğü Celaleddin'in yanına koymamış ve ona mühlet vermeden intikam almıştı. Allah bu hareketlerinden dolayı onun üzerine Moğolları musallat etmişti.” ifadelerini kullanmaktadır. Bkz., İbnü'l Esir XII, s.451vd.

kendi hâkimiyetini tanıyacağını ve Şam ve Anadolu'yu ele geçireceğini” ifade etmekteydi.¹⁰⁸

g. Yassıçemen Meydan Muharebesi

Celaledin Harezşah'ın Ahlat ve çevresinde sebep olduğu facialar ile esas maksadının anlaşılması Türkiye Selçukluları ile Eyyubileri ittifak yapmaya zorladı.¹⁰⁹ Bu arada Erzurum meliki ve aynı zamanda Alaaddin Keykubad'ın amcası oğlu olan Rükneddin Cihanşah'ın Celaledin Harezşah'ı metbu tanıyarak Ahlat'ı ele geçirmesi için onu kışkırtmış olması Selçukluları harekete geçirdi.¹¹⁰ Esasen doğu sınırlarında Selçuklu iktidarını olduğu kadar ticari faaliyetleri de olumsuz etkilemekteydi. Kaldı ki Ahlat'ın zaptıyla Van Gölü Havzası'nın önemli ticaret yollarının Celaledin'in eline geçmesi Selçuklu iktisadi menfaatlerine vurulmuş bir darbe teşkil etmekteydi.¹¹¹

Türkiye Selçuklu-Eyyubi ittifakından haberdar olan Celaledin Harezşah Harput'tan kuzeye yönelerek Sivas istikametinde ilerlediği sırada Alâeddin Keykubat komutasındaki Selçuklu ordusu da Erzincan Akşehri dolaylarına ulaşmış bulunuyordu. Niitekim bu ova üzerinde yer alan Yassıçemen¹¹² mevkiinde iki ordu 10 Ağustos 1230 tarihinde karşı karşıya geldi.¹¹³ Moğol istilası karşısında Ortadoğu ve Anadolu'nun kaderini tayin edecek olan bu meydan muharebesi her iki taraftan da çok sayıda kayıpların yaşanmasına sebep olmuştur.¹¹⁴ Neticede kaybeden Celaledin Harezşah bütün ağırlıklarını harp meydanında bırakarak savaş alanını terk edip Ahlat'a gelecek¹¹⁵

¹⁰⁸Fetihnamenin detayları için bkz., Cüveyni II, s.367vd. Ayrıca bkz., A. Taneri, Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı, s.134.

¹⁰⁹en-Nesevi,(O. Houdas), s.330; Anonim Selçukname, s.34; Kiragos, s.16; J. A. Boyle, “*Dynastic and Political History of the İlkhans*”, s.333vd. Celaledin Harzenşah'a karşı kurulacak olan Selçuklu-Eyyubi ittifakı görüşmelerinin ayrıntıları için bkz., el-Evamirü'l-Ala'yye, s. 382vd; Selçukname, s.121vd; Tevarih-i Al-i Selçuk, s52535-541; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.390vd; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.296; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s.137vd.

¹¹⁰ Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.306; en-Nesevi, s.117; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Camiü'd-Düvel (Selçuklular Tarihi)**, (nşr., Ali Öngül), İzmir 2001, s.71. Ayrıca bkz., A. Taneri, Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı, s.70; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.390; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.144vd; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.464; Emine Uyumaz, Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237), s.57.

¹¹¹Emine Uyumaz, Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi, s.51.

¹¹² Yassıçemen'in yeri hakkındaki tartışmalar için bkz., O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.391vd.

¹¹³ Geniş bilgi için bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.344vd; en-Nesevi, s.131vd.

¹¹⁴Savaş hakkında geniş bilgi için bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.340-346; Münecimbaşı II, s.71.

¹¹⁵ Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.347; en-Nesevi, s.132; el-Evamirü'l-Ala'yye, s.405; Selçukname, s.130; İbnü'l- Esir XII, s.454; Cüzcani, s.143. Ayrıca bkz. E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.144; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.464.

oradan da Hoy'a çekilecektir.¹¹⁶ Alaaddin Keykubad ise yanında Melik Eşref olduğu halde Erzurum'a kadar gelmiş bölgede muhtemel Moğol istilasına karşı birtakım tedbirler almıştır.¹¹⁷ Ancak Anadolu için Moğolların önündeki en büyük engel kalkmıştı. Bir başka deyişle Moğol istilası önünde Azerbaycan, Batı İran ve Anadolu'yu bir kalkan şeklinde koruyan Celaledin'in gücünü yitirmesi Anadolu için de büyük bir tehlikenin baş göstermesi manasına geliyordu.¹¹⁸

h. Celalettin Harzemşah'ın Akıbeti ve Anadolu'nun İşgale Maruz Kalışı

Yassı Çimen mağlubiyetinden sonra dağılmış olan ordusunu toparlamak için Mugan yöresine çekilen Celaledin¹¹⁹ yanında çok az bir kuvvetle emin bir bölgeye çekilmek istediği bir sırada ani bir Moğol hücumuna maruz kalacak ve az bir kuvvetle Van Gölü Havzası'na çekilecektir.¹²⁰ Celaledin Harezşah, Halife'ye, Anadolu ve Suriye Sultanlarına gönderdiği elçileri vasıtasıyla Moğol ordularının gelmekte olduğunu, birlikte hareket edilmediği takdirde şehirlerin ve kalelerin dayanamayacağını ve Moğollar önünde "İskender Seddi" vazifesi gören kendisine yardım edilmesi gerektiğine dikkat çekiyordu. Nesevi, yapılan müzakerelerin sonuç verdiğini ve Celaledin Harezşah'ın Ahlat başta olmak üzere Selçuklu topraklarına

¹¹⁶Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.347; en-Nesevi, s.132; İbnü'l- Esir, XII, s.454; Ebu'l Farac Tarihi II, s.529; Anonim Selçukname, s.35; Ayrıca bkz. V. Minorsky, Studies in Caucasian History s.105. Hoy'a ulaşan Harzemşah Melik Eşref'in kardeşlerinden Mücireddin'i izzet ve ikramla geri gönderdi. Abbasi halifesinin ricası üzerine Takiyeddin'e geri dönmesi için izin verdi. Hüsameddin Kamyari kaçınca, Melik Eşref'in nikâhlısı olan eşinin namusunu korudu ve onu iyilikle yolladı. [Bkz., Cüveyni II, s.367vd.] Müverrih Vardan, muharebeyi kaybeden Celaledin Harzemşah'ın yanında çok az sayıdabulunan askerleriyle birlikte Mugan'a kaçtığını belirtmektedir. Bkz., Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", (nşr., Hrant D. Andreasyan), **İÜ Tarih Semineri Dergisi III/1-2**, İstanbul 1937, s.224.

¹¹⁷ Tevarih-i Ali Selçuk, s563.

¹¹⁸ İbni Tagrıberdi, s.34. Bkz., O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.393; Emine Uyumaz, Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237), s.63; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s.335; Muammer Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.100.

¹¹⁹ Celaledin Harezşah Mugan'da iken etrafa dağılmış olan kuvvetlerini toplamak için komutanlarına kırmızı oklar yollamıştı. Ancak kuvvetlerini toplanmaya vakit bulamadan Moğol ordusunun bir baskınına maruz kalmıştı. [Bkz., en-Nesevi, s.140.] Türklerde kırmızı okun anlamı hakkında geniş bilgi için bkz., Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması", **Bellekten**, IX/35, (Temmuz-Ankara 1945), s.305vd. Ayrıca bkz., Erkan Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, İstanbul 2015, s.330-342.

¹²⁰ Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.365vd; en-Nesevi, s.141; İbnü'l- Esir XII, s.461. Ayrıca bkz., A. Taneri, Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı, s.78; Hasan Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.168vd. Kiragos, s.19; Aknerli Grigor, s.23vd. Cengiz Han'ın ölümünden sonra tahta geçen Okatay (Ögedey) İran'da sürekli boy gösteren Celaledin Harzemşah'ı yakalaması için Çurmağun Noyanı 30 bin (3 veya 4 tümen) atının başında görevlendirmişti. Bkz. Ebu'l Farac Tarihi II, s.526;

saldırmayacağına ve diğer devletlerin toprak bütünlüğünü kabul edeceğine söz vermesi üzerine anlaşmanın sağlandığını belirtirken ¹²¹ Cüveyni ve Ebu'l-Farac böyle bir anlaşmanın hiçbir zaman gerçekleşmediğini kaydetmektedirler.¹²²

Sürekli takip dilen ve bu yüzden sık sık yer değiştirmek zorunda kalan Celaleddin Harzemşah, Aras-Eleşgirt-Malazgirt-Hani üzerinden Diyarbakir'e ulaştı (Ağustos 1231).¹²³ O'nun amacı bölgedeki meliklerden yardım almaktı. Ancak bunda muvaffak olamadı.¹²⁴ Burada iken Bargiri (Muradiye)- Ahlat üzerinden gelen Moğol kuvvetleri tarafından yine bir baskına maruz kaldı.¹²⁵ Şerefname'ye göre Sultan Celaleddin Harezmşah, Melik Eşref'in uyarılarına kulak asmayarak Bitlis Kalesi'nde kalmaya devam etmiş vaktini eğlence ve oyunla geçirmiştir. Moğolların kaleyi kuşatması üzerine bir gece Melik Eşref'in kızı olan karısıyla birlikte Bitlis'i terk etmek zorunda kalmıştır.¹²⁶ Bu şekilde hayatının son yıllarını Moğollar önünden kaçarak ve saklanarak geçiren Celaleddin Harezmşah Meyyafarikin (Silvan) civarında hayatını kaybedecektir.¹²⁷

Moğolların Gizli Tarihi, s.184; Cüveyni II, s.187; B. Spuler, İran Moğolları; A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, s.28; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s.334.

¹²¹ en-Nesevi, (O. Houdas), s.347vd.

¹²² Celaleddin, Kaanın (Ögedey) ordusunun Amuderya'yı geçtiğini sayı ve güç bakımından karınca ve yılanın farksız olduğunu, kalelerin ve şehirlerin Tatar ordusu karşısında tutunamayacağını ve bu yüzden birlikte hareket edilmesi gerektiğini vurgulamıştı. Ancak olumlu yanıt alamayacaktır. Bkz., Cüveyni II, s.371. Ayrıca bkz., Ebu'l Farac Tarihi II, s.529vd.

¹²³ en-Nesevi, (O. Houdas), s.400vd; en-Nesevi, s.153vd; Cüzcani, s.143; Anonim Selçukname, s.35; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.224; Vardan Arewelts'i, s.85. Ayrıca bkz., A. Taneri, Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı, s.81.

¹²⁴ en-Nesevi, (O. Houdas), s.395; el- Ömeri, s.361. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Meyyafarikin hükümdarı Şehabettin Gazi, Harzemşah'ın elçisi olarak gelen Nesevi'ye; "Alâeddin Keykubat'a söz vermenize rağmen ülkesini yağmaladınız, ben size nasıl güveneyim" cevabını vererek reddetmiştir. Bunun üzerine Nesevi ise çok geç kalmadan kararını veririz. Aksi takdirde Moğollara karşı galip gelirse Mengüberti'nin elinden kurtulamazsınız. Yenilirse de Moğol zulmüne maruz kalacaksınız" diyerek dehdit etmiştir. Geniş bilgi için bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.239vd; A. Taneri, Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı, s.72vd.

¹²⁵ en-Nesevi, (O. Houdas), s.402vd; en-Nesevi, s.154; Ebu'l Farac Tarihi II, s.529; İbnü'l- Esir XII, s.462; Kiragos, s.17. Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.224; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.168, 212vd; A. Taneri, Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı, s.81. Cüveyni Harzemşah'ın Diyarbakir'de eğlence hayatına daldığını, tedbiri elden bıraktığını bu yüzden Moğolların ani bir baskınına maruz kaldığını belirtmektedir. Bkz., Cüveyni II, s.373vd.

¹²⁶ Şerefname, s.428vd.

¹²⁷ Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.403vd; en-Nesevi, s.157; İbni Tagrıberdi, s.34. Ayrıca bkz., A. Taneri, Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı, s.79,81vd; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.197; V. Minorsky, Studies in Caucasian History, s.155 Ancak Ebu'l Farac Harzemşah'ın Tatarlardan (Moğollar) kaçarak Sufnaya dağlarına sığındığını ve burada Kürtlerin O'nu tanımayarak öldürdüklerinden bahsetmektedir. [Bkz., Ebu'l Farac Tarihi II, s.529vd.]. Ermeni müellif Kiragos ise Celaleddin Harzemşah'ın yaya halde kaçarken bir dağlı tarafından tanındığını ve Ahlat kuşatması sırasında aile efradından birinin ölümünden sorumlu tuttuğu Harzemşah'ı katlettiğini kaydeder. [Bkz., Kiragos, s.17] Bu bilgiyi el-Ömeri ile Cüzcani de doğrulamaktadır. [Bkz., el-Ömeri, s.362vd; Cüzcani, s.143; Şerefname, 429] Devletşah ise Sultan'ın giydiği elbiselere tamah eden dağlılar tarafından

Celaledin Harezmsah'ı takip ederek Diyarbekir'a kadar gelen Moğollar, 1231'de Amid (Diyarbekir), Meyyafarikin (Silvan) ve Erzen gibi şehirleri yağmalamış ve büyük katliamlar yapmışlardır.¹²⁸ Sadece Diyarbekir civarında 15.000 kişinin katledildiği söylenmektedir. Bununla da kalmayan Moğol birlikleri Siirt, Mardin, Nusaybin'i de vurarak kuzeye yönelecek ve Harput-Malatya havalisinde de bir takım katliamlar yapacaktır. Bu kuvvetler çekilirken Erzen, Bitlis, Ahlat¹²⁹ ve Erciş'i de yağmalayarak Azerbaycan'a dönmüşlerdir.¹³⁰

1233'te Çurmağun Noyan ordusunu İran ve Mezopotamya sınırlarını yağmalamaya göndermiştir. Moğolların Azerbaycan'a hâkim olmasıyla birlikte Selçuklu fetihleriyle bölgede yurt tutmuş olan Türkmenler büyük kitleler halinde Aras vadisini takip ederek Sürmeli, Valaşgird (Eleşgirt) ve Ahlat'a kadar ilerlemişlerdir.¹³¹ Nesevi, Aras nehri üzerindeki köprünün Türkmenler ve onlara ait sürülerle dolup taşıdığını, karşıya geçmek için yol bulamadığını dile getirerek bu büyük Türkmen muhaceratını da tasvir etmektedir.¹³² Diğer taraftan bu Türkmenlerin bir kısmının ise Moğollara iltihak ettikleri belirtilmektedir. Moğollar Ermeni ve Gürcüler üzerine yürürlerken bölgede yerleşik bazı Türkmen gruplarının da Moğollarla birlikte hareket ederek Hıristiyan ahaliyi sindirdikleri belirtilmektedir.¹³³

Ebu'l-Fida Nahçıvan ve çevresinin Moğollar tarafından tahrip ve bölgede yaşayan halkın katledildiğini belirtmektedir.¹³⁴ Bu durum 1255'li yıllarda bölgeye uğrayan Wilhelm von Rubruk'un kayıtlarından da anlaşılmaktadır.¹³⁵ Bu arada Kuzeyden

öldürüldüğünden bahseder. [Bkz., Devletşah, **Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü'ş-Suara) II**, (nşr., N. Lügal), İstanbul 1977, s.204] Hamdullah Müstevfi ise Ahlat kuşatması sırasında Celaledin tarafından öldürülen bir Kürd'ün yakınının onu tanıyarak intikam almak amacıyla onu katlettiğini belirtmektedir. [Bkz., Tarih-i Güzide (İngilizce trc.) s.118; (Farsça trc.), s.500] Nesevi, Meyyafarikin yöneticisinin Celaledin'in na'aşını Meyyafarikin (Silvan) şehrine defnettiğini kaydetmektedir. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.408vd; en-Nesevi, s.157.

¹²⁸ el- Ömeri, s.361; Minhac-ı Sirac el-Cüzcani, **Tabakat-ı Nasri**, (nşr., Mustafa Uyar), İstanbul 2016, s.175.

¹²⁹ A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.66.

¹³⁰ İbnü'l Esir XII, s.463vd.

¹³¹ Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.370vd; en-Nesevi, s.142. [Ayrıca bkz. Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", **İA II**, s.101; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.3; F. Sümer, Oğuzlar, s.155; M. Fahrettin Kızıoğlu, Kars Tarihi, s.434; A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, s.29; O.Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.524. Ayrıca bkz., O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.40.

¹³² en-Nesevi, (O. Houdas), s.370vd; en-Nesevi, s.142.

¹³³ Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.255.

¹³⁴ Bkz., Ebu'l-Fida, Takvimü'l-Büldan, s.318.

¹³⁵ Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, (nşr., Ergin Ayan), İstanbul 2012, s.136. Müverrih Vardan ise Hunlardan ayrılan Kıpçakların Gence'ye gelerek Tatarlara iltihak ettiklerini ve

ilerleyen bir Moğol birliği de Sivas'a kadar gelerek bölgede halkı katli ile esir edecektir.¹³⁶ Diğer taraftan Moğolların bu istila harekâtı sırasında Bitlis, Erciş, Bargiri yöreleri de yağma ve katliama maruz kalmıştır.¹³⁷ Moğol ordularının önünden kaçan yöre halkı dağlara sığınmışlardır. Celaleddin Harezşah'ın ölümü ile ordusunun çevreye dağılması bölgeyi tamamen savunmasız bırakmıştır.¹³⁸

C. SELÇUKLU-MOĞOL MÜNASEBETLERİNİN BAŞLAMASI

Celaleddin Harezşah'ın ölümü Kafkaslara yerleşmiş olan Moğolların¹³⁹ Van Gölü Havzası ve Doğu Anadolu üzerinden daha batı ve güney bölgelere yayılmalarının da önünü açmıştır.¹⁴⁰ Moğolların bu yayılcı politikasının önünden kaçan insanların sığınabileceği yegâne yer Türkiye Selçuklularının hâkim olduğu topraklardı. Her bölge, her seviye ve her kültürden insan kaçarak Selçuklulara iltica ediyorlardı.¹⁴¹ Alâeddin Keykubad izlediği siyaset sayesinde Moğolları kendi ülkesinden uzak tutmayı başardığı gibi kendi ülkesine sığınan bu insanlara kucak açıyor ve aynı zamanda aldığı önlemler sayesinde de olası bir Moğol taarruzu karşısında teyakkuzda olduğunu gösteriyordu.

bölgedeki Ermeni ve Gürcülere karşı savaştıklarını belirtmektedir. Bkz., Müverrih Vardan, *“Türk Fütühatı Tarihi”*, s.223.

¹³⁶ Selçukname, s.132vd; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s.138; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.146.

¹³⁷ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz., İbnü'l- Esir XII, s.464; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.395; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.297.

¹³⁸ İbnü'l-Esir XII, s.497vd; en-Nesevi, (O. Houdas), s.241vd; Ebu'l-Farac Tarihi II, s.530. Harzemşah ordusundan 3000 kişilik bir grup Canik dağlarını aşarak Trabzon Rum İmparatorluğuna sığınmak istemişse de bölgedeki Çan kavmi köylüleri tarafından katledilmişlerdir. [Bkz., O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.392.] Ebu'l-Farac ise bu Harzemşah kuvvetlerinin Trabzon ve Gürcistan'a kaçtıklarını bir kısmının da geceleyin kayalıklardan yuvarlanarak öldüğünü belirtmektedir. Bkz., Ebu'l-Farac Tarihi II, s.528.

¹³⁹ Çurmağun, İran'ın kuzeybatısında yerleşmiş olan Moğol ordusunun başında 1231'den 1241'e kadar on yıl kalmıştır. Bol otlaklı bozkırı süvarilerine uygun geldiğinden Kura ve Aras ırmaklarının aşağı kısımlarındaki Mugan ve Arran ovalarında yerleşmişti. Aynı sebepler Mugan ve Arran'ı 1256'dan sonraki İlhanlı hükümdarlarının da tercih ettiği yerleşim merkezi yapacaktır. Azerbaycan'ın kuzeydoğusundaki bu otlaklardan Moğollar bir yüzyıl boyunca eski yerleşik İran'ı yöneteceklerdir. Bkz., Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.297; F. Sümer, *“Anadolu'da Moğollar”*, s.3.

¹⁴⁰ Bkz., Kiragos, s.20.

¹⁴¹ Bkz., İbnü'l Esir XII, s.359vd, 385vd; A. Yu. Yakubovski, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Ankara 2000, s.25vd; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, Ankara 2011, s.125vd.

a. Sultan Alaeddin Keykubat'ın Moğol Akınlarına Karşı Aldığı Tedbirler

Türkiye Selçuklu Sultan'ı Alaeddin Keykubat 1230 tarihinde, Yassıçemen'de Harezmşah'ı mağlup ederek, Erzen Beyliği ve Sökmen-İli topraklarını yani Ahlat,¹⁴² Van, Erciş, Malazgirt, Adilcevaz, ve Bitlis'i ülkesine kattı.¹⁴³ Böylece Selçuklu devletinin toprakları Moğol tehdidi karşısında doğu yönünde genişlemiş ve Doğu Anadolu toprakları Türkiye Selçuklu devletinin hâkimiyeti altında birleşme imkânına sahip olmuştu. Daha evvel de Türk fütühatı öncesinde Bizans sınırlarını doğuda bu şekilde genişletmişti. Ancak bu da Bizans siyaseti gibi etkisiz kalacaktır.¹⁴⁴

aa. Selçukluların Van Gölü Havzası'ndaki Faaliyetleri ve Moğollar

Yassı Çemen zaferinden sonra bölge Eyyubi Melikü'l Eşref'e verilmişse de,¹⁴⁵ onun Şam'a çekilerek içki ve eğlence hayatına dalması ve halkla ilgilenmemesi ve bu arada Harizm ordusu bakiyelerinin yolları kesip ticareti felçe uğratması, Alâeddin Keykubat'ı harekete geçirmiştir.¹⁴⁶ Alâeddin bu Harezmliileri devlet hizmetine alarak, hem rakiplerinin saflarına katılmalarını önlemiş, hem de Moğol tehdidine karşı onların tecrübelerinden faydalanmayı düşünmüştü. Selçuklu Sultanı bunlara tehlide açık sınırlardaki veya stratejik önemi olan yollar üzerindeki Erzincan, Amasya ve Larende'yi ikta olarak verdi.¹⁴⁷ Diğer taraftan Selçuklu Sultanı bu ilk Moğol akınının akıbetini gördüğünden Anadolu'yu doğu ve güneyden tahkim etme projesini hayata geçirmenin ne kadar önemli olduğunu görmüştür. Bu sebeple Ahlat'tan Harput ve Hısn Keyfa'ya

¹⁴² Bkz. Ebu'l Farac Tarihi II, s.532. Konya Sultanı Alettin Keykubat Hicri 641 (Miladi 1232'de) Kelat'ı (Ahlat) ele geçirdi. Moğollar fethedinceye kadar, orası Selçuklu Sultanı'nın hükmünde kaldı. Moğollar Kelat'ı Gürcü Prensesi Thamtha'ya verdiler. Bu prenses, Prens Avac'ın kızı ve Ahlat'ı yönetmiş olan Begtimur'un oğlu, Melik Muhammed'in dul eşiydi. [Bkz., Şerafeddin Han, **Şerefname**, I/III (3.C), s.340.] Ayrıca Alaeddin Keykubat'ın Ahlat seferi hakkında bkz., Münecimbaşı Ahmet b.Lütfullah, **Camiü'd Düvel (Anadolu Selçukluları ve Beylikler II)**, (nşr., Ali Öngül), İzmir 2001, s.73vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.397-399.

¹⁴³ O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.43; Nejat Kaymaz, Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü, s.84vd.

¹⁴⁴ C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s.138.

¹⁴⁵ en-Nesevi, (O. Houdas), s.347. Bu yerlere Oltu ve bazı Gürcü kaleleri de dâhil edilmektedir. [el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.403; Selçukname, s.130; Tevarih-i Ali Selçuk, s.567.]. Bu Selçukluların Moğollara karşı Eyyubileri Kuzeydoğudan da durduracak bir müttefik konumuna getirmek istediklerini göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁴⁶ Bkz. el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.419; Selçukname, s.135; Ebu'l Farac Tarihi II, s.532; Tevarih-i Ali Selçuk, s.582; Münecimbaşı II, s.73.

¹⁴⁷ Bkz., Selçukname, s.140; Tevarih-i Ali Selçuk, s.592. Ayrıca bkz., A. Taneri, Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı, s.157; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.213; C. Cahen, Osmanlılardan Önce

kadar bir şerit biçiminde hakimiyet kurarak ülkesini Moğol istilasına karşı korumaya çalışmıştır.¹⁴⁸ Konya, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum gibi şehirlerin sur ve kaleleri süratle sağlamlaştırılacak ve Moğolları devlet merkezinden olabildiğince uzak tutmak için de doğuda önemli şehirler hâkimiyet altına alınacaktır.¹⁴⁹

ab. Van Gölü Havzası'nın nüfus kaybına uğraması karşısında Selçuklular

Eyyubi Hanedanının Van Gölü Havzası'nı ihmal edişi ve bu arada Yukarıda bahsedilen Harzemşah'ın faaliyetleri ile Moğol birliklerinin yağma ve katliamları yöreyi tahrip etmişti.¹⁵⁰ Bölge insanı çevreye dağılmış ve Van Gölü Havzası adeta ıssızlaşmıştı. Hatta İbn Bibi'nin ifadelerine göre Van Gölü Havzası, Melik Eşref'in eğlenceye düşkünlüğünden Ermen diyarını unutmamasından ve Moğol tahribatıyla da Ahlat, Malazgirt, Bargiri ve Eleşkirt şehirlerinin artık akbabaların ve diğer yırtıcı kuşların yuva yaptığı, İnsanoğlundan dolaşan kimsenin kalmadığı bir yer haline gelmişti.¹⁵¹ Nitekim Neşri, 170 yıl Ahlat'ta kalan Osman Bey'in dedesi Süleyman Şah'ın Moğol baskısından dolayı göç ettiğini kaydetmektedir.¹⁵² Yine Şerefname'de ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Seyyid Hüseyin Ahlati'nin Moğol tehlikesinden dolayı etrafındaki çok kalabalık bir grupla Mısır'a iltica ettiğinden bahsedilmektedir.¹⁵³

Bu durum karşısında yapılması gereken şey buraları kurtarmak, halkını huzura ve bu beldeleri imara kavuşturmak hem de bölgedeki kaleleri tahkim edip, memleketi Moğol istilasına karşı dayanıklı hale getirmektir. Bu planlarını hayata geçirmek için Sultan 1232 yılında, Kemaleddin Kamyar'ı Ahlat ve çevresinin tekrar Selçuklu

Anadolu'da Türkler, s.139; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.465; Nejat Kaymaz, Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü, s.85.

¹⁴⁸ O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.42vd.].

¹⁴⁹ H. Jansky, "Alâeddin Keykubad'ın Emniyet Politikası", **Z. Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul 1950, s.120; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, 205vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.368-403.

¹⁵⁰ O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.395.

¹⁵¹ Bkz., el-Evamirü'l-Ala'yye, s.416; İbnü'l- Esir XII, s.454; Tevarih-i Ali Selçuk, s.582vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.397.

¹⁵² Bkz., Mehmet Neşri, **Kitab-ı Cihannüma I**, (nşr., F. R. Unat- M. A Köymen), Ankara 1987, s.57vd; el-Evamirü'l-Ala'yye, s.405.

¹⁵³ Bu Ahlatlılara atfen Mısır'da bir de "Ahlatlılar Mahallesi" bulunduğu Şerefname tarafından belirtilmektedir. Bkz., Şerefname, s.404. Ayrıca bkz., Evliya Çelebi, Seyahatname I/4, s. 189.

hakimiyeti altına alınması için görevlendirdi.¹⁵⁴ Kamyar, Harizm ve onu takip eden Moğol istilaları ile dağılan halkı toplattı.¹⁵⁵

Sultan Alâeddin Keykubat memleketin emlak ve arazisini tahrir ederken çiftçileri bir kısım vergilerden affediyor; onları müstahsil bir duruma getirmek maksadıyla kendilerine mal, tohum ve çift hayvanı dağıtıyor kalelere de muhafızlar yerleştiriyordu.¹⁵⁶ Bu durumun etrafta duyulması Azerbaycan ve Erran'da çok sayıda halkın bölgeye akın etmesine sebep oluyordu.¹⁵⁷ Yaptırdığı kireç fırınlarıyla da kaleleri yeniden inşa ve tamir ediyordu.¹⁵⁸ İran ve Azerbaycan'dan göçen Türkmenleri de boşalan yerlere yerleştiriyordu.¹⁵⁹ Ülkenin sü-başılığı da Sinaneddin Kaymaz'a verildi.¹⁶⁰ Ayrıca Sinaneddin Kaymaz, Celaleddin Harezşah'ın ölümünden sonra Doğu Anadolu'da dağınık vaziyette bulunan ve serkeşlik yapan Harezmliler¹⁶¹ ve komutanları Sultanın emriyle devlet hizmetine kazandırmıştır.¹⁶² Bunlar daha sonra Erzurum çevresine yerleştirilerek¹⁶³ Moğollara karşı savunma hattı oluşturma gayesi güdülecektir.¹⁶⁴ Ancak Harzemliler Erzurum civarında Toğtab veya Togat¹⁶⁵ denilen

¹⁵⁴Ebu'l Farac Tarihi II, s.532; el-Evamirü'l-Ala'yye, s.416; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.43. Ayrıca bkz., O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.397vd.

¹⁵⁵ Bkz., Münecimbaşı II, s.73; Tevarih-i Ali Selçuk, s.583vd.

¹⁵⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Tevarih-i Ali Selçuk, s.585; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal**, Ankara 1988, s.117; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.464vd.

¹⁵⁷ el-Evamirü'l-Ala'yye, s.418; Selçukname, s.136; Tevarih-i Ali Selçuk, s.584; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.398.

¹⁵⁸ el-Evamirü'l-Ala'yye, s.417; Selçukname, s.136.

¹⁵⁹Ebu'l Farac Tarihi II, 527vd; Tevarih-i Ali Selçuk, s.586; O.Turan, , Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.43,129; A. Abdulkadiroğlu, "*Van İli Coğrafyası*", s.91vd.

¹⁶⁰ el-Evamirü'l-Ala'yye, s.419; Selçukname, s.137; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.398.

¹⁶¹ Celaleddin Harzemşah'ın ölümünden sonra Anadolu'ya dağılan Harzemli Türklerin durumu ve akıbetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Osman Yorulmaz, **Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri**, İstanbul 2012, s.120-139.

¹⁶² Selçukname, s.137; Tevarih-i Ali Selçuk, s.587vd. Ayrıca bkz., M. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, İstanbul 2015, s.80. Alâeddin Keykubat'ın Van Gölü Havzası'nda icraatları hakkında bilgi için bkz., O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.395-399; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.146vd; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.465.

¹⁶³el-Evamirü'l-Ala'yye, s.421; Selçukname, s.138; Münecimbaşı II, s.74; Emine Uyumaz, Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237), s.64.

¹⁶⁴C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.213.Ancak Harzemliler Erzurum'da Tuğtap adı verilen bir yere geldiklerinde dinlenmeye çekildiler. Tedbiri elden bıraktılar. 700 kişilik bir Moğol birliğinin ani saldırısına uğradılar. Bu saldırıda çoğu katledildi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için [bkz., el-Evamirü'l-Ala'yye, s.421vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.399.] Diğer taraftan Selçuklu bürokrasi teşkilatının İranlı unsurlar tarafından işgal edilmiş olmasından duyduğu rahatsızlıktan dolayı Sultan Alâeddin Keykubat'ın Harezmlileri bir denge unsuru olarak kullanmak istediği de belirtilmektedir. Bkz., Osman Turan "*Keyhüsrev II*", **İA VI**, s.626.

¹⁶⁵Bu yer için bkz., Robert H. Hewsen, Armenia (A Historical Atlas), s.135; E. Honigman, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, s.187; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.395; Tuncer Baykara, Hınıs ve Malazgird Sancakları Yer Adları (XVI. Yüzyıl), s.70,71.

mevkide bir Moğol birliğinin saldırısına uğradılar. Harezmlielerin çoğunu kılıçtan geçiren Moğol birliği daha sonra Ahlat önlerine geldiye de şehri alamadan geri döndü.¹⁶⁶ Çevreye dağılmış olan Harzemliler ise Moğolların bölgeden uzaklaşmasıyla tekrar bir araya toplandılar. Alaaddin Keykubad'ın yanına giden Harezmli Beyler, Selçuklu sultanı tarafından iyi karşılandılar. Bunun yanında Anadolu'da belli yerlerin iktaları da bu Harzemli beylere verildi.¹⁶⁷ Diğer taraftan Sultan bir yandan da Moğol Kağanı'na elçi göndermiş ve vergi vermeyi kabul etmiştir.¹⁶⁸ Ancak Moğol istilasına karşı yapılan tahkimat ve alınan siyasi tedbirler Alâeddin Keykubat'ın ölümüne kadar etkili olabildi.¹⁶⁹

b. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Saltanatı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali

Moğolların Kafkasya, Azerbaycan ve İran'a hâkim olmaya başladıkları dönemde Türkiye Selçuklu tahtında Alâeddin Keykubat (1220-1237) vardı ve devlet en kudretli devrini yaşamaktaydı.¹⁷⁰ Moğolların gücünü iyi tahlil ettiği için kendi döneminde çok önemli tedbirler almayı ihmal etmemişti.¹⁷¹ Celaleddin Harezmsah'ın önce Yassıçemen (1230)'de aldığı ağır yenilgi ve ölümüyle birlikte devletin dağılması, Anadolu ile

¹⁶⁶Selçukname, s.139; Tevârih-i Al-i Selçuk, s.590.

¹⁶⁷ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür), s.465. Buna göre Erzincan Kayır Han'a; Amasya Bereke Han'a; Niğde Emir Yılan Boğa'ya; Larende' de Küçlü Sengüm'e iktâ olarak verildi. Bkz., el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.423; Münecimbaşu II, s.74; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.399; Emine Uyumaz, Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237), s.64.

¹⁶⁸Geniş bilgi için bkz., el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.437vd; Selçukname, s.150; Ebu'l Farac Tarihi II, s.532; Ebu'l Farac, Muhtasari'd-Düvel, s.18; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.397; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.466; E. Uyumaz, Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237), s.89vd.

¹⁶⁹Van Kütüğü, s.92.

¹⁷⁰Alaaddin Keykubat Türkiye Selçuklularının en büyük sultanı olarak zihinlerde öyle izler bırakmıştı ki daha sonra gelen pek çok Türk başbuğu soyunu O'na bağlama gayesi içerisinde olmuşlardır. Alaaddin bu ününün bir bölümünü bağımsız olarak ölen son Selçuklu sultanı olmasına borçludur. Diğer taraftan izlediği başarılı siyaset, yerinde yapılan fütühat hareketleri ve reformlar, O'nu ölümsüz kılmıştır. Geniş bilgi için bkz., C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s.132vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.410-422.

¹⁷¹ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz., Ebu'l Farac Tarihi II, s.532; Ebu'l Farac, Muhtasari'd-Düvel, s.18. Ayrıca bkz. H. Jansky, "Alâeddin Keykubat'ın Emniyet Politikası", **Z. Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul 1950, s.120; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, 205vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.368-403.

Moğollar arasındaki settin kalkması anlamına geliyordu. Bunu değerlendiren Moğol birlikleri sık sık Van Gölü Havzası başta olmak üzere Anadolu'ya akınlar yaptılar.¹⁷²

Alâeddin Keykubat'ın 1237'de ölümü¹⁷³ üzerine tahta vasiyet edilmemesine rağmen Gıyaseddin Keyhüsrev geçmiştir.¹⁷⁴ Siyasi ve askeri kabiliyeti zayıf olan Gıyaseddin Keyhüsrev'in yapacağı stratejik hatalar, babası Alâeddin Keykubat döneminde sağlanan hemen tüm kazanımların heba olmasına sebep olacaktır. Her ne kadar Gıyaseddin Keyhüsrev Moğollarla olan iyi ilişkileri ve tabiliği devam ettirse de tedbirler konusunda çok önemli hatalar yapacaktır. Babası döneminde devlet hizmetine alınıp ülkenin değişik yerlerinde iktalar verilen ve devlet bürokrasisinde görevlendirilmiş olan Harezmliler¹⁷⁵ dışlanmaya başlanmıştır.

Harezmliler ümeradan Kayır Han'ın tutuklanıp Zamantı Kalesi'ne hapsedilmesi Harezmliler askerleri isyana teşvik etmiştir.¹⁷⁶ Daha sonra devletten ayrılan bu Harezmliler Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Suriye'de bağımsız bir şekilde yaşamaya başlayacaklar ve karışıklıklar çıkaracaklardır.¹⁷⁷ Dolayısıyla Moğollara karşı

¹⁷²1231'de Ahlat önlerine geldiler. Şehri ele geçiremeyince Bargiri üzerine yürüdüler. Burada büyük bir katliam gerçekleştiren Moğollar, Erciş'i de ele geçirerek, bu şehirde de aynı şeyi yaptılar. İbnü'l-Esir XII, s.500; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.197.

¹⁷³ Sultanın ölümü hakkında [bkz., el-Evamirü'l-Ala'yye, s.443vd; Selçukname, s.151vd; Münecimbaşı II, s.79; Anonim Selçukname, s.42; Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, **Tarih-i Güzide (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan)**, (nşr., Erkan Göksu), İstanbul 2015, s.118; Mirhand, **Ravzatu's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)**, (nşr., Erkan Göksu), Ankara 2015, s.272; Nejat Kaymaz, Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü, s.87.].

¹⁷⁴Ayrıntılı bilgi için bkz., el-Evamirü'l-Ala'yye, s.448-451; Selçukname, s.152vd; Ebu'l Farac Tarihi II, s.537; Münecimbaşı II, s.80vd; N. Kaymaz, Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü, s.81vd, 86; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.147.

¹⁷⁵ Sultan Alâeddin Keykubat, onlara övgüler yağdırdı. Önde gelenlerine hilatlar verdi. Bağışlarda bulundu. Erzincan'ı Kır Han'a (Kayır Han), Amasya'yı Bereket Han'a, Larende'yi Küçlü Sengüm'e ve Niğde'yi de Yılan Boğa'ya iktâ olarak verdi. Böylece Sultan'ın şefaati, adaleti, merhamet ve cömertliğiyle Harezmlilerin geçimi ve yaşamı yeniden düzenlendi. Onlara huzur ve güven geldi. Oğulları, adamları ve askerleri daha sonra yanlarına gelerek onlara katıldılar. Bkz., El-Evamirü'l-Ala'yye, s.423vd; Selçukname, s.140. Ayrıca bkz., O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.399; İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal, s.114; N. Kaymaz, Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü, s.85vd; E. Uyumaz, I. Alâeddin Keykubad Devri, s.64; O. Yorulmaz, Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri, s.127; M. Fuad Köprülü, "Harizmşahlar", s.290vd.

¹⁷⁶ Kayır Han'ın tutuklanması ve gelişen olaylar hakkında bkz., el-Evamirü'l-Ala'yye, s.41vd; Selçukname, s.154vd; Ebu'l Farac Tarihi II, s.537vd; Tevârih-i Al-i Selçuk, s.620vd; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.468vd; A. Yaşar Ocak, **XIII. Yüzyılda Babailer İsyanı**, İstanbul 1980, s.76; N. Kaymaz, Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü, s.106vd.

¹⁷⁷ el- Ömeri, s.367; Tevârih-i Al-i Selçuk, s.638. Bu konuda ayrıntılı bilgi için [bkz., el-Evamirü'l-Ala'yye, s.451vd; Selçukname, s.141; Münecimbaşı II, s.81vd; Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi III**, (nşr., Fikret İşıltan), Ankara 2008, s.195vd; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.148vd; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.469; O. Yorulmaz, Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri, s.129vd.]. Ancak Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev bir süre sonra bu Harezmlilere haber göndererek tekrar devlet hizmetine girmelerini istemiştir. Harezm emirleri bunu kabul

mücadelede tecrübelerinden faydalanılmak üzere devlete kazandırılan Harezmliler bu şekilde zararlı bir güruh haline dönüşmüştür.¹⁷⁸ Tam bu dönemde Babailer İsyanı'nın patlak vermesi, isyanın çıkarılmasında iki tarafın bir ittifak yapmış olabileceğini de akla getirmektedir.¹⁷⁹

1240 yılında ortaya çıkan Baba İshak (Baba Resul) ayaklanması¹⁸⁰ ile Türkmenler başkaldırmış¹⁸¹, bu olay onların yeni yurtları olan Anadolu'da geçim sıkıntısı çektiklerini ve Harezm askerlerinin yağma ve tahribi başta olmak üzere genel durumdan memnun olmadıklarını göstermesi bakımından önemliydi.¹⁸² Devletin bu isyan hareketini bastırma konusunda güçlük çekmesi de Moğolları Anadolu'ya girme konusunda teşvik edecektir.¹⁸³ 1153 yılında Büyük Selçuklulara karşı çıkan Oğuz İsyanı nasıl bir süre sonra devleti Harezmşahlar karşısında çaresiz bırakmış idiyse, Babailer Ayaklanması da Türkiye Selçuklularını Moğollar karşısında zayıf duruma düşürmüştü.¹⁸⁴

D. KÖSEDAĞ SAVAŞI VE MOĞOLLARIN ANADOLU'YU İSTİLASI

Celaeddin Harezmşah'ın ölümüyle dağılan asker ve halkına Türkiye Selçukluları, Eyyubiler ve Abbasi Halifeliği tarafından kucak açılması¹⁸⁵ Moğolların bu devletlere

etmişlerse de yine bölgede bir takım talan hareketlerinde bulunmaya devam etmişlerdir. Bkz., Selçukname, s.162vd; Tevarih-i Al-i Selçuk, s.638vd.

¹⁷⁸ Harezmlilerin bölgedeki faaliyetleri hakkında bkz., el- Ömeri, s.370vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.398vd; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.7. Sultan'ın çağrısı üzerine belli bir süre hâkimiyetleri altında bulunan Rakka, Urfa ve Harran'da okunan hutbeleri Sultan adına icra etmişlerse de bu fazla uzun sürmeyecektir. Bkz., Münecimbaşı II, s.84vd.

¹⁷⁹ Bu konuda teferruatlı bilgi için bkz., A. Yaşar Ocak, XIII. Yüzyılda Babailer İsyanı, s.75vd; M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.98; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.470.

¹⁸⁰ Baba İshak Ayaklanması, bu ayaklanmanın muhtevası ile bastırılması hakkında bkz., el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.478vd; Selçukname, s.167vd; Ebu'l Farac Tarihi II, s.539 vd; Münecimbaşı II, s.85vd; A. Yaşar Ocak, XIII. Yüzyılda Babailer İsyanı, s.59-149; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.150vd; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.470vd; E. Ruhi Fığlalı, **Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik**, Ankara 1996, s.118-132.

¹⁸¹ Türkmenlerin devlete karşı ayaklanmalarının sebepleri hakkında bkz., A. Yaşar Ocak, XIII. Yüzyılda Babailer İsyanı, 59-70; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.8vd.

¹⁸² A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I, s.36.

¹⁸³ A. Yaşar Ocak, XIII. Yüzyılda Babailer İsyanı, s.134.

¹⁸⁴ A. Yaşar Ocak, XIII. Yüzyılda Babailer İsyanı, s.68.

¹⁸⁵ Bu konu hakkında bilgi için bkz., Ebu'l Farac II, s.530,537; el- Evamirü'l- Ala'iyye, s.422; Selçukname, s.140; M. Fuat Köprülü, "Harizmşahlar", **İA V/1**, s.292; Ali Sevim-Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara 1989, s.162; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 399; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.200; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.5; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.146; A. Sevim-E. Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.465; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.399; İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal,

bakış açısını etkilediği gibi bunlara müdahale için de gerekçe oluşturmuştur.¹⁸⁶ Bu arada Alâeddin Keykubat devrinden beri Erzurum'da Moğol istilasına karşı bekletilen birliklerin isyan hareketini bastırmak üzere geri çekilmesi Moğollar açısından bulunmaz bir fırsat olarak değerlendirilecektir. Çünkü isyanı bastırmakta güçlük çeken II. Gıyaseddin Keyhüsrev Erzurum'da bulunan askeri garnizonu yardıma çağırması ancak ayaklanma bastırılmasına rağmen yerine gönderilmemişti. Dolayısıyla Moğol ordusu Anadolu'ya rahat bir şekilde girebilme imkânını elde etmişti.

a. Köseadağ Bozgunu (Temmuz1243)

Türkiye Selçuklu Devleti'nin en zayıf anını bekleyen Moğollar, Erzurum'da bulunan askeri birliklerin de batıya kaydırılması üzerine bölgeye Çurmağun Noyan'ın¹⁸⁷ yerine atanmış olan Baycu Noyan komutasında bir orduyla harekete geçmiştir.¹⁸⁸ Savunmasız durumda bulunan Erzurum 1242'de Moğol kuvvetleri tarafından yağmalanmıştır.¹⁸⁹ Böylece Moğol istilasının ilk kurbanı serhat şehri Erzurum olmuştur. Kış mevsiminin yaklaşması üzerine daha fazla eğlenmeden aldıkları esir ve ganimetlerle kışlakları olan Muğan'a dönmüşlerdir.¹⁹⁰ Bu Selçukluların hazırlık yapması açısından büyük bir fırsattı. Vakit kaybetmeden Eyyubilere, Mardin Artuklularına, Çukurova'daki Ermeni Baronluğu'na ve Trabzon Rum Devleti'ne yardım çağrısında bulunulmuştur.¹⁹¹ Hatta Eyyubiler'in desteğini almak için daha önce Alaaddin Keykubat döneminde ilhak edilmiş olan Ahlat ve çevresi, Eyyubi Hanedanı'ndan Melik Gazi'ye verilmiştir. Bunun yanında on bin altın tenge ve yüzbin akçe gibi büyük miktarda hediye de

s.114; N. Kaymaz, Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü, s.85vd; C. Cahen, Osmanlılar Önce Anadolu, s.93vd; Osman Youlmaz, Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri, s.125.

¹⁸⁶Muammer Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.105.

¹⁸⁷ Çurmağun Noyan'ın felç olması nedeniyle yerine Baycu Noyan atanmıştır. [el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.490; Kiragos, s.47.] David Bağışetsi Çurmağun Noyan'ın savaşlar sırasında sağır olduğunu, bu yüzden yerine Baycu Noyan'ın atandığını kaydetmektedir. Bkz., A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, 182; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi, s.228; R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.272. Ayrıca Çurmağun Noyan hakkında geniş bilgi için bkz., Enver Konukçu, "Moğol Sünit Boyundan Ötedai'li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Hanı", **Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan**, İstanbul 2015, s.231vd.

¹⁸⁸B. Spuler, İran Moğolları, s.46.

¹⁸⁹ Erzurum'un işgali ve Moğolların şehirde yaptığı yağma ve katliam hakkında [bkz. el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.4490vd; Ebu'l Farac Tarihi II, s.541; Müneccimbaşı II, s.87vd; Anonim Selçukname, s.43; Vardan Arewelts'i, s.88.] Ebu'l Farac Erzurum şehrinin Çurmağun Noyan tarafından işgal edildiğini belirtmektedir. Tarih-i Muhtasari'd Düvel, s.19; Aknerli Grigor, s. .33; Kiragos, s.57vd; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.471.

¹⁹⁰Selçukname, s.173vd.

gönderilmiştir.¹⁹² Bunun üzerine Türkiye Selçuklularının bu yardım talebine Eyyubilerin Halep'teki kolundan olumlu yanıt gelecektir. Nitekim Nasihüddin el-Farisi komutasındaki 2 000 kişilik Halep ordusu Selçukluların yardımına gelmişti.¹⁹³

Baycu Noyan'ın Ermeni ve Gürcülerin de bulunduğu 80 000 kişilik bir kuvvetle harekete geçtiği haberinin alınması üzerine Selçuklu ordusu Sivas'ta kalıp savunmak yerine meydan savaşı yapmayı tercih ederek Erzincan'a hareket etti.¹⁹⁴ Zara ve Suşehri arasındaki Köseadağ mevkiinde 3 Temmuz 1243 tarihinde iki ordu karşılaştı.¹⁹⁵ Selçuklu ordusu sayı bakımından üstün olmasına ve uygun yer tutma avantajına rağmen bir çarpışmaya dahi giremeden dağıldı.¹⁹⁶ Sultan savaş alanını terk ederek canını kurtarmanın yolunu seçti.¹⁹⁷ Bizanslı tarihçi Gıyaseddin Keyhüsrev'in İmparator İoannes'e haber göndererek Moğollara karşı birlikte hareket etmeyi teklif ettiğini belirtmektedir. Hatta Sultan ile İmparator, bu ittifak için bir araya gelerek birlikte hareket edeceklerine dair ittifak anlaşması da yapmışlardı. Ancak bu hiçbir zaman fiiliyatta gerçekleşme imkânı bulamayacaktır.¹⁹⁸

b. Türkiye Selçuklularının Moğol Hakimiyeti Altına Girişi

Köseadağ Muharebesi'nde ağır bir yenilgi alan Türkiye Selçukluları Moğollara tabii hale geldiği gibi Anadolu kısa sürede Moğol hâkimiyeti altına girmiştir.¹⁹⁹

¹⁹¹ Savaş hazırlıkları ve ittifak arayışları hakkında bkz., el-Evahirü'l-Ala'yye, s.494vd; Selçukname, s.174vd.

¹⁹²Bu konuda geniş bilgi için bkz., Tevarih-i Al-i Selçuk, s.670vd.

¹⁹³Bkz., el- Ömeri, s.372; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.472.

¹⁹⁴ Savaş meclisi ve alınan karar için bkz., el-Evahirü'l-Ala'yye, s.496.

¹⁹⁵ Ebu'l Farac Tarihi II, s.541; Tarih-i Muhtasari'd Düvel, s.19. Münecimbaşı Köseadağ Savaşı'nın tarihini 3Temmuz olarak vermektedir. Bkz., Münecimbaşı II, s.88.

¹⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz., el-Evahirü'l-Ala'yye s.499vd; Selçukname, s.177vd; Tevarih-i Al-i Selçuk, s.673vd.Ayrıca bkz., A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.147,233; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.471vd.

¹⁹⁷ Geniş bilgi için bkz., Aksarayı, s.35vd; Ebu'l Farac Tarihi II, s.541vd; Münecimbaşı II, s.89; Anonim Selçukname, s.43; Hamdullah Müstevfi-i Kazvini, Tarih-i Güzide (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan), s.118vd; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.152.Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev Ankara'ya doğru karısını ve oğullarını alarak kaçmıştır. [Bkz., Tarih-i Muhtasari'd Düvel, s.20.] Sultanın validesi, kız kardeşi, köle ve cariyeleri ise Kilikya Ermenilerine sığınmışlardır. Ancak Baron Konstantin sultanın haremını sırf Tatarlar (Moğollar) hoşnut olsun diye onlara teslim edecektir. Ebu'l Farac bu hareketin son derece menfur bir davranış olduğunu ve hiçbir hükümdara yakışmayacağını açık bir dille anlatmaktadır. Bkz., Ebu'l Farac Tarihi II, s.543; El-Evahirü'l-Ala'yye, s.500; Tevarih-i Al-i Selçuk, s.6677vd; Kiragos, s.61; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.153.

¹⁹⁸Bu konuda geniş bilgi için bkz., Georgios Akropolites, **Vekayiname**, (nşr., Bilge Umar), İstanbul 2008, s.74vd.

¹⁹⁹Bu konuda geniş bilgi için bkz., El-Evahirü'l-Ala'yye, s.505vd; Ebu'l-Farac II, 541vd; B. Spuler, s.53; King Hetum, **History of the Tatars (The Flower of Histories of the East)**, (nşr., Robert

Kösedağ yenilgisi üzerine Selçuklu veziri Mühezzibuddin Ali daha Baycu Noyan Muğan'a dönmeden huzuruna varıp Moğollara vergi vermeyi ve onlara tabii olmayı kabul etmiştir.²⁰⁰ Bu anlaşmaya göre Moğollar Selçukluların içişlerine karışmayacak karşılığında da yıllık 360.000 dinar para ile belirli bir miktarda köle, at, koyun ve değerli mallar Moğollara ödenecekti.²⁰¹ Bu anlaşma ile Anadolu'nun ve dolayısıyla da Selçukluların Moğol tahribatından az da olsa kurtulması anlamına geliyordu. Ancak Selçuklu yöneticileri bunu değerlendiremediler. Devlet içindeki emirler arasındaki çekişmeler, Moğollara gerek kalmadan zaten ülkeyi iktisadi ve siyasi yönden zaafa uğratmıştı. Moğollara verilmesi gereken yıllık vergi ödenemeyince Anadolu'dan sorumlu olan Baycu Noyan'ın elçileri sık sık Selçuklu sarayına gelip gider olmuşlardır. Dolayısıyla bir de bu elçilik heyetlerinin masrafları eklenince devlet hazinesi iflas etmiştir. Devlet hazinesinde para bulunmadığı için bu masraflar zengin emirler tarafından karşılanmış ve bunun karşılığında da bir takım yerlerin iktidarını elde etmişlerdir.²⁰²

Ağır bir anlaşma gibi görünmese de bundan böyle Selçuklu yöneticileri Moğollar tarafından Anadolu'da görevlendirilen komutanların kontrolü altına girmiştir.²⁰³ Bundan sonra ülke Kızılırmak sınır olmak üzere doğu ve batı diye iki merkezden yönetilmeye başlanmıştır. Her iki merkezin başında Selçuklu ailesinden birer kişi bulunduğu gibi birer de Moğol noyanı ve askeri birlikleri gölge gibi duruma hâkim olmuşlardır.²⁰⁴ Böylece Türkiye Selçuklu Devleti fiilen bağımsızlığını kaybetmiştir. Kösedeğ yenilgisi Anadolu'yu Moğolların yarı sömürgesi durumuna getirmiş ve özellikle Alâeddin Keykubat'ın Doğu Anadolu politikasının da sonunu getirmiştir. Çünkü Ahlat başta

Bedrosian), New Jersey 2004, Chapter 18; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 457vd; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.235vd; A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, s.37vd.

²⁰⁰ Elçinin Baycu Noyan ile görüşmesi ve alınan kararlar için bkz., el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.505vd; Selçukname, s.180vd; Tevarih-i Al-i Selçuk, s.684vd; Münecimbaşı II, s.90; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.473.

²⁰¹ Moğollarla yapılan bu barışın ayrıntıları için bkz., el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.505vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.463vd; İlhan Erdem, **Türkiye Selçuklu- İlhanlı İlişkileri (1258-1308)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s.94vd; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.241.

²⁰² İlhan Erdem, *"Türkiye Selçuklu- İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları"*, s.50.

²⁰³ Anadolu artık Moğol hükümdarlarının hâkimiyeti altına girmiştir. Selçuklu hanedanından bazen bir kişi bazaen de iki şehzade ülkeyi yönetmek üzere atanmıştır. Anadolu'daki Moğol işgal kumandanları bütün memleketin amiri durumuna gelmişlerdir. Bir taraftan Selçuk ümerasını beslemek, diğer taraftan Moğol ordusunun ve ricalinin ihtiyaçlarını ve arzusunu tatmin etmek diğer taraftan Moğol ilhanına senelik vergisini hediyelerini göndermek mali sıkıntıları oldukça artırmaktaydı. Geniş bilgi için bkz., M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.80vd.

²⁰⁴ Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.234.

olmak üzere Van Gölü Havzası ve Doğu Anadolu O'nun zamanında kontrol altına alınarak hem siyasi güvenlik hem de ticari ve ekonomik çıkarlar Selçuklular lehine çevrilmişti. Bunun neticesi olarak Yakındoğu'da büyük bir güç haline gelmişti.

Kösedağ bozgunu Selçuklu Türkiyesi için kelimenin tam manasıyla yıkıcı bir darbeydi. Bu darbeye devletin yalnız fiziki yapısı sarsıntı ve çöküntüye uğramış olmuyor, aynı zamanda o günün Türkiyesi'nin ruhi yapısının da ağır bir yara almasına sebep oluyordu. Şimdi Anadolu'ya hâkim olan tek şey Moğolların saçtıkları ölüm korkusu idi. Ahali malını, mülkünü hatta ailesini terk ederek uzaklara kaçıyor veya kale duvarlarının yüksekliğinden ve kalınlığından medet umuyordu.²⁰⁵

Kösedağ bozgunu Anadolu'nun ticari ve ekonomik vaziyeti bağlamında da önemli bir dönüm noktası olmuştur. 1243'ten evvel Anadolu'nun yakın çevresi dışında Avrupa ve Uzakdoğu ile ticari bağları zayıftı. İlhanlı devletinin kurulması ile özellikle Anadolu'nun doğusu ile devletin merkezi Tebriz arasındaki kervan yolları canlanmaya başladı. Tebriz şehriyle başlıca iki liman bağlantılı idi. Bunlardan biri Kilikya'daki Ayas (Yumurtalık) limanı, diğeri de Karadeniz'deki Trabzon limanıydı. Her iki liman da İlhanlılara bağımlıydı ve Erzurum şehrinde birleşmekteydiler.²⁰⁶ Ticaret kervanları buradan Tebriz'e iki güzergâhı takip ederek ulaşmaktaydı. Bu yollardan biri Erzurum-Kars-Ani-Tebriz²⁰⁷ iken diğeri de Erzurum-Ahlat-Tebriz güzergahı idi.²⁰⁸

²⁰⁵ Bkz., Nejat Kaymaz, **Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev ve Devri**, Ankara 2014, s.101.

²⁰⁶C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s.313.

²⁰⁷ Bkz., İbn Havkal, s.267vd; Jean-Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, (nşr., Lale Arslan), İstanbul 2006, s.35. Bu güzergâh aslında X. Yüzyıldan itibaren önem kazanmıştı. Konumu sebebiyle Kars ve Ani, eski Roma ticaret kabilelerinin İran'a geçişlerine yol veriyor, aynı zamanda Ani, Kars ve Erzen üzerinden Karadeniz'de Trabzon ile İslam hilafet merkezi arasında irtibatı sağlıyordu. Bu durum Kars şehrinin iktisadi anlamda gelişmesinin de önünü açmış ve bir şehir durumuna getirmiştir. Nitekim Kars şehri X. Asra kadar bir kale görüntüsündeydi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Uyar, *"İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları"*, **Erdoğan Merçil'e Armağan**, İstanbul 2013, s.285-298.

²⁰⁸ Bkz., Nuzhat-Al-Qulub, s.175. Geniş bilgi için bkz., Neslihan Durak, *"İlhanlılar Döneminde Tebriz-Trabzon Hattında Ahlat'ın Yeri ve Önemi"*, **II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu** (25-27 Eylül 2013 Ahlat- Bitlis), İstanbul 2014, s.280vd.

İKİNCİ BÖLÜM

İLHANLI DEVLETİ'NİN TEŞEKKÜLÜ VE VANGÖLÜ HAVZASI

A. BAYCU NOYAN'IN VANGÖLÜ HAVZASI'NDAKİ FAALİYETLERİ

Büyük bir ganimet elde eden Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordusu ileri hareketine devam ederek Sivas şehrini teslim almış ve yağmaladıktan sonra Kayseri üzerine yürümüştür. Kale görevlilerinden bir Ermeni'nin ihaneti neticesinde Kayseri şehrine giren Moğollar binlerce insanı katletmişlerdir.²⁰⁹ Kayseri'den geriye dönen Baycu Noyan Erzincan'da da benzer yağma ve katliamı yaparak²¹⁰ kışlağı²¹¹ Muğan'a geri dönmüştür.²¹² Moğolların diğer bir kolu ise Van Gölü Havzası ile Harput, Amid (Diyarbakir), Malatya ve Halep'e kadar olan yöreleri yağmalamaktan geri durmamıştır.²¹³

Kösedağ bozgunundan iki yıl sonra Moğollar Peznunik/Pznunik²¹⁴ (Van Gölü Havzası) sancağına bağlı Ahlat ile Amid (Diyarbakir) şehirlerini ele geçirdiler.²¹⁵ Ahlat

²⁰⁹ Ebu'l Farac Sivas ve Kayseri şehrine giren Moğolların büyük bir katliam yaptıklarını, kadın ve kızların pek çoğunun Sivas'ta para karşılığında ancak serbest bırakıldığını kaydetmektedir. Özellikle Kayseri'de zenginlerin tüm mallarını yağmaladıklarını, onbinlerce kişiyi katlettiklerini, kadın ve kızların esir alınarak götürüldüğünü belirtir. Bkz., Ebu'l Farac Tarihi II, s.542; Tarih-i Muhtasari'd Düvel, s.20; el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.502vd; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.233; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.472.

²¹⁰ Bkz., Ebu'l Farac Tarihi II, s.544; Tarih-i Muhtasari'd Düvel, s.21; Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.228. Kayseri, Sivas ve Erzincan'da yapılan katliamlar hakkında bkz., Aknerli Grigor, s. 35vd; Kiragos, s.61vd.

²¹¹ Moğollar kış manasına gelen übül sözünden übül-ce-be ya da übül-çi-be gibi kışlamak ve kışladı anlamında kelimeleri kullanırlardı.[Geniş bilgi için [bkz., Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş I**, Ankara 2000, s.9vd.] Moğolların (İlhanlıların) Anadolu ve Azerbaycan'daki yaylak ve kışlakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Uyar, "*İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları*", **Erdoğan Merçil'e Armağan**, İstanbul 2013, 244-257.

²¹² Bkz., Münecimbaşı II, s.89vd; Kiragos, s.62.

²¹³ Ebu'l Farac Tarihi II, s.544vd; Tarih-i Muhtasari'd Düvel, s.21; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.200vd.

²¹⁴ Van Gölü Havzası için kullanılmaktadır. Bkz., Urfalı Mateos, s.24. VII. asırdan kalma Khorenli Movses'e izafe edilen "*Armenya Coğrafyası*" adlı eserde Van Gölü ve çevresi için kullanılmaktadır. [Bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi II, s.466.] Rene Grousset ise; Van Gölü'nün kuzey kıyısında bulunan Khlat (Ahlat) ve çevresi için Ortaçağ'da *Pznunik* adı verildiğini belirtmektedir. Bkz., Rene Grousset, Ermenilerin Tarihi, s.28. Bölgeyle ilgili haritalar incelendiğinde IX. Yüzyılın sonlarından XI. yüzyılın sonlarına kadar Van Gölü'nün, "*Bznunik Gölü*" olarak adlandırıldığı görülmektedir. Bkz., Robert H. Hewsen, Armenia (A Historical Atlas), s.111, 113, 117, 125.

²¹⁵ el- Ömeri, s.372.

ve civarını Melik Eşref'in karısı iken bu şehre sahip olan Gürcü Prensesi Thamta'ya²¹⁶ iade ettiler.²¹⁷ Thamta Celaleddin Harzemşah'ın Ahlat'ı ele geçirmesiyle esir edilmişti.²¹⁸ Daha sonra Moğolların eline geçmiş ve Moğol Hakanı Ögeday'ın yanına gönderilmişti. Uzun zaman hakanın yanında kalan Thamta serbest bırakılmış ve hakan tarafından Ahlat ve civarının sahibi olduğuna dair kendisine emirname verilmiştir.²¹⁹ Böylece Van Gölü Havzası Moğollara bağlı olmak koşuluyla Thamta tarafından idare edilmeye başlanmıştır.²²⁰ Ebu'l Fida'ya göre 1243'te Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev'in Moğollar karşısında aldığı yenilgi üzerine Ahlat ve çevresinin yönetimi Thamta'ya verilmiştir.²²¹

Bu dönemde bölgenin sosyo-ekonomik durumunu olumsuz etkileyen bir takım olayların meydana geldiği bilinmektedir. 1247'de Ahlat merkezli olmak üzere meydana gelen deprem bölgede çok sayıda insanın ölümüne ve şehrin viraneye dönmesine sebep olmuştur.²²² Yine Ermeni müverrih Vardan, muhtemelen Thamta'nın yönettiği 1252'li yıllarda, önce İran'da başlayıp yayılan çekirge, bölgede büyük tahribatlara sebep olduğundan bahsetmektedir.²²³ Bu Gürcü asıllı Eyyubi melikesinin Ahlat ve çevresini ne zamana kadar idare ettiği kesin olarak bilinmese de 1256'larda Moğollar tarafından Ermenistan hakemi olarak görevlendirilmiş Gülkan isminde bir şahsın bulunduğu, memleketi kötü idare ettiği ve aynı yıl öldüğü belirtilmektedir. Bunun üzerine yerine oğlu Mighan'ın atandığı görülmektedir.²²⁴ Diğer taraftan 1259 yılında Hülegü'nün Suriye seferine giderken bölgeyi işgal edip tam bir hâkimiyet sağladığı belirtilmektedir.²²⁵

²¹⁶ Melike Tamta ve bölgedeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz., Ahmet Demir, "*Melike Tamta Döneminde Ahlat Eyyubileri*", **II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu** (25-27 Eylül Ahlat-Bitlis), İstanbul 2014, s.268-275.

²¹⁷ Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)*", s.228; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.45; R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.299; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.457vd.

²¹⁸ Bu Gürcü prensesinin Celaleddin Harzemşah'ın Gürcistan seferi sonrasında barışın tesisi için babası tarafından Celaleddin'e verildiği hakkında bkz., Anonim Selçukname, s.34.

²¹⁹ J. Curtin, The Mongols A History, s.179.

²²⁰ Bununla da yetinmeyen Tatarlar (Moğollar) Amid (Diyarbakır), Edes (Urfa), Nizip'e kadar olan yerlere hücum etmişlerdir. Ancak yaz sıcaklarının da etkisiyle çok kayıplar vermişlerdir. Daha sonra kışlakları Muğan'a geri dönmüşlerdir. Bkz., Kiragos, s.70vd.

²²¹ V. Minorsky, Studies in Caucasian History, s.156.

²²² Şerefname, s.405.

²²³ Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.229.

²²⁴ Bkz., B. Spuler, İran Moğolları, s.385.

²²⁵ Nermin Tabak, **Ahlat Türk Mimarisi**, İstanbul 1972, s.9.

B. HÜLEGÜ'NÜN İRAN VE ANADOLU'DA HÂKİMİYETİNİ TESİSİ

Çingiz Han'ın dört oğlundan²²⁶ en küçüğü Tuluy'un oğlu olan Hülegü'nün²²⁷ İran'a gönderilmesinden evvel Moğollar Batı İran ve Kafkasya'da büyük ölçüde hâkimiyetlerini kurmuştu. Ermeni ve Gürcüler daha Moğolların Kafkasya'ya geldiği ilk dönemden itibaren direniş göstermiş olmalarına rağmen fazla dayanamayarak vergiye bağlanmışlardır. Köseadağ Savaşı'ndan hemen sonra ise Ortadoğu'nun en güçlü devleti olan Türkiye Selçuklularını da vasal bir statüyle kontrol eder hale getirmişlerdi. Ancak Mengü Han'ın tahta çıktığı dönemlerde sözü edilen bölgede (Ortadoğu) tam bir hâkimiyet henüz tesis edilememişti. Moğolların nüfuz edemediği başlıca güçlerin başında Abbasi Halifeliği geliyordu. Irak ve çevresinde etkili olmakla birlikte Sünni İslam dünyasında hala manevi gücünü muhafaza etmekteydi. İsmaililer ise Moğollara boyun eğmişlerse de Selçuklulardan itibaren gizli faaliyetleri sebebiyle her zaman bir tehdit unsuru olmaya devam ediyordu.²²⁸ Diğer taraftan Mısır'da Eyyubi hanedanlığının varlığına son vererek iktidara gelen Memlûklar devleti. Şüphesiz ki bu devlet Moğolların Önasya'ya hâkim olmak için önündeki en büyük engeli teşkil ediyordu.²²⁹

a. Hülegü'nün İran'a Gelişi

Hülegü İran'a gelirken emri altına verilen ordu Kağan'ın ordusunun küçük bir numunesi görünümündeydi. Mengü Kağan kardeşi Hülegü'yü İran'a gönderirken bütün Moğol ordusunun % 20 sinin verilmesini emretmişti.²³⁰ Bu da 280 bin gibi büyük bir rakama tekabül etmekteydi. Her bir asker ailesiyle geldiğine göre ortalama bir hesapla Hülegü'nün yanında bir ile bir buçuk milyon civarında büyük bir insan nüfusu

²²⁶ Cengiz Han'ın oğulları ve İmparatorluk topraklarının bunlar arasında taksimatı hakkında bilgi için bkz., Cüveyni I, s.95vd; Tarih-i Vassaf I, s.27; Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, (nşr., Osman Karatay), İstanbul 2006, s.59vd; Hamdullah Kazvini Müstevfi, **Tarih-i Güzide**, (Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944, s.583-587.

²²⁷ Hülegü Han'ın annesi, Kereyit kabilelerinin padişahı olan Unk Han'ın kardeşi Cagembu'nun kızı olan Surkaktani Begi'dir. Cengiz Han ile Unk Han arasındaki dostluk akrabalığı da beraberinde getirecektir. Unk Han'ın kardeşi kızlarından ikisini kendi oğullarına almıştır. Begtutmuş'u büyük oğlu Cuci'ye, Surkaktani'yi de küçük oğlu Tuluy'a alacaktır. Ayrıca diğer bir kızını da Cengiz Han kendisine isteyecektir. Hülegü'nün soyu, oğulları ve kızları hakkında detaylı bilgi için bkz., Reşidüddin Fazlullah, **Camiü't- Tevarih** (İlhanlılar kısmı), (nşr., İsmail Aka vd), Ankara 2013, s.3-12.

²²⁸ B. Spuler, İran Moğolları, s.59; A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I, s.51.

²²⁹ A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I, s.52.

²³⁰ Ebu'l Farac Tarihi II, s.556; Muhtasari'd – Düvel, s.25vd.

mevcuttu.²³¹ Teşkil edilen orduda Çingiz Han devrindeki kumandanların oğulları ile hanedanın diğer üyelerini temsilen şehzadeler de vardı.²³² Moğolca konuşan toplulukların hemen hepsinden beğler bulunmakla birlikte bunlar içerisinde özellikle *Suldus* ve *Celayirli*²³³ oymaklarına mensup olanlar ağır basıyordu.²³⁴ Bu oymaklara mensup beyler Hülegü döneminden devletin yıkılışına kadar sivil ve askeri bürokraside önemli roller üstleneceklerdir. Hülegü'nün ordusunda kalabalık bir *Uyrat* grubu vardı ki bunlar özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yerleşmiş ve bölgenin etnik ve sosyal yapısı üzerinde etkili oldukları gibi siyasi meselelerde de ön plana çıktıkları görülmektedir. Bunların dışında *Tatarlar*, *Kireyitler*, *Naymanlar* gibi topluluklar da mevcuttu.²³⁵

b. İlhanlı Devleti'nin Tesisi

Moğol hâkimiyetini tanımış olan siyasi teşekküller Azerbaycan'da kışlayan askeri valilerin kontrolü altındaydılar. Fakat Çingiz Han'ın ölümünden (1227) sonra payitaht Karakurum'da meydana gelen iç çekişmeler, idareci kadroların sürekli değiştirilmesi, merkez Karakurum'un Ortadoğu'ya uzaklığı sebeplerinden dolayı bu bölgede bir türlü nizam kurulamamıştı. Diğer taraftan Batu Han'ın da bölgedeki olaylara müdahil olması,²³⁶ Merkezi sistemi kurma niyetinde olan Mengü Han'ın rahatsız olduğu durumlardandı. Ortadoğu'nun bu askeri valiler tarafından yönetilemeyeceğini gördüğü için kardeşi Kubilay'a Çin ülkesinin idaresini verdiği gibi diğer kardeşi Hülegü'ye de

²³¹ Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.251; Abdulkadir Yuvalı, "*Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar*", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı: 38, İstanbul Ekim 1985, s.100.

²³² Hülegü'nün ordusu batıya gönderilirken her şey düşünülmüştü. Kale kuşatmalarında kullanılacak silahlardan, bunları kullanacak birlikler, ordunun ihtiyacı olan otlaklar, nehirler üzerindeki köprüler ve askerin iaşesinin nasıl tedarik edileceği vs. Bkz., Camiü't- Tevarih, s.13vd; Cüveyni III, s.488vd.

²³³ Celayirliler, Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıktığı ilk zamanlardan itibaren onunla birlikte hareket etmişler ve kalabalık bir orduyla Cengiz Han'ın seferlerine katılmışlardır. Bkz., Moğolların Gizli Tarihi, s.66, 84, 87, 138. Celayirler hakkında geniş bilgi için bkz., M. Halil Yinanç, "*Celayir*", **İA III**, s.64vd; Muzaffer Ürekli, "*Celayirliler*", **DİA VII**, s.264vd.

²³⁴ F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.11.

²³⁵ Hülegü'nün mahiyetinde bulunan bu kabileler hakkında bilgi için bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.11vd.

²³⁶ Türkiye Selçuklu Devleti Köseadağ Savaşı'ndan sonra Batu Han'a elçi göndererek bağlılıklarını bildirmişlerdi. Şemseddin Isfahani başkanlığındaki bu heyet, değerli hediyelerle Batu Han'ın huzuruna varıp yapılan anlaşmayı tasdik ettirmişlerdi. Bkz., İbn Bibi, 512vd; İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal*, s.76. Dolayısıyla Batu Han Selçuklu sultanlarının değiştirilmesinde de doğrudan müdahil olabiliyordu. Nitekim Aksaraylı Batu Han için "Padişah-ı Ruy-i Zemin" ifadesini kullanmata bir sakınca görmüyordu. Abdulkadir Yuvalı, "*İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli*", **XI. Türk Tarih Kongresi II**, (5-9 Eylül 1990), Ankara 1994, s.583.

İran'ın²³⁷ idaresi görevini vermişti.²³⁸ Çünkü Çurmağun, Baycu ve Elçigidey Noyanlar önemli işler yapmış olmalarına rağmen bir türlü istenen düzeni sağlayamamışlardı.²³⁹ Özellikle Çurmağun ve Baycu Batı İran ile Kafkaslar'da önemli başarılar elde edip sözü edilen bölgeleri hâkimiyetleri altına almışlar ve Köseadağ Savaşı'nda Türkiye Selçuklularını da vergiye bağlamışlarsa da bu başarılarının devamını getirememişlerdi. Bu arada Kit Boğa Noyan ise öncü birliklerin başında batıya gönderildi.²⁴⁰ Anadolu ve Gürcistan'a kadar olan yollar üzerindeki ordunun ihtiyacı olan yük ve et hayvanlarının hazırlanması elçiler vasıtasıyla duyuruldu.²⁴¹

1256 yılında toplanan kurultayda kağan seçilen Mengü bir bakıma kendisinin de saltanat naibi ve İlhan ünvanı²⁴² ile kardeşi Hülegü'yü büyük hanın bir temsilcisi eşliğinde İran'a gönderecektir.²⁴³ Dolayısıyla Hülegü'nün 1256'da İran'a gönderilmesiyle aslında Moğol İmparatorluğu'nun Ortadoğu'daki Tebriz merkezli şubesi olan İlhanlılar Devleti de teşekkül etmiş sayılabilir.²⁴⁴ Yukarıda bahsedildiği üzere Hülegü'nün başlıca vazifesi İsmaililer (Bâtıniler)'i ortadan kaldırmak²⁴⁵, yolların güvenliğini bozan ve ticareti sekteye uğratan Lur ve Kürtleri yola getirmek, Abbasi halifeliğine hâkimiyetini kabul ettirmektir.²⁴⁶ Hülegü kendisine verilen görevleri bitirdiğinde tekrar merkeze dönecekti.²⁴⁷ Buna rağmen Hülegü'nün geri dönmeyerek

²³⁷ Reşidüddin İran'a ilaveten Şam, Mısır, Rum ve Ermen bölgelerinin de Hülegü'ye verildiğini kaydetmektedir. Bkz., Reşidüddin, *Camiü't- Tevarih*, s.13; H. Oktay, *Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar (Vartan Vakayinamesinden)*, s.173.

²³⁸ Cüveyni III, s.487; Muhtasari'd – Düvel, s.25.

²³⁹ Hülegü'nün İran'a gönderilme sebepleri hakkında bilgi için bkz., *Camiü't- Tevarih*, s.13.

²⁴⁰ Cüveyni III, s.489; *Camiü't- Tevarih*, s.18.

²⁴¹ Cüveyni III, s.489; *Tarih-i Vassaf I*, s.323.

²⁴² O.Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.497. "*İlhan*" kelimesi hakkında geniş bilgi için bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, s.179-184.

²⁴³ Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.239. Hülegü'nün yanında gönderilen şehzade Tuluy Han'ın oğlu Subutay-Oğul'dur. Bkz., Reşidüddin, s.15; Cüveyni III, s.487; Ebu'l Farac *Tarihi II*, s.556. Bu şehzade daha İran'a varamadan Kan-i Gul (Gül Madeni) adı verilen otlakta hayatını kaybetmiştir. Cüveyni III, s.490.

²⁴⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi II*, s.441; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.201; Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s.105.

²⁴⁵ *Tarih-i Güzide (Farsça trc.)*, s.589; *Tarih-i Güzide (İng. trc.)*, s.142.

²⁴⁶ Bkz., Mir Muhammed b. Seyyid Burhanu'd-din H'adşah Mirhand (Mirhond), **Ravzatu's-Safa V**, Tahran 1947, s.228vd; *Camiü't- Tevarih*, s.15; Gıyasu'd-din b. Hüsamü'd-din H'andemir (Hondmir), **Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III**, (nşr., Muhammed Debir Siyaki), Tahran 1353/1974, s. 94vd. Ayrıca bkz. Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.223; W. Barthold, "*Hulagu*", **İA VII**, s.581; Alessandro Bausani, **The Persians from the Earliest Days to The Twentieth Century**, London 1975, s.109; J. A. Boyle, "*Dynastic and Political History of the İlkhans*", s.340.

²⁴⁷ *Camiü't- Tevarih*, s.15.

batıdaki faaliyetlerini sürdürmesi onun bir devlet kurma niyetinin göstergesi olacaktır.²⁴⁸

c. Hülegü'nün Azerbaycan'da Birtakım İdari Düzenlemeleri

Hülegü'nün Azerbaycan'a gelişinden evvel Çurmağun Noyan ve onun rahatsızlanması üzerine de Baycu Noyan Mugan²⁴⁹ yöresini kendilerine kışlak olarak seçmişlerdi.²⁵⁰ Burası tahıl üretimi açısından zengin olduğu gibi bazı dokuma ürünlerinin de üretildiği ve çevreye ihraç edildiği bir bölge idi.²⁵¹ Diğer taraftan kalabalık Moğol birliklerini barındırabilecek özelliklere sahipti. İklimi sıcak ve havası nemli olan Mugan'ın verimli arazisi Moğol ordusunun ihtiyacı olan otlaklara sahipti.²⁵² Mengü Han'ın Baycu Noyan'a haber yollayarak Hülegü'nün ordusuna katılmasını söylemesine rağmen Hülegü, Mugan yöresinin mahiyetinde bulunan orduyu ancak besleyebileceğini düşünmüş olacak ki Baycu Noyan'ın Anadolu'ya doğru gitmesini istemiştir (1256).²⁵³ Aynı zamanda Hülegü Azerbaycan ile Arran yöresini kendisine merkez (kışlak) yaparak Cuci Oğullarının (Altınordu) bölge üzerindeki hak iddialarını da bertaraf etmiş oluyordu.²⁵⁴ Diğer taraftan hem kuzeyindeki hem de güneyindeki arazinin müdafaası için Kafkasya kalesi büyük önem arz etmekteydi.²⁵⁵ Bunun üzerine uzun zamandan beri burasını kendisine kışlak yapmış olan Baycu mecburen daha batıya

²⁴⁸ Aknerli Grigor, Hülegü'nün Bağdat'ı zaptettikten sonra Mengü Han'a bir elçi göndererek başarılarını anlattığını ancak merkeze geri dönmesi halinde buraların başsız kalacağını bildirdiğinden bahsetmektedir. Mengü Han ise elçilerle haber göndererek; kardeşi Hülegü'yü imparatorluğun batısını yönetmek üzere Han tayin ettiğini bildirmiştir. Bkz., Aknerli Grigor, s.55vd.

²⁴⁹ Mugan, Azerbaycan Ermenistan, Şirvan ve Hazar Denizi ile komşudur. Çukurda kaldığı için çevredeki büyük dağları bile görmek mümkün değildir. İklimi sıcak ve havası nemli özelliklere sahiptir. Sonbaharda otları o kadar zehirlidir ki büyük baş hayvanları dahi öldürebilmektedir. İlkbaharda zehir oranı daha da düşmektedir. Azerbaycan Atabeyleri zamanında geliri yüksek iken İlhanlılar zamanında gelirlerinde azalma gözlenecektir. Bkz., Nuzhet al-Qulub, s.91. Curmağun Noyan'ın Mugan Kışlağı'na yerleşmesi hakkında bkz., Enver Konukçu, "Moğol Sünit Boyundan Ötegdai'li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Hanı", s. 236vd.

²⁵⁰ Wilhem Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, (nşr., Ergin Ayan), İstanbul 2012, s.135; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.3; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.434; A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi, s.29; A. Yuvalı, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", s.99.

²⁵¹ Hududu'l-Âlem, s.101.

²⁵² Ebu'l- Fida, Takvimü'l-Büldan, s.320.

²⁵³ Cüveyni III, s.488; Camiü't-Tevarih, s.14; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.230. Ayrıca bkz. Hasan Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.173; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.251; F. Sümer "Anadolu'da Moğollar", s.24vd; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.441; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.497; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.155.

²⁵⁴ Tarih-i Vassaf I, s.27.

yani Anadolu'ya gelmek zorunda kalacaktır.²⁵⁶ Ancak Hülegü sonraki dönemlerde daha fazla kaynak sağladığı için Arran/Erran'ı²⁵⁷ kışlak olarak kullanmaya başlayacaktır.²⁵⁸ X. Asırda kaleme alınan ve müellifi bilinmeyen Hududu'l-Âlem adlı coğrafya eserinde Arran yöresi mamur ve nimeti bol bir yer olarak anlatılmaktadır. Ticaret kervanlarının da uğrak yeri olduğu anlaşılan Arran'ın pamuk, pamuk ürünleri, kırmızı boya, balık, bal ve bal mumu üretiminin yapıldığı bir bölge olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁹

Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus'tan kendisine yaylak ve kışlak olarak uygun bir yer talebinde bulunan Baycu, bir yandan da Anadolu'da ilerlemeye başlamıştır.²⁶⁰ II. İzzeddin Keykavus'un bu teklifi reddedip hazırlıklar yapması Baycu'nun Aksaray'a kadar olan yerleri tahrib etmesine neden olmuştur.²⁶¹ 1256'da Aksaray yakınlarında bulunan Sultan Hanı civarında yapılan savaşı Selçuklular kaybetmiş ve Sultan II. İzzeddin Keykavus ise payitaht Konya'yı terk etmiştir.²⁶² Baycu ise istediğini aldıktan sonra yaptığı icraatlar konusunda bilgi vermek maksadıyla tekrar Azerbaycan'a dönecektir.²⁶³ Hülegü tarafından sert bir şekilde uyarılan Baycu, Anadolu'ya tekrar gönderilecektir.²⁶⁴ Bu arada arkasına Türkmenleri alan II. İzzeddin

²⁵⁵ İlhanlılar, Kafkasya'yı ellerinde tutmakla 16. ve 18. Yüzyıllarda Safeviler Hanedanlığının bir bakıma yaptığını icra etmekteydi. Aynı şekilde 19. Asırda ise Rusya, bu dağlık araziye ele geçirmek için uğraş veriyordu. Bkz., B. Spuler İran Moğolları, s.70.

²⁵⁶ Kiragos, s.95; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.46; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.497.

²⁵⁷ Arran, Ortaçağ'da Doğu Kafkasya'da bir bölgenin adıdır. Kür ve ras nehirleri arasında kalan Arran'ın kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde İrminiye ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan vardır. Eski Yunan ve Romalılar devrinde Albania adı verilen bölge Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arran adını almıştır. Arran/Erran hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Abdülkerim Özaydın, "Arran", **DİA III**, s.394vd; Z. Velidi Togan, "Arran", **İA I**, s.596vd; Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s.250.

²⁵⁸ Muhtasari'd – Düvel, s.27; M. Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", s.251.

²⁵⁹ Bkz., Hududu'l-Âlem, s.101.

²⁶⁰ Ebu'l Farac Tarihi II, s.562.

²⁶¹ Aksarayı, s.31; Camiü't- Tevarih, s.28; Anonim Selçukname, s.46.

²⁶² el-Evamirü'l-Ala'iyye, s. 576vd; Selçukname, s.212vd; Aksarayı, s.32; Münecceimbaşı II, s.97; Muhtasari'd – Düvel, s.27; Anonim Selçukname, (Feridun Nafiz Uzluk), s.35. Ayrıca bkz. A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.46; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.25vd; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.29vd. Ayrıntılı bilgi için bkz., O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.497vd; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.155.

²⁶³ el-Evamirü'l-Ala'iyye, s. 579.

²⁶⁴ Hülegü, Baycu'ya: "Çurmağun öldü. Onun yerine geçen sen İran memleketlerinde hangi işi yaptın. Düşmanın hangi safını kırdın. Hangi isyankâra boyun eğdirdin. Sen bunları yapmak yerine Moğol ordusunu Halifenin haşmet ve azametiyle korkutuyorsun" dedi. Baycu ise: "Diz çökerek benim kusurum yok. Ben yapmam gerekeni yaptım. Rey kapısından Rum ve Şam ülkelerinin nihayetine kadar tek bayrak altında topladım. Ancak bir tek halkının çokluğundan dolayı Bağdat'ı alamadım..." diye kendini savunmuştur. Daha fazla bilgi için bkz., Camiü't- Tevarih, s.27vd; Mirhond V, s.234.

Keykavus ile Moğol yanlısı IV. Rükneddin Kılıçarslan arasındaki taht mücadeleleri Anadolu'yu daha da istikrarsız bir yola sürüklemekteydi. Bunun üzerine Mengü Han Hülegü aracılığıyla Anadolu'yu sözü geçen iki Selçuklu şehzadesi arasında taksim edecektir.²⁶⁵ Buna göre Konya İzzeddin'in, Kayseri ise Rükneddin'in payitahtı oldu.²⁶⁶

C. İLHANLI-MEMLÛKLU MÛNASEBETLERİNİN BAŞLAMASI

Sünni İslam dünyası ile İlhanlılar arasındaki mücadelelerin esasını İlhanlı-Memlûk çekişmeleri oluşturmaktaydı. 1260 Ayn Calut Savaşı arifesinde bir bakıma Sünni İslamın koruyuculuğunu üzerine almış görünse de²⁶⁷ aynı dönemde Ortadoğu'da kurulmuş olan bu iki siyasi teşekkülün karşı karşıya gelmesi şüpheşiz sadece dini temeller üzerine inşa edilemez. Ancak Hülegü'nün mahiyetiyle İran'a yöneldiği haberi üzerine Memlûklar ile Abbasi Halifesi birlikte hareket etme konusunda hemfikirdiler.²⁶⁸

a. Alamut ve Bağdat'ın Düşmesi

Hülegü Han bu şekilde ailesi ve ordusunun yerleşeceği uygun bir kışlağı tedarik ettikten sonra kendisine verilen görevleri yerine getirmek için harekete geçmiştir. İlk olarak İsmaililer (Bâtıniler) üzerine yürüyen Hülegü, kısa sürede sığındıkları kaleleri ele geçirerek taraftarlarını ortadan kaldırmayı başardı.²⁶⁹ Böylece uzun yıllardır pek çok devlet adamını öldüren, tehdit eden ve sindiren bu şebeke tarihe karışmış oldu.²⁷⁰ Ortadoğu açısından bir kurtuluş olan bu olay aynı zamanda Moğollar için de el-Cezire yolunun açılması anlamına geliyordu.²⁷¹ Nitekim 1258 yılında Hülegü ileri gelen noyan

²⁶⁵ Bkz., Münecimbaşı II, s.102vd; Ebu'l Farac Tarihi II, s.573; el-Evami'ül-Ala'iyye, s.584; Muhtasari'd – Düvel, s.25vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.64; F. Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s.33; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.156; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.478.

²⁶⁶ Anonim Selçukname, s.46.

²⁶⁷ Geniş bilgi için bkz., Preise Amitai, “Mongols and Mamluks: The Mamluk-İlkanid War (1260-1281)”, Cambridge University, Cambridge 1996, s. 202vd.

²⁶⁸ Kazım Yaşar Kopruman, “Memlukler”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VI, İstanbul 1993, s.446; Kemal Ramazan Haykıran, Moğollar Zamanında Yakındoğu, İstanbul 2016, s.67.

²⁶⁹ Aksarayi, s.37vd; Müverrih Vardan, “Türk Fütühatı Tarihi”, s.231; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar, s.174. Hülegü'nün Bâtınilerle yaptığı mücadeleler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Cüveyni III, s.495-512; Muhtasari'd – Düvel, s.28vd; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi III, s.255vd.

²⁷⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I, s.60-65; A. Bausani, The Persians, s.110.

²⁷¹ B. Spuler, İran Moğolları, s.61.

ve şehzadelerinin de bulunduğu bir orduyla Bağdat üzerine yürümüştür.²⁷² Bağdat şehrinin tahribi ve Abbasi halifesinin öldürülmesiyle sonuçlanan bu sefer²⁷³, Hülegü'nün bölgedeki nüfuzunu daha da artırmıştır.²⁷⁴ Nitekim Hülegü'nün Tebriz'e dönüşüyle birlikte aralarında Türkiye Selçuklu sultan kardeşlerinin de bulunduğu çevredeki emir ve sultanlardan oluşan bir grup huzura gelerek bağlılıklarını bildirmişlerdir.²⁷⁵

b. Hülegü'nün Bilâdü's-Şam (:Suriye) Seferi ve Ayn Calut Savaşı

Abbasi Halifeliği'nin bu şekilde ortadan kalkması ile Ön Asya'da Moğollar için tek rakip kalmıştı. Mısır Memlûkları Sultanlığı. Eyyubi yönetimine son vererek Mısır'da iktidara gelen Memlûklar İslam dünyasının yegâne ümidi konumundaydı. Bu bakımdan Moğollardan canı yanan hemen her kesimin sığınacağı kapı haline gelmişti. Aynı zamanda bu siyasi mülteciler, her iki tarafı birbirine karşı da kışkırtabiliyorlardı.²⁷⁶ Uzakdoğu'dan batıya uzanan ticaret yollarını büyük ölçüde kontrol eden Moğollar, Doğu Akdeniz'e de sahip olup bu hâkimiyetlerini pekiştirmek istemişlerdir.²⁷⁷ Bu bağlamda Anadolu ve İran üzerinde hâkimiyet tesis eden İlhanlılar'ın Doğu Akdeniz'de nüfuz elde edebilmeleri Memlûklular karşısındaki başarılarına bağlı idi.

İlhanlıların Suriye ve Mısır üzerine düzenleyecekleri tüm seferlerde orduların güzergâhı Doğu Anadolu ve Van Gölü Havzası olduğundan İlhanlılar açısından sözü

²⁷² Hülegü'nün Bağdat Seferi hakkında geniş bilgi için bkz., Cüveyni (Nasireddin b.Muhammed et-Tusi'nin Bağdat'ın Fethi Hakkında Yazdığı Zeyil), s.581vd; Camiü't- Tevarih, s.28vd; Aksarayı, s.38; Mirhond V, s.202vd; Hondmir III, s.95vd; Ebu'l Farac Tarihi II, s.568vd; Muhtasari'd – Düvel, s.32vd; İbni Tagrıberdi, s.28vd; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.100vd; B. Spuler, s.61vd; Jean -Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul 2001, s.329vd; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi III, s.256vd.

²⁷³ Geniş bilgi için bkz., Reşidüddin, Camiü't- Tevarih, s.36-49; İbni Tagrıberdi, s.28-31; Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.232; King Hetum, History of the Tatars, chapter 26; Minhac-ı Sirac El-Cüzcani, **Tabakat-ı Nasiri**, (nşr., Mustafa Uyar), İstanbul 2016, s.162vd.

²⁷⁴ Aksarayı, s.39vd; Kiragos, s.98vd; B. Spuler, s.65. Hülegü Bağdat'tan getirmiş olduğu çok sayıda değerli eşya ve hazine ile diğer fetihlerinde elde ettiği ganimetleri Selmas ile Urmiye Gölü kıyısında bulunan Tele adı verilen bir dağda oldukça sağlam bir bina inşa ettirerek burada muhafaza edilmesini emretmiştir. Altınların çoğunu eriterek "*baliş*" (Moğollarda bir para birimi) yaptırmış bir kısım değerli eşyayı da fetih ve zafer nişanesi olarak Mengü Kağan'a göndermiştir. Bkz., Reşidüddin, s.50; J. Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.336.

²⁷⁵ Bkz., el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.584; Selçukname, s.220; Aksarayı, s.345vd; Camiü't- Tevarih, s.51; el-Ömeri, s.387; Ebu'l Farac Tarihi II, s.573; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi III, s.259.

²⁷⁶ Bkz., Camiü't- Tevarih, s.254vd.

²⁷⁷ M. Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.183. İbni Tagrıberdi, s.85. Bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.66. Ayrıca bkz., Osman G. Özkuzugüdenli, **Gazan Han ve Reformları (1295-1304)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s.152.

²⁷⁷ Osaman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları (1295-1304), s.151.

edilen yöre büyük önem taşımaktaydı. Doğu Anadolu'nun İlhanlı Devleti'nin merkezine yakın olması Moğol ordularının kışlak ve yaylak olarak bu bölgeyi tercih etmelerinde etkili olmuştur. Burada bulunan askeri birliklerin başında da genellikle hükümdar sülalesinden şehzadeler görev yapıyorlardı.²⁷⁸ Bölge, İlhanlı ordularının sürekli geçiş alanı üzerinde olmasından dolayı da devamlı olarak tahribatlara uğramıştır. Aynı zamanda İlhanlı- Memlûklü mücadeleleri²⁷⁹ bölgenin siyasi, sosyo- ekonomik, etnik ve kültürel yönünü de büyük ölçüde şekillendirmiştir.²⁸⁰

Anadolu iki Selçuklu şehzadesi arasında taksim edilmesine²⁸¹ rağmen tahrip edilmeye devam edecektir. Köseadağ Savaşı'ndan sonra Van Gölü Havzası Moğol hâkimiyetine girmişti. Moğollar ise hâkimiyet anlayışlarının bir sonucu olarak yöreyi Gürcü Prenses Thamta'ya vermişlerdi.²⁸² Thamta'nın bölgeyi Moğollar adına idare ettiği bu dönemde (1246) bölgede meydana gelen şiddetli bir zelzele büyük tahribatlara sebep olmuştur. Bütün bunlara rağmen Hülegü'nün İran ve Azerbaycan'a gelişi ile Van Gölü Havzası Moğollar açısından daha da önem kazanmıştır.²⁸³ Hülegü Han güney seferleri için Kitboğa'yı öncü birliklerin başında Suriye ve Mısır'a göndermiş²⁸⁴ ve kendisi de Eylül 1259'da Azerbaycan'dan hareket etmişti.²⁸⁵ Hülegü kalabalık ordusuyla Aladağ yaylağından güneye doğru ilerleyerek Aşmot Cevz Nehri'ne yani Adilceviz suyunu ve Başir tepesine varmıştı ki onun bu hareketi Halep'te duyulunca büyük bir hazırlık yapılmaya başlanacaktır.²⁸⁶ Reşidüddin Hülegü'nün güzergahı takip ederek ordusuyla Ahlat'a geldiğini ve çevrede büyük bir katliama yaptığını belirterek,

²⁷⁸C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.341.

²⁷⁹ İlhanlı-Memluk mücadelelerinin seyri ve sonuçları açısından geniş bilgi için bkz., İsmail Yiğit, **Memlukler (1250-1517)**, İstanbul 2008, s.30-81; Reuven Amitai, *"The Resolution of the Mongol-Mamluk War"*, **Mongols, Turks and Others**, (Edit. Reuven Amitai and Michel Brain), Brill- Leiden-Boston 2005, s.359-390.

²⁸⁰ Muammer Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.112.

²⁸¹ Bu taksime göre II. İzzeddin Keykavus'a Aksaray'dan Rum saltanatının hududu olan denize kadar olan yerleri, Rükneddin Kılıçarslana da Kayseri'den Büyük Ermenistan'a kadar olan yerleri yönetmeleri için verdi. Böylece Anadolu biri Kayseri, diğeri Konya'da olmak üzere iki Sulttan tarafından idare edilmeye başlamış oldu.Bkz., Ebu'l Farac Tarihi II, s.573; el-Evamirü'l-Ala'iyeye, s.584; Muhtasari'd – Düvel, s.25vd; Münecimbaşu II, s.102vd; F. Sümer , *"Anadolu'da Moğollar"*, s.33; B. Spuler, İran Moğolları, s.64.

²⁸² Bkz Kiragos, s.70vd; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar (Sebastatsi Vakayinamesinden), s.45.

²⁸³ F. Sümer, *"Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar"*, s.458vd.

²⁸⁴ Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.589.

²⁸⁵ J. A. Boyle, *"Dynastic and Political History of the İlkhans"*, s.350.

²⁸⁶ İbni Tagrıberdi, s.34vd.

daha güneye inip Cezire'yi ve Urfa'yı aldığını, Meyyafarikin²⁸⁷ ile Amid'in fethi için de bazı komutanlarını görevlendirdiğini kaydetmektedir.²⁸⁸ Cüzcani ise Hülegü'nün Meyyafarikin'in muhasarasına bizzat katıldığını, kaleyi almaya muvaffak olamayınca da Muş Sahrası adı verilen otlığa çekildiğini belirtmektedir.²⁸⁹ Mengü Kağan'ın ölüm haberini Halep'te iken alan Hülegü, yine aynı güzergahı yani Ahlat üzerinden geri dönmüş ve buradan merkeze (Karakurum) yönelmiştir.²⁹⁰ Hülegü'nün ordunun büyük bir kısmıyla bölgeden ayrılışı Memlûklar açısından bir fırsata dönüştürüldü. Çünkü azami 10 000 kişiden oluşan Kitboğa komutasındaki Moğol ordusu, Memlûklu sultanı Kutuz'a karşı, Filistin'de Beysan ile Nablus arasında Ayn Calut adı verilen mevkiide başarısız olacaktır.²⁹¹ 1260 yılında meydana gelen Ayn Calut²⁹² Savaşı Ön Asya'nın kaderini belirlediği gibi Moğol hâkimiyetinin de bölgedeki sınırlarını ortaya çıkarması bakımından önemli olmuştur.²⁹³

²⁸⁷ Meyyafarikin'in kuşatması uzun sürdüğünden şehir halkı açlık sıkıntısı içerisine girmiştir. Bir süre sonra da şehri teslim etmek durumunda kalmışlardır. Bkz., Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.232vd; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar (Psikopos Stepanos Vekaynamesi'nden), s.234; B. Spuler, İran Moğolları, s.69; İsmail Yiğit, Memlukler (1250-1517), s.33.

²⁸⁸ Camiü't- Tevarih, s.53; El- Ömeri, s. 388, 392; Mirhond V, s.206vd, 208vd; Hondmir III, s.98vd; Kiragos, s.104vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.66; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar (Vartan Vakayinamesinden), s.176; J. A. Boyle, "*Dynastic and Political History of the İlkhans*", s.350.

²⁸⁹ el-Cüzcani, Tabakat-ı Nasiri, (nşr., Mustafa Uyar), s.170. Müverrih Vardan ise Hülegü'nün Taron kazası adı verilen yerdeki Mugan ovasına çekildiğini ve burada bir şehir kurmaya karar verdiğinden bahsetmektedir. Bkz., Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.233. Ebu'l-Fida Muş ovasının büyük bir alanı kapsadığını, çayır ve meralarının bol olduğunu belirtir. Bkz., Ebu'l-Fida, s.313vd.

²⁹⁰ Camiü't- Tevarih, s.55; Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.589; Tarih-i Güzide (İng. trc.), s.142; Tevarih-i Al-i Selçuk, s.768; J. A. Boyle, "*Dynastic and Political History of the İlkhans*", s.351; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi III, s.263; J. Paul Roux, Hülegü'nün Suriye seferinden dönüşünün yaz sıcaklarının başlaması ve kıtlık ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Bkz., J. Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.340vd.

²⁹¹ Camiü't- Tevarih, s.58; İbni Tagrıberdi, s.37; El- Ömeri, s.393vd; Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.590; Tarih-i Güzide (İng. trc.), s.142; Aknerli Grigor, s.63vd; Kiragos, s.107; Vardan Arewelts'i, s.92; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.103vd; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi III, s.264.

²⁹² Savaş hakkında geniş bilgi için bkz., İbni Tagrıberdi, 37; Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.234. Ayrıca bkz. B. Spuler, İran Moğolları, s.67vd; İsmail Yiğit, Memlukler (1250-1517), s.33. Charles J. Halperin, "*The Kipçak Connection: the İlkhans, the Memluks and Ayn Jalut*", **Bulletin of The School of Oriental and African Studies**, University of London, vol. 63, No.2 (2000), s.229-245. Ayn-ı Calut, Filistin'de Nablus ile Beysan arasında yer alan küçük bir mevki olup rivayete göre adını Hz. Davud tarafından bir savaş sırasında öldürülen Calut'tan almıştır. Daha geniş bilgi için bkz., Abdulkerim Özaydın, "*Aynıcalut Savaşı*", **DİA IV**, s.275vd; Kazım Yaşar Koprman, "*Mısır Memlukleri (1250-1517)*", **Türkler V**, Ankara 2002, s.99-126.

²⁹³ Savaş hakkında bilgi için bkz., Camiü't- Tevarih, s.55vd; İbni Tagrıberdi, s.35vd; J. Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.354vd; S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi III, s.263vd; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.396vd.

D. MOĞOL İTİBARININ DÜŞÜŞÜ

a. Suriye’de Memlûk Hâkimiyetinin Tesisi

Ayn Calut yenilgisi Moğolların batı yönündeki ilerleyişlerinin nihai durağını tayin edecektir. Bu yenilgiden sonra Moğolların Fırat nehrinin güneyine inemedikleri görülecektir ki zaten Moğolların batı sınırını da bu nehir belirlemiştir.²⁹⁴ Esasında bu sınır İran’da kurulmuş devletlerin batı sınırını da oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu yenilgi İlhanlıları da bir İran devleti olmaya zorlayacaktır.

İlhanlıların bu siyaset değişikliğinin diğer bir sebebi ise şüphesiz kuzeydeki Altınordu devletiyle olan rekabet olacaktır.²⁹⁵ Devletin merkezi Azerbaycan ve Erran olduğu için kuzeyde Kafkaslar’ın korunması İlhanlılar açısından hayati önem taşıyordu. Hülegü’nün gelişiyle birlikte Kafkasya artık İlhanlı devletinin hâkimiyetinde olacaktır. 1261 yılında başlayan Altınordu-İlhanlı mücadelesi çok uzun sürmesine rağmen kesin bir sonuç alınamadı.²⁹⁶ Diğer taraftan güneybatıda ise Akdeniz’le irtibatı sağlayabilmek için Mısır’ı ele geçirmek gerekiyordu. Tarih boyunca mümkün olmayan bu olay, İlhanlılar tarafından da gerçekleştirilemeyecektir.²⁹⁷ Zaten Hülegü de başka bir Mısır seferine teşebbüs etmemiştir. Bu zafer Memlûkları İslam dünyasında, Osmanlı Devleti’nin yükselişine kadar yaklaşık iki asır siyasi lider konumuna getirdiği gibi aynı zamanda Moğol-Haçlı ittifakına da darbe idirmiştir. Moğol ordularının almış olduğu bu yenilgi, Suriye’nin Memlûk devleti sınırları içerisinde kalacağını da göstermesi bakımından önemli olmuştur.²⁹⁸ Yukarıda sözü edilen Ayn Calut hezimetini Hülegü’nün dolayısıyla İlhanlıların batı siyaseti konusunda önemli bir kırılma meydana getirmiştir. İlhanlılar Gazan Han dönemine kadar halefleri de dâhil Memlûkler’e karşı bizzat sefere çıkmayacaklardır. Bu yenilgi üzerine Memlûklar Fırat’a kadar olan Suriye topraklarını ele geçireceklerdir. ²⁹⁹ Hülegü’nün Karakorum’a dönmesinden istifade eden Memlûk

²⁹⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi II, s.443; A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I, s.90; Kemal Ramazan Haykıran, **Moğollar Zamanında Yakındoğu**, İstanbul 2016, s.20.

²⁹⁵ W. Barthold, “Berke”, **İA, II**, s.554vd; A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I, s.91vd.

²⁹⁶ Kiragos, s.113vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.70 vd.

²⁹⁷ B. Spuler, İran Moğolları, s.69vd.

²⁹⁸ Geniş bilgi için bkz., S. Runcıman, Haçlı Seferleri Tarihi III, s.266vd; İsmail Yiğit, Memlukler (1250-1517), s.39.

²⁹⁹ F. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s.27; M. Fahreddin Kırzioğlu, Kars Tarihi II, s.443.

Sultanı Kutuz ise daha kuzeye ilerleyerek Suriye topraklarını ele geçirmiştir. Böylece Suriye ile Mısır coğrafyaları tekrar birleşme fırsatını elde etmişlerdir.³⁰⁰

Bundan sonra Hülegü'nün daha çok ülkesinde sivil idareyi kurmaya çalıştığını ve imar faaliyetlerinde bulunduğunu görmekteyiz.³⁰¹ Bütün bunlar bahsi geçen Kafkasya ile Akdeniz arasında geçişi mümkün kılan Van Gölü Havzası'nın İlhanlılar açısından önemini vurgulaması bakımından önemlidir.

b. Hülegü'nün Aladağ'a Gelişi ve Bölgedeki Faaliyetleri

Güneye doğru inen bu orduların güzergâhı üzerinde Aladağ yaylaları vardı. Bölgeye ilk defa gelen Hülegü bu yaylalara hayran kalmış ve buraya “*Lapta Sagut*”³⁰² adını vermiştir. ³⁰³ Bundan sonra Hülegü Han kışları genelde Mugan³⁰⁴ ya da Arran'da ³⁰⁵ geçirirken yazları da Aladağ'da ikamet edecektir. ³⁰⁶ 1264 yılında Hülegü'nün huzuruna çıkıp O'nunla konuşma fırsatını elde ettiği için sevinen Ermeni müverrih Vardan, hükümdarın her yıl 13 Temmuz-12 Ağustos tarihleri arasında tertip edilen yılbaşı bayramlarını Aladağ'da Kurultayı toplayarak geçirdiğini belirtmektedir.³⁰⁷ Temmuz ayının başında toplanan bu kurultay, bir ay sürecek olan bir bayram merasimi niteliğindedir. Devlet erkânı her gün farklı renkte elbiseler giyerlerdi. İlhanlı devletine bağlı sultanlar, krallar ve prensler getirmiş oldukları hediyeleri burada

³⁰⁰ Kazım Yaşar Koprıman, “*Mısır Memlukleri (1250-1517)*”, s.455.

³⁰¹ Reşidüddin. Camiü't- Tevarih, s.67vd, 71.

³⁰² “*Lapta*” doğru, mükemmel, düzgün ve gerçek anlamındadır. “*Sağut*” ise oturmak ve ikamet etmek anlamına gelen sağu kökündendir. Dolayısıyla “*Lapta Sagut*” doğru ikametgâh, mükemmel ikametgâh anlamına gelmektedir. Camiü't- Tevarih. , s.53.

³⁰³ Camiü't- Tevarih, s.53; F. Sümer, “*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*”, s.458vd.

³⁰⁴ Mugan hakkında bilgi için bkz., Guy Le Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)**, (nşr., Adnan Eskikurt vd.), İstanbul 2015, s.230vd. Zekeriya Kazvini Mugan ve çevresinin bir zamanlar Türkmenlerin yurdu olduğunu ancak Tatarların (Moğollar) buraları kendilerine kışlak yapmasıyla Türkmenlerin bölgeden göç ettiklerinden bahsetmektedir. Bkz., O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.524; Enver Konukçu, “*Moğol Sünit Boyundan Öteğdai'li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Hanı*”, s.236.

³⁰⁵ İbn Havkal'ın tasvirlerinden; Erran bölgesinin merkezi olan Berdea/Berza'nın iki fersah uzunlukta ve biraz daha az genişlikte bir şehir olduğunu, nezih, verimli, ziraati, meyvesi, ağaçları, nehirleri bol olan bir yer olarak anlaşılmaktadır. İkliminin ılımanlığı nedeniyle kestane, fındık, incir üretimi yapılmaktadır. İpek böceği de yetiştirilmektedir. Ayrıca Aras nehrinden çıkartılan pek çok balık türünün de çevreye ihraç edildiği, bölgede belirli günler pazarlar kurulduğu, hanlar, hamamlar, otellerin bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Havkal, s.262vd; Guy Le Strange, s.232vd.

³⁰⁶ Müverrih Vardan, “*Türk Fütühatı Tarihi*”, s.236vd; J. A. Boyle, “*Dynastic and Political History of the Ilkhans*”, s.350; J. Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, s.336; H. Oktay, *Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar (Vartan Vakayinamesinden)*, s.17.

³⁰⁷ Müverrih Vardan, “*Türk Fütühatı Tarihi*”, s.236; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi II*, s.444vd.

hükümdara sunarak bağlılıklarını ispat etmiş olurlardı.³⁰⁸ Bu kurultay sırasında Hülegü, bölgede büyük nüfuz ve itibarı olan Vardan'ı huzuruna davet ederek, onunla birebir sohbet etmiştir. Vardan'dan memleket meseleleri hakkında görüşlerini almıştır.³⁰⁹ Aynı şekilde Hülegü'nün ölümünden sonra da Müverrih Vardan'ın İlhanlı devleti nezdinde itibarının devam ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü Hülegü'nün eşi Dokuz Hatun, tahta geçecek şehzadenin seçimi konusunda O'nun görüşüne de başvurduğu gibi Abaka lehine olan tavrını da desteklemiştir.³¹⁰

Hülegü Han seferden dönerken Aladağlara uğramış ve bir müddet burada kalarak hem istirahat etmiş ve hem de siyasi askeri gelişmeleri buradan takip etmeyi münasip görmüştür. Çünkü Aladağlar, İran, Suriye Mısır ve Anadolu'yu kontrol edebilir bir jeopolitiğe sahipti. Hülegü burada bulunduğu sırada Kitboğa'nın Memlûklara yenildiği ve öldürüldüğü haberini almış ve hiddetinden yanında bulunan Melik Nasır, onun kardeşi Melik Tahir ve yanlarında bulunanların tamamının Nevşehir vadilerinde³¹¹ öldürülmesini emretmiştir.³¹² Hülegü'nün burada bulunduğu sırada Musul, Erbil ve Diyarbekir hâkimleri, kendilerine gönderilen haber üzerine Aladağ yaylağına gelerek bağlılıklarını bildirmişlerdir.³¹³

Aladağlar verimli yaylalarıyla da ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak tabii özellikleri üzerinde barındırıyordu.³¹⁴ Diğer taraftan Aladağ ve çevresi Moğolların ictimai yaşamında vazgeçemedikleri avlanma imkânlarına da sahipti. Çünkü Moğollar gıdalarının önemli bir kısmını avcılıkla tedarik ederlerdi.³¹⁵ Bu vesileyle bir yandan

³⁰⁸Müverrih Vardan, “*Türk Fütühatı Tarihi*”, s.237; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar (Vartan Vakayinamesinden), s.174.

³⁰⁹Müverrih Vardan, “*Türk Fütühatı Tarihi*”, s.237vd.

³¹⁰ Müverrih Vardan, “*Türk Fütühatı Tarihi*”, s.241vd; Hrand D. Andreasyan, “*Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları*”, **İÜEF Tarih Dergisi I/1-2**, İstanbul 1950, s.401vd; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar (Vartan Vakayinamesinden), s.182, 185.

³¹¹Şehr-i Nev, bazı askeri mücadelelerin yapıldığı, bazen hükümdarların askeri geçit töreni yaptıkları Aladağlar civarında bulunan bir mevki. İlhanlı ordusunun karargâhı olduğu gibi aynı zamanda Kara Koyunlular döneminde de bu önemini muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Bkz., Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.593; F. Sümer, Karakoyunlular, s.83.

³¹²Ebu'l Farac Tarihi II, s.576; Hülegü, Ayn Calut yenilgisinin haberini alınca Melik Nasır ve kardeşi Zahir/Tahir'i huzuruna çğırtıp; “*Sen bana Suriye ordusunun sana bağlı olduğunu söyleyip beni kandırdın ve Moğollar öldürüldü.*” dedi. Nasır ise şu cevabı verdi; “*Eğer ben Suriye’de olsaydım kimse senin askerine karşı kılıç çekmezdi. Tebriz’de bulunan bir kişi Suriye’ye nasıl hükmedebilir?*” Bunun üzerine Hülegü onun, kardeşinin ve beraberinde bulunan askerlerinin öldürülmesini emretti. El- Ömeri, s.396.

³¹³Bkz., Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed Kaşani, **Tarih-i Olcaytu**, (nşr., M. Hembli), Tahran 1348, s.113.

³¹⁴el- Mukaddesi, s.380vd; Neslihan Durak, “*İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi*”, s.244.

³¹⁵Wilhelm von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, (nşr., Ergin Ayan), İstanbul 2012, s.38.

ordunun et ihtiyacı sağlanır öte yandan sürek avlarıyla da savaşa hazırlık manevraları yapılmış olurdu.³¹⁶ Bundan sonra yaz aylarını genellikle burada geçiren Hülegü'nün kışlak olarak da Mugan yerine Arran/Erran'ı tercih ettiği gözlenmektedir.³¹⁷ Burası geniş ovalaların bulunduğu, bol miktarda tahıl, ipek, pamuk, zeytin gibi ürünlerin yetiştiği ve çok sayıda av hayvanının yaşadığı zengin bir coğrafyadır.³¹⁸ Bunun yanında Arran yöresinin Aladağ yaylağına daha yakın oluşu Hülegü'yü böyle bir karar almaya da sevk etmiş olabilir. Çünkü Hülegü yaz aylarını Taran ovası da denilen ve Arran'a oldukça yakın Aladağ yaylağında geçirmektedir.³¹⁹

Baycu'nun bütün askerleri ve bunların aileleriyle Anadolu'ya yerleşmesi, Hülegü döneminde diğer Moğol kuvvetlerinin de bunlara katılmaları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yerleşmiş Türkmen gruplarının göç etmesine sebep olmuştur.³²⁰ Bir kısım Türkmenler Anadolu'nun kıyı bölgelerine³²¹ ya da Bizans sınırına sığınırken diğer bölümü de Memlûk topraklarına göç etmişlerdir. Nitekim İbn Şeddad Anadolu'dan kırk bin evden daha fazla olan kalabalık bir Türkmen kitlesinin Memlûklara sığındığını ve bunların Sultan Baybars tarafından Gazze'den Antakya'ya kadar olan sahaya yerleştirildiğini belirtmektedir.³²² Bu Türkmenlerin belli bir kesimi Memlûklu ordusunun önemli bir gücünü oluşturduğu gibi Dulkadirli beyliği ile Ramazanoğulları beyliklerinin temellerini de atarak Orta Anadolu ile Çukurova bölgelerinin Türkleşmesi sürecine katkı sağlamışlardır.³²³

Hülegü daha bölgeye ayak bastığı anda Azerbaycan yani Mugan ve Arran otlaklarının ordusu için ne kadar önemli olduğunu kavramıştı. Mahiyetinde bulunan büyük orduyu ancak bu bölge barındırabilirdi. Bu yüzden hiç tereddüt etmeden Baycu

³¹⁶ Moğollarda av konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz., B. Y. Vladimirtsov, Moğolların İçtimai Teşkilatı, s.66vd; A. Yu. Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü, s.55vd.

³¹⁷ Tarih-i Vassaf I, s.27.

³¹⁸ Geniş bilgi için bkz., Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, s.31.

³¹⁹ Bkz., H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar, s.176.

³²⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz., M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.92.

³²¹ İbrahim Tellioglu, **Osmanlı Hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, Trabzon 2004, s.111vd; J. P. Fallmerayer, **Trabzon İmparatorluğunun Tarihi**, Ankara 2011, s.181vd; Murat Keçiç, **Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)**, Ankara 2013, s.93vd. Doğu Karadeniz bölgesine yaylalardan, geçitlerden ve Harşit vadisinden inen Oğuz Çepni boyu Samsun'a kadar olan sahanın Türkleşmesini sağlamışlar ve Canik bölgesine adını veren Hıristiyan Çan kavmi ise yok olmaya yüz tutmuştur. Gresun'a kadar gelen Türkmenler bölgede küçük beylikler dahi kurmuşlardır. Bkz., O. Turan, **Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul 2010, s.301.

³²² Bkz., İbn Şeddad, **Bay-bars Tarihi**, (trc., M. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1941, s.155; Refet Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, Ankara 1989, s.3; F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.27vd; F. Sümer, *Oğuzlar*, s.179vd.

Noyan'ı Anadolu'ya göndermişti.³²⁴ Altınordu ise Büyük Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olarak Azerbaycan toprakları üzerinde hak iddia ediyordu.³²⁵ Moğollara ilk yenilgiyi tattıran Memlûklar da kısa sürede işgal edilen yerleri ele geçirerek Moğolları Fırat'ın doğusuna atmayı başarmışlardı. Anadolu ise Köseadağ Savaşı'ndan sonra İlhanlı hâkimiyeti altına alınmışsa da tam bir düzen kurulamamıştı. İşte böyle bir durumda sözü edilen güçlere karşı stratejik davranmak ve stratejik önemi olan yerleri muhafaza etmek gerekiyordu. Azrbaycan ve Kafkasların İlhanlı kontrolünde olması Doğu Akdeniz yolunun hâkimiyeti anlamına gelmekteydi.³²⁶ Bu yüzden Hülegü Han kışlak olarak Mugan ya da Arran'ı, yazlık olarak da Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağları seçecektir. Çünkü burası İran, Kafkasya, Suriye ve Anadolu'ya hâkim bir coğrafya idi. İlhanlılar çok önemli siyasi ve askeri kararları dahi burada almışlardır.³²⁷

E. HÜLEGÜ'NÜN VAN GÖLÜ HAVZASI'NDAKİ FAALİYETLERİ

a. İskan Faaliyetleri

Ayn Calut yenilgisinden sonra İlhanlıların batı yönünde ilerlemeleri son bulduğu gibi Anadolu üzerindeki nüfuzlarını da sarsıntıya uğrattı. Neticede Anadolu üzerindeki baskılarını daha da artırma ihtiyacı hisseden Moğollar, askeri birliklerini artık kalıcı olarak sevk etmeye başladılar. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Orta Anadolu'ya beş tümenin üzerinde asker yerleştirdiler. İçerisinde

³²³ F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.45.

³²⁴ Kiragos, s.95.

³²⁵ Cengiz Han daha hayattayken ülkeyi oğulları arasında paylaşmış olmasına rağmen sınırları kesin çizilmemişti. Bu yüzden Altınordu ile İlhanlı devleti arasında Azerbaycan ile Gürcistan topraklarına sahip olmak için sürekli bir mücadele yaşanmıştır. Azerbaycan ve Gürcistan'ın coğrafi konumu, zenginlikleri ve iklim şartları Cuciogulları ile İlhanlıların vazgeçemeyeceği özelliklere sahipti. Diğer taraftan Berke Han'ın ordusu Hülegü'nün seferlerine katılmıştı. Fakat Hülegü Cengiz yasına hiçe sayarak ele geçirdiği yerlerin hepsini kendi hakkı olduğunu savunmuştur. Halbu ki Cengiz yasına göre ele geçirilen topraklar beşe bölünmeli ve bir kısmı da Batu'nun ulusuna verilmeliydi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., İlyas Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, İstanbul 2003, s.31vd. Ayrıca bu konuda bkz., A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s.53.

³²⁶ Manana Gabashvili, "İlhanlı Devleti'nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletler", (nşr., Mahmut Yavaşı), **Türkler VIII**, s.386.

³²⁷ Bkz., Aksarayı, 107, 135; Camiü't- Tevarih, s.68, 53; Mirhond V, s.268; Kiragos, s.104vd; İbni Tagrıberdi, s.34vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.66; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.57.

çoğunlukla Türk birliklerin bulunduğu bu tümenler, aileleriyle ve hayvan sürüleriyle kendilerine ikta olarak verilmiş olan bölgelere yerleşiyorlardı.³²⁸

Bu kabileler haziran ya da temmuz başından ekim ya da kasım aylarına kadar sürüleriyle burada kalırdı. Bu dönemlerde (1270'lerin başı) bölgeden geçen Marco Polo, bölgenin en büyük şehirleri arasında Erciş'i göstererek Tatar ordularının tamamının burada kaldığını belirtmektedir. Çünkü burası yazın güzel otlaklara sahiptir, Tatarlar büyük hayvan sürüleriyle yaz boyunca burada kalırlar, kışı çok soğuk olduğundan, aşırı kar yağdığından hayvanların yaşama sansı kalmaz bu yüzden daha sıcak olan yerlere göç ederler, der.³²⁹ Marco Polo Aladağlardan bahsederken de karla kaplı olduklarını, yazın eriyen karın yamaçlarda bol otlakları oluşturduğunu ve çevreden büyük koyun sürülerinin burada beslendiğini söylemektedir.³³⁰ Nitekim XIV. yüzyılda Hoşap kalesinden bahseden Ebu'l-Fida çevrede mera ve çayırların geniş yer kapladığını ifade ederken bölgenin Tatar kabilelerine konaklık vazifesi gördüğünü de belirtmektedir.³³¹ XV. yüzyılda bölgeyi gören Clavijo da aynı özelliklere dikkat çekmektedir ki bu Aladağların daha sonraları da önemini koruduğunu göstermektedir.³³²

Aladağlar sadece İlhanlı hükümdar ve ailelerinin değil aynı zamanda çok sayıda Türk ve Moğol kabilelerinin de yaz aylarını geçirdikleri bir yaylağıdır. Göçebe hayat süren ve daha ziyade hayvancılığa dayalı bir iktisadi hayata sahip Türkmen boyları için bu yörenin yaylaları son derece önemli idi.³³³ Doğu Anadolu dağlarının bu özelliği birçok Türk destanlarına da konu olmuştur. Örneğin Oğuz Han'ın da bir zamanlar Alatağ ve Ağdiböri (Ağrı) dağlarında yayladığı destanda anlatılmaktadır.³³⁴ Hülegü Han döneminden itibaren ve daha öncesinde Türkistan'dan gelen pek çok Türk ve Moğol boylarının Ahlat ve çevresine yerleştirildiği bilinmektedir.³³⁵ Nitekim Akkoyunlu ile

³²⁸Bkz., M. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, İstanbul 2015, s.85vd; M. Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.200vd.

³²⁹Bkz., Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s.77vd. Evliya Çelebi, XVII. Asırda Van Gölü'nün kuzeyindeki dağların bölgedeki konar-göçer Türkmen aşiretlerinin sürüleriyle sürekli yayladıkları alanlar olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz., Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I/4, s.207.

³³⁰Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s.77vd; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s.257; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.48.

³³¹Bkz., Ebu'l-Fida, s.324.

³³²Bkz., Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, s.90.

³³³Geniş bilgi için bkz., Z. Velidi Togan, *"Azerbaycan"*, s.103.

³³⁴Geniş bilgi için bkz., Z. Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, s.30vd.

³³⁵Bkz., M. Halil Yınanç, *"Ermeniyeye"*, **İA IV**, s.322; Z. Velidi Togan, *"Azerbaycan"*, **İA II**, s.103. Ayrıca bkz. Neslihan Durak, *"İlhanlılar Döneminde Tebriz-Trabzon Hattında Ahlat'ın Yeri ve Önemi"*, **II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu** (25-27 Eylül 2013 Ahlat Bitlis),

Kara Koyunlu Türkmenlerinin esas kütleleri İlhanlılar zamanında bölgeye gelmişlerdir.³³⁶ Bunlardan Kara Koyunlular, Türkistan'ın Gazgirt bölgesinden³³⁷ Azerbaycan'a, oradan da Bitlis ve havalisine göç ederek Van Gölü Havzası'nda önemli rol oynayan Türkmen gruplarından birini teşkil edeceklerdir.³³⁸

b. İmar Faaliyetleri

Ayn Calut'tan hemen sonra yani 1261'de Hülegü ülkenin pek çok yerinde imar faaliyetleri başlattı. Albani'de ve Ermenistan'da pek çok şehri tamir ettirdi.³³⁹ Hoy şehrinde tapınaklar yaptırdı. Bu bağlamda yukarıda gözetilen hedefler doğrultusunda yaz aylarında ikamet edeceği Aladağ'da bir saray yaptırmaya karar verdi.³⁴⁰ Yapılan kazı çalışmalarında Hülegü'nün ordunun kışladığı yerlere yakın olan Aladağ, Hoy, Tebriz ve Maraga gibi şehirlerde saraylar yaptırdığı ortaya çıkarılmıştır.³⁴¹ Arzusuna göre binalar inşa ettiren Hülegü burada bir şehir kurmayı dahi düşünmüştü. Ermeni Kiragos'a göre içerisinde pek çok insanı barındırabilecek büyüklükte olacaktı. Fakat sarayın ve evlerin inşası için gerekli olan malzeme angarya usulüyle hâkimiyeti altındaki milletler tarafından uzak mesafelerden getirtilmişti. Bu iş için çok sayıda insan ve hayvan kullanılmıştı. Yüz çift öküzün yerinden oynatamayacağı kadar büyüklükte

İstanbul 2014, s.280; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.310. Ahlat ve çevresinde yerleşmiş Türk boyları hakkında bkz., Salim Cönce, "Ahlat ve Çevresinde Yurt Tutmuş ya da Yerleşmiş Türk Boyları", **II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu**, (25-27 Eylül 2013), İstanbul 2014, s.244vd.

³³⁶Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.253; M. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, İstanbul 2015, s.92; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 2011, s.180.

³³⁷Sözü edilen yer Oğuzlar'ın en eski yurdu olup Karaçuk dağlarının bir bölümünü ihtiva etmektedir. Bkz. **Tezkire-i Devletşah III**, (nşr., Necati Lugal), İstanbul 1977, s.457. Ayrıca bkz. Abdulhaluk Çay vd., Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.28; F. Sümer, Kara Koyunlular, s.36; F. Sümer, **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I**, İstanbul 1999, s.179vd.

³³⁸Tezkire-i Devletşah, III, s.457. Kara Koyunluların Anadolu'ya gelişleri hakkında pek çok rivayet anlatılsa da bunlar içinde *Tarih-i Türkmaniye*'nin verdiği bilgi kuvvetle muhtemel görülmektedir. Buna göre, otuz bin çadırdan müteşekkil olan Kara Koyunlular, Cengiz Han'ın hücumu üzerine Türe Beg adındaki reislerinin idaresi altında Türkistan'dan Maverünnehr'e ve oradan da İran yoluyla Doğu Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bkz., Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, s.363; Fahrettin M. Kırzioğlu, Dede Korkut Oğuznameleri, s.44; F. Sümer, Kara Koyunlular, s.35vd.

³³⁹Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.233.

³⁴⁰Camiü't-Tevarih, s.71; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.233; Vardan Arewelts'i, s.92; W. Barthold, "Hulagu", s.582.

³⁴¹Bkz., Dietrich Huff, "The İlkhaniid Palace at Takht-ı Sulaymen Results: Excavation" **İslamic History and Civilization (Beyond The Legacy of Genghis Khan)** Volume 64, (Edit. Wadad Kadı vd.), Leiden-Boston 2006, s.95. Aynı zamanda Argun Han'ın da yaz aylarını geçirdiği saray kalıntıları Taht-ı Süleyman civarında tespit edilmektedir. Bkz., J. A. Boyle, "The İl-Khansof Persia and The Princes of Europe", **XVI. Milletlerarası Alteisitik Kongresi** (Ankara 21-26.x.1973), Ankara 1979, s.70.

ağaç kütüklerinin taşınması gerekiyordu.³⁴² Yolların bozuk olması ise taşıma işini ayrıca zorlaştırmaktaydı. Bu yüzden insanlar çok meşakatlere katlanmak zorunda kalmışlardı. Hülegü bu kurduğu şehirde ayrıca büyük ibadethaneler de inşa ettirmişti. Taş, tahta ve boya işlerini yapacak ustaları dahi dışarıdan getirtmişti.³⁴³

Aknerli Grigor Darn Ovası (Aladağ)'nın³⁴⁴ çok eski tarihlerden itibaren Büyük Ermeni krallarının (Arşakuniler) yazlık yeri olduğunu ve Hülegü Han'ın da burada bir saray yaptırdığından söz etmektedir.³⁴⁵ Diğer bir Ermeni müellifi Vartan ise bu iş için gerekli malzemenin dışarıdan getirildiğini ve çok sayıda insanın uzunca bir süre çalıştırıldığından bölge halkının çok ızdıraplar çektiğini ifade ederek Kiragos'un söylediklerini teyid etmektedir.³⁴⁶ XV. asrın başlarında bölgeden geçen İspanyol elçi Clavijo, bir takım harabelerden, iri taşlardan yapılmış bina temellerinden bahsetmektedir³⁴⁷ ki bu Hülegü ve daha sonra gelen İlhanlı hükümdarları tarafından kurulmuş olan saray ve şehrin kalıntıları olsa gerektir. Bunlardan Sultan Yaylağı olarak bilinen Ağrı Dağı eteklerinde İlhanlılar zamanından kalma bir tane vardır. Bunlara "korugan" adı verilmektedir.³⁴⁸ Bu korugan Hülegü zamanında inşa edilmiş, Abaka ve Argun dönemlerinde de kullanılmıştır.³⁴⁹

Aladağ yaylağının Mugan ve daha sonra tercih edilecek olan Arran kışlağına yakın oluşu da büyük bir avantaj yaratıyordu. Çünkü suyu, merası ve otu bol olan Mugan, Moğol ordusunun yılın çoğunu burada geçirmesine sebep oluyordu. Ayrıca bölgenin Hazar denizine yakınlığı iklimini yumuşatarak önemli bir kışlak alanı haline

³⁴² Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.233vd; Ayrıca bkz., Vardan Arewelts'i, s.92.

³⁴³ Bu mabetlerdeki rahiplerin saçları traşlı üzerlerinde de sarı mantoları vardı. Bütün eşyaya taparlardı. Hülegü ise bunlara büyük itibar göstermekteydi. Bkz., Kiragos, s.113vd

³⁴⁴ Aladağ'dan Çapakçur'a kadar uzanan Murat boyları ile Van gölünün kuzey ve batı çevresine "Daru-Baran" veya "Turu-Beran" adı verilmekteydi. Bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, **Dede Korkut Oğuznameleri I**, İstanbul 1952, s.33; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi I, s.466. Ayrıca bkz., Rene Grousset, Ermenilerin Tarihi, s.28. Dorn veya Darin adıyla bilinen bölge daha sonra Aladağ olarak ifade edilmeye başlanacaktır ki burası Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bkz., Aknerli Grigor, **Okçu Milleti Tarihi**, (nşr., Hrnt D. Andreasyan), İstanbul 2012, s.58.

³⁴⁵ Aknerli Grigor, s.58; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi II, s.445vd.

³⁴⁶ H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar, s.176.

³⁴⁷ Ruy Gonzales de Clavijo, **Anadolu, Orta Asya ve Timur**, (nşr., Ö. Rıza Doğrul), İstanbul 1993, s.90.

³⁴⁸ Kurgan kelimesi yaşayan Türk lehçelerinde ve yazı dilinde, Orhun Yazıtlarından itibaren kale, istihkâm ve mezar anlamında kullanılmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz., W. Barthold, "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair", **Bulleten**, 43, Ankara 1947. Aynı makale için bkz., Abdulkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler I**, Ankara 1998, s.365vd. Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz., Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VII**, Ankara 2000, s.161-164.

³⁴⁹ Enver Konukçu, "Korugan: Eski Türklerin Yaylağı", **Türk Kültüründe Ağrı**, (ed. Oktay Belli), İstanbul 2009, s.208; K. Ramazan Haykıran, Moğollar Zamanında Yakınoğu, s.305.

gelmesini sağlamaktaydı.³⁵⁰ Bölgede inşaat için gerekli olan çam ağacı olmadığından uzak bölgelerden çam fidesi getirilerek buralara dikilmiştir. Alıncak ve Voyaç-Zor (Nahçıvan veya Doğu Arpaçay) gibi yerlerin beyi Orbellilerden Elikum oğlu Simbat Bey, Pasin bölgesinden yani Sarıkamış ve Soğanlı ormanlarından kereste tedarik etmekle görevlendirildi. Bu görevi başarıyla icra eden Orbelliler'den Simbat ise Hülegü tarafından ödüllendirilmiştir. Bölgede yaşayan halk bu sarayın yapımı sırasında uzun süre çalıştırılmıştır.³⁵¹

Hülegü Han'ın eşi ve aynı zamanda koyu bir Nasturi olan Dokuz Hatun Aladağ yaylasında bir kilise inşa ettirmiştir.³⁵² Ermeni müverrih Vardan, Dokuz Hatun'un Süryani Nesturi cemaatine mensup bir Hıristiyan olduğunu ve yanında bezden yapılmış bir çadır kilise taşıdığını da belirtmektedir. Bu bez çadır içerisine Hıristiyanları ibadete davet ederdi. Dua ve ayinler her gün papazlar ve diyakozlar tarafından icra edilildiğini söyleyen Vardan, burada okullar ve çocuklar için de gidip dinleyebilecekleri derslerin verildiğini, farklı dillerde papazların dersler verdiğini, istirahat ve sükûn içerisinde yaşamlarını sürdürdüklerini dile getirmektedir.³⁵³ Av alanları oldukça bol ve çok zengin bir otlak bölgesi olan Aladağlar bu zenginlikleri dönemin kayıtlarına da yansımıştır. Nitekim Kazvini Aladağ'ın yıllık gelirlerinin 6500 dinara yakın olduğunu kaydetmektedir.³⁵⁴ Diğer taraftan Ebu'l-Fida Ağrı dağı ve çevresinde suyun ve odunun bolluğundan bahsederek avlanma imkânlarının da olduğunu dile getirmektedir.³⁵⁵ Dede Korkut Oğuznameleri'nde "*Arkuri-Yatan Aladağ*" ismiyle ifade edilen Eski Oğuzların yaylağı olan Aladağ ve çevresi 1664'te meydana gelen bir zelzele sonucunda bu özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Öyleki eskiden av hayvanlarının bol olduğu, otlak ve ormanlarıyla meşhur iken çoraklaşmaya başlamıştır.³⁵⁶

³⁵⁰ Bkz., Ebu'l-Fida, Takvimü'l-Büldan, s.320.

³⁵¹ Stephanos Orbelian, **Histoire de la Siounie**, (nşr., Marie F. Brosset), Saint- Petersburg 1864, s.233vd; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi II, s.443.

³⁵² N. Durak, "*İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi*", s.245.

³⁵³ H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar, s.174. Ayrıca Dokuz/Tokuz Hatun'un yanında taşıdığı çadır kilise hakkında bkz., Vardan Arewelts'i, s.90vd.

³⁵⁴ Bkz., Nuzhet al-Qulub, s.100.

³⁵⁵ Ebu'l-Fida, s.80.

³⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, Dede Korkut Oğuznameleri I, s.70vd.

c. İdari Düzenlemeler ve Ahlat Merkezli Van Eyaleti'nin Tesisi

Van Gölü Havzası'nın Moğollar tarafından işgali daha evvel gerçekleşmesine rağmen,³⁵⁷ bölgenin İlhanlılar tarafından kesin hâkimiyet altına alınması 1259 yılına tekabül etmektedir.³⁵⁸ Dolayısıyla XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Ahlat Emirliği'nin sahip olduğu topraklar bir vilayet haline dönüştürülerek, gönderilen valiler tarafından idare edilmiş ve çok sayıda Moğol boy ve oymakları bu hakimiyetin devamı için bölgeye yerleştirilmiştir.³⁵⁹ Diğer taraftan bu asrın ortalarından itibaren de Ermeniyeye adı, Van ya da Ahlat yöresi olarak adlandırılmaya başlanmıştır.³⁶⁰ Bu bağlamda XI. asrın ortalarına kadar “*Bznunik*”³⁶¹ diye adlandırılan Van Gölü veya çevresi, Selçuklu hâkimiyetiyle birlikte “*Van Gölü*” diye adlandırıldığı gibi İlhanlı hâkimiyeti zamanında da bölgeyle ilgili haritaların da Van Gölü adını kullandıkları görülmektedir.³⁶²

İlhanlılar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu Hülegü Han'dan itibaren iki eyalete bölerek yönetmişlerdir. Bunlardan biri merkezi Musul olan Diyarbekir eyaleti, diğeri ise merkezi Ahlat olan Van eyaleti idi.³⁶³ Van Eyaleti Erzurum'dan Salmas'a, Arran'dan

³⁵⁷ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz., el- Ömeri, s.372; Müverrih Vardan, “*Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)*”, s.228; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.45; R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.299; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.457vd. J. Curtin, The Mongols A History, s.179; V. Minorsky, Studies in Caucasian History, s.156.

³⁵⁸ Abdurrahim Şerif, **Ahlat Kitabeleri**, İstanbul 1931, s.53; Rahmi Tekin, Ahlat Tarihi, İstanbul 2000, s.99.

³⁵⁹ Bkz., M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.93; Nermin Tabak, Ahlat Türk Mimarisi, s.9.

³⁶⁰ Bkz., Streck, “*Ermeniyeye*”, **İA, IV**, s.322; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.137. Ayrıca XV. yy'da Uzun Hasan'la ittifaklı görüşmesi için gönderilmiş olan Venedik elçisi Contarini, Uzun Hasan'ın ülkesinden bahsederken “*Ulaştığımız ilk şehir Turcomania 'dır. Burası Haleb'e komşu ve Osmanlı ülkesine bitişik durumdadır.*” diyerek aslında Doğu Anadolu'nun bir Türk yurdu olduğunu dile getirmiştir. Bkz., Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini, Seyahatnameler (Doğu'da Venedik Elçileri), s.135. Yine aynı dönemlerde bölgeye gelen bir diğer Venedik elçisi J. Barbaro ise yöreye daha önceleri Ermeniyeye denildiğini ancak artık Türkmen ülkesi olarak tanımlandığını belirterek bu gerçeği açık bir şekilde dile getirmektedir. Bkz., Josaphat Barbaro, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, s103.

³⁶¹ Bkz., Robert H. Hewsen, Armenia (A Historical Atlas), s.111, 113, 117, 125; Urfalı Mateos, s.24. VII. asırdan kalma Khorenli Movses'e izafe edilen “*Armenya Coğrafyası*” adlı eserde Van Gölü ve çevresi için kullanılmaktadır. Bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi II, s.466. Rene Grousset ise; Van Gölü'nün kuzey kıyısında bulunan Ahlat (Ahlat) ve çevresi için Ortaçağ'da *Pızunik* adı verildiğini belirtmektedir. Bkz., Rene Grousset, Ermenilerin Tarihi, s.28.

³⁶² Robert H. Hewsen, Armenia (A Historical Atlas), s.135.

³⁶³ Bkz., F. Sümer, Kara Koyunlular, s.33. Ayrıca bkz. F. Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s.100vd; F. Sümer, “*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*”, s.46; B. Spuler, İran Moğolları, s.384, 385; İsmail Aka, “*Anadolu'dan İran'a Göçler*”, **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu** (16-17 Aralık 2002 Konya), Ankara 2003, s.57; Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbekir Tarihi I**, Ankara 1987, s.371-375.

Ahlat'a kadar olan bölgeyi kapsamaktaydı.³⁶⁴ Moğollar'ın ülkeyi eyaletlere ayırırken bir takım gelenekleri gözettikleri bilinmektedir. Buna göre umumiyetle tabii hudutlar bu taksimatta belirleyici olmuştur. Bunun yanında Moğollar askerliği ve iâşe teşkilatını da göz önünde bulundurmuşlardır. Özellikle konargöçer toplulukların yaylak ve kışlaklarının bir idari üniteye birleştirilmesine önem vermişlerdir.³⁶⁵ Bu bağlamda Çoruh -Kür boyları ile Kars ve Ani gibi yerler merkezi Tiflis şehri olan Gürcistan ve Abkaz vilayetine bağlı iken Ağrı Dağı'na kadar olan Yukarı Aras bölgesi de denilen Pasinler, Kağızman ve Sürmeli ise merkezi Ahlat olan Van vilayetine bağlanmıştı.³⁶⁶

Moğollar Van eyaletin merkezi olan Ahlat şehrinde, “*Ahlat Tümeni*” olarak da bilinen 10 000 kişilik bir askeri kuvvet bulunduruyorlardı.³⁶⁷ Ahlat şehri bu eyalet merkezi vasfını XIV. Yüzyılın sonlarına kadar devam ettirecektir.³⁶⁸ Hülegü'den itibaren İlhanlılar her bölüğe belli bir iktâ yani konaklama yeri tahsis etmekteydi. Bu bölüklerin gelirleri sözü edilen iktâlarından karşılanırdı ve kendilerinden sonra gelenlere miras bırakılırdı.³⁶⁹ İlhanlılar bu vilayetleri merkezden tayin ettikleri Türk ve Tatar kumandanlar vasıtasıyla yönetiyorlardı.³⁷⁰ Nitekim Hülegü'nün Azerbaycan'a gelmesinden önce, bölgeden geçen Wilhelm von Rubruk, Ani şehriden bahsederken burasının Moğollar tarafından tayin edilmiş bir vali tarafından idare edildiğini belirtmektedir.³⁷¹

Diyarbakir da bulunan Moğol askeri birliği genellikle Uyratlardan oluşmaktaydı. Bunlar kışı Musul ve civarında geçirirken yaz aylarında ise Erzurum, Muş, Bingöl

³⁶⁴ Bkz., Nuzhet-Al-Qulub, s.100.

³⁶⁵ İlhanlılarda eyaletler ve bunların idaresi hakkında geniş bilgi için bkz., B. Spuler, İran Moğolları, s.367vd; Bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal, s.254-261.

³⁶⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)**, Ankara 1992, s.148.

³⁶⁷ Bkz., Nuzhat Al-Qulub, s.100.

³⁶⁸ Nitekim Celayir hükümdarı Sultan Üveys döneminde Ahlat valisi görevini yürüttüğü sırada (1385), Timurtaş ile ittifak içerisinde olduğunun anlaşılması üzerine idam edilmiş olan Emir Hızır Şah adlı bir Türk beyinin bulunduğu görülmektedir. Bkz., Mirhond, Ravatu's-Safa V, s.572; Abdürrahim Şerif, Ahlat Kitabeleri, s.64vd. Ayrıca kitabe için bkz., Aynı eser, şekil 9.

³⁶⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Z. Velidi Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*”, s.38vd.

³⁷⁰ Marie F. Brosset, s.492vd; Streck, “*Ermeniyeye*”, **İA VI**, s.322; V. Barthold, “*Ani*”, **İA I**, s.436; Z. Velidi Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, İstanbul 1931, s.25; M. Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden), s.148. Robert H. Hewsen, İlhanlı yönetiminin bazı Kürt emirlerini Van Gölü Havzası'na yerleştirme siyaseti takip ettiğinden bahsetmektedir ki bu gerçeği yansıtmamaktadır. Bu konu hakkında bkz. Robert H. Hewsen, “*Van/Vasपुरagan'ın Tarihsel Coğrafyası*”, s.40.

³⁷¹ Wilhelm von Rubruk, Moğolların Büyük Hanına Seyahat, s.138.

havalisindeki yaylaları kullanıyorlardı. Dolayısıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kesimi bu eyaletin sınırları içerisindeydi. Merkezi Ahlat olan Van Eyaleti ise gerek askeri ve ulaşım şartları ve gerekse buradaki Türk ve Moğol toplulukları sosyo-ekonomik hayat şartlarından dolayı kuzey-güney istikametini etkin bir şekilde kullanmak durumundaydılar. Bu topluluklar Erzurum- Muş- Ahlat- Aladağ hattından güneyde Musul'a kadar uzanan bölgede mevsimsel olarak hareket halindeydiler. Bunun neticesinde sözü edilen güzergâh bir idari teşkilat içerisinde toplanmıştı.³⁷²

d. Tebriz-Ahlat-Erzurum-Trabzon Güzergahının İşlerlik Kazanması

Van Gölü Havzası Hülegü Han'ın bölgeye gelişinden önce Moğollar tarafından ele geçirilmişse de esasında bölgedeki şehirlerin kontrol altına alınması ve ticari-ekonomik açıdan güçlenmesi Hülegü zamanına tekabül etmektedir.³⁷³ Hülegü'nün Azerbaycan'a ordusuyla gelişi ve Tebriz şehrine konuşlanıp, İlhanlı iktidarını tesis etmesi kısa zaman zarfında Anadolu üzerinde de etkilerini göstermiştir. Tebriz şehrini Anadolu'nun içlerine, El-Cezire ve Doğu Akdeniz Havzası'na ve kuzeyde Trabzon limanına bağlayan Van Gölü Havzası şehirleri ve özellikle Ahlat bu dönemde önem kazanmıştır. Diğer taraftan Hülegü'nün ve diğer İlhanlı hükümdarlarının vazgeçemediği Aladağların bölgeye yakınlığı da Van Gölü Havzası'na ayrı bir değer katmaktaydı.³⁷⁴ Sözü edilen coğrafyaları birbirine bağlayan yolların kesiştiği bir konuma sahip olan Ahlat şehri aynı zamanda İlhanlı idari teşkilatında da önemli bir merkezi vazife üstlenmiştir.³⁷⁵

Moğollar Ön Asya'ya ilk geldikleri dönemlerde büyük yıkım ve katliam yapmışlardı. Şehirler ele geçirilirken, esir edilen zanaatkârlar hariç şehir halkının topluca imha edildiğinin örnekleri mevcuttur.³⁷⁶ Moğol işgaline şahit olanlar bu

³⁷² Muammer Gül, “İlhanlılar Döneminde Diyarbakır”, **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu** (20-22 Mayıs 2004 Diyarbakır), Diyarbakır 2004, s.195vd.

³⁷³ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Selçuklu Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İzmir 1990, s.12.

³⁷⁴ N. Durak, “İlhanlılar Döneminde Aladağ ve Çevresi”, s.242vd.

³⁷⁵ Bkz., F. Sümer, Kara Koyunlular, s.33. Ayrıca bkz., F. Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s.100vd; F. Sümer, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, s.46; B. Spuler, İran Moğolları, s.384, 385; İsmail Aka, “Anadolu'dan İran'a Göçler”, s.57; Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I, s.371-375.

³⁷⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz., İbnü'l-Esir XII, s.358-399.

ülkelerde bir daha kültürel toparlanmanın olamayacağını belirtiyorlardı.³⁷⁷ Hamdullah Kazvini'ye göre bu tahribat o kadar büyüktü ki bin yıl geçse dahi bu yıkım tamir edilemezdi.³⁷⁸ Ancak Hülegü'nün merkezi bir devlet kurmasıyla tahrip edilen bu bölgelerin hızla inşa edilmeye başladığı ilim, mimari ve sanat alanının yanında³⁷⁹ yol güvenliği ve ticarete büyük önem verildiği görülmektedir.³⁸⁰ Harap şehirlerin onarılmasının yanı sıra yeni şehirler de inşa edildi.³⁸¹ Dönemin meşhur âlimlerinden Nasireddin Tusi'ye Meraga şehrinde bir rasathane kurulması talimatını vermiştir. Nasireddin Tusi'nin bu rasathaneyi kurarken yardım aldığı üç kişiden biri de Ahlatlı bilginlerden Mevlana Muhiddin Ahlati'ydi.³⁸² Nasireddin Tusi, Ahlat'a gelerek Mevlana Muhiddin'i Maraga şehrine götürmüştür.³⁸³

İlhanlılar, Ahlatşahlar³⁸⁴ ve Türkiye Selçuklularının inşa ettikleri kervansaraylara³⁸⁵ ilave olarak yeni kervansaraylar yaparak ticaretin gelişmesini sağlamışlardır.³⁸⁶ Hülegü yalnızca askeri gücün bir ülkeyi elde tutamayacağını, yüksek

³⁷⁷ V. Vladimiroviç Barthold, **İslam'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan**, (nşr., İlyas Kamalov), İstanbul 2012, s.160.

³⁷⁸Geniş bilgi için bkz., I. P. Petrushevsky, "*The Socio-Economic Condition of İran Under The İl-Khans*", **The Cambridge History of İran V**, (nşr., J.A.Boyle), Cambridge 1968, s.484vd.

³⁷⁹ O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.523; Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul 2008, s.116.

³⁸⁰ Bkz., M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.104vd; İ. Kamalov, Moğolların Kafkasya Politikası, s.36vd. Ticaretin geliştirilmesi her İlhanlı hükümdarının önem verdiği konular arasındaydı. Bu bağlamda Ahmet Tekudar, Mısır Memluklu hükümdarı Kalavun'a gönderdiği bir mektupta tüccarları, "*devletin temeli*" olarak değerlendiriyordu. Bkz., B. Spuler, İnan Moğolları, s.470.

³⁸¹Bkz., Camiü't- Tevarih, s.71; Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.233; Kiragos, s.113vd; W. Barthold, "*Hulagu*", s.582; Dietrich Huff, "*The İlkanid Palace at Takht-ı Sulaymen Results: Excavation*" **İslamic History and Civilization (Beyond The Legacy of Genghis Khan)** Volume 64, (Edit. Wadad Kadı vd.), Leiden-Boston 2006, s.95; V. V. Barthold, Halife ve Sultan, s.161.

³⁸² Diğer ikisi ise Müeyyededdin el-Urzi ile Muhiyiddin el-Mağribi'dir. Bkz., Ebu'l-Fida, s.317.

³⁸³Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.590; Şerefname, s.406.

³⁸⁴ Ahlatşahlar bu güzergâhın ticari ehemmiyetini bildiklerinden, yol üzerinde çok sayıda köprü ve kervansaraylar inşa ettirmişlerdir. Bkz., O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.137.XV. Asrın ikinci yarısında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a gönderilen Venedik elçisi Josaphat Barbaro, Adilceviz ile Erciş arasındaki ırmağın üzerine inşa edilmiş olan biri beş gözlü olmak üzere beş tane köprüden bahsetmektedir. [Bkz., Josaphat Barbaro, Anadolu ve İnan'a Seyahat, s.104.] XVII. Asırda bölgeye gelen Türk Seyyah Evliya Çelebi ise kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen ancak sanatsal değeri olan bir köprüden bahsetmektedir ki bu diğer köprülerin yok olduğunu göstermektedir. [Bkz., Evliya Çelebi, Seyahatname, I/4, s.218.] Diğer taraftan 1930'lu yıllarda Erciş'e gelen Abdurrahim Şerif ise çok detaylı bir araştırma yaparak bölgede bulunan eserlerin kitabelerinin resimlerini çekmiş olmasına rağmen bahsi geçen köprüden bahsetmemektedir. Bkz., Abdurrahim Şerif, **Ahlat Kitabeleri**, İstanbul 1932.

³⁸⁵ Selçuklu kervansarayları hakkında bkz., Osman Turan, "*Selçuklu Kervansarayları*", **Belleten**, Sayı: 39, Ankara 1946. Ayrıca bkz., Osman Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**, İstanbul 2010, s.105-128.

³⁸⁶C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.318.

bir idari mekanizmanın da hayata geçirilmesinin gerekliliğini biliyordu.³⁸⁷ 1260'lı yıllardan itibaren Moğol hâkimiyeti İran ve Anadolu'da iktisadi bir yükselişin önünü de açmıştır.³⁸⁸ Daha önce Doğu'dan Batı'ya ve Batı'dan Doğu'ya gitmeye korkan kervanlar ve tüccarlar, artık Akdeniz'den Çin'e, Çin'den Orta Avrupa'ya kadar büyük bir emniyet altında gidip gelmeğe, mallarını satmaya başladılar. Sadece Doğu ile Batı arasında ticaret değil aynı zamanda seyahatlar ve kültür alışverişi de büyük bir canlılık kazandı.³⁸⁹ Doğudaki Moğol Asyası ile Hıristiyan Batı arasındaki gerçek anlamda ilk ticari ilişkiler 1260 tarihlerinden sonraya tekabül etmektedir.³⁹⁰ Özellikle *yam*³⁹¹ adı verilen posta teşkilatları sayesinde hâkim oldukları büyük coğrafyalar arasında ticari faaliyetleri hızlı ve güvenli bir biçimde icra ederek,³⁹² yol güzergâhlarını uluslararası ticarete açmışlardır.³⁹³ Dolayısıyla bu yol güzergâhları üzerinde bulunan şehirler gelişme fırsatını elde etmişlerdir.³⁹⁴

Haçlı seferlerinin Doğu ile Batı arasındaki ticari faaliyetlere yeni boyutlar kazandırdığı bilinmektedir.³⁹⁵ Özellikle Asya'nın içlerinden Avrupa'ya taşınan ürünler için en güvenli yol Moğol devletlerinin hâkimiyetinde olan kuzeye ve özellikle

³⁸⁷Hülegü aynı zamanda ilmi faaliyetlerden de faydalanmanın önemini kavramıştı. Kendi ülkesinde ilim ehlini koruma ve kollamayı da ihmal etmemişti. Meraga'da rasathanenin kurulmasını sağlamıştı. Hilagü bu anlamda İlhanlı hükümdarlarından ancak Gazan Han ile kıyaslanabilir. [Bkz., B. Spuler, İran Moğolları, s.77.] Bu bağlamda İranlı tarihçi Alâeddin Cüveyni, devletin idari mekanizmasında önemli görevler icra ettiği gibi Tarih-i Cihangüşa adıyla önemli bir eser de kaleme almıştır. Bkz., Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.405.

³⁸⁸Z. Velidi Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, İstanbul 1931, s.15. Ahmet Tabakoğlu, bunun aksini iddia etmektedir. O'na göre Anadolu'da bu dönemde Moğollara ödenen vergilerin çokluğu ekonomik krize neden olmaktadır. Tabakoğlu, Togan ile Köprülü'nün XIV. Yüzyılın başlarında Anadolu'daki fiyatların düşüklüğüne ve mal bolluğuna bakarak bunun iktisadi bir refaha işaret olduğunu kabul etmelerinin hata olduğunu savunur. Oysa bunun halkın alım gücünün zayıflaması, talebin gerileyerek bir depresyon oluşturması olarak değerlendirilmelidir yorumunu yapmaktadır. Bkz., A. Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, s.111.

³⁸⁹Nicola di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", **Mongols, Turks and Others**, (Edit. Reuven Amitai and Michel Brain), Brill- Leiden-Boston 2005, s.391; Dickran Kouymjian, "Moğol, Türkmen, İran ve Osmanlı Egemenliği Altında Van", **Tarihi Kentler ve Ermeniler Van**, (nşr., Richard G. Hovannisian), İstanbul 2016, s.137vd.

³⁹⁰M. Tezcan, Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya, s.357.

³⁹¹"Yam" hakkında bilgi için bkz., Cüveyni I, s.92. Moğollarda posta teşkilatının Türkler tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır. Ögeday zamanında Aratsen adlı bir Uygur Türkü posta teşkilatını kurmakla görevlendirilmiştir. "Yam" sözü dahi Çince'den Uygur Türkleri vasıtasıyla Moğollara kazandırılmıştır. Geniş bilgi için bkz., Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş I**, Ankara 2000, s.339vd.

³⁹²Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihi, s.311.

³⁹³Bkz., Abdulkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (1-3 Haziran 1988), Samsun 1990, s.235.

³⁹⁴M. Demir, "Türkiye Selçuklu İktisadi Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu", **Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri** (21 Mayıs 2001), İstanbul 2002, s.15vd.

³⁹⁵Bu konuda geniş bilgi için bkz., W. Heyd, Yakınoğu Ticaret Tarihi, s.141-206.

Karadeniz'e kaymaya başlamıştır.³⁹⁶ Diğer taraftan Tebriz'in İlhanlı Devleti'ne merkez seçilmesi, şehre Doğu ile Batı arasında pek çok bakımdan aracı rolü olma özelliğini yüklemiştir.³⁹⁷ Burası bir yandan Orta Asya'daki Büyük Kağan ve öteki Moğol ileri gelenleri ile Hindistan ve Mısır Sultanlarının, öte yandan Avrupa krallarının, Bizans Kayzeri ve Papa'nın elçilerinin buluşma yeri oldu.³⁹⁸ Uzak Doğu'dan gelen ticaret kervanları İlhanlı merkezi Tebriz üzerinden Merend, Hoy, Şakmabad, Nevşehir, Bend-i Mahi, Saray, Muradiye, Erciş, Ahlat, Malazgirt, Hınıs ve Erzurum'a ve nihayet buradan da Trabzon'a ulaşıyordu.³⁹⁹

Tebriz üzerinden gelen bu yol Ahlat'a uğramadan Erciş üzerinden de Erzurum'a ulaşıyordu. Buradan kuzeye yani Trabzon'a yöneldiği gibi batıya yani Erzincan ve Sivas üzerinden daha batıya ve güneye yönelmekteydi.⁴⁰⁰ Katolik, Ortodoks ya da Ermeni bir tacir sözü edilen güzergâhları kullanarak güvenli bir şekilde ticaretini yapabiliyordu.⁴⁰¹ Tebriz'de o kadar ticari ürün toplanıyordu ki, bu durum Tebriz'e uğrayan Avrupalıları hayretler içerisinde bırakıyordu.⁴⁰² İpek, halı, baharat, porselen, altın, gümüş gibi ürünler daha önce Akdeniz üzerinden Avrupa'ya taşınırken, Haçlı seferlerinden dolayı güvenliğini kaybettiği için Karadeniz güzergâhı ön plana çıkmaya başlamıştır.⁴⁰³ Tebriz'e gelen Asya malları kuzeyde Trabzon limanına başlıca iki yoldan ulaşıyordu. Bunlardan biri Tebriz-Tiflis-Trabzon hattı iken diğeri de Tebriz-Ahlat-Trabzon yolu idi.⁴⁰⁴

³⁹⁶ M. Atalar, "XII ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", **Trabzon Tarih Sempozyumu** (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s.132. Ayrıca bkz., Tom Standage **İnsanlıgın Yeme Tarihi**, (nşr., Gencer Çakır), İstanbul 2016, s.107.

³⁹⁷ Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", **İA, XII/1**, s.549.

³⁹⁸ İsmail Aka, "İpek Yolu Üzerinde İran", **UNESCO İpek Yolları Deniz Araştırma Gezisi Konferansları** (E. Ü. Edebiyat Fakültesi 30 Ekim 1990), Ankara 1993, s.55-64; Nicola di Cosmo, "Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts", s.396.

³⁹⁹ Nuzhat-Al-Qulub, s.175; Guy Le Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)**, (Adnan Eskikurt vd.), İstanbul 2015, s.197. İlhanlılar devrinde diğer ticaret yolları hakkında geniş bilgi için bkz., Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", s.107vd.

⁴⁰⁰ Bu güzergâhlar hakkında geniş bilgi için bkz., Nuzhat Al-Qulub, s.175vd; Guy Le Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s.197vd; W. M. Ramsay, "The Historical Geography of Asia Minor", s.164vd. Ayrıca bkz., M. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, s.104vd.

⁴⁰¹ Bkz., Charles King, **Karadeniz**, (nşr., Zülâl Kılıç), İstanbul 2008, s.113.

⁴⁰² Marco Polo, **Dünyanın Hikâye Edilişi**, s.87vd; Z. Velidi Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s.17.

⁴⁰³ Bkz., Neslihan Durak, "Moğolların Karadeniz Ticaretine Yönelik Tasarrufları", **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik II**, Samsun 2013, s.793vd. Ayrıca bkz., O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.50; Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, s.134.

⁴⁰⁴ Bkz., W. Heyd, **Yakınoğu Ticaret Tarihi**, s.557.

E. İLHANLI-ALTINORDU MÜNASEBETLERİ VE VANGÖLÜ HAVZASI

İlhanlı devletinin kurulduğu yani Hülegü'nün İran'a geldiği dönemde, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kuzeydeki temsilcisi Altınordu tahtına Batu Han'ın oğlu Berke Han (1257-1266) geçmişti. Bu dönemde Altınordu devleti büyük bir siyasi güç haline gelmişti. Berke Han kendi ülkesinde şehirleşme faaliyetlerini başarıyla yürütmüş ve özellikle Doğu Avrupa ile ticari faaliyetlerini de genişletmişti. Diğer taraftan İlhanlılarla ağır bir mücadeleye girişen Berke, İlhanlı-Memlûklu rekabetinden de faydalanmak için Mısır ile yoğun diplomatik ilişkilerde bulunmuştur.⁴⁰⁵

Hülegü ise kısa zamanda geniş topraklar elde etmişti. Bu topraklar içerisinde Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan gibi Kafkasya toprakları da vardı. Dolayısıyla son derece zengin ve mamur topraklara sahipti. Hülegü açısından özellikle Azerbaycan'ın önemli bir yeri vardı. Tebriz şehri devletin merkezi yapılmış, Mugan'ı kışlak ve Aladağlar ile çevresi ise yaylak olarak kullanılmaktaydı. Hâlbuki Hülegü İran'a geldiğinde ordusunda bulunan Cuci ulusu askerlerine Tebriz ve Meraga'yı iktâ olarak vermişti. Bahsi geçen şehirlerin gelirleri Cuci ulusu sultanlarına verilmekteydi.⁴⁰⁶ Dolayısıyla Berke Han, Hülegü'nün İran'ı ve Bağdat'ı işgali sırasında kendi birliklerini gönderdiğinden Çingiz Yasası'na⁴⁰⁷ göre Azerbaycan topraklarının kendisine bırakılmasını istiyordu. Bu konudaki tüm müzakerelere rağmen herhangi bir müsbet sonuç elde edilememiş⁴⁰⁸ ve iki devlet arasında yaklaşık bir asır kanlı savaşlar yaşanmıştır.⁴⁰⁹ Dolayısıyla iki devlet arasında Derbent (Demirkapı) sınır kapısı olmaya

⁴⁰⁵ Jean-Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.358vd; Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.404; A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I, s.97vd; İsmail Yiğit, Memlukler (1250-1517), s.142-144.

⁴⁰⁶ Bu durum Gazan Han zamanına kadar devam edecektir. Nitekim Altın Ordu hükümdarı Tokta'nın üç yüz kişilik bir süvari birliği ile desteklenen elçilik heyeti Gazan Han'ın huzuruna gelerek, Azerbaycan konusundaki iddialarını dile getirmişlerdir. Gazan Han tarafından iyi karşılanan bu heyet yine eliboş dönmek durumunda kalmıştır. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, **Tarih-i Mübarek Gazani, Geschichte der İlhanlı Abaga bis Gaihatu**, (nşr., Karl Jahn), Prag 1941, s.143; Z. Velidi Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*", s.39.

⁴⁰⁷ Cengiz Yasası hakkında geniş bilgi için bkz., Sadri Maksudi Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, Ankara 2014, s.163-170; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal, s.251vd; Ali Bademci, **Cengiz ve Yasası, Timur ve Tüzükâtı**, İstanbul 2012, s.110vd.

⁴⁰⁸ İlhanlı-Altınorda rekabetinin diğer bir sebebi ise Mengü Han'ın ölümünden sonra yeni kağanın kim olacağı tartışmasıydı. Berke bu süreçte Arık Boğayı desteklerken Hülegü ise Kubilay'ın yanında olmuştur. [Bkz., A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I, s.95vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.72; İ. Kamalov, Moğolların Kafkasya Politikası, s.40vd.] Jean Paul Roux'a göre iki Moğol ulusu arasındaki rekabetin asıl sebebi ticaret yollarının kontrolü meselesiydi. Bkz., Jean-Paul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.358.

⁴⁰⁹ Bkz., Ötemiş Hacı, **Çengiz-Name**, (nşr., İlyas Kamalov), Ankara 2014, s.43vd; A. Yu. Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü, s.40vd. Terek Savaşı için bkz., Camiü't- Tevarih, s.68vd; Tarih-i Güzide (Farsça

devam edecektir.⁴¹⁰ Bu mücadeleye doğuda Çağataylar da dâhil olunca İlhanlılar çember içerisinde kalmışlar ve dolayısıyla Çingizoğulları arasındaki bu savaşlar Moğol fütuhatının durmasına sebep olmuştur.⁴¹¹

Yukarıda bahsi geçen İlhanlı-Altınordu mücadeleleri ticari-ekonomik faaliyetlerin de istikbalini belirlemiştir. Anadolu üzerinde kurulan İlhanlı hâkimiyeti Memlûkluların insan kaynakları ile olan bağıını koparmış ve aynı zamanda bu iki devleti yani Altınordu ile Memlûkları aynı hedefte birleştirmişti. Zaten Moğolların Yakınoğu'da ilerleyişini denetleyen en önemli unsur da bu ittifak olmuştur. Diğer taraftan Altınordu-Memlûk ilişkilerinin gelişmesi üzerine Memlûklara kuzeyden gönderilen ve köle-asker olarak kullanılan tutsakların boğazlar yoluyla ulaştırılması Anadolu ticaretine büyük bir darbe vermiştir.⁴¹² Trabzon limanına ulaşan Tebriz-Tiflis istikameti yoğun çatışmadan dolayı İlhanlılar tarafından terk edilmiştir. Bu durum daha güneyden Trabzon limanına ulaşan Tebriz-Ahlat-Trabzon güzergahını kaçınılmaz hale getirmiştir.⁴¹³

F. İLHANLI-AVRUPA TİCARİ MÜNASEBETLERİNİN GELİŞMESİNDE VAN GÖLÜ HAVZASI'NIN ROLÜ

İlhanlıların Avrupa ile olan ticari ilişkilerinde kendi hâkim oldukları bölgeleri tercih ettikleri görülmektedir ki bu durum özellikle Ahlat başta olmak üzere Van Gölü Havzası'ndaki şehirlerin ticari yoğunluğunu da artırmıştır. Moğolların farklı dinlere müsemmahalı yaklaşımları Avrupa ile olan ticareti daha da geliştirdi.⁴¹⁴ İlhanlılar ise hem Altınordu ve hem de Memlûklar'la olan rekabetten⁴¹⁵ dolayı Avrupa devletleriyle ilişkilerin gelişmesine büyük önem verdiler.⁴¹⁶

trc.), s.590; Mirhond V, s.267vd; Hondmir III, s.102vd; Kiragos, 111vd; Stephanos Orbelian, Histoire de la Siounie, (nşr., Marie F. Brosset), s.233; A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I, s.99vd.

⁴¹⁰ Bkz., Ebu'l-Fida, s.322.

⁴¹¹ Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s.404.

⁴¹² C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s.313.

⁴¹³ Mustafa Safran, "XIII ve XIV. Yüzyılda Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi", I. **Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s.460vd.

⁴¹⁴ Claude Cahen, **Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı**, İstanbul 2016, s.306.

⁴¹⁵ Altınordu ile Memlûkluları bir araya getiren sebeplerden biri de her iki devletin de Kıpçak kölemenlere dayalı olmasıyla ilgilidir. İlhanlıların Anadolu'da hâkimiyeti kurmasından evvel Mısır'a bu köle ticareti Anadolu üzerinden gerçekleşiyordu. Bkz., Bkz., Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (nşr., Osman Karatay), İstanbul 2012, s.301.

⁴¹⁶ İlhanlı-Hıristiyan dünyası arasındaki ilişkilerin mahiyeti ve sonuçları hakkında teferruatlı bilgi için bkz., B. Spuler, İran Moğolları, s.120-257; Hasan Oktay, **Türk İslam Dünyasına Karşı Ermeniler, Moğollar ve Papalık (1071-1300)** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1995, s.60-85.

1260- 1345 yılları arasında İran, Azerbaycan, Kafkasya ve Anadolu'nun büyük bölümünde hâkimiyet tesis eden İlhanlılar zamanında, Doğu'dan Batı'ya uzanan ve Çin, Hind ve İran mallarını, ipeklilerini ve baharatını Akdeniz'e ulaştıran asıl ticaret yollarının kuzeyde Tana veya Kefe limanlarına, güneyde ise Tebriz veya Sultaniye üzerinden Trabzon, Samsun, Ayas, Antalya ve Efes gibi Anadolu limanlarına kaydığı görülmektedir.⁴¹⁷ Bu cümleden İlhanlı ile Trabzon limanı arasındaki kervan yolları da önem kazanmıştır.⁴¹⁸ Bu yollardan biri Trabzon'dan İran'a doğru güneydoğuya ayrılan Erzurum-Kars-Ani-Tebriz⁴¹⁹ iken diğeri de Erzurum-Ahlat- Tebriz güzergahı idi. Bilhassa 1291'de Akka'nın Müslümanlar tarafından alınmasıyla Suriye ve Mısır yolunun kendilerine kapandığını gören Avrupalılar, XIII. Yüzyılın sonundan itibaren Karadeniz yoluna ağırlık verdiler. Ayrıca XIII. Yüzyılın ilk yarısında Çin'den Orta Avrupa'ya kadar uzanan Moğol İmparatorluğu döneminde Trabzon-Tebriz karayolu da açılmıştı ki, Moğollar yollara ve ticaret ilişkilerine büyük kıymet veriyorlardı.⁴²⁰ İşte Karadeniz'de denizde sağlanan bu yeni yolda ulaşım, İtalya'da güney Fransa'daki limanlardan başlayarak Galata'ya ve oradan Trabzon'a kadar denizden, Trabzon-Tebriz arasında ise karadan sağlanıyordu.⁴²¹ Trabzon ile Tebriz arasındaki bu kara irtibatını

⁴¹⁷W. Heyd, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, (nşr., E. Ziya Karal), Ankara 2000, s.542. Ayrıca bkz., Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I**, (nşr., Halil Berktaş), İstanbul 2000, s.372; S. Runcıman, **Haçlı Seferleri Tarihi III**, s.305vd; Claude Cahen, **Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı**, s.308.

⁴¹⁸Bkz., O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.50. Macaristan'dan Kore'ye kadar geniş topraklar üzerinde hâkimiyet tesis eden Moğol İmparatorluğu kara yolu ticaretini daha güvenli hale getirmiştir. Böylece kara yolu güzergâhlarının ticari hacmi oldukça artmıştır. Bkz., Tom Standage **İnsanlığın Yeme Tarihi**, s.107vd.

⁴¹⁹ Bkz., İbn Havkal, s.267vd; Jean-Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, (nşr., Lale Arslan), İstanbul 2006, s.35; V. Minorsky, **Studies in Caucasian History (The Shaddadis of Ani)**, London 1953, s.105. Bu güzergâh aslında X. Yüzyıldan itibaren önem kazanmıştı. Konumu sebebiyle Kars ve Ani, eski Roma ticaret kabilelerinin İran'a geçişlerine yol veriyor, aynı zamanda Ani, Kars ve Erzen üzerinden Karadeniz'de Trabzon ile İslam hilafeti arasında irtibatı sağlıyordu. Bu durum Kars şehrinin iktisadi anlamda gelişmesinin de önünü açmış ve bir şehir durumuna getirmiştir. Nitekim Kars şehri X. Asra kadar bir kale görüntüsündeydi. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Ali İpek, "**Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış (IX-X. Asırlar)**", **Erdoğan Mercil'e Armağan**, İstanbul 2013, s.285-298.

⁴²⁰ Cengiz Han'ın kurmuş olduğu imparatorluk büyük bozkır coğrafyalarını tek çatı altında birleştirmişti. Büyük İpek yolunun güvenliği Moğol İmparatorluğu'nun himayesi altına alınmıştı. Batı tüccarlarına tanınan bu güvenlik, Batı ticaretini kontrol altına almak isteyen İslam devletlerinin gerisinde Papaz Jan'ın hüküm sürdüğü efsanesinin Avrupa'da yayılmasına yol açacak ve Hıristiyanları Yakındoğu Ticaret yollarını kendilerine açmaları için Moğolları yardıma çağırmaya itecektir. [Bkz., Baykan Sezer, **Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları**, s.108vd.] Diğer taraftan Cengiz Han'ın Batı seferine bile kendi tüccar kafilesinin Harzemşahlar tarafından katledilmesi sebep olmuştu. Bkz., Cüveyni I, 116vd; İ. Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, s.236-246; J. Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s.174vd; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.269vd; B. Spuler, **İran Moğolları**, s.31vd.

⁴²¹ Şerafettin Turan, **Türkiye- İtalya İlişkileri I (Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine)**, Ankara 2000, s.57vd.

sağlayan güzergahlardan biri ise yukarıda bahsi geçtiği üzere Erzurum-Hınıs-Malazgirt-Ahlat-Tebriz kervan yolu idi. Bu kervan yollarının ticaretteki devamını ve güvenliğini sağlamak için ribatlar yapılmış, yollar ve köprüler tamir edilmeye çalışılmıştır. Özellikle bu bağlamda Erzurum-Ahlat-Tebriz ticaret yoluna işlerlik kazandırmak üzere İlhanlı ümerasından Emir Çoban Sulduz tarafından hem kervansaray hem de köprü vazifesi gören Çoban Dede köprüsü inşa ettirilmiştir.⁴²² Ayrıca yine aynı güzergâh üzerinde bulunan Hasan Kale ise aynı amaç doğrultusunda Sutay Noyan'ın torunu, Hacı Tugay'ın oğlu Şeyh Hasan tarafından yaptırılmış ve ismini de O'ndan almıştır.⁴²³

G. İLHANLI- TRABZON-RUM DEVLETİ MÜNASEBETLERİNDE TEBRİZ-TRABZON KERVAN TİCARETİ

Anadolu'nun Moğol hâkimiyetine girmesi Trabzon Rum İmparatorluğu tarafından da değerlendirilmek istenmiştir. Çünkü XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Trabzon Rum İmparatorluğu'nun siyasi ve ekonomik gücü büyük oranda Tebriz'e bağlıydı. 1258'de Bağdat'ın İlhanlı hâkimiyetini tanınması ortalama 32 günlük Tebriz-Trabzon kervan yolunun önemini artırdı. Trabzon limanı⁴²⁴ ilk çağlardan itibaren ticaret mallarının Doğu'dan Batı'ya sevkinde önemli bir yer işgal etmiştir.⁴²⁵ Gerek kara ve gerekse deniz yolu aracılığıyla sağlanan bu irtibat Çin ve Hindistan'a kadar uzanmaktaydı.⁴²⁶ Bu ülkelerden üretilen ne kadar ürün varsa Trabzon limanında toplanıyor ve buradan batı pazarlarına ulaştırılıyordu.⁴²⁷ Trabzon, Anadolu'da eski çağlardan beri Batı dünyasının büyük ihtiyaç duyduğu doğu mallarını elde etmek için kullandığı iki önemli liman kentinden biriydi. Strabon, Pontus şehirleri olan Komana ve Zela kentlerinin önemli ticaret merkezleri olduklarını, bu şehirlere Armenia'dan çok sayıda tüccarın geldiğini

⁴²²Bkz., C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s.313; A. Şerif Beygu, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul 1936, 210vd; A. Çay vd, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.222.

⁴²³Bu kale daha sonra ortaya çıkan kargaşa döneminde Çobanlı Şeyh Hasan tarafından tahrip edilmiştir. Bkz., Nuzhat-Al- Qulub, s.96.

⁴²⁴Trabzon M.Ö. 756 yıllarında Sinop'a gelen Miletliiler tarafından tesis edilmiş bir koloni idi. Mehmet Tezcan, **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, Trabzon 2012, s.22.

⁴²⁵ Trabzon'un ilk çağlardan itibaren sahip olduğu coğrafi önemi hakkında bkz., H. A. Mandian, **The Trade and Cities of Armenia İn Relation To Ancient World Trade**, (Edit. N.G. Garsoian), Lisbon 1965, s.78; Mehmet Özsait, "*İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi*", **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s.35-42.

⁴²⁶ H. A. Mandian, *The Trade and Cities of Armenia İn Relation ...*, s.79.

⁴²⁷ Bkz., Bkz., Jakob P. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, s.293.

belirtmektedir.⁴²⁸ Diğeri ise Antakya liman idi. Ortaçağlar'da Roma, Antakya ve Byzantium Akdeniz dünyasının büyük ipek depolarıydı. Buna rağmen ham ipeğin belirli bir miktarı Çin'den ya da Orta Asya'dan geliyor, bu da Trabzon veya İskenderiye'den geçiyordu.

Trabzon şehri gerek denizden, gerekse karadan devam eden bazı yollarla diğer pek çok liman ve ticaret merkezleriyle de irtibat halindeydi.⁴²⁹ Tebriz- Trabzon hattı üzerinde bulunan Ahlat ve Erciş gibi şehirler, özellikle Türk hakimiyeti döneminde bu konumlarının bir sonucu olarak ekonomik ve ticari manada büyük gelişme kaydetmişlerdi. Ahlatşahlar bu güzergâhın ticari ehemmiyetini bildiklerinden, yol üzerinde çok sayıda köprü ve kervansaraylar inşa ettirmişlerdir.⁴³⁰ XV. Asrın ikinci yarısında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a gönderilen Venedik elçisi Josaphat Barbaro, Adilcevaz ile Erciş arasındaki ırmağın üzerine inşa edilmiş olan biri beş gözlü olmak üzere beş tane köprüden bahsetmektedir.⁴³¹ Bu bağlamda İbnü'l-Ezrak, 1131 yılına ait olayları anlatırken Ahlatlı tüccarlara ait gemilerin Karadeniz'de battığını ve çok sayıda Ahlatlının bu kazada hayatını kaybettiğinden bahsetmektedir ki bu olay, bölgenin uluslararası ticaretteki mahiyetini göstermesi bakımından da önemlidir.⁴³² Trabzon bu ticari öneminin yanında askeri bir üs olarak da kullanılmıştır. Nitekim Bizans İmparatorluğu doğuya yani Ani ve Vaspuragan Ermeni prenslikleri üzerine düzenledikleri seferlerde Trabzon'u bir askeri üs olarak kullanmışlardır.⁴³³

XIV. yüzyılın başlarına yani İlhanlı devletinin zayıflamasına kadar geçen zamanda Trabzon özellikle Doğu Anadolu ve İran üzerinden Çin'e ve Hindistan'a ulaşan ticari yolun en önemli noktalarından biri olmaya devam etmiştir. XIV. Yüzyılın ortalarında kaleme alındığı tahmin edilen ve o dönemlerde Ortadoğu'nun mali

⁴²⁸ Bkz., Strabon, **Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası)**, (nşr., Adnan Pekman), İstanbul 1993, s.36vd.

⁴²⁹ M. Tezcan, **Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya**, s.23vd.

⁴³⁰ O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s.137.

⁴³¹ Bkz., Josaphat Barbaro, **Anadolu ve İran'a Seyahat**, s.104. XVII. Asırda bölgeye gelen Türk Seyyah Evliya Çelebi ise kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen ancak sanatsal değeri olan bir köprüden bahsetmektedir ki bu diğer köprülerin yok olduğunu göstermektedir. [Bkz., Evliya Çelebi, **Seyahatname**, I/4, s.218.] Diğer taraftan 1930'lu yıllarda Erciş'e gelen Abdurrahim Şerif ise çok detaylı bir araştırma yaparak bölgede bulunan eserlerin kitabelerinin resimlerini çekmiş olmasına rağmen bahsi geçen köprüden bahsetmemektedir. Bkz., Abdürrahim Şerif, **Ahlat Kitabeleri**, İstanbul 1932.

⁴³² İbnü'l-Ezrak, **Meyyafarikin ve Amid Tarihi**, s.46; F. Sümer, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s.53.

⁴³³ Bkz., Ernest Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (nşr., Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s.105vd. M.Ö. IV. Asırda Ksenophon'un paralı askerleri de Bitlis Boğazını izleyerek, çok zorlu bir yolculuk

durumunu resmi devlet bütçesi olarak yansıtan “*Risale-i Felekiyye*” adlı eser Van Gölü Havzası’ndaki şehirleri yani Bargiri, Ahlat, Erciş, Bitlis, Malazgirt, Hınıs’ı “*Vilayet-i Ermen*” olarak adlandırarak toplam gelirlerinin 540.000 dinara tekabül ettiğini belirtmektedir.⁴³⁴ Bu durum aslında bölge şehirlerinin sahip olduğu refahın daha uzun sürdüğünü göstermektedir. Aslında Trabzon-Tebriz kervan yolunun önemi İtalyan tüccarların Tebriz şehrinden çıkarılmasına yani 1338 yılına kadar devam etmiştir.⁴³⁵ İlhanlılar zamanında Asya’nın zenginlikleri bu kervan yolu üzerinden batıya aktarılmaya devam etti. Hatta ticari çıkarlar iki şehrin para sistemleriyle ağırlık ölçülerini bile birbirleriyle bağlantılı hale getirmişti.⁴³⁶

Moğolların Ortadoğu’ya hâkim olması ve Tebriz’in İlhanlılar tarafından siyasi merkez yapılması Trabzon limanının önemini daha da artırmıştır.⁴³⁷ Çünkü Batı Hıristiyanları Doğu Akdeniz, Karadeniz ve Rusya üzerinden harekete geçerek, Çin, Hindistan, Orta Asya ve İran ile ticari ilişkilere giriştiklerinde Moğol hükümetlerinden her türlü destek ve yardımı gördüler.⁴³⁸ Tebriz’den başlayıp Van Gölü’nün kuzeyini takip eden ve Erzurum üzerinden Trabzon’a ulaşan kervan yolunun güvenliği iki devlet yani Trabzon Rum İmparatorluğu ile İlhanlı Devleti açısından büyük önem arz etmeye başladı. Hatta İmparator I. Georgius Trabzon-Tebriz yolunun güvenliğini ihlal eden

neticesinde Trabzon’a ulaşmışlar ve buradan deniz yoluyla Yunanistan’a gitmişlerdi. Bkz., Ksenophon, **Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)**, (nşr., Tanju Gökçöl), İstanbul 1974, s.126vd.

⁴³⁴ Abdullah İbn. Muhammad İbn Kiyâ al Mazandarani, **Risale-i Felekiyye**, (nşr., Walther Hinz), Weisbaden 1952, s.162 (93a-b); Z. Velidi Togan, “*Moğollar Döneminde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti*”, s.32vd.

⁴³⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., M. Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, s.36vd. Timur ile Toktamış arasında XIV. yüzyılın sonunda meydana gelen savaşlar ve bunu izleyen 1395 yılında Tana, Astrahan ve Saray gibi diğer mühim ticaret merkezlerinin Timur tarafından kasıtlı olarak tahrip edilmesi, Karadeniz ticaretini İtalyanlar için güvenli olmaktan çıkardı. Timur’un bu tahribat hareketiyle, ham ipek kaynaklarını Tebriz’e çekmek ve burayı yeniden ipekli dokuma ticaretinin merkezi haline getirmeyi düşünmüştü. Bkz., H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, s.274; M. Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, s.37.

⁴³⁶ Bu dönemde Tebriz çok sayıda tüccar ve misyonerin uğradığı uluslararası bir merkez haline geldi. Bu konu hakkında bilgi için bkz. [Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, 75vd.]. Trabzon Rum İmparatoru Georgios Komnenos döneminde İran’ın yıllık ihracatının % 40’ını oluşturan 45000 yük hayvanı, Trabzon’dan dönemin deniz taşıtlarıyla Avrupa’ya gönderiliyordu. Bu karlı ticaretten Trabzonlu yerli tüccarlar da büyük kazançlar elde ediyorlardı. Bkz., Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, s.81.

⁴³⁷ Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, s.71.

⁴³⁸ M. Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I*, s.359; Münir Atalar, “*XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon’un Yeri ve Önemi*”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s.131.

Aladağlar civarındaki Türkmenlere karşı bir sefer düzenlemiş ve Türkmenlere esir düşmüştür.⁴³⁹

Venedikli tüccarlar Altınordu sahasını kullanırken, Cenevizli tüccarların İran Moğolları yani İlhanlı hâkimiyeti altında olan yolları kullandıkları görülmektedir. 1243'ten sonra ve Moğol hâkimiyeti döneminde İtalya ile İlhanlı devletinin payitahtı Tebriz'i ve daha uzak yöreleri birleştiren yeni ticaret yolu artık yalnızca Anadolu'nun doğu bölümünden geçiyordu.⁴⁴⁰ Bunun en önemli sebebi ise Papalığın Memlûklere uyguladığı ambargo idi.⁴⁴¹ Çünkü bu uygulama ile Venedik ve Ceneviz şehir devletlerinin doğuyla irtibatı kesilmiş durumdaydı.⁴⁴² Ancak Karadeniz ticaretinin canlanmasını sadece Papalığın Doğu Akdeniz ticaretine uygulamış olduğu bu ticari ambargoya bağlamamak gerekir. Aynı zamanda Memlûk hükümdarı da Kızıldeniz ticaretini kendi ülkesi insanlarına kazandırmak için uğraşmaktaydı.⁴⁴³ Diğer taraftan Karadeniz ticareti ise XIII. ve XIV. asırda Altınordu Devleti'nin bu bölgede kurulması ve aldığı tedbirler neticesinde büyük gelişme göstermeye başladı. Bu ülkelerin hem ticareti teşvik etmeleri hem de Tebriz ve Saray şehirleriyle Karadeniz'de Trabzon, Kefe ve Tana şehirlerinin özellikle köle, at ve kürk ticaretinde büyük önem kazandıkları ve bu transit ticaret sayesinde oldukça zenginleştikleri görülmektedir.⁴⁴⁴

Anadolu'nun doğusunun da içerisinde yer aldığı Orta ve Kuzey yolları büyük ölçüde kara yolları durumunda idi. Dolayısıyla maliyeti yüksekti. Ancak bölgeye hâkim devletlerin ve özellikle de İlhanlı ve Altınordu devletlerinin almış oldukları tedbirler sayesinde yaklaşık 1340'lara kadar maliyet problemi büyük ölçüde hafiflemiş ve dolayısıyla bu kervan yolları bilhassa İtalyan tüccarlar açısından cazip hale gelmiştir.⁴⁴⁵ Cenevizliler için İskenderun limanındaki Ayas'tan başlayıp Sivas-Erzincan-Erzurum-

⁴³⁹ J. Philipp Fallmerayer, Trabzon İmparatorluğunun Tarihi, s.125.

⁴⁴⁰ C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.316.

⁴⁴¹ Bu ambargo hakkında geniş bilgi için bkz., W. Heyd, Yakınoğu Ticaret Tarihi, s.430vd.. Memlukler Irak'ı ele geçirdikten sonra Akdeniz limanlarına ulaşmak için Suriye'de ilerleyen İlhanlıları Filistin'de 1260 Ayn-ı Calut Savaşı'yla durdurdular. Onların müttefiki olan Haçlıları da Akka'da çıkardılar (1291). Dolayısıyla İlhanlılarla Avrupa'yı karşılarına almış oldular. Papalık ise Mısır'dan uzun bir süre baharat almayı durdurdu. Bunun yanında Memlûklara silah, kereste ve köle ticaretini yasakladı. Bu uygulama Memlûklular kadar denizci İtalyan devletlerini de olumsuz etkiledi. Bkz., A. Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, s.135.

⁴⁴² A. Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, s.134.

⁴⁴³ Geniş bilgi için bkz., Herbert Heaton, **Avrupa İktisat Tarihi I**, (nşr., M. Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş), Ankara 1985, s.153.

⁴⁴⁴ Bkz., A. Yu. Yakubovski, Altın Ordu ve Çöküşü, s.93vd; Münir Atalar, "XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", s.131.

Ahlat-Tebriz kervan yolu oldukça önemliydi.⁴⁴⁶ Aynı zamanda Ayas'tan başlayıp Tebriz'e uzanan bu kervan yolunun maliyeti de oldukça düşüktü.⁴⁴⁷ Diğer taraftan Cenevizlilerin Trabzon şehrine yerleşmesiyle Trabzon-Tebriz kervan yolu da canlanmaya başladı. Bu yol kervanlarla 30-32 gün, binek hayvanları ile 12-13 günlük bir sürede alınıyordu.⁴⁴⁸ Özellikle XIII. Asırda Kefe ile Tebriz arasındaki ticari ilişkiler bu güzergâh üzerinden gerçekleştiriliyordu.⁴⁴⁹ Doğu ülkelerinden getirilen mallar bu kervan yoluyla Trabzon'a ve buradan kuzeye ya da İstanbul üzrinden Avrupa'ya gönderilirken, kuzey ya da batıdan gelen mallar ise güneyde İslam ülkelerine ve doğuya bu güzergâhtan ulaştırılıyordu. Eski çağlardan itibaren bu yol sürekli önemini korumuştur.⁴⁵⁰ Miladi birinci yüzyıldan itibaren Ermeniye-Trabzon bağlantılı ticaret, Karadeniz'i Uzakdoğu pazarına açarken diğer taraftan Ortaçağ Ermeniye'sinde önemli ticari merkezlerin doğmasına da zemin hazırlamıştır.⁴⁵¹ İlhanlılar bu yolun güvenliğini sağlamak için belirli menzillere muhafızlar yerleştirmişlerdi. Tüccarlar bu muhafızlara koruma ücreti ödüyorlardı.⁴⁵² İlhanlı ülkesinin zenginliği İtalyan tüccarların ilgisini çekmekte gecikmeyecek ve Cenevizliler 1276'da Sivas'ta ve 1304'lerde de Tebriz'de ticaret konsoloslukları açarak ticari ilişkileri daha resmi ve teşkilatlı bir duruma getireceklerdir.⁴⁵³ Bu güzergâh sadece tüccarların ve ticaret kervanlarının değil aynı zamanda pek çok misyonerin ve seyyahın da tercih ettiği yol olacaktır.⁴⁵⁴ Günümüzde

⁴⁴⁵ Bkz., Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi I*, s.153; B. Spuler, *İran Moğolları*, s.473vd.

⁴⁴⁶ A. Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.116; İ. Aka, "*İpek Yolu Üzerinde İran*", s.444.

⁴⁴⁷ Nicola di Cosmo, "*Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts*", s.399.

⁴⁴⁸ Şerafettin Turan, "*Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri*", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s.153. Bu kervan yolları ve mesafeleri hakkında geniş bilgi için bkz., Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.311.

⁴⁴⁹ Z. Velidi Togan, "*Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*", s.17. İtalyan tüccarlar ve Karadeniz ticareti hakkında geniş bilgi için bkz., Nicola di Cosmo, "*Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts*", s.391vd.

⁴⁵⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Mehmet Tezcan, "*Eskiçağ'da Roma İmparatorluğu'nun Karadeniz Bölgesi Vasıtasıyla Hindistan ve Çin ile Ticareti*", **Karadeniz Tarihi Sempozyumu I**, (25-26 Mayıs 2005), s.19vd.

⁴⁵¹ Bkz. H. A. Mandian, *The Trade and Cities of Armenia In Relation ...*, s.52.

⁴⁵² C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.317.

⁴⁵³ Tebriz'deki Cenevizlilerin bir kısmı bizzat Moğolların hizmetinde bulunuyorlardı. Meraga'da bulunan âlimler Cenevizlilere haritacılık konusunda yardım ediyorlardı. İlhanlı bahriyesinde Cenevizlilere vazifeler dahi verilmişti. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Z. Velidi Togan, "*Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*", s.17vd.

⁴⁵⁴ Z. Velidi Togan, "*Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*", s.17; İ. Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, s.48vd.

de Trabzon üzerinden İran'a ulaşan bu yol "*Nahçıvan'ın Kalbi*" olarak adlandırılmaktadır.⁴⁵⁵

İlhanlı devletinin kurucusu Hülegü Han, ölümüne yakın ülkenin yönetimini oğulları, komutanları ve değerli devlet adamları arasında taksim etti. Buna göre Irak, Horasan⁴⁵⁶ ve Mazenderan'ı büyük oğlu Abaka'ya, Arran ile Azerbaycan'ı Yeşmut/Yoşmut'a bıraktı. Diyar-ı Rabia'dan Fırat'ın kıyısına kadar olan yerleri Emir Tudavun'a, Rum memleketlerini (Anadolu) Muineddin Pervane'ye verdi. Memleketin Sahip Divanlığını yani tüm memleketin düzeninin sağlanması ve idare edilmesi işini Sahip Şemseddin Muhammed Cüveyni'ye verilirken, Bağdat şehrinin mülkünü ise onun kardeşi Alaaddin Ata Melik Cüveyni'ye bıraktı.⁴⁵⁷ Bu şekilde bir görev dağılımı yapan Hülegü 1264 yazını dinlenerek ve avlanarak geçirdi. İçtiği bir müşilin etkisiyle kriz geçiren Hülegü, tabiblerin tüm müdahalelerine rağmen bir daha eski sağlığına kavuşamadı. 8 Şubat 1265'te Meraga'da 48 yaşında hayatını kaybetti.⁴⁵⁸ Müverrih Vardan, Hülegü'nün zehirlendiğine dair bazı şayıların çıktığını ancak kanıtlanamadığı için bir süre sonra kapatıldığını belirtmektedir.⁴⁵⁹

⁴⁵⁵Oktay Belli- Veli Sevin, *Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar*, İstanbul 1999, s.13vd; Enver Uzun, "*Trabzon-İtalya Ticaret Alakaları*", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s.81.

⁴⁵⁶İlhanlılarda hükümdarın yaşça büyük ve kabiliyetli olan şehzadeleri Horasan valisi olarak atanırlardı. Hülegü bunu bir gelenek olarak koymuştu.[Bkz., Camiü't- Tevarih, s.71vd.] Bu kural daha sonra da devam etmişti. Nitekim Abaka önce kardeşi Tübsin oğlu Horasan'a vali olarak göndermiş, oğlu Argun yetişkin hale gelince onu görevlendirmişti. Gazan da oğlu olmadığı için kardeşi Olcaytu'yu aynı göreve atamıştır. Olcaytu hükümdar olunca de oğlu Ebu Said'i Horasan valisi tayin etmiştir. Bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal*, s.195.

⁴⁵⁷ Daha fazla bilgi için bkz., Camiü't- Tevarih, s.71vd.

⁴⁵⁸Bkz., Camiü't- Tevarih, s.73; Tarih-i Vassaf I, s.30. Ebu'l-Fida Hülegü'nün mezarının Urmiye (Tela) gölünde Tela adı verilen müstahkem bir kalede olduğunu ve hazinesinin de burada saklandığını söylemektedir. [Bkz., Eb'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, s.53.].

⁴⁵⁹ Bkz., Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.241.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI DEVLETİ'NİN YENİ ANADOLU POLİTİKASI VE VAN GÖLÜ HAVZASI

A. ABAKA HAN DÖNEMİ (1265-1282)

Hülegü'nün vefatı üzerine yollar kapatılmış ve güvenlik tedbirleri alınmıştır. Bu arada daha önce kendisine verilmiş olan Horasan'da bulunan Abaka'ya haber salınmıştır. Çünkü Abaka Hülegü Han'ın veliahdı idi.¹ Abaka'dan önce gelen Yeşmut umut emirlerin desteğini yoklamış fakat müsbet bir netice alamayarak geri dönmüştür.² Nihayet vasiyet gereği İlka/İlga Noyan ile Suncak Noyan gibi emirlerin³ ve önde gelen hatunların da desteğiyle⁴ Hülegü'nün eşlerinden Sulduz kabilesine mensup Yisuncin Hatun'dan olma Abaka 9 Mart 1265'te İlhanlı tahtına geçmiştir.⁵

a. Devlet Yönetimiyle İlgili İdari Düzenlemeler

Abaka tahta geçişi sebebiyle desteğini aldığı çevreleri memnun ettikten ve bir takım eğlenceler düzenledikten sonra yönetimle ilgili pek çok alanda atamaları yaptı.⁶ Kardeşi Yeşmut'u Derbent, Şirvan ve Mugan'dan Aladağ hudutlarına kadar olan yerlerin muhafazası için görevlendirdi. Sutaylı Suncak/Sancak Noyan'ı ve Emir Çoban'ın dedesi Tudun/Tudan ile Rum (Anadolu)'a gönderdi. Vezirlik makamı ise Hülegü zamanındaki gibi Şemseddin Muhammed-i Cüveyni'ye verildi.⁷ Abaka Han ise Tebriz şehrini kendisine başkent yaptı.⁸ Diğer taraftan devlet ricalinin yaylağı yani yazlık merkezi yine Aladağ, kışlak Arran ile Bağdat olacaktır.⁹

¹ Bkz. Mirhond V, s.273.

² B. Spuler, İran Moğolları, s.78; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhans", s.355..

³ Bkz. Mirhond V, s.273; Hondmir III, s.108.

⁴ Emirlerden özellikle Argun Aka, hatunlardan da Olcay Hatun, Abaka'yı şiddetle desteklemişlerdir. Bkz., Tarih-i Vassaf I, s.31.

⁵ Bkz. Camiü't- Tevarih, s.75; Ebu'l-Farac Tarihi II, s.585; Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.47;

Aksarayı, s.58; Kiragos, s.111; Aknerli Grigor, s.67. Moğollarda tahta çıkma töreni konusunda geniş bilgi için bkz., Plano Carpini, **Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)**, (nşr., Ergin Ayan), İstanbul 2014, s.142vd; Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş VII**, Ankara 2000, s.366vd.

⁶ Bu atamalar hakkında bilgi için bkz., Camiü't- Tevarih, s.73; Tarih-i Vassaf I, s.31vd; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.38.

⁷ Camiü't- Tevarih, s.79; Aksarayı, s.60; Mirhond V, s.276vd; Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.593.

⁸ F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.37.

⁹ Camiü't- Tevarih, s.79.

Abaka babası Hülegü Han döneminin siyasi ve ekonomik ilişkilerini devraldığı gibi devam ettirmiştir. Hülegü Han zamanında güneyde Memlûklular, Kuzeyde Altınordu ve doğuda Çağataylılar arasında sahip olduğu stratejik coğrafyayı koruma politikasını genel anlamda benimsemiş bir devlet görünümünde idi. Sözü edilen bu üç devlete karşı İlhanlılar ise Hıristiyan dünyası, Bizans ve özellikle ticari anlamda Cenevizlilerle ittifak içerisindeydi. Bu siyasi durumdan rahatsız olduğu anlaşılan Abaka'nın bu devletlerle hesaplaşmaya başladığı görülmektedir.¹⁰ İlhanlılar için hayati önem taşıyan Azerbaycan ve Kafkaslar'dan Aladağlara kadar olan sahanın korunması için Abaka kardeşi Yeşmut'u görevlendirmişti.¹¹ Abaka'nın da iştirakıyla İlhanlı ordusu Altınordu kuvvetlerini Derbent'in kuzeyine püskürterek en azından kendi sınırlarını korumayı bilmiştir.¹² Diğer tarafta ise Horasan'da Çağataylıları yenerek¹³ doğuda ülke sınırlarını belli bir süre koruma altına almıştır.¹⁴ Bu başarılarından sonra Abaka, dikkatini güneydeki Memlûklulara çevirecektir.¹⁵

B. İLHANLI- MEMLÛKLULAR MÜNASEBETLERİ

Berke Han'ın önce Hülegü ardından Abaka ile yapmış olduğu mücadeleler, Altınordular ile Mısır-Memlûklular arasında ilişkilerin gelişmesine sebep olmuştur. Memlûklular bu iki kardeş siyasi teşekkülün mücadelesinden faydalanmaya çalışmıştır.¹⁶ Altınordu ile İlhanlılar arasındaki husumetin uzaması ve derinleşmesi şartıyla Altınordu devletinin büyümesinden yana bir politika takip ediyordu. Çünkü İlhanlı hâkimiyeti altındaki İran toprakları kendi ülkesiyle sınırdı. Güçlü İlhanlı devleti Memlûklular toprakları için her zaman bir tehdit oluşturmaktaydı.¹⁷

¹⁰B. Spuler, *İran Moğolları*, s.78.

¹¹Hondmir III, s.107.

¹²Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., *Camiü't- Tevarih*, s.80vd. Aslında Abaka'nın ilk dönemlerinde ilişkiler olumlu idi. Hatta Altınorda Tebriz ve Meragadan bir takım gelirler dahi elde etmişti. Bununla yetinmeyen Berke Han Tebriz'de bir cami yaptırdı ve kendi isminin konmasını sağladığı gibi burada bir de kumaş imalathanesi kurdurdu. Ancak Berke karşısında alınan yenilgi bu durumun sonunu getirdi. Bkz., A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.41vd.

¹³ A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s.51; A. G. Galstyan, s.71.

¹⁴Bkz., *Camiü't- Tevarih*, s.83vd.

¹⁵F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.38.

¹⁶K. Yaşar Kopruman, *Mısır Memlûkları Tarihi (Sultan el-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmudi Devri)*, Ankara 1989, s.6vd; İsmail Yiğit, *Memlûkler (1250-1517)*, s.33.

¹⁷A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s.42vd.

a. Papa'nın Ambargo Siyasetinin İlhanlılar Üzerindeki Tesirleri

Papalığın Memlûklulara karşı uygulamış olduğu ambargo,¹⁸ İlhanlıları ziyadesiyle memnun etmişti. Çünkü Asya kıtasının batıyla irtibatı büyük oranda İlhanlıların hâkim olduğu saha üzerinden gerçekleşmeye başlamıştı.¹⁹ Yani Tebriz-Ahlat-Erzurum ve Trabzon kervan yolu²⁰ ile İskenderun'dan başlayıp Sivas-Erzincan-Erzurum-Ahlat-Tebriz güzergahının ticari yoğunluğu oldukça artmıştı.²¹ Diğer taraftan Papalığın uygulamaya koymuş olduğu bu ekonomik politika Mısır'a ihtiyaçlarını Anadolu'dan karşılama gerekliliğini ortaya çıkarmıştı.²² Memlûklar donanmaları için gerekli olan kereste ve zifti Antalya ve Alaiye limanlarından sağlıyor ve buralara baharat, keten, şeker vs. ihraç ediyordu.²³

XIV. asrın ilk yarısında Antalya şehrine gelen seyyah İbn Batuta, bölgenin bağ ve bahçelerinin bolluğundan ve meyvelerinin kalitesinden bahsederken bunların kurutulup Mısır'a ihraç edildiğini de belirtmektedir.²⁴ Sonuçta payitahtı Tebriz uluslararası bir ticaret merkezi haline gelmiş ve dolayısıyla İlhanlı devleti büyük ekonomik kazançlar sağlamaya başlamıştı.²⁵ Nitekim İbn Batuta Tebriz şehrinde bahsederken, Kazan Çarşısı'ndan şimdiye kadar gördüğüm en güzel çarşı diye bahsetmektedir. Bunun yanında Amber ve Misk çarşıları da denilen İtır Pazarı'ndan söz ederken adeta büyüldüğünü dile getirmektedir. Her bakımdan zengin olan bu şehirde tacirlerin çokluğu da dikkat çekmektedir.²⁶ Tebriz şehrinin tacirler için bir cennet ve tatlı karlar diyarı olduğunu söyleyen Morco Polo'nun verdiği bilgilere göre başta Cenevizli

¹⁸ Bu ambargoya göre; Avrupa Mısır'a demir ve kereste satmayacak, ordusu için kuzeyden köle sağlanmasına mani olunacak ve nihayet Hindistan'dan İskenderiye limanı aracılığıyla Avrupa'ya geçen mallardan alınan gümrük vergisinden mahrum etmek için İran Körfezi ve Suriye limanları arasındaki kervan yolları kullanılmalıydı. Geniş bilgi için bkz., Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453)**, İstanbul 2010, s.309vd.

¹⁹ C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.316; Ahmet Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, s.133vd.

²⁰ W. Heyd, Yakındoğu Ticaret Tarihi, s.557.

²¹ M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, s.310; Ahmet Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, s.116.

²² M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, s.310.

²³ Bkz., Ahmet Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, s.135.

²⁴ Ebu Abdullah Muhammedİbn BattutaTanci, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, (nşr., A. Sait Aykut), İstanbul 2013, s.274vd.

²⁵ Marco Polo, Dünyanın Hikâye Edilişi, s.87vd; Z. Velidi Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s.17.

²⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Batuta, s.227.

tüccarlar olmak üzere kervanlarla Hindistan, Hürmüz, Bağdat ve Musul'dan Tebriz'e getirilen malları satın alıp Anadolu üzerinden kendi ülkelerine taşıyorlardı.²⁷

Memlûklular ise kendisine karşı oluşturulan İlhanlı-Hıristiyan dünyası ittifakının siyasi ve ekonomik zararlarını kırmak için harekete geçmişti. Evvela Ön Asya'da İlhanlılar ve Hıristiyan dünyası ile bağları olan Kilikya Ermeni Krallığı'na ağır bir ceza kesti. Ermeni ordusunun büyük kayıp vermesinin yanında bir Ermeni prens öldürüldüğü gibi veliaht Leo da esir düştü (1265/66).²⁸ Bir süre sonra 1268'de Sultan Baybars Antakya kontu VI. Bohemond'u mağlup ederek topraklarını ele geçirdi.²⁹ 1275'lerde Memlûklular ordusu tekrar Kilikya Ermeni Krallığının başkenti Sis'e girdi.³⁰ İleri hareketine devam ederek Kayseri'ye kadar ilerledi.³¹ Baybars'ın bu faaliyetleri Anadolu'da Moğol karşıtları tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştır.

b. Elbistan Muharebesi (15 Nisan 1277)

Sultan Baybars'ı böyle bir Anadolu seferine teşvik eden etkenlerin başında Muineddin Pervane ile bazı Selçuklu beylerinin davet mektupları gelmekteydi.³² Bunun yanı sıra Anadolu Türkmenlerinin yardımını alabileceği düşüncesi de Sultan Baybars'ı böyle bir sefere yöneltmişti.³³ Kahire'den hareket eden Sultan Baybars, Halep'e ulaştı. Burada ordunun toplanmasını bekledikten sonra Anteb'e doğru hareket etti. Kuzeye yönelen ordu Göksun civarına gelince Ermeniler, Kırşehir kışlağında bulunan Toku ve

²⁷Marco Polo, Seyahatname I, (Tercüman), s.27vd; Bertold Spuler, İran Moğolları, s.474; Şerafettin Turan, Türkiye-İtalya İlişkileri, s.187vd. Tebriz'in bu ticari merkez olma niteliği uzunca bir süre daha devam edecektir. Nitekim XV. asrın başında İspanya Kralı tarafından Timur'a gönderilen elçi Clavijo, Hindistan'dan pek çok kervanın buraya uğradığını ve bölgede bulunmayan baharatı getirdiğini belirtmektedir. Diğer taraftan şehre gelen çok sayıda ipeklilerin Anadolu, Suriye ve Kefe'ye gönderildiğini de ifade etmektedir. Geniş bilgi için bkz., Ruy Gonzales de Clavijo, Anadolu, Orta Asya ve Timur, s.96vd.

²⁸Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., el- Ömeri, s.398; Ebu'l-Farac Tarihi II, s.586vd; Vardan Arewelts'i, s.99vd; Tarih-i Hetum, History of the Tatars, chapter 33; Muhtasari'd-Düvel, s.48; Aknerli Grigor, s.69vd; King Başkumandan Simbat, **Simbat Vekayinamesi (951-1334)**, (nşr., Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1946, s.79; Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.244; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar, s.186vd; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.235.

²⁹Ebu'l-Farac Tarihi II, s.588vd; Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.49.

³⁰Başkumandan Simbat, s.80vd.

³¹B. Spuler, İran Moğolları, s.83vd.

³²el-Ömeri, s.402; **Baybars Tarihi II**, (nşr., M. Şerefüddin Yaltkaya), Ankara 2000, s.49; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.158; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.483. Hatta Hatiroğlu Ziyaeddin ve Pervane'nin oğlu yanlarında yüz kişi ile birlikte Şam'a kadar gitmişler ve Sultan Baybars'tan Anadolu'ya bir sefer yapmasını istemişlerdir. Bkz., Camiü't- Tevarih, s.112; Anonim Selçukname, s.48; M. Fuad Köprülü, "*Baybars I.*", **İA II**, s.359.

³³O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.561; J. A. Boyle, "*Dynastic and Political History of the Ilkhans*", s.361.

Tudavun noyanlara haber gönderdiler.³⁴ Memlûk ordusunun Elbistan Ovası'na geleceği haberi üzerine bahsi geçen Moğol noyanları hazırlıklarını tamamlayıp Binboğa Dağları üzerinden Elbistan Ovası'na ulaştı. Bu arada Niğde'de bulunan Moğol kuvvetlerinin de bölgeye hareket etmesiyle yaklaşık 30.000 kişilik bir Moğol kuvveti Elbistan Ovası'nda toplanmış ve savaşa hazır hale gelmişti.³⁵ Aksarayı Baybars'ın hızlı hareket ederek, Niğde kışlağında bulunan Baycu Noyan'ın kuvvetlerinin diğer Moğol birlikleriyle birleşmesine imkân tanımadığını belirtmedir.³⁶ Neticede iki taraf arasında Elbistan ovasında meydana gelen muharebede Moğollar ağır kayıplar verdiler.³⁷

Moğol birlikleri içinde bulunan Selçuklu kuvvetleri ise savaşa girmemişti. Bu kuvvetlerin bir kısmı beyleriyle birlikte daha sonra Memlûklu ordusuna katılacaklardır.³⁸ Buradan Kayseri'ye gelen Baybars,³⁹ Moğolların korkusundan Tokat'a kaçmış olan Pervane'ye⁴⁰ haber göndererek Kayseri'ye gelip tekrar görevini yapmasını söyledi.⁴¹ Ancak Pervane, Abaka ile Baybars'ı karşı karşıya getirme niyetinde olduğu için zaman kazanıyordu.⁴² Çünkü bunun sonu her halukârda yararına olacaktı. Bir yandan da İlhanlı hükümdarına olayı haber vermesi için Seyfeddin Erbeği'yi göndermişti.⁴³ Bunun farkına varan Sultan Baybars kısa süre sonra Anadolu'dan ayrılmıştır. Diğer taraftan bölgenin harebeye dönmesiyle erzak kıtlığının baş göstermesi

³⁴Mısır ordusunun yaklaştığı haberini Kilikya Ermeni Kralı Leon vermişti. Bkz., Ebu'l-Farac Tarihi II, s.598; Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.50. Arıca bkz., Müneccimbaşı II, s.116.

³⁵el-Evamiü'l- Ala'iyye, s.615; Aksarayı, s.87.

³⁶Aksarayı, s.87.

³⁷ Anonim Selçukname, s.48. Savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Baypars Tarihi II, s.84vd; İbni Tagrıberdi, s.54; Camiü't- Tevarih, s.112; el-Evamiü'l- Ala'iyye, s.615vd; Aksarayı, s.88; Ebu'l-Farac Tarihi II, s.599;Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.50; el- Ömeri, s.402; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.237; Muhtasari'd-Düvel, s.48; Aknerli Grigor, s.69vd; King Hetum, History of the Tatars, chapter 34; B. Spuler, İran Moğolları, s.85.

³⁸Bu beyler hakkında bkz., Baypars Tarihi II, s.86; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.562vd. Moğol ordusu içerisinde bulunan 3000 Gürcü askerinin yaklaşık 2000'i ölürken diğerleri ise Gürcistan'a dönmüşlerdir. Moğol askerlerinden 5000 kişi savaş meydanında hayatını kaybetmişti. [Bkz., Ebu'l-Farac Tarihi II, s.599; Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.50; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.483.]. Ancak Moğolların daha fazala kayıp verdiğine dair bilgiler de mevcuttur. Bkz., O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.562.

³⁹ Baybars'ın Kayseri'de ki icraatları hakkında bkz., Baypars Tarihi II, s.87vd; İbni Tagrıberdi, s.55.

⁴⁰Camiü't- Tevarih, s.113; Anonim Selçukname, s.48.

⁴¹ Camiü't- Tevarih, s.113; Tevarih-i Al-i Selçuk, s.817; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.160.

⁴² Pervane Sultan'a haber gönderip Anadolu'dan ayrılmamasını istedi. Bir habere göre Sultan'ın Sivas'a gitme niyeti vardı. Ancak Sultan Baybars, Pervane'nin esas amacını bildiğinden Şam'a dönecektir. Baypars Tarihi II, s.88vd; İbni Tagrıberdi, s.55.

⁴³el-Evamiü'l-Ala'iyye, s.623.

ve nihayet uzun süre ülkesinden ayrı kalan askerinin yıpranmış olması da Sultan'ın bu kararı almasında etkili olmuştur.⁴⁴

C. İHANLILARIN YENİ ANADOLU POLİTİKAS

a. Abaka'nın Anadolu'da Yaptığı Katliam

Baybars'ın Anadolu'dan ayrılmasından hemen sonra Abaka büyük bir kuvvetle Anadolu'ya girmiştir.⁴⁵ Hızla savaşın yapıldığı Elbistan Ovası'na gelen Abaka burada Moğol askerlerine ait cesetleri görünce derin bir üzüntü duymuştu.⁴⁶ Bu üzüntüsünü öfkeye dönüştüren Abaka Anadolu'da büyük bir Türkmen katliamı gerçekleştirecektir.⁴⁷ Bununla da yetinmeyen Abaka bazı şehirlerin yağmalanmasını ve halkının katledilmesi emrini verecektir.⁴⁸ Bu katliam o kadar büyük olacaktır ki Kayseri'den Erzurum'a kadar çiftçi, asker ve ahaliden yarım milyon insan öldürülecektir.⁴⁹ Vezir Şemseddin Cüveyni'nin girişimleriyle Sivas dâhil olmak üzere bazı şehirler satın alınmak suretiyle kurtuluşa ereceklerdir.⁵⁰

b. Pervane'nin Aladağ'da Yargılanması ve İdamı

Abaka Anadolu'da düzenin sağlanması ve muhafazası ile Pervane'nin evi Hısn-ı Kuganiye'yi⁵¹ yıkması için kardeşi Kongurtay'ı görevlendirdi. Kendisi ise dinlenmek ve önemli kararlar almak üzere yazlık karargâhı Aladağ'a döndü.⁵² Abaka Elbistan ovasında Moğol askerlerine ait cesetlerin içerisinde bir tek Selçuklu askeri göremeyince Pervane'nin savaşa girmediğini ve bir oyun oynadığını anlamıştı. Zaten dönerken de

⁴⁴Bkz., Aksarayı, s.88; Münecimbaş II, s.117; Anonim Selçukname, s.49; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.43; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.483; İsmail Yiğit, Memlukler (1250-1517), s.53.

⁴⁵Aksarayı, s.89.

⁴⁶ Bkz., Aksarayı, s.89; el-Evami'ü'l-Ala'iyye, s.625; Baypars Tarihi II, s.112; Anonim Selçukname, s.49; Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.50; Tevarih-i Al-i Selçuk, s.818; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.52.

⁴⁷ M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.81vd; M. Halil Yinanç, "Elbistan", İA IV, s.228.

⁴⁸Bkz., el- Ömeri, s.402; King Hetum, History of the Tatars, chapter 34; A. G. Galstyan, Vakayinamesi), s.72. Ebu'l-Farac, Abaka'nın emri olmamasına rağmen Moğolların bölgedeki Hıristiyanlara da katliam uyguladıklarını dile getirmektedir. Bkz., Ebu'l-Farac Tarihi II, s.600.

⁴⁹Baypars Tarihi II, s.92; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s.361; İsmail Yiğit, Memlukler (1250-1517), s.54; M. Fuad Köprülü, "Baybars I.", s.360.

⁵⁰Camiü't- Tevarih, s.113; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.160.

⁵¹Bugünkü Şebinkarahisar.

⁵²Camiü't-Tevarih, s.114; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.43vd.

tutuklanması için Kongurtay'ı görevlendirmişti. Muineddin Süleyman Pervane izlediği yanlış siyasetin kurbanı olarak Aladağ'da bulunan İlhan Abaka'nın huzuruna çıkartılacaktır. Kurultayda emirler Pervane'nin üç günah işlediği konusunda hemfikirler. Birincisi Bunduktar'ın (Baybars) geldiğini haber vermeyişi, ikincisi düşmandan kaçışı ve üçüncüsü de hemen kulluğa gelmemesiydi. Bu yüzden gözetim altında tutulması gerektiğini söylediler.⁵³ Tudavun Noyan ile Taku Ağa'nın kadınları, çocukları ve adamları her gün Abaka'nın yanına gelip Pervane'nin öldürülmesi konusunda ısrar ediyorlardı.⁵⁴ Abaka ise Pervane'nin ihanet edemeyeceğini düşünüyordu. Ancak Sultan Baybars ile yazışmalarını gösteren mektupların ortaya çıkmasıyla idamını onaylamıştır.⁵⁵ Anonim Selçukname'nin verdiği bilgiye göre de Pervane öldürülen askerlerin ailelerine teslim edilmiş ve onlar tarafından linç edilerek öldürülmüştür.⁵⁶ Burada toplanan kurultayın verdiği karar gereğince Pervane yanındakilerle birlikte⁵⁷ öldürülecektir (2 Ağustos 1277).⁵⁸

c. Abaka'nın Anadolu Politikası ve Van Gölü Havzası'ndaki Tasarrufları

1277'deki Elbistan hezimetini İlhanlı devletinin Anadolu siyaseti konusunda önemli bir kırılmaya sebep olmuştur.⁵⁹ Her şeyden evvel artık Anadolu bütünüyle Moğol tahakkümü altına alınmıştır. Anadolu'da görevlendirilen Moğol idarecilerinin keyfi davranışları, isyan hareketleri gibi olaylar Anadolu'nun sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan gerilemesine sebep olmuştur. 1318'e kadar Selçuklu hanedanlığı gölge halinde yaşamını sürdürse de fiilen bir devletten söz edilemezdi. Bu siyasi ortam İlhanlı

⁵³Bkz., Camiü't- Tevarih, s.114.

⁵⁴el-Evamirü'l- Ala'iyye, s.624; Selçukname, s.241.

⁵⁵Bkz., el-Evamirü'l- Ala'iyye, s.625vd; Selçukname, s.241.

⁵⁶Bkz., Anonim Selçukname, s.49.

⁵⁷Pervane ile birlikte katlolunanlar arasında Seyfeddin Belaküş Çavuş, Menkurs Çaşnigir ve Seyfeddin İbni Eksî gibi kişiler de vardı. Bkz., Baybars Tarihi II, s.93.

⁵⁸Bkz., Aksarayî, s.90; Tevarih-i Al-i Selçuk, s.820; Müneccimbaşî II, 117; El- Ömerî, s.402; Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.592; Tarih-i Güzide (İng. trc.), s.143; King Hetum, History of the Tatars, chapter 34. Ayrıca bkz. H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.237; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.161; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.484; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s.361; Süleyman Pervane hakkında geniş bilgi için bkz., J. H. Kramers, "Muinid-dün Süleyman Prvane", İA VIII, s.556vd. Aksarayî Pervane'nin yanında bulunan bilge kişilerden işittiklerini şu şekilde anlatır: "Pervane ve yanındakiler Aladağ'a giderken Erzincan civarında O'nu teselli etmeye çalışmışlar ve sağ salim bir şekilde tekrar ülkesine döneceğini söylediklerinde Pervane, artık Horasanlıların (Moğollar) bu ülkeye sahip olacağını bundan kurtuluşun imkânsız olduğu ifade etmiştir. Ayrıca kaçma şansının olmasına rağmen bunu reddettiğini ve bunu yaparsa Moğolların halkı katletmek için geleceğini söyleyerek kaderine teslim olduğunu belirtmektedir. Bkz., Aksarayî, s.90vd.

nüfuzunun sirayet edemediği Anadolu'nun uc bölgelerinde kurulacak olan Türkmen beyliklerini adeta Moğol baskısından kaçan tüm çevrelerin sığınağı konumuna yükseltmiştir.⁶⁰ Diğer taraftan 1277 Elbistan Muharebesi, İlhanlı-Memlûkluların sınırlarında bir değişikliğe sebep olmamış ve iki devlet 1260 sonrası sınırlarına çekilmişlerdir.⁶¹

İlhanlıların Anadolu'yu artık doğrudan idare etmeye karar vermeleri ve bu arada güneyde Memlûkluların sürekli Anadolu'da çıkan Moğol karşıtı ayaklanmaları körüklemeleri, devletin merkezi Tebriz ile ülkenin batı ve güney bölgelerini birbirine bağlayan geçiş noktalarının daha iyi muhafaza edilmesinin gerekliliğini elzem kılmıştır. Aynı zamanda kuzeyde Altınorda'nın devamlı Mısır ile birlikte hareket ederek Azerbaycan'a doğru yayılma siyaseti de buna ilave edilirse durumun ciddiyeti daha iyi anlaşılmaktadır. Bu bağlamda sözü edilen üç coğrafyaya -Kafkasya, Anadolu, Suriye-aşağı yukarı eşit mesafede olan Van Gölü Havzası'nın önemi bir kez daha görülmektedir. Nitekim bu bölge üzerinden büyük orduların en kısa mesafede doğudan-batıya ya da kuzeyden-güneye sevki mümkün olabilmekteydi. Daha Hülegü'den itibaren bunu gören İlhanlılar bölgeye ayrı bir değer vermişlerdir. Ahlat şehri yörenin idari merkezi yapılmıştı.⁶² Aladağ ise hem İlhanlı hükümdarları ve ailelerinin yazı geçirdiği ve geniş toprakları buradan idare ettiği hem de kalabalık ordu mensupları ile çok sayıda Moğol Türk kabilelerinin yaylağı olma vasfını sürdürmüştür.⁶³

İlhan Abaka Aladağ'da Muineddin Süleyman Pervane'nin idamını gerçekleştirdikten sonra Anadolu'nun yönetimi ile ilgili önemli kararları da burada aldı. Kardeşi Kongurtay Anadolu'nun dirlik ve düzenini kendisi adına sağlayacaktı. Veziri Şemseddin Cüveyni ise Anadolu'nun gelirlerini Moğol mali sistemine göre yeniden tanzim edecekti.⁶⁴ Bu yüzden Anadolu'nun doğu ve orta kesimleri devlet kontrolü açısından önemliydi. Bölgeyi daha yakından takip etmek gerekiyordu. Anadolu'nun her tarafına Moğol ve Doğu Türk oymakları yerleştirildi. İlhanlılar tarafından Anadolu'nun

⁵⁹Bu konu için bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.44vd.

⁶⁰Bkz., O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.523vd.

⁶¹B. Spuler, s.85; Muammer Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s.113.

⁶²F. Sümer, *Kara Koyunlular*, s.33.

⁶³Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s.77vd.

⁶⁴Reşidüddin, s.114; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.235vd. Ayrıca bkz. Z. Velidi Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*", s.18; F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.45; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.486.; Bu tarihlerden itibaren Anadolu'da Moğollara karşı başta Karamanlılar olmak üzere Türkmen direnişi başlayacaktır. Bkz., İbni Bibi, s.628vd; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.575vd.

idare işlerine tayin olunan noyan ve beyler görevlendirildikleri bölgelere kendi oymağı ile geliyor ve yerleşiyordu.⁶⁵ Artık Abaka Han zamanının çoğunu Aladağ ve Arran'da geçirmeyi uygun buluyordu. Babası Hülegü zamanında Aladağ'da inşa edilen saraya rağmen kendisi de bir saray inşa ettirmişti.⁶⁶ Bugün hala Aladağ yaylasında *Abaka Ovası* veya *Abaka Düzlüğü* diye halk arasında söylenen yer o dönemlerin bir hatırası olarak yaşatılmaktadır.⁶⁷

d. Abaka Döneminde Van Eyaleti

Bilindiği üzere Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıkışıyla birlikte Moğollar, devletin sivil ve idari teşkilatlarında Türklerden faydalanmışlardır.⁶⁸ Cengiz Han'dan sonra kurulan şubelerin hemen hepsinde Türk unsurunun güçlendiği görülmektedir.⁶⁹ Hülegü'nün Ön Asya'ya gönderilişi sırasında da beraberinde çok sayıda Türk idareci, komutan ve asker mevcuttu. İlhanlı devleti yıkılıncaya kadar da Türkler devlet içinde daha da güçlenmişlerdir.⁷⁰ İşte bu anlayışın bir sonucu olarak Abaka döneminde Van eyaletinin yönetim merkezi olan Ahlat'ta uzun yıllar Türk asıllı idarecilerin de görev yaptıkları bilinmektedir. 1273'lere kadar Ahlat'ın Şadi Aka ve Mahmud oğlu Hüsameddin Hasan Aka isimli şahıslar tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır.⁷¹ Kitabede geçen bir isim de Hasan Ali'dir. Bu kişi Ahlat hakimi olan Hasan Aka'nın yardımcısı ya da veziri görevini yürüten İlhanlı ümerasından biri olabilir.⁷² Yukarıda bahsi geçen 1275-76 depremi esnasında Ahlat'ta Uygur asıllı İnal oğlu Boğatay Aka isimli bir idareci bulunmaktaydı. Nitekim Ahlat'ta bulunan iki türbeden birinde 1281'de

⁶⁵Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.236vd.

⁶⁶A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar* s.52; Hasan-Rumlu, **Hasan-ı Rumlu**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 2006, s.138.

⁶⁷ Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, s.3; N. Durak, "*İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi*", s.247; M. Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s.215vd. Ayrıca bkz., Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul 1988, (ekler-harita-1).

⁶⁸ Bkz., Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.301vd. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Bahaeddin Ögel, **Sino-Turcica Cengiz Han'ın Türk Müşavirleri**, İstanbul 2002.

⁶⁹Wilhelm Barthold, **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, (nşr., Hasan Eren), Ankara 2006, s.21vd.

⁷⁰Bkz., Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.302vd. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.15-24.

⁷¹ A. Şerif Beygu, *Ahlat Kitabeleri*, s.68.

⁷² Bkz., H.F.B.Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s.292; Oktay Aslanapa, **Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişimi**, Ankara 1991, s.109; İ. Kafesoğlu, "*Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu*", s.174vd.

öldüğü tesbit edilen Boğatay Aka⁷³ ile eşi Şirin Hatun diğ erinde ise 1279'da öldürüldüğü anlaşılan Boğatay Aka'nın oğlu Hasan Timur ile eşi Esen Tigin Hatun yatmaktadır. Bu iki idareci ile ilgili olarak “*Emirü'l Kebir*” ünvanı kullanılmaktadır ki bu da onların bölgenin mülki amiri olduklarını göstermektedir.⁷⁴

e. Van Gölü Havzası'nda Meydana Gelen Diğer Gelişmeler

Van Gölü Havzası önce Celaleddin Harezşah'ın faaliyetleri, ardından ilk Moğol akınları ve nihayet İlhanlı-Memlûklü mücadeleleri sebebiyle tahrip olmuş ve bölgede yaşayan nüfusun büyük bir kesimi çevreye dağılmıştır.⁷⁵ Abaka döneminde Memlûklularla yapılan mücadelelerin genellikle Doğu Anadolu'da cereyan etmesi iki tarafın düşman askerini zor durumda bırakmak için Diyarbekir ve Ahlat'ta bütün ekili arazileri yaktırdıkları kaydedilmektedir.⁷⁶ Van Gölü Havzası'nın aynı zamanda bir deprem kuşağı üzerinde oluşu ve bölgenin yükseltisi nedeniyle kış mevsiminin zaman zaman ağır geçmesi yöre insanının hayatını olumsuz etkilemekteydi. 1275-76'larda Erciş ve Ahlat şehirlerinde şiddetli bir zelzele meydana gelmiştir.⁷⁷ Çok sayıda bina ve şehri çeviren surlar yerle bir olduğu gibi bölgede yaşayan ahalinin büyük kısmı da hayatını kaybetmiştir.⁷⁸ Başkumandan Simbat, bu zelzelenin bir yıl sürdüğünü ve Erciş ile Ahlat şehirlerinin toprağa gömüldüğünü kaydetmektedir.⁷⁹ Aynı olaydan bahseden Baypars Tarihi, zelzelenin Diyarbekir, Meyyafarikin ve Mardin şehirlerinde de büyük can kayıplarına ve tahribata yol açtığını belirtmektedir.⁸⁰ Ebu'l-Farac 1278'lerde Azerbaycan ile Büyük Ermenistan'dan (Doğu Anadolu) İskitlerin ülkesine (Kafkaslar) kadar olan yerlerde şiddetli bir kış yaşandığından bahsetmektedir. Bu şiddetli kışın buralarda oturan ahalinin davarlarına, koyunlarına ve atlarına büyük zarar verdiğini

⁷³Türk kültüründe *Aka/Ağa/Aga* ünvanı büyük erkek kardeş demek olduğu gibi aynı zamanda itibarlı emirlere de verilen bir ünvanıdır. Bu ünvan Anadolu'da Moğollar tarafından valiler için kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz., Faruk Sümer, “*Eski Türk Devletlerinde Ağa Ünvanı*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı:38, İstanbul –Ekim 1985, s.58-66.

⁷⁴Bkz., F. Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.57vd.

⁷⁵M. Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, s.323.

⁷⁶O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.143.

⁷⁷Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.592; Tarih-i Güzide (İng. trc.), s.143; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.237.

⁷⁸ Bkz., Ebu'l-Farac Tarihi II, s.595; Başkumandan Simbat Vekayinamesi, s.81; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.52; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar, s.222; F. Sümer, “*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*”, s.459.

⁷⁹ Başkumandan Simbat Vekayinamesi, s.81.

⁸⁰Baypars Tarihi II, s.66.

belirterek, belli bir süre bölgede gıda ürünlerinin nadirleştiğini ve dolayısıyla fiyatlarının arttığını anlatmaktadır.⁸¹ Aynı şekilde Gazan Han zamanında Ararat (Ağrı Dağı) bölgesinde yazıldığı tesbit edilen bir Ermeni yazmasında da soğuk kış şartlarının insanların yaşamını olumsuz etkilediği anlatılmaktadır.⁸²

D. TRABZON-RUM DEVLETİYLE TİCARETİN GELİŞTİRİLMESİ

Tebriz-Ahlat-Trabzon kervan yolu İlhanlılar açısından olduğu kadar Trabzon Rum devleti için de o kadar önemli olduğundan yukarıda bahsedilmişti. 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra İlhanlı hâkimiyetini kabul eden Trabzon Rum devleti, 1265'te Hülegü'nün ölümüyle İlhanlı nüfuzundan çıkmıştır denilse de⁸³ bu zayıf bir ihtimal gibi görünmektedir. Çünkü 1277 Elbistan yenilgisi üzerine İlhanlılar Anadolu üzerindeki baskılarını daha da artırmışlardı. Bu yenilgiden sonra Anadolu'da bir karmaşa ortamı meydana gelmişti. İlhanlılara bağlı olan Trabzon Rum İmparatorluğu'nda özellikle güçlü aristokrat aileler bunu fırsata dönüştürmek istediler. Ancak imparator Georgios, yenilginin intikamını almak için fırsat kollayan Abaka'ya belki istemeyerek de olsa Aladağ'a gelerek bağlılığını bildirmiştir. Abaka ise Trabzon Rum devletine ait olan Bayburt şehrini ziyaret etmiştir.⁸⁴

Esasında her iki devletin de bu dostane ilişkilerin devamına ihtiyaçları vardı. Trabzon İlhanlıların batı ile gerçekleşen ticari ilişkilerinin odak noktalarından biriydi.⁸⁵ Trabzon Rum İmparatorluğu'nun ekonomik olarak ayakta kalması ise Tebriz- Ahlat-Erzurum- Trabzon ticaret yolunun açık olmasına bağlıydı. Buna rağmen İmparator Georgios'un bağlılığını samimi bulmadığı anlaşılan Abaka, Panaretos'a göre İmparatoru Aladağ yaylağında iken tuzağa düşürerek idam ettirmiştir. Hatta Trabzon Rum İmparatoru Muineddin Pervane ile birlikte idam edilmiştir.⁸⁶ Ermeni müellif Psikopos

⁸¹Bkz., Ebu'l-Farac Tarihi II, s.602.

⁸² Bkz., Avedis K. Sanjian, **Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)**, A Source for Middle Eastern History, Cambridge-London 1969, s.46.

⁸³J. P. Fallmerayer, Trabzon İmparatorluğu Tarihi, s.144.

⁸⁴M. Keçiş, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler, s.86vd.

⁸⁵Bu konuda geniş bilgi için bkz., Hrand D. Andreasyan, **Trabzon İmparatorluğu Tarihi (1204-1461)**, (A History of Greece IV'den nşr.,), (Tarihsiz), s.50vd.

⁸⁶M. Keçiş, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler, s.87. Ermeni kaynaklarından Sebastatsi, Trabzon Rum İmparatoru'nun Berke'nin askerleri tarafından öldürüldüğünü, annesi ile kızkardeşinin ise Abaka'ya teslim edildiklerini kaydetmektedir. Bkz., A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.53; H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar, s.222.

Stepanos, imparatorun Luristan Atabeyi ile birlikte öldürüldüğünü kaydetmektedir.⁸⁷ Öte yandan İmparatorun Trabzon-Tebriz yolunun güvenliğini bozan Aladağ'daki Türkmenler üzerine bir sefer düzenlediği ve burada Türkmenler tarafından esir edildiğinden de söz edilmektedir.⁸⁸

İlhanlı devleti kuruluşundan itibaren hâkimiyeti altında bulunan Hıristiyan unsurlarla iyi ilişkiler içerisinde olmuştur. Aynı zamanda Batı Hıristiyan dünyası ile özellikle Memlûklulara karşı siyasi ve ekonomik işbirliği yaptığı bilinmektedir. Hülegü'nün eşi Dokuz/Tokuz Hatun'un koyu bir Hıristiyan olduğu ve Hıristiyan ahali tarafından büyük itibar gördüğü dönemin kaynaklarına yansımaktadır.⁸⁹ Hatta Hülegü'nün Aladağ'da bir kilise inşa ettirdiği belirtilir.⁹⁰ Bu bağlamda Abaka döneminde Van Gölü Havzası'nda yaşayan Ermeni ahaliyle ilişkilerin ileri safhada olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde özellikle Ahlat şehrinin zaman zaman bir dini merkez olarak kullanıldığına şahit olunmaktadır. Nitekim Abaka döneminde, Katolikos Ter-Agop'un başkanlığında Ahlat'ta konseyler toplanarak serbestçe kararlar alabilmekteydiler.⁹¹

Elbistan yenilgisini bir türlü unutamayan Abaka 1281 yılında büyük bir orduyu Suriye üzerine gönderdi. Ancak Humus civarında meydana gelen muharebede İlhanlı ordusu Memlûklular karşısında tekrar ağır bir yenilgi aldı.⁹² Mağlubiyet haberini Hemedan'da alan Abaka, üzüntüsünden kendini içkiye verdi.⁹³ Nisan 1282'de bu halet-i ruhiye içerisinde Hemedan'da öldü.⁹⁴

⁸⁷ A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s.73.

⁸⁸ J. P. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, s.125.

⁸⁹ Bkz., Ebu'l Farac Tarihi II, s.556vd; Tarih-i Muhtasari'd -Düvel, s.26; Aknerli Grigor, s.57; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, s.261; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.395; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, s.174; Jean -Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s.335; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.273

⁹⁰ Neslihan Durak, *"İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi"*, s.245.

⁹¹ A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, s.168.

⁹² Aksarayı, s.105. Savaş hakkında geniş bilgi için bkz., İbni Tagrıberdi, s.67vd.

⁹³ Bkz., Hondmir III, s.114vd. el- Ömeri, Abaka Han'ın Hemedan'da iken zehirlenerek öldürüldüğünü belirtmektedir. Bkz., el- Ömeri, s.406.

⁹⁴ Camiü't-Tevarih, s.125vd; Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.592vd; Mirhond V, s.325; Aksarayı, s.106; Ebu'l-Farac Tarihi II, s.609; Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.52; B. Spuler, *İran Moğolları*, s.88; F. Sümer, *"Anadolu'da Moğollar"*, s.56.

E. AHMED TEKUDAR DÖNEMİ (1282-1284)

Abaka'nın ani ölümü⁹⁵ hükümdarın kim olacağı konusunu gündeme getirmişti.⁹⁶ Abaka'nın en büyük oğlu olması hasebiyle Argun, hükümdarlık hakkının kendisine ait olduğunu düşünüyordu. Ancak Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Aladağ'da toplanan kurultayda devlet ricalinin Hülegü'nün oğullarından Tekudar üzerinde karar kılması üzerine bu sorun uzamadan çözüme kavuşturuldu.⁹⁷ Kurultayın bu kararı gereği Ahmed Tekudar, İlhanlılar'ın yazlık karargâhı olan Aladağ yaylağında hükümdarlık tacını giydi.⁹⁸ Cüveyni adı bilinmeyen risalesinde bu büyük kurultaya iştirak üzere Hemedan'dan 15 Mayıs 1282'de hareket ettiklerini ve beş gün sonra Ermeniyye'de Padişahın kafilesine yetişebildiklerini belirterek kabileyle birlikte Aladağ'a geldiklerini ve burada Büyük Kurultay'ın toplandığını söylemektedir. Bu kurultaya ülkenin değişik bölgelerinden hükümdarlar, şehzadeler, emirler katılmışlardır. Burada dokuz gün dokuz gece eğlenceler tertip edilmiştir. Ermeni Stepanos'un ifadesiyle karargâhını Aladağ'da kuran⁹⁹ Ahmed Tekudar törenler sona erdikten sonra ülkenin hemen her yerine valiler, memurlar tayin etmiştir. Abaka döneminin aksine Anadolu'yu Selçuklu ailesiyle ortak yönetme kararı almıştır.¹⁰⁰

a. Tekudar'ın Müslüman Olmasının İlhanlı Siyaseti Üzerindeki Etkileri

Tekudar Yakınoğu'nun siyasi ve sosyal yapısını da göz önüne alarak Müslüman oldu.¹⁰¹ İlhanlılar O'nun zamanına kadar İslam dünyasının müdafisi Mümlüklülere karşı

⁹⁵Hamdullah Müstevfi, Argun'un tahta geçtiğinde Abaka'yı zehirlemek suretiyle öldürdüğü iddiasıyla Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed'i idam ettirdiğini belirtmektedir. Bkz., Tarih-i Güzide (İng. trc.), s.144.

⁹⁶Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Camiü't-Tevarih, s.129vd.

⁹⁷Tarih-i Vassaf I, s.46; Aksarayı, s.107; Ebu'l-Farac Tarihi II, s.610; Tezkire-i Devletşah II, s.237; B. Spuler, İran Moğolları, s.89; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.56.

⁹⁸Mirhond V, s.326; Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.592; Tarih-i Güzide (İng. trc.), s.144. J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s.365. Ermeni müverrih Stepanos, Tekudar'ın Darni (Aladağ) vadisinde sarayını kurduğunu belirtmektedir. Bkz., H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.238.

⁹⁹A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.73vd. Ayrıca bu konu hakkında [bkz., Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.593.].

¹⁰⁰Cüveyni I, s.37vd.

¹⁰¹Orbelyan, Tekudar'ın Ahmet adını alarak Müslüman olduğunu ve bununla da kalmayarak İslam'ı halkın dini yaptığını, Hıristiyanlığı ise yok ettiğini söylemektedir. [Bkz., Stephanos Orbelyan, Histoire de la Siounie, (nşr., Marie F. Brosset), s.237vd.]. Aynı şekilde Hıristiyanların baskı ve zulme uğradığını belirten Hetum ise; Tekudar'ın Müslüman oluşuna Büyük Kağan Kubilay'ın karşı çıktığını ve hatta haber yollayarak eski dinine dönmesini istediğini ancak Tekudar'ın bunu dikkate almadığını belirtmektedir. Bkz., King Hetum, History of the Tatars, chapter 37.

saldırgan bir politika takip etmişlerdi. Tekudar ise sorunları uzlaşma yoluyla çözebileceğini düşünüyordu.¹⁰² Bu vesileyle Ahmed ismini alan Tekudar,¹⁰³ Aladağ yaylağında Mısır'a Şeyh Abdurrahman'ı elçi olarak göndererek,¹⁰⁴ adeta bunu müjdeliyor ve barış teklifinde bulunuyordu.¹⁰⁵ İbni Tagrıberdi, Sultan Kalavun'un, Ahmet Tekudar'ın Müslüman olduğunu duyunca buna sevindiğini ifade etmektedir¹⁰⁶ Ancak bu siyasi manevra ne iç ne de dış siyasette karşılığını bulamayacaktı.¹⁰⁷ Çünkü İlhanlı heyetini kabul eden Memlûk Sultanı Kalavun, bu isyasi manevrayı bir korkunun yansıması olarak değerlendirdiği gibi İlhanlıların işgal ettikleri yerlerden çekilmelerini de istemişti. Bu durum İlhanlı cephesinde özellikle barışa karşı olan noyanlar arasında hoş karşılanmamış ve Tekudar'a karşı bir muhalefetin de güçlenmesini sağlamıştı.¹⁰⁸ İki yıl gibi kısa süren Ahmet Tekudar dönemi Memlûklarla olan mücadeleleri bitirmeye yetmemişti çünkü Argun'un tahta geçişiyle birlikte savaş süreci tekrar kaldığı yerden başlayacaktır.¹⁰⁹

Yukarıda Cüveyni'nin de bahsettiği Aladağ'da yapılan Büyük Kurultay'da Ahmed Tekudar tahta çıkışı sırasında desteğini aldığı kardeşi Kongurtay'ı kalabalık bir orduyla Anadolu'ya göndermişti.¹¹⁰ Ancak bir süre sonra geri çağrılan Kongurtay, Aladağ yaylağında öldürtülecektir.¹¹¹ Buna iki sebep gösterilmektedir. Birincisi Kongurtay'ın Argun ile birlikte hareket ederek Ahmet Tekudar'a bir suikast hazırlığı içerisinde olması¹¹², ikincisi ise Kongurtay'ın Anadolu'da büyük bir katliam yapması, kadın ve çocukları esir edip sattırmasıdır ki¹¹³ bu Müslüman olmuş bir hükümdarın

¹⁰² Aksarayı, s.107.

¹⁰³ Mirhond V, s.326; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhans", s.365.

¹⁰⁴ Camiü't-Tevarih, s.136; Tarih-i Vassaf I, s.47; Ebu'l-Farac Tarihi II, s.611; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhans", s.365. el- Ömeri Mısır'a gönderilen bu elçinin Şeyh Kudbuddin Mahmud eş- Şirazi olduğunu belirtmektedir. Bkz., el- Ömeri, s.406.

¹⁰⁵ King Hetum, History of the Tatars, chapter 37. Ahmet Tekudar'ın Mısır'a gönderdiği mektup ve Mısır'dan verilen cevabi mektup için bkz., Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.53-59.

¹⁰⁶ İbni Tagrıberdi, s.68.

¹⁰⁷ el Ömeri, s.406; Aksarayı, s.107; B. Spuler, İran Moğolları, s.89vd.

¹⁰⁸ Bu konu hakkında bkz., Tarih-i Vassaf I, s.71vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.90vd.

¹⁰⁹ Reuven Amitai, "The Resolution of the Mongol-Mamluk War", s.360.

¹¹⁰ Tarih-i Vassaf I, s.74.

¹¹¹ Mirhond V, s.334. Reşidüddin Kongurtay'ın Arran'ın Karabağ mevkiinde öldürüldüğünü kaydetmektedir. Bkz Camiü't-Tevarih, s.136.

¹¹² Camiü't-Tevarih, s.130vd; Ebu'l-Farac Tarihi II, s.613; Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.59. Kongurtay, kendisine yardım eden Moğol ileri gelenleri ve bazı Gürcü prensleri ile birlikte öldürülmüştür. Bkz., Stephanos Orbelian, Histoire de la Siounie, s.239; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.54; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.75vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.92.

¹¹³ Tarih-i Vassaf I, s.74.

kabul edemeyeceği bir davranıştı.¹¹⁴ Argun ise ilk ayaklanma girişiminde başarılı olamamış ve Ahmet Tekudar'ın kuvvetleri karşısında fazala tutunamayarak Kalat Kalesi'ne¹¹⁵ sığınmıştır. Kuşatılan kalenin ele geçirilmesiyle tutuklanan Argun, hapsedilmiştir. Hakkında ölüm kararı çıkmasına rağmen adamları tarafından hapisten kurtarılmıştır.¹¹⁶ Devletşah, Argun'un kardeşi Ahmet'ten özür dileyip affedildiğini ve Irak taraflarına gittiğini kaydetmektedir.¹¹⁷ Müverrih Stepanos, Argun'un adamları olan Boğa, Arukh, Taganay ve Hülegü'nün oğlu Hülacü Han'ın önderliğinde Tekudar'ın askerlerine hücum ederek Argun'u esaret hayatından kurtardıklarını kaydetmektedir.¹¹⁸ Buna rağmen Ahmet Tekudar, tahtta uzun süre kalamayacaktır. Diğer şezadeler ve noyanların da desteğini alan yeğeni Argun'un muhalefeti 1284'te Ahmet Tekudar'ın saltanatını yıkmayı başaracaktır.¹¹⁹ Kongurtay'ın oğullarına teslim edilen Tekudar öldürülmüştür.¹²⁰

F. ARGUN DÖNEMİ (1284-1291)

Ağustos 1284'te İlhanlı tahtını silah zoruyla ele geçiren Argun, Aladağ'da hanlık tacını giydi.¹²¹ O'nun dönemi keyfi idarenin yoğun bir şekilde yaşandığı devir olarak anılmaktadır.¹²² Argun Han zamanında bilhassa Anadolu'da toplanan keyfi vergiler halkı ziyadesiyle rahatsız etmiştir. Selçuklu devletinin son büyük devlet adamı olan Fahreddin Ali görevden alınmış ve yerine İranlı müstevfi Fahreddin Kazvini getirilmiştir. Fahreddin Kazvini ise yanında çok para kazanmak için getirdiği kalabalık bir memur grubuyla Anadolu'nun idaresini eline almıştır.¹²³ Aksarayı, Fahreddin

¹¹⁴F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.56.

¹¹⁵ Kalat/Kilat çok sağlam surlarla çevrili bir kale idi. Bol suyu ve verimli toprakları ile ürün yetiştirmeye müsait bir muhitti. Bkz., Nuzhet-Al- Qulub, s.150.

¹¹⁶Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.593; Tarih-i Güzide (İng. trc.), s.144; Aksarayı, s.112; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s.366vd.

¹¹⁷Tezkire-i Devletşah II, s.237.

¹¹⁸Bkz., H. Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar, s.240vd.

¹¹⁹Mirhond V, s.343.

¹²⁰ Bkz., Camiü't-Tevarih, s.147vd; Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.61; Ebu'l-Farac Tarihi II, s.616; Tezkire-i Devletşah II, s.237.

¹²¹A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar,s.77.

¹²²Ayrıntılı bilgi için bkz., Ebu'l-Farac Tarihi II, s.621vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.96vd. Buna rağmen Aksarayı ise; Argun döneminin ilk yıllarının adil, töreye riayet edilen ve halkın huzura eriştiği bir dönem olarak anlatılmaktadır. Bkz., Aksarayı, s.114vd.

¹²³Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.597.

Kazvini'nin Anadolu'ya İranlı, Ermeni ve Gürcü memurları getirip, halkı ezdiğini belirtmektedir.¹²⁴

a. Argun Döneminde Anadolu'nun Yönetimi ve Van Eyaleti

Bu dönemde Anadolu mali bakımdan ikiye ayrılmıştır. Kayseri'nin batısında kalan yerler vezir Fahreddin Kazvini'ye, doğusundaki topraklar ise saltanat naibi Mücirüddin Emirşah'a verilmiştir.¹²⁵ Toplanan vergilerin ağırlığı halkın İlhanlı etkisinin olmadığı yerlere göç etmesine neden oluyordu.¹²⁶ Anonim Selçukname'de, Konya'da 24 gün kalan Fahreddin Kazvini'nin halka yaptığı kötülüklerden dolayı insanları canından bezdirdiğini ve bu sürenin 24 binyıldan daha fazla uzun geldiği kaydedilmektedir.¹²⁷

Kendisinden önceki İlhanlı hükümdarları gibi Argun'un da yaz aylarını Aladağ'da geçirmeyi tercih ettiği görülmektedir.¹²⁸ Daha evvel yapılmış olanlara ilaveten Argun da Aladağ yaylağında bir saray inşa ettirmiş¹²⁹ ve etrafına da çok sayıda köşkler ile çarşı ve mahalleler yaptırmıştır.¹³⁰ Argun Han zamanında Aladağlar ile Görzor (Zilan) Deresi, İlhanlıların başlıca yaylak ve avlağı durumuna geldi. Günümüzde Görzor (Zilan) Deresi'nin (Abaka Ovası) kuzeyinde bulunan Şahpazar köyü yaylasında kalıntıları bulunan kale ve onu tamamlayan ordugâh ile yerleşim alanının bu dönemlerde kaldığı tahmin edilmektedir.¹³¹

Argun Han dönemde Anadolu yine İlhanlı hanedanından biri tarafından yönetilmiştir. Argun kardeşi Geyhatu'yu Anadolu'daki gelişmeleri kontrol etmek üzere görevlendirmiştir.¹³² Güroymak Mezarlığı'nda bulunan bir türbede H.689 Ramazan (M. 11 Eylül 1290) tarihinde öldüğü tesbit edilen ve "*Emirü'l Kebir*" ünvanıyla anılan

¹²⁴Z. Velidi Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, İstanbul 1931, s.10.

¹²⁵Müneccimbaşı II, s.127.

¹²⁶Ayrıntılı bilgi için bkz., A. Yuvalı, "*İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli*", s.586vd.

¹²⁷Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz., Anonim Selçukname, s.57vd.

¹²⁸Camiü't-Tevarih, s.158,169; Tarih-i Vassaf II, s.139. Ayrıca bkz., J. A. Boyle, "*The Il-Khans of Persia and The Princes of Europe*", s.70.

¹²⁹Nuzhat Al-Qulub, s.100; Süleyman Sabri Paşa, Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler, s.3.

¹³⁰G. Le Strange, **Mesopotamia and Persia under the Mongols in the Fourteenth Century A.D.**, London 1903, s.52; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.143.

¹³¹M. Bekir Bedirhan, **Van Gölü Havzası ve Erciş Tarihi**, Konya 2012, s.42,342.

¹³²Hondmir III, s.134; Aksarayı, s.115; Camiü't-Tevarih, s.152; Ebu'l Faraç Tarihi II, s.616; F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.59.

Karınday Ağa ismini taşıyan, bölgenin idarecisi olduğu tahmin edilen önemli bir zatın varlığı dikkat çekmektedir.¹³³ Bilindiği üzere Moğollar hâkimiyetlerini yaymak için çok sayıda Türk-Moğol boy ve oymaklarını bölgeye iskân ederek, yörenin idaresini de yine Moğol valilerine emanet etmişlerdir.¹³⁴ Argun Han'ın yolları güvenliğini sağlama konusunda kendi döneminde bazı önlemler aldığı gözlenmektedir. Nisan 1286'da Hakkâri dağlarında soygunculuk yapan bazı Kürt aşiretlerine karşı onaltı bin kişilik bir kuvvetin gönderildiği kaydedilmektedir.¹³⁵

b. İlhanlı-Avrupa Ticaretinin Gelişmesinde Tebriz-Trabzon Güzergahı

Tebriz-Trabzon kervan yolunun güvenliği hem İlhanlılar ve hem de Cenevizliler açısından önemliydi. Çünkü Hindistan ve Çin'den gelen Uzakdoğu mallarının batıya sevki büyük oranda bu güzergâhtan sağlanmaktaydı. Kuzeyden giden yolda ise Venedikliler faaliyet gösteriyordu.¹³⁶ Bu iki İtalyan tüccar devletlerinin Altınordu ile İlhanlı arasındaki rekabetten fayda sağlamak için çalıştıkları da görülmektedir. Argun döneminde Kırım-Kaffa'da Altınorda yönetiminin Cenevizli tüccarlara uyguladığı birtakım zorluklardan dolayı Cenevizliler durumu Argun'a bildirme konusunda tereddüt göstermemişlerdir.¹³⁷ Ceneviz kaynakları, Argun Han'ın Tebriz'de yaşayan ve kendi hizmetinde bulunan Cenevizlilerden Buscarello di Chazalfi'yi 1292'de Papa'ya, Fransa ve İngiltere krallarına elçi olarak gönderdiği vakit bu elçinin seyahat yolunu yanında bulunan bir harita üzerinde gösterdiğini belirtmektedirler. Bu harita Argun Han'a Van'da ziyaretine gittiği, dönemin önemli şahsiyetlerinden Şeyh Mevlana Kudbeddin Şirazi tarafından takdim edilmişti ki bu harita bugünkü Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu Akdeniz kıyılarını gösteren bir harita idi.¹³⁸ Nitekim Argun Han'ın, 10 Ağustos 1291/92 tarihinde Mecdeddin Müminan-ı Kazvini'yi yasaya çarptırmak için

¹³³Recep Yaşa, **Bitlis'te Türk İskâm (XII. ve XIII. Yüzyıl)**, Ankara 1992, s.34.

¹³⁴Bkz., Streck, "Ermeniye", **İA IV**, s.322; Neslihan Durak, "İlhanlılar Döneminde Tebriz-Trabzon Hattında Ahlat'ın Yeri ve Önemi", **II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu** (25-27 Eylül 2013 Ahlat Bitlis), İstanbul 2014, s.280; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.310. Ahlat ve çevresinde yerleşmiş Türk boyları hakkında bkz., Salim Cöhce, "Ahlat ve Çevresinde Yurt Tutmuş ya da Yerleşmiş Türk Boyları", **II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu**, (25-27 Eylül 2013), İstanbul 2014, s.244vd.

¹³⁵Camiü't-Tevarih, s.157; B. Spuler, İran Moğolları, s.97.

¹³⁶Bu konuda geniş bilgi için bkz., Claude Cahen, Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı, s.307vd.

¹³⁷B. Spuler, İran Moğolları, s.97, 252.

Tebriz'e geldiği ve oradan Aladağ yaylağına gittiği ve bir süre sonra yani 21 Ağustos'ta ise Van üzerinden geri döndüğü kaydedilmektedir.¹³⁹ Ceneviz kaynakları da Argun Han'ın emriyle Akdeniz ve Karadeniz haritası yapıldığını göstermektedir ki bu aynı zamanda Reşideddin'in kayıtlarıyla da teyid edilmektedir.¹⁴⁰

Argun Han döneminde, yukarıda bahsi geçen Avrupa'ya göndermiş olduğu elçilik heyetine karşılık 1292 yılının farklı aylarında iki defa İngiltere Kralı I. Edward'ın Argun Han'a göndermiş olduğu yirmi kişilik bir elçilik heyetinin Trabzon'a ulaştığı kaydedilmektedir. Bu heyet sayesinde İngiltere'den Trabzon'a, İran'a ve hatta daha doğuya hangi ürünlerin taşındığını detaylı bir şekilde görebiliyoruz.¹⁴¹ Trabzon'a ait olduğu sanılan yünlü ya da pamuklu dokumaların diğerlerinden çok parlak ve dayanıklı olduğu ve bunların uzun yıllar her yere ihraç edildiği tesbit edilmektedir.¹⁴² Bunların yanında işlemeli elbiseler, çeşitli renkteki ketenler ve renkli kumaşlar da ihraç edilmekteydi.¹⁴³ İngiltere ile İlhanlılar arasındaki bu ticari ilişkilerin daha sonraki dönemlerde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Keza İlhanlı hükümdarı Geyhatu, diplomatik bir jest olarak İngiltere kralının göndermiş olduğu bir leopara karşılık, O'na bir şahin hediye ettiği belirtilmektedir.¹⁴⁴

G. GEYHATU DÖNEMİ (1291-1295)

Kardeşi Argun tarafından Anadolu'ya gönderilmiş olan Geyhatu¹⁴⁵, burada savurgan davranarak etrafına çok sayıda adam toplamıştı. Uzun süre hasta olan

¹³⁸J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s.371. Şirazi'nin bu haritası hakkında teferruatlı bilgi için bkz., Z. Velidi Togan, "Argun Han'ın Kullandığı Garp Denizi Haritasına Dair", **Türk Yurdu**, XXVI/2, (Şubat 1942), s.45-48.

¹³⁹Bkz., Camiü't-Tevarih, s.169. Aynı olaydan Kazvini Müstevfi de bahsetmektedir. Ancak Müstevfi, cezaya çarptırılan kişinin Fahreddin Müstevfi olduğunu belirtmektedir. Bkz., Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.599.

¹⁴⁰Bkz., Camiü't-Tevarih, s.169; Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.274.

¹⁴¹Bu ürünlerin detayları hakkında geniş bilgi için bkz., Anthony A. M. Bryer, *The Estates of The Empire of Trebizond (Evidence For Their Resources, Products, Agriculture, Ownership And Location)*, **The Empire of Trebizond and the Pontos**, London 1980, s.390vd. J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s.371. Ayrıca bu konu hakkında bkz., J. A. Boyle, "The İl-Khansof Persia and The Princes of Europe"s.69vd.

¹⁴²Anthony A. M. Bryer, *The Estates of The Empire of Trebizond (Evidence For Their Resources, Products, Agriculture, Ownership And Location)*, s.357vd.

¹⁴³ Bkz., Jakob P. Fallmerayer, Trabzon İmparatorluğu Tarihi, s.295.

¹⁴⁴Anthony A. M. Bryer, "The Estates of The Empire of Trebizond (Evidence For Their Resources, Products, Agriculture, Ownership And Location)", s.389.

¹⁴⁵ Keyhatu'nun Anadolu'daki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz., Anonim Selçukname, s.65vd.

Argun'un 1291'de Arran'da Bahçe civarında¹⁴⁶ ölümü üzerine devlet ricalinin verdiği karar gereğince kendisine haber gönderilen Geyhatu, hemen Doğu Anadolu'ya hareket etti.¹⁴⁷ Bu sırada Geyhatu'nun yanında Türkiye Selçuklu sultanı Gıyaseddin Mesud ile Mücireddin Emirşah da bulunuyordu.¹⁴⁸ Geyhatu, Aladağ'da bulunan hatunlara, şehzadelere ve emirlere ulaştı.¹⁴⁹ Yapılan Kengeş (kurultay) sonucunda 23 Temmuz 1291 tarihinde Pazar günü Geyhatu Ahlat'ta İlhanlı tahtına oturdu.¹⁵⁰ Ebu'l-Farac, Keyhatu'nun Rum ülkesinden döner dönmez Büyük Ermenistan dağlarında Moğol prens ve asilzadelerin desteğiyle tahta geçtiğini belirtir.¹⁵¹ Ahlat'ta bulunduğu sırada bazı idari kararlar alan Geyhatu¹⁵², ekim ayının başında Aladağ'a geldi.¹⁵³ Burdan Tebriz'e giden Geyhatu, kışı geçirmek üzere tüm İlhanlı hükümdarları gibi Arran kışlağına ulaştı. Şehzadeliği sırasında kaldığı Kür Suyu kıyısındaki Karaçalı mevkiinde kondu. Burada devlet işlerini düzene koymakla uğraşan hükümdar çevre ülkelere elçiler gönderdi.¹⁵⁴

1292 Nisan ya da Mayıs ayında Aladağ'da bulunduğu sırada hastalanan¹⁵⁵ ve kısa süreli tedavi sonucunda sağlığına kavuşan Geyhatu, iyileşmesinin şerefine çok büyük bir eğlence tertip etti. Çok büyük hediyeler dağıtarak hazinenin zayıflamasına sebep oldu. Bu devlet harcamalarındaki müsriflik, Memlûklularla olan mücadeleler ve Anadolu'da ortaya çıkan isyan hareketleri devlet giderlerini oldukça artırmıştı. Ortaya çıkan para sıkıntısını gidermek için Çin'de uygulanan kâğıt para (Chao)¹⁵⁶ 1294'te

¹⁴⁶ Camiü't-Tevarih, s.172.

¹⁴⁷ Aksarayı, s.144; Tarih-i Vassaf III, s.157.

¹⁴⁸ Müneccimbaşı II, s.129.

¹⁴⁹ Aksarayı, s.135; Mirhond V, s.364. İbn Battuta, Türklerde ve Tatarlarda kadınların büyük itibarının olduğunu belirtir. Bir buyrultu yazıldığında mutlaka "*Sultanın ve hatunların emriyle*" ifadesinin konulduğunu ifade ederek, kadınların bazı eyaletlerin idaresini ortak yönettiklerini ve büyük gelirlere sahip olduklarını ve hatta seferlere dahi çıktıklarını dile getirmektedir. Bkz., İbn Battuta, s.224. Moğollarda kadınların ictimai ve devlet hayatındaki rolü hakkında geniş bilgi için bkz., Tuncer Gülensoy, "*Eski Moğol İctimai Hayatında Kadın ve Onun Devlet İdaresindeki Rolü*", **XVI. Milletlerarası Alteistik Kongresi** (Ankara 21-26.x.1973), Ankara 1979, s.165-168.

¹⁵⁰ Hondmir III, s.135; Camiü't-Tevarih, s.177; A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.57; F. Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.58; J. A. Boyle, "*Dynastic and Political History of the İlkhans*", s.373..

¹⁵¹ Ebu'l-Farac Tarihi II, s.639.

¹⁵² Aksarayı, Geyhatu'nun bu kararları Aladağ'da aldığını belirtir. Bkz., Aksarayı, s.137.

¹⁵³ Tarih-i Vassaf III, s.159.

¹⁵⁴ Camiü't-Tevarih, s.158vd; Hondmir III, s.135.

¹⁵⁵ Camiü't-Tevarih, s.181.

¹⁵⁶ Bu kâğıt para "Chao" nun İran'da uygulanışı ve sonuçları hakkında detaylı bilgi için bkz., Karl Jahn, "*İran'da Kâğıt Para*", **Bellekten** VI/23-24, Ankara 1942, s.269-309. Ayrıca Uygurlardaki kâğıt para hakkında geniş bilgi için bkz., Ethem Rahimoviç Tenişev, "*Names of Monetary units in the Old Turkic*

Tebriz ve pek çok şehirde basılarak piyasaya sürüldü.¹⁵⁷ Madeni para geçersiz kılındı. Kâğıt parayı basmak üzere Diyarbekir, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Musul, Meyyafarikin, Azerbaycan ve Kirman vb. yerlerde “Çao-haneler” kuruldu. Fakat istenilen başarı elde edilemedi.¹⁵⁸ Ticaret oldukça zayıfladı. Tebriz halkı şehri terk etti.¹⁵⁹ Kumaş ve yiyecekler pazardan çekildi. Bundan dolayı halk meyve yiyebilmek için bağları talan etti.¹⁶⁰ Madeni para yasağı titizlikle devam ettirilemedi. Piyasadan altın ve gümüşü çekme konusunda yeterince başarılı olunamadı. İki ay gibi kısa bir süre sonra kâğıt para uygulamasından vazgeçildi.¹⁶¹ Ahlak dışı davranışları Moğollar arasında kendisine karşı bir düşmanlık yarattı.¹⁶² Geyhatu'nun siyasi basiretsizliği de buna eklenince çevresinde kendisine karşı düşman oluşturdu.¹⁶³ Bunlardan biri olan yeğeni Baydu'nun isyanı¹⁶⁴ ile karşılaşan Geyhatu, Mart 1295'te idam edildi.¹⁶⁵

H. GAZAN HAN DÖNEMİ (1295-1304)

a. Gazan'ın Tahta Geçişi

Geyhatu'nun Aladağ'da toplanan meclisin verdiği karar sonucunda idam edilmesinden sonra idareyi ele geçiren Baydu¹⁶⁶, Emirü'l Ümeralığa¹⁶⁷ Tağaçar'ı getirmiş ve Geyhatu taraftarı olan emirlere karşı çok sert bir politika takip etmişti. Geyhatu'nun düştüğü hatalara düşmeyeceğini garanti etmesine rağmen, daha en başından itibaren güçlü bir rakiple karşı karşıya kalmıştı. Argun'un oğlu Gazan, sağ

Languages of Central Asia”, **Aspects of Altaic Civilisation III**, Proceedings of the Thirtieth of the Permanent International Altaistic Conference (June 19-25 1987), Bloomington-Indiana 1990, s.218-222; Osman F. Sertkaya- Rysbek Alimov, **Eski Türklerde (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde) Para**, İstanbul 2016, s.69-72; Osman F. Sertkaya- Rysbek Alimov, **Eski Türklerde (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde) Para**, s.117vd.

¹⁵⁷Bkz., Hondmir III, s.136vd; Tarih-i Güzide, s.145. Z. Velidi Togan, bu kâğıt paranın 1294'ten önce Moğollar ve Uygurlar tarafından bulunduğunu aksi takdirde böyle bir işe girişemezdi değerlendirmesini yapmaktadır. Bkz., Z. Velidi Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*”, s.11vd.

¹⁵⁸Alessandro Bausani, *The Persians*, s.112.

¹⁵⁹Ayrıntılı bilgi için bkz., Ebu'l Faraç Tarihi II, s.644vd.

¹⁶⁰Ayrıntılı bilgi için bkz., Camiü't-Tevarih, s.185; B. Spuler, *İran Moğolları*, s.100vd.

¹⁶¹Tuncay Aykut, “*Moğol ve İlhanlı Para Tarihi*”, **Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri** (Mongol And İlhanid Coins), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s.27; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s.316.

¹⁶²Bu konuda bkz., el-Ömeri, s.411; Tarih-i Vassaf III, s.161vd; Mirhond V, s.374.

¹⁶³Bu konuda bkz., Camiü't-Tevarih, s.177.

¹⁶⁴Baydu-Geyhatu arasındaki ilişkiler hakkında bkz., Ebu'l Faraç Tarihi II, s.641vd.

¹⁶⁵Camiü't-Tevarih, s.186. Ayrıca Geyhatu'nun ölümüyle ilgili bkz., Aksarayı, s.147vd.

¹⁶⁶Bkz., Mirhond V, s.373; Hondmir III, s.137vd.

kolu Emir Nevruz'un¹⁶⁸ telkinleriyle Müslüman olmuş¹⁶⁹ ve Geyhatu'nun intikamını alma konusunda da ısrar etmekteydi.¹⁷⁰ Büyük bir kuvvet toplayan Gazan, Emir Tağaçar'ın da kendi tarafına geçmesiyle¹⁷¹ daha da güç kazanarak Baydu'nun Azerbaycan'a kaçmasına sebep olmuştu.¹⁷² Takip edilen Baydu Nahçıvan'da yakalanarak Ekim 1295'te idam edildi.¹⁷³ Baydu'nun taraftarı bulunan emirlerinden Tukul¹⁷⁴, Gürcistan taraflarına, İldar ise Rum'a yani Anadolu'ya kaçtı.¹⁷⁵ Böylece Gazan 3 Kasım 1295 tarihinde Arran kışlağında Ebubekrabad¹⁷⁶ yakınlarında toplanan kurultayda tüm hatunlar, şehzadeler ve devlet erkânının fikir birliği neticesinde İlhanlı tahtına oturdu.¹⁷⁷

b. Gazan Han'ın İdealleri

Gazan Han tahta geçtiğinde halletmesi gereken yığınla mesele çözüm bekliyordu. Uzun süren savaşlar sonucunda halkı katledilen, kaynakları yağmalanan İran ve Anadolu'nun yeniden bir düzene kavuşturulması gerekmekteydi. Hülegü'nün İran'a gelişiyle birlikte nizami bir devlet düzeni kurulmasına rağmen devam eden yarım asırlık sürede dahi adil bir düzen kurulamadı. İran ve Anadolu'ya gelen göçebe Türk ve Moğol boylarının otlak ihtiyacı, yerleşik ahaliyle bu göçebe unsurların sosyo-ekonomik çatışmaları zirai hayatın yeniden canlandırılmasına engel teşkil ediyordu.¹⁷⁸ Gazan Han tahta çıktığında artık Moğol istilaları nihayete ermiş yağmalama faaliyetleri çoktan

¹⁶⁷İlhanlılarda Emirü'l-ümeralık makamı hakkında geniş bilgi için bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal, s.208vd

¹⁶⁸Emir Nevruz, Gazan Han'ın taht mücadelesinde en önemli dayanağı idi. Bkz., Mirhond V, s.376.

¹⁶⁹Bkz., Reşidü'd-din Fazlullah Hemedani, **Tarih-i Mübarek Gazani (Destan-i Gazani)**, (nşr., Karl Jahn), London 1940, s.78; Mirhond V, s.380; Hondmir III, s.144; Tarih-i Güzide, s.145; W. Barthold, "*Gazan*", **İA, IV**, s.729. Gazan'ın Müslüman oluşu ile ilgili bkz., Camiü't-Tevarih, s.241vd.

¹⁷⁰Mirhond V, s.380.

¹⁷¹Mirhond V, s.386; Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.602. Baydu taraftarlarının Gazan tarafına geçtikleri Marko Polo Seyahatnamesi'nde de yer almaktadır. Bkz., Marko Polo Seyahatnamesi II, (Tercüman trc.), s.215.

¹⁷² Gazan Han'ın bu mücadeleleri ve cülusu hakkında bkz., Aksarayı, s.149-152; Tarih-i Vassaf III, s.198vd.

¹⁷³Tarih-i Vassaf III, s.182; Ebu'l Farac Tarihi II, s.657; Camiü't-Tevarih (İlhanlılar Kısmı), s.248; Mirhond V, s.385; Hondmir III, s.145; B. Spuler, İran Moğolları, s.102vd; Barthold, "*Baydu*", **İA II**, s.367; Osman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları, s.107.

¹⁷⁴Vassaf, Gürcülere sığınan Tukul için Gazan Han'ın bir askeri kuvvet göndererek, teslim aldığı ve yargısız infaz ettiğini belirtmektedir. Bkz., Tarih-i Vassaf III, s.183.

¹⁷⁵Camiü't-Tevarih, s.248; Tarih-i Mübarek Gazani, s.93.

¹⁷⁶Karabağ yolu üzerinde bir köy. Bkz., Nuzhat-Al-Qulub, s.173.

¹⁷⁷ Tarih-i Mübarek Gazani, s.88; Aksarayı, s.152.

¹⁷⁸Ayrıntılı bilgi için bkz., Osman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları, s.175vd.

bitmişti. İlhanlı hükümdarları, emirleri ve bürokratları ise müsrifliklerini ağır vergiler koyarak halktan karşılama yolunu seçmişlerdi. Dolayısıyla Gazan Han öncelikle düzenli bir iktisadi yapı teşkil etmeliydi. Her şeyden evvel Geyhatu döneminde tamamen boşalan devlet hazinesini tekrar belli bir seviyeye getirmek gerekmekteydi.¹⁷⁹ Bunun için de vergilerin, sikke ve ölçülerin yeniden ıslah edilmesi, kalpazanlığın engellenmesi şarttı.¹⁸⁰

c. Gazan Han Döneminde Yapılan Mali Reformlar ve Van Gölü Havzası Üzerindeki Etkileri

ca. Gazan Han'ın Toprak ve Vergi Reformu

Boş arazilerin üretime geçirmek için iktaya verilerek mahsülün artırılması sağlandı. Herkese ekip işleyebileceği kadar toprak verilmesi kararlaştırıldı. Tebayı oldukça rahatsız eden vergi memurlarının baskıcı uygulamalarına son verildi. Gazan Han 22 Şubat 1304 tarihinde çıkarttığı vergilere dair fermanda her köy ve kasabanın ne kadar vergi vereceğinin herkes tarafından bilinmesine yönelik tedbirlerden bahsetmiştir.¹⁸¹ Fermanda bu tedbirlerin ağaç tahtaya, taş, bakır veya demir levhaya yazılmasını ve bunların herkesin görebileceği camilerin kapıları, minareleri vb. yerlere konulmasını belirtmektedir.¹⁸² Hıristiyan ve Yahudilerin de aynı şekilde görebileceği mekânlara asmalarından bahsedilmektedirler.¹⁸³ Böylece herkesin devlete ödeyeceği vergi miktarı belirlenmiş olduğundan artık hiç kimse halktan keyfi olarak vergi toplayamayacaktı. Bu yolla halkın soyulması ve zulme uğramasının önüne geçilebileceği düşünülüyordu.¹⁸⁴ Köylüler için devlete verilecek olan vergi iki takside bölünmüştü. Buna göre ilk taksit Nevruz'u takip eden ilk yirmi gün (21 Mart-11 Nisan) içinde ikincisi ise 22 Eylül- 12 Ekim tarihleri arasında verilecekti.¹⁸⁵ Bunu düzenli bir

¹⁷⁹Gazan Han zamanında mali alanda yapılan düzenlemeler için bkz., Tarih-i Vassaf IV, s.260vd.

¹⁸⁰Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, (nşr., Gökhan Aksay), İstanbul 2013, s.39.

¹⁸¹Tarih-i Mübarek Gazani, s.253. Ayrıca Gazan Han döneminde bu konuda alınan tüm önlemler hakkında bkz., Hondmir III, s.167-170; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal, s.241244; I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran Under The İl-Khans", s.495.

¹⁸²Tarih-i Mübarek Gazani, s.262vd.

¹⁸³Ayrıntılı bilgi için bkz., W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, İstanbul 1931, s135vd.

¹⁸⁴Tarih-i Mübarek Gazani, s.260vd.

¹⁸⁵Tarih-i Mübarek Gazani, s.264.

şekilde yürütebilmek için “*Takim-i Hani*” ya da “*Takvim-i İlhani*” adıyla bir güneş takvimi de düzenlenmişti.¹⁸⁶

Gazan Han döneminde yapılan bu mali düzenlemeler meyvelerini vermiş olacak ki, 1304 tarihinde Nahçıvan’da yazılmış olduğu tesbit edilen bir Ermeni kaynağında Gazan Han döneminde tüm doğu Hıristiyanlarının rahata ve huzura eriştiğinden bahisle Gazan Han’ın adil bir hükümdar olduğundan ve tüm vergileri kaldırarak halkın güvenini kazandığından söz edilmektedir.¹⁸⁷ Aynı şekilde Reşidüddin, yapılan bu reformların bir sonucu olarak paranın ayarında bir düzelmeye olduğunu ve bu başarının daha evvel hiçbir hükümdar ya da halifeye nasip olmadığını belirtmektedir.¹⁸⁸ Aynı müellif vergi toplama konusundaki bu düzenlemelerin halkı memnun ettiğinden, yerlerini terk edenlerin yurtlarına döndüğünden bahsederek, devletin vergi gelirlerinin de arttığını dile getirmektedir.¹⁸⁹ İlhanlılar ticari önem arz eden pek çok şehri “*kalan, kopçur*” gibi bazı vergilerden muaf tutmuşlardır.¹⁹⁰ İlhanlı kitabelerinden anlaşıldığı kadar Ani ve Ankara şehirlerinin böyle bir ayrıcalığının olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹¹ Ani şehri Moğol hükümdarlarının *hususî mülkü (hass-incü)* konumunda idi.¹⁹² Dolayısıyla Van Gölü Havzası’nda bulunan Ahlat, Erçiş gibi şehirlerin de böyle bir imtiyaza sahip oldukları düşünülebilir.

Aynı tarihlerde Van’da kaleme alınmış olan iki Ermeni yazması Gazan Han’dan övgüyle bahsederek O’nun Ermeni halkının koruyucusu olduğunu belirtmektedirler.¹⁹³ Ancak bölgede hüküm süren karasal iklimin bazen toplumun hayatını olumsuz etkilediği de kaynaklara yansımaktadır. Bu bağlamda Gazan Han zamanında Ağrı Dağı bölgesinde yazıldığı tesbit edilen bir Ermeni yazmasında soğuk kış şartlarının insanların yaşamını olumsuz etkilediği anlatılmaktadır.¹⁹⁴ Diğer taraftan Süryani Ebu’l Faraç ise Gazan Han’ın tahta geçişiyle Hıristiyan, Yahudi ve putperestlere ait mabedlerin

¹⁸⁶Osman G. Özkuzugüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, s.216.

¹⁸⁷Colophons of Armenian Manuscripts, s.48.

¹⁸⁸Tarih-i Mübarek Gazani, s.286.

¹⁸⁹Tarih-i Mübarek Gazani, s.255.

¹⁹⁰İlhanlılar döneminde toplanan vergiler ve bunların mahiyeti hakkında geniş bilgi için bkz., A. K. S. Lambton, “*Mongol Fiscal Administration in Persia*”, *Studia Islamica*, No.64 (1986), s.79-99.

¹⁹¹Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.302.

¹⁹²İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkiatına Methal*, s.236; V. Barthold, “*Ani*”, *İA I*, s.436.

¹⁹³Colophons of Armenian Manuscripts, s.48,49.

¹⁹⁴Colophons of Armenian Manuscripts, s.46.

yıkıtıldığını¹⁹⁵, bahsi geçen dinlerin üst düzey din görevlilerine hakaret edildiğini ve onlardan vergi alındığını belirterek bu baskılardan dolayı pek çoğunun Müslüman olduğunu dile getirmektedir.¹⁹⁶ Gazan Han bütün bunları yaparken pek çok güçlkle karşılaştığı gibi baskı ve zulme de başvurmak durumunda kalmıştır.¹⁹⁷

cb. Gazan Han'ın Para Politikası

Gazan Han, iktisadi yönden başlayan çöküntüyü önlemek için öncelikle şehzadeligi döneminden itibaren tasvip etmediği¹⁹⁸, Geyhatu döneminde piyasaya sürülen kâğıt parayı (Çav) piyasadan kaldırmakla işe başladı. Şehir ve kasabaları terk edip kırsal alanlara dağılmış olan halkı geri getirebilmek için yoğun bir mimari ve zirai çalışma başlattı.¹⁹⁹ Ülkenin hemen her şehrinde başlatılan mimari atılım insanları büyük ölçüde merkezi yerlere çekmeyi başarmıştı.²⁰⁰ Gazan Han tahta geçtiği zaman devletin parası oldukça değer kaybetmiş, bunun yanında İlhanlı Devleti'ne bağlı olan ve para basma hakkına sahip olan Küçük Ermenistan, Rum, Mardin, Gürcistan ve Fars gibi küçük devletler paralarının ayarlarını indirmişlerdi. Özellikle Rum'dan gelen sikkelerde % 20 oranında gümüş kalmıştı.²⁰¹ Gazan Han bu karışıklığa bir son vermek üzere sikke basmayı yeniden düzenleyerek, “*para birliği*” sistemini kurdu.²⁰² Aynı şekilde Anadolu'da bastırılan tüm paralar da Moğollara aitti. Bu uygulama ülkeye öyle yerleşmişti ki daha sonraki dönemlerde de Anadolu'da darphanelerde basılan tüm sikkeler bu Moğol sikkelerinin birer benzeri biçiminde tasarlanmıştır.²⁰³ Komşu devlet ve prenslikler tarafından da kullanılan bu para birimine “*Dinar-ı rabe*h” adı

¹⁹⁵ Nitekim Hamdullah Müstevfi de Gazan Han'ın İslami kabul ettikten sonra İran'da devlet kurumlarında bir İslami etkinin başladığını ve farklı dinlere ait bir takım mabedlerin yıkıtıldığını bahsetmektedir. Bkz., Tarih-i Güzide (İng. trc.), s.145. Ayrıca bkz., Tarih-i Mübarek Gazani, s.85; J. A. Boyle, “*Dynastic and Political History of the İlkhans*”, s.379.

¹⁹⁶Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Ebu'l Faraç Tarihi II, s.657vd.

¹⁹⁷B. Spuler, İran Moğolları, s.105.

¹⁹⁸Tarih-i Mübarek Gazani, s.56.

¹⁹⁹ Terk edilmiş ya da boş bırakılmış tıpraklar imara açıldı. Gazan Han ileri gelenlerle irtibata geçerek imar karşılığında ilgili toprakların onun oğullarının tasarrufuna bırakılmasını sağladı. Vergiler ise muayyen bir duruma getirildi. Tarih-i Mübarek Gazani, s.352. Bu konuda geniş bilgi için bkz., I. P. Petrushevsky, “*The Socio-Economic Condition of Iran Under The İl-Khans*”, s.494vd.

²⁰⁰Tarih-i Mübarek Gazani, s.205vd; David Morgan, **Medieval Persia (1040-1797)**, New York 1988, s.177.

²⁰¹Tuncay Aykut, “*Moğol ve İlhanlı Para Tarihi*”, 27vd.

²⁰²Gazan zamanında uygulanan bu para birliği politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Sheila S. Blair, “*The Coins of The Later İlkhans: Typological Analysis*”, **Journal of The Economic and Social History of The Orient**, XXVI/3, (1983), s. 296vd; Osman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları, s.207vd.

²⁰³C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s.316vd.

verilmişti.²⁰⁴ Bu sikkeler üzerine Allah ve Peygamberin isimlerinin yazılması zorunlu kılındı.²⁰⁵ Ayrıca hükümdarın adı da İlhanlı ülkesinin her tarafında bastırılan sikkeler üzerinde yazılacaktı.²⁰⁶ Bu paranın taklit edilmesi zordu. Çünkü İran’da geçerli olan Uygurca yazıyla değil Moğol yazı tipi olan “*Pagspa*”²⁰⁷ ile işaretleniyordu.²⁰⁸ Ayrıca bu sikkeler sadece Gazan Han tarafından teftiş ettirilen resmi darphanelerde basılabiliyordu.²⁰⁹ Ağırlığı 2.13 gr olan bu sikkeler sadece basıldıkları tarih ve yer itibarıyla birbirlerinden ayırt edilebiliyordu. Uluslararası ticaret yapmak isteyen ülkeler tarafından da basılması mecbur kılınmıştır.²¹⁰ Gazan Han zamanında 1304 yılında “*Divan-ı daru’l-zarb*” adlı bir kurumun faaliyet göstermesi bu para birliği politikasına ne kadar önem verildiğini göstermektedir.²¹¹

cc. Van Gölü Havzası’nda Gazan Han Adına Bastırılan Paralar

XIV. yüzyıl başlarında İlhanlıların hâkim olduğu Anadolu topraklarında kırk civarında darbhane faaliyet gösteriyordu.²¹² Gazan Han dönemine gelindiğinde ise bu darphanelere yenileri ilave edilerek ellinin üzerinde darbhanenin olduğu tespit edilmektedir. Aralarında Van, Bitlis, Ahlat, Erciş ve Ani gibi şehirlerinde bulunduğu bu darbhanelerin en önemlileri Kayseri, Şiraz, Bağdat, Bayburt, Beypazarı, Erbil, Cezire, Erzincan, Harput, Konya, Amasya, Ankara, Malatya, Kırşehir gibi şehirlerde bulunuyordu.²¹³ İlhanlı sikkelerinde “*Büyük Han*”, “*Daima Kaan*”, veya “*Al-a-zam*” lakapları kullanılırken Gazan Han ilk defa “*Kaan*” ünvanını tek kullanarak bir bakıma

²⁰⁴B. Spuler, İran Moğolları, s.330.

²⁰⁵ Tarih-i Mübarek Gazani, s.283. Gazan Han zamanında bastırılan bu sikkeler için bkz., Tuncay Aykut, “*Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu*”, **Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri** (Mongol And İlkanid Coins), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s.72-82.

²⁰⁶Tarih-i Mübarek Gazani, s.286.

²⁰⁷Bu yazı tipi 1234-1279 yılları arasında yaşayan bir Tibet Papazı tarafından icat edilmiştir. Adını ondan almıştır ki Kubilay tarafından da belli bir müddet kullanılmıştır. Bkz., B. Spuler, İran Moğolları, s.491.

²⁰⁸Tuncay Aykut, “*Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu*”, s.71.

²⁰⁹B. Spuler, İran Moğolları, s.330vd.

²¹⁰Bkz., Gündegül Parlar, “*Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri*”, **I. Van Gölü Havzası Sempozyumu** (08-10 Eylül 2004), İstanbul 2006, s.142.

²¹¹Osman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları, s.210.

²¹²Ş. Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, s.40vd.

²¹³ Ş. Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, s.40; Tuncay Aykut, “*Moğol ve İlhanlı Para Tarihi*”, s.21. Sözü edilen bu şehirlerde bastırılmış olan sikkelerin özellikleri için [bkz., Tuncay Aykut, “*Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu*”, s.122vd.] Gazan Han zamanında faaliyet gösteren bu darbhaneler, bastırılan paraların özellikleri ve Gazan Han’ın para politikası hakkında teferruatlı bilgi için bkz., Judith Kolbas, **The Mongols in İnan (Cingiz Khan to Uljaytu 1220-1309)**, New York 2006, s.335vd.

merkezden bağımsız olduğunu da göstermiştir.²¹⁴ Bazı sikkelerinde ise “*Sultan-ul a'zam Gazan Mahmud Han*” ibaresi kullanılmıştır.²¹⁵ Daha sonra bunlara “*Mengü Tengri Küçündür*”²¹⁶ ibaresi eklenmiştir.²¹⁷

Gazan Han'ın Anadolu politikası kendisinden önceki İlhanlı hükümdarlarının politikalarından farklıydı. Gazan Han her şeyden evvel Selçuklu yönetiminin tüm yetkilerine el koymuştur. Selçuklu sultanlarının adına basılan paraları dahi geçersiz kılmıştır. Anadolu'nun değişik kentlerinde kendi adına paralar bastırmıştır. Kendisinden sonrakiler de (Olcaytu ve Ebu Said) bunu devam ettirdiler.²¹⁸

Gazan Han döneminde takip edilecek olan para politikasının bir sonucu olarak ülke toprakları üç kısma ayrılmıştır. Bu taksimat Kuzeybatı, Güneybatı ve Güneydoğu şeklinde idi. Kuzeybatı bölgesi İrminya ve Gürcistan'ın birleştirilmesiyle oluşturulmuştu. Yani burası doğuda Nahcivan ile batıda Erzincan arasında kalan bölgeyi kapsıyordu. Merkezi Erzurum olan bu bölgede Ani, Kars ve Ahlat şehirlerinde faaliyet gösteren darbhanelerde basılan tek tip gümüş sikkeler piyasaya sürülmekteydi. Tabi bu uygulama 1300 yılının ilk yarısı itibariyle geçerli olabildi. Çünkü bir yıl sonra bu bölgesel para birliği bozulmaya başladı. Gürcistan bu para politikasından belli bir dönem çıkma teşebbüsünde bulduysa da Gazan Han'ın sert tedbirleriyle tekrar bu birliğe dâhil edildi.²¹⁹

1301 yılından itibaren Erzurum şehri bu bölgesel birliğin yani Ermenya'nın merkezi olma niteliğini kaybetmeye başladı. Bu dönemde Van Gölü Havzası şehirleri devletin iktisadi politikalarında tekrar önemli bir konuma yükseldiler. Gazan Han adına Şadi Sargur Aka b. Çağan Aka adlı bir Türk emirinin Ahlat valiliği vazifesini

²¹⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, s.177, 181. Gazan Han ve halefleri Olcaytu ve Ebu Said dönemlerinde bastırılan paraların özellikleri hakkında bilgi için bkz., Sheila S. Blair, “*The Coins of The Later İlkhānids: Typological Analysis*”, **Journal of The Economic and Social History of The Orient**, XXVI/3, (1983), s. 295-317.

²¹⁵Bu sikkeler için bkz., Tuncay Aykut, “*Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu*”, s.73,74,76-79.

²¹⁶ Bkz., Tuncay Aykut, “*Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu*”, s.75. Bu ifadenin anlamı: “*Allah'ın gücüyle Büyük Moğol kavminin engin hanının emri (dzarlıh) şayet boyun eğdirilmiş kavimlerin katına gelirse bu milletler ona itaat etsin ve ondan korksunlar*”. Bkz., B.Spuler, İran Moğolları, s.320.

²¹⁷Gündegül Parlar, “*Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri*”, s.144; W. Barthold, “*Gazan*”, **İA IV**, s.729. İlhanlı hükümdarları ve Gazan Han zamanında bastırılan sikkeler üzerinde kullanılan ünvanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mehab Derviş el-Bekri, “*Irak Müzesi'nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslami Sikkeler*” (nşr., Eşref Buharalı), **AÜDTCFTAD XVII/28**, Ankara 1996, s.276; Osman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları, s.188vd.

²¹⁸A. Yuvalı, “*İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli*”, s.590.

²¹⁹J. Kolbas, The Mongols in İran, s.338.

yürüttüğü²²⁰ bu dönemde, Ahlat şehrinde kurulan darbhanelerde çok sayıda çift dirhem gümüş ve bakır paralar bastırılmıştır.²²¹ Erzurum şehrinin yerini belli bir dönem Erciş üstlenmeye başladı. Artık bölgede geçerli olan gümüş sikkeyi Erciş darbhaneşi basmaya başlamıştı.²²² 1301 yılında Van bir defa da olsa vergilerin toplandığı bir merkez haline gelmiştir. Daha sonra Van şehrinin bu imtiyazı Ani'ye verilecektir 1302 Erciş'in komşusu olan Ahlat'ta ise 1301 ve 1302 yılında temmuz ile ağustos aylarında muhtemelen Hıristiyanların bir takım dini kutlamaları ya da Hacca gidiş zamanlarına tekabül edecek şekilde darbhanede paralar bastırılmıştır.²²³ İlhanlı hakimiyeti altında özellikle Ahlat şehrinin zaman zaman bir dini merkez olarak kullanıldığına şahit olunmaktadır. Nitekim Abaka döneminde, Katolikos Ter-Agop'un başkanlığında Ahlat'ta konseyler toplanarak serbestçe kararlar alabilmekteydiler.²²⁴ 1303'ten itibaren bölgede yalnızca Erciş darbhanesinin faaliyet gösterdiği görülmektedir. Zaten kısa zaman sonra yani 1304'ten itibaren bölgede bir ekonomik durgunluk baş gösterecektir.²²⁵

Gazan Han'ın başlatmış olduğu bu para politikasının tam anlamıyla yürütüldüğü ya da darbhanelerin sıkı bir şekilde teftiş edilip, edilmediğini tesbit etme imkânımız yoktur. Ancak Ebu Said döneminde İlhanlı paralarının vezin ve ayarlarındaki düşüşün baş göstermesi, Gazan Han'ın para politikasının ekonomiyi olumlu etkilediğinin bir kanıtıdır. Ayrıca Gazan Han döneminde bastırılan dinarın Celayirliler zamanında da tedavülde oluşu ve aynı zamanda Anadolu'da basılan paralarada da tesirlerinin devam ettiği gözlenmektedir.²²⁶

²²⁰Bkz., Abdürrahim Şerif, Ahlat Kitabeleri, s.87.

²²¹Bkz., Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkhanid Coins), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s.139, 141,153. 1930'lu yıllarda Ahlat'a gelmiş olan Abdürrahim Şerif, Taht-ı Süleyman civarında Sökmenlilerden kalma bir darbhaneyi gördüğünü, temelden iki metre kalan kesme taşlarla örülü duvarlarının olduğunu belirtmektedir ki bu darbhane daha sonraki dönemlerde de faaliyet göstermiş olabilir. Bkz., A. Şerif Beygu, Ahlat Kitabeleri, İstanbul 1932, s.67.

²²²Bkz., Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", s.139.

²²³ İlhanlılar Hülegü'den itibaren Aladağ yaylağında Temmuz ayının başından Ağustos ayının başlarına kadar sürecek olan bayram merasimi niteliğinde bir kurultay toplarlardı. Devlet erkânı her gün farklı renkte elbiseler giyerlerdi. İlhanlı devletine bağlı sultanlar, krallar ve prensler getirmiş oldukları hediyeleri burada hükümdara sunarak bağlılıklarını ispat etmiş olurlardı. Bkz., Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.237. Ayrıca bkz., H. Oktay, Ermeni Kaynaklarına Göre Türkler ve Moğollar, s.174.

²²⁴A. G. Galstyan, Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, s.168.

²²⁵Bkz., J. Kolbas, The Mongols in İran, s.339.

²²⁶Osman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları, s.216.

d. Tebriz-Ahlat-Trabzon Güzergâhının Uluslararası Ticarettteki Rolü

Bu dönemde Anadolu, doğu-batı yönünde İran'dan Akdeniz'e ve Karadeniz'e doğru işleyen ve esas olarak ipek ile baharat gibi yükte hafif pahada ağır mallar taşıyan önemli ticaret yolları üzerindedir.²²⁷ Maveraünnehir'den Akdeniz ve Bizans'a kadar uzanan “*Şahrah*” yani “*İmparator Yolu*” dönemin iktisadi hayatında oldukça önemliydi. Bu yolun “*Şahrah-ı Garbi*” yani “*Batı İmparator Yolu*” adı verilen ve 301 fersah uzunluğundaki Tebriz'den başlayıp (Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Erzurum) Konya'ya ulaşıyor ve oradan güneye yönelerek Alanya limanından sona eriyordu.²²⁸ Diğer bir yol ise yine aynı güzergâhtan (Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Erzurum) Erzincan, Sivas ve Ankara istikametinden Bursa'ya ulaşmaktaydı. Fakat Gazan Han zamanında asıl Tebriz'i Anadolu üzerinden (Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş- Adilcevaz ve Ahlat yolu Tebriz'i Trabzon'a bağlayan önemli bir güzergahtı) Karadeniz'e bağlayan kervan yolu önemli bir gelişme göstermişti.²²⁹ Ceneviz gibi şehir devletleri bu yollar üzerinde yer alan bazı şehirlerde ticari konsolosluklar dahi açmışlardı.²³⁰ Ticarettteki bu gelişme haliyle sözü edilen Van Gölü Havzası'ndaki şehirlerin de zenginleşmesine sebep olmuştur. Şüphesiz ticaretin gelişmesi kervanların güvenli bir şekilde seyretmesine bağlı idi. Ancak merkezi otoritenin zayıf olduğu yerlerde yollar eşkiyanın kontrolüne geçmişti. Gazan Han bu durumu ortadan kaldırıp, ticareti geliştirmek üzere bir takım tedbirler aldı.²³¹

e. Gazan-Baydu Mücadelesinin Bölgenin Demografik Yapısı Üzerindeki Etkisi

Hülegü'nün batıya gönderilişi sırasında beraberinde kalabalık bir Uyrat topluluğunun da bulunduğu bilinmektedir. Pek çok Türk ve Moğol kabileleri ile birlikte batıya gelen bu Uyratların²³² Anadolu'nun özellikle Doğu ve Güneydoğusu ile Irak'ın

²²⁷Tuncay Aykut, “*Moğol ve İlhanlı Para Tarihi*”, s.19vd.

²²⁸Altan Çetin, “*Memlukler Devrinde Mısır-Anadolu İktisadiyatında Yollar*”, **İşın Demirkent Anısına**, İstanbul 2008, s.533vd.

²²⁹ Bu güzergâhlar hakkında geniş bilgi için bkz., Nuzhat-Al-Qulub, s.173vd; Ebu'l-Fida, s.311; Guy Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri, s.197.

²³⁰Bkz., Z. Velidi Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*”, s.16vd.

²³¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Tarih-i Mübarek Gazani, s.277vd; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal, s.264vd.

²³² Bu Türk topluluğu hakkında geniş bilgi için bkz., Camiü't-Tevarih, s.254vd; Tarih-i Mübarek Gazani, s.97; İbni Tagrıberdi, s.85; Ebu'l-Farac II, s.477,658vd,607; Hasan-ı Rumlu, **Hasan-ı Rumlu**, (nşr.,

kuzeyinde yoğun bir şekilde yerleştikleri görülmektedir.²³³ Hülegü döneminde İlhanlı hâkimiyetine alınan bu bölgeler içerisinde Uyratlar hareketli bir hayat sürüyor, Erzurum-Bingöl-Muş yörelerini yaylak, Musul yöresini ise kışlak olarak kullanıyorlardı.²³⁴

Uyratların menşei hakkında pek çok görüş ileri sürülmesine rağmen Moğollaşan Uygur Türkleri olduğu görüşü mümkün görünmektedir.²³⁵ Ebu'l Farac, Mısır'a iltica eden Uyratlardan bahsederken; “*Bunlar bütün Türkler gibi güzellikleri ile meşhur idiler.*” ifadesini kullanmaktadır.²³⁶ Z. Velidi Togan Uyrat kelimesinin, Uygur isminin çoğulu olduğunu belirtmektedir.²³⁷ Moğolların İran valiliğini yapmış olan Uyrat Argun Aka'nın Uygurca'yı bilmesi²³⁸ de bu tesbiti güçlendirmektedir. Erzurum-Muş-Bingöl yaylalarından Musul kışlağı arasında sürekli hareket eden Uyratlar için, sözü edilen koridorun geçiş noktasında yer alan Van Gölü Havzası'nın önemi inkâr edilemez. Gazan-Baydu mücadelesi²³⁹ sırasında komşuları olan Karakoyunlu Türkmenlerine saldırarak mallarını yağmalayan Uyratlardan Gazan Han tahtı ele geçirdikten sonra yağmaladıkları malların Türkmenlere iadesini istemişse de iade etmedikleri gibi devletin vergi tahsildarlarına kötü muamelelerde de bulunmuşlardır. Gazan Han'ın tüm çabalarına rağmen²⁴⁰ Memlûk topraklarına sığınmış olan²⁴¹ ve 10.000 çadırdan

Mürsel Öztürk) Ankara 2006, s.80vd; Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.67,82,241; C. Kanat, “*Gazan Han Zamanında Memluk Devletine İltica Eden Uyratlar*”, s.108vd. Memlûklara iltica eden bu Uyratlar, Haçlılar'dan alınmış olan kıyı bölgelere yerleştirilmişlerdir. Başta liderleri Taragay/Turgay olmak üzere önde gelenlere Mısır'da dirlikler tahsis edilmiştir. Çok geçmeden bunlar başlarında beğleri olmadığından dağıldılar. Memlûk emirleri güzellikleriyle meşhur Uyrat kızlarıyla evlendiler. Erkeklerini de hizmetlerine aldılar. Bkz., F. Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s.66.

²³³ Uyratların Azerbaycan'da Şamahi ve Şeki tarflarına da yoğun bir şekilde yerleştirdikleri ve hatta Kür havzasında çoğunlukla Uyrat kabilelerinin oturduğu hakkında bkz., Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.254.

²³⁴ Bkz., A. Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I, s.165.

²³⁵ Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.152. Ayrıca bkz., Z. Velidi Togan, “*Azerbaycan*”, s.103.

²³⁶ Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.26. “Avirata” diye tesmiye edilen Uyratlar, bedeni hareketler bakımından diğerlerinden üstündüler. İyi harp edebiliyorlardı. Bundan dolayı Cengiz Han, oğullarına bunlardan eş seçilmesini emretti. Hükümdarın kızları da bunların oğullarına eş olarak verilecekti. Bu uygulama yasa haline getirilmişti. Bkz., Ebu'l Faraç II, s.477.

²³⁷ Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.67. Diğer taraftan Togan, Uyratların Moğollaşmış Uygurlar olduğunu da ifade etmektedir. [Bkz., V. Velidi Togan, “*Azerbaycan*”, s.103.] Bunun yanında Uyratların göçebe Özbekler içerisinde Kıpçak olduğu ya da Altaylı Türklerden olduğu da belirtilmektedir. [Bkz., L. N. Lezina-A. V. Superanskaya, **Türk Onomastikası (Bütün Türk Halkları)**, İstanbul 2009, s.442.] Diğer taraftan XVI. Asrın başlarına ait Osmanlı arşiv belgelerinde Adıyaman-Besni'deki bu Uyratlı taifesi Beğdilli boyuna mensup gösterilmektedir. Bkz., Yusuf Halaçoğlu, **Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar IV (1453-1650)**, Ankara 2009, s.1517, 1634,1813.

²³⁸ Cüveyni II, s.409.

²³⁹ Gazan -Baydu mücadelesi hakkında bkz., Aksarayı, s.150vd.

²⁴⁰ Camiü't-Tevarih, s.254vd; Ebu'l Faraç II, s.658vd; F. Sümer, Kara Koyunlular, s.33; F. Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s.65vd.

müteşekkil oldukları anlaşılan bu Uyrat grubunun başında Hülegü'nün kız kardeşinin kocası Targay/Turgay vardı.²⁴² Yaşlı erkek, çocuk ve kadınlardan oluşan bu kalabalık Uyrat taifesinin yanında çok sayıda hayvan ve eşya da bulunmaktaydı. Memlûk Sultanı Ketbuga'nın (1294-1296) Moğol kökenli oluşu Uyratların böyle bir tercih yapmalarında rol oynadığı anlaşılmaktadır.²⁴³

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kalan diğer Uyrat oymaklarının bölgedeki varlıklarını XV. asrın başlarına kadar devam ettirdikleri görülmektedir.²⁴⁴ Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan iktidar boşluğunda Ali Padişah etrafında toplanan bu Uyrat oymakları²⁴⁵ XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Erciş şehri merkez olmak üzere Van Gölü Havzası'nda etkin hale gelmeye başlayan Kara Koyunlu Türkmen federasyonunun da içerisinde yer alacaktır.²⁴⁶

f. Gazan Han Döneminde İlhanlı- Memlûk Münasebetleri

Gazan Han zamanında çatışma temeli üzerinde gelişen İlhanlı-Memlûk ilişkileri Gazan Han'ın İslam'ı tercih edip devletin kurumlarını buna göre şekillendirmesine²⁴⁷ rağmen aynen devam etmiştir.²⁴⁸ İlhanlıların Doğu Akdeniz'e doğru yayılmak istemeleri, iki taraf arasındaki siyasi mültecilerin kışkırtmaları, özellikle Memlûkluların sınır ihlalleri²⁴⁹ ve muhalif grupları sürekli desteklemeleri Gazan Han zamanında da iki devleti karşı karşıya getirmiştir. Suriye seferi öncesinde Gazan Han Arran'da bulunduğu

²⁴¹ Bkz. Ebu'l-Farac II, s.659; M. Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.183.

²⁴²İbni Tagrıberdi, s.85; Charles J. Halperin, " *The Kipçak Connection: the İlkhans, the Memluks and Ayn Jalut*", s. 244.

²⁴³Bkz., İbni Tagrıberdi, s.85; Charles J. Halperin, " *The Kipçak Connection: the İlkhans, the Memluks and Ayn Jalut*", s. 244. Memlûklulara iltica eden bu Uyratlar, Haçlılardan alınmış olan kıyı bölgelere yerleştirilmişlerdir. Başta liderleri Taragay/Turgay olmak üzere önde gelenlere Mısır'da dirlikler tahsis edilmiştir. Çok geçmeden bunlar başlarında beğleri olmadığından dağıldılar. Memlûk emirleri güzellikleriyle meşhur Uyrat kızlarıyla evlendiler. Erkeklerini de hizmetlerine aldılar. Bkz., F. Sümer, " *Anadolu'da Moğollar*", s.66.

²⁴⁴ Muammer Gül, " *İlhanlılar Döneminde Diyarbakır*", s.201.

²⁴⁵ Bkz., Hafız-ı Ebru, *Chronique des Rois Mongols en İran, (Zeyl-i Camiü't-Tevarih Reşidi Zübdetü't-Tevarih)*, (nşr., K. Bayani), Paris 1936, s.119.

²⁴⁶F. Sümer, " *Anadolu'da Moğollar*", s.139.

²⁴⁷Gazan Han zamanında devlet teşkilatında meydana getirilen bu değişiklikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s.174-267.

²⁴⁸Memlûklu-İlhanlı rekabeti dini temelde değil siyasi hâkimiyet temelinde şekillenmiştir. Bu rekabetin boyutu İlhanlıların İslam'ı kabul etmesiyle ortaya çıkmaya başlamışsa da İlhanlılar duruma göre Sünni veya Şii taraftarlığı yapmaktan da geri durmamışlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, Ankara 2012, s.54vd; Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, İstanbul 2010, s.48vd; M. Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.116vd.

²⁴⁹Ebu'l-Farac II, 657.

sırada Eylül 1302 tarihinde Mısır'a bir Kadı Nasruddin Tebrizi ile Kadı Kudbeddin Musuli'yi elçi olarak göndermiş ve Memlûk Sultanı'nın kendisine tabi olmasını dahi istemişti.²⁵⁰ İlk seferdeki başarısına rağmen Suriye topraklarında tutunmayı başaramayan Gazan Han için Suriye politikası artık nihayete ermişti.²⁵¹ Üst üste alınan ağır yenilgiler İlhanlılar için aktif Memlûk politikasının da sonu demekti.²⁵²

g. İlhanlı-Altınordu Münasebetlerinin Doğu Anadolu ve Van Gölü Havzası Üzerindeki Tesirleri

Bu dönemde Altınordu Devleti'nin İlhanlı toprakları konusundaki hedefleri değişmeden devam etmiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi Batu Han ilk Moğol akınları esnasında Azerbaycan topraklarını ele geçirmişti. Tebriz, Meraga ve Hemedan'ın vergileri Batu'nun görevlendirdiği vergi memurları tarafından toplanıyordu.²⁵³ Ancak Hülegü bölgeye geldiği andan itibaren Altın Ordu'nun bu iddiasını bertaraf etmek üzere kendisine Azerbaycan'ı merkez yapmıştı. Hatta Altın Ordu vergi memurlarını dahi kovarak iki devlet arasındaki gerginliği daha da artırmıştır.²⁵⁴ Gazan Han zamanında da Altınordu'nun Azerbaycan üzerindeki hak iddiaları konusunda ısrar ettikleri görülmektedir. Nitekim Altın Ordu hükümdarı Tokta'nın üç yüz kişilik bir süvari birliği ile desteklenen elçilik heyeti Gazan Han'ın huzuruna gelerek Azerbaycan konusundaki iddialarını dile getirmişlerdir. Gazan Han tarafından iyi karşılanan bu heyet yine eliboş dönmek durumunda kalmıştır.²⁵⁵ Öte yandan Altın Ordu Devleti XV. yüzyılın başından itibaren ticari sebepleri de göz önünde tutarak İlhanlıları Kara Deniz geçidinden uzak tutmayı düşünmüş ve bunda da başarılı olmuştu.²⁵⁶

²⁵⁰Tarih-i Mübarek Gazani, s.243.

²⁵¹Gazan Han'ın Suriye seferleri hakkında geniş bilgi için bkz., İbni Tagrıberdi, s.97vd; Aksarayı, s.219-225; Reuven Amitai, "The Resolution of the Mongol-Mamluk War", s.361.

²⁵²J. A. Boyle, "The Il-Khans of Persia and The Princes of Europe", s.73. Gazan Han'ın Suriye seferleri için [bkz., Aksarayı, s.220-225; Osman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları, s.158vd.].

²⁵³Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, İstanbul 1976, s.56.

²⁵⁴B. Spuler, İran Moğolları, s.64, 70; İ. Kamalov, Moğolların Kafkasya Politikası, s.41.

²⁵⁵Tarih-i Mübarek Gazani, s.143; Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s.39. Hatta Gazan Han elçilik heyetinin bu kadar kalabalık olmasıyla alay etmiş ve İlhanlı ülkesini ele geçirmek için daha kalabalık bir orduyla gelmeleri gerektiğini belirtmiştir. Elçilik heyetinin tüm taleplerini kısa açık bir dille reddeden Gazan Han, "Tokta bilir ki bir tavuk çok tane yer. Av kuşu güvercinlerin çok sayıda olmasına sevinir. Kurt ise bu sürünün kalabalık oluşundan haz duyar" sözleriyle Altın Orda devletinin isteklerine boyun eğmeyeceğini dile getirmiştir. [Bkz., Tarih-i Vassaf III, s.221vd.] Ayrıca bkz., İlyas Kamalov, Moğolların Kafkasya Politikası, s.78vd; Osman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları, s.163.

²⁵⁶B. Spuler, İran Moğolları, s.70.

İki devlet arasındaki bu hâkimiyet mücadelesi Kafkaslar ve Doğu Anadolu bölgesinde vuku bulmuştur. Moğol ordularının önünden kaçan Türkmen boy ve oymakları başta Aras vadileri, Van Gölü Havzası ve Muş olmak üzere Doğu Anadolu'nun diğer yerlerini kendilerine yurt edinmişlerdi. Bölgenin sürekli savaş alanı haline gelişi ise bölgedeki nüfusun çevreye dağılmasına sebep olmuştur. Buna Tebriz'e ödenen vergiler ile her geçen gün sayıları artan İlhanlı sivil ve askeri memurlarının ağır masrafları ile ödenen rüşvetlerde eklenince Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yerleşik Türk nüfus Orta ve Batı Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmıştır.²⁵⁷ Aşağı yukarı iki asır kadar sürecek olan bu göç hareketi güneyde ve doğuda Zağros civarındaki Kürt aşiretlerinin özellikle Ahlat ve Diyarbekir yörelerine gelmelerine sebep olmuştur. Ancak nicelik olarak şehir ve kasabalarda azınlıkta olduklarından Türkleşmişlerdir.²⁵⁸

Yukarıda bahsi geçen dışarıya göç hareketlerine rağmen Van Gölü Havzası'nın da içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi hakkında "*Türkmen Ülkesi*" kavramı kullanılmıştır. Bu gerçek XII. yüzyıldan itibaren Avrupa kaynaklarına da aksetmiştir. Marco Polo Anadolu'nun bu yörelerinden "*Türkomania*" yani Türkmen Ülkesi olarak söz etmekte ve meydana gelen yeni gerçeği vurgulamaktadır.²⁵⁹ Anadolu'ya gelen yerleşik hayata alışık Türkler, kendileri için daha elverişli şartlar taşıyan batı yöresine yerleşirken, göçebe hayat süren ve daha ziyade hayvancılığa dayalı bir iktisadi hayata sahip Türkmen boyları için Doğu Anadolu'nun yaylaları son derece önemli idi.²⁶⁰ Keza XV. yy'da Uzun Hasan'la ittifak görüşmesi için gönderilmiş olan Venedik elçisi Contarini, Uzun Hasan'ın ülkesinden bahsederken "*Ulaştığımız ilk şehir Turcomania'dır. Burası Haleb'e komşu ve Osmanlı ülkesine bitişik durumdadır.*" diyerek aslında Doğu Anadolu'nun bir Türk yurdu olduğunu dile getirmiştir.²⁶¹ Yine aynı dönemlerde

²⁵⁷ A. Yuvalı, "*İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli*", s.600.

²⁵⁸ Bkz. O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.147.

²⁵⁹ Bkz., Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, s. 75vd; Marko Polo *Seyahatnamesi I*, s.20vd; Abdulhaluk Çay vd, **Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu**, Ankara, 1986, s.37. Ancak Pelliot'a göre Marco Polo, Turcomanie derken daha çok İç ve Doğu Anadolu'yu kast etmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Tuncer Baykara, "*Doğu Anadolu= Türkmenia*" (*Türkmen Ülkesi*)", **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, s.61-66.

²⁶⁰ Abdulhaluk Çay vd, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, s.36

²⁶¹ Venedik elçisinin şehir diye tabir ettiği yer aslında Doğu Anadolu Bölgesidir. Bkz. Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini, **Seyahatnameler (Doğu'da Venedik Elçileri)**, (nşr., Tufan Gündüz), İstanbul 2006, s.135.

bölgeye gelen bir diğer Venedik elçisi J. Barbaro ise yöreyi Türkmen ülkesi olarak tanımlar.²⁶²

İlhanlıların zaman zaman Hıristiyan ahaliyi desteklemeleri başta Türkmenler olmak üzere diğer Müslüman ahaliyle Hıristiyanlar arasında Muş'tan Harput ve Mardin'e kadar olan alanda çatışmaların ortaya çıkmasına neden oluyordu.²⁶³ Sözü edilen Türkmenler bölgede etkin hale gelecek olan Kara Koyunlu oymaklarıydı ki bunlarla Moğol kabileleri arasında da bir takım sürtüşmeler yaşanmaktaydı.²⁶⁴

Gazan Han döneminde de Aladağ ve Van Gölü Havzası'nın İlhanlılar açısından önemi devam etmiştir. Dokuz yıl kadar süren hükümdarlığı zamanında Gazan Han umumiyetle Aladağ'ı kendinden öncekiler gibi yazlık bir karargâh, Arran'ı da kışlak olarak kullanmıştır. Gazan Han da diğer İlhanlı hükümdarları gibi Aladağ'da çadırdan bir şehir kurmuştur.²⁶⁵ Yaz aylarını umumiyetle burada tertip edilmiş olan sarayda geçirmekteydi.²⁶⁶ Kışlaktan yaylağa gitmekte olan av hayvanlarının geçiş güzergâhı olan bu bölgede zaman zaman avlanmayı da ihmal etmemiştir.²⁶⁷

Gazan Han'ın İslamı tercih etmesi kısa sürede devlet erkânı ve toplum üzerinde de etkilerini göstermiştir. Aladağ, Kars, Ani, Sürmeli, Ağrı civarında yurt tutmuş olan ve Curmağun Noyan zamanında Moğol hâkimiyetini kabul etmiş olan²⁶⁸ Gregoryan-Oğuz Türkleri²⁶⁹ arasında İslam yaygın hale gelmiştir.²⁷⁰ Nitekim Gazan Han'ın İslam'ı kabul

²⁶² Josaphat Barbaro, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, (nşr., Tufan Gündüz), İstanbul 2005, s.103; Doğu Anadolu dağlarının bu özelliği birçok Türk destanlarına da konu olmuştur. Örneğin Oğuz Han'ın da bir zamanlar Aladağ ve Ağdiböri (Ağrı) dağlarında yayladığı destanda anlatılmaktadır. Bkz., Z. Velidi Togan, **Oğuz Destanı**, İstanbul 1972, s.30-32.

²⁶³ M. Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.119.

²⁶⁴ Camiü't-Tevarih, s.254vd; Ebu'l Faraç II, s.658vd; F. Sümer, Kara Koyunlular, s.33. Ayrıca bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.65vd.

²⁶⁵ B. Spuler, İran Moğolları, s.488.

²⁶⁶ Bkz., Tevarih-i Al-i Selçuk, s.885.

²⁶⁷ Camiü't-Tevarih, s.286. Hatta Gazan Han avlanılacak sahayı çitlerle ve duvarlarla çevirtip, tüm av hayvanlarının çember içerisine alınmasını dahi sağlıyordu. Toplanan tüm av hayvanlarını ise kendisi için ağaçtan yapılmış olan bir köşk üzerinden seyrediyordu. Bu hayvanların bazılarını vuruyor, bazılarını da serbest bırakıyordu. Bkz., Tevarih-i Al-i Selçuk, s.886vd.

²⁶⁸ M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi II, s.442.

²⁶⁹ Bunların içerisinde Kıpçak/Kuman Türkleri de vardı. Bunlar daha önceden Gürcistan'a gelerek, 40 000 kişilik kalabalık bir grup halinde Gürcü ordusuna katılmışlardı. Zamanla Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'e yayılmışlardı. Bir kısmı Müslüman olan bu Kıpçakların, Hıristiyan olanları ise Dede Korkut'ta bahsedilen ve Oğuzlarla mücadele eden Hıristiyan Türkler idi. [Bkz., Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, İstanbul 2010.] Bir kısmı da Ermeni Kilisesi'nin etkisi altında kalmışlardır. Bkz., Mehmet Eröz, **Hıristiyan Türkler**, Ankara 1983, s.16, 43vd; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.393vd; Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.199vd; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.167; İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.179vd.

ettiği gün ümeradan çok sayıda kişi²⁷¹ ile binlerce Türkün de bu vesileyle Müslüman oldukları kaydedilmektedir.²⁷² Yalnız Anadolu'nun at işlemez ve dağlık, ormanlık ahalisi ile Trabzon-Rize gibi Karadeniz ve Sis/Kozan gibi Akdeniz kıyılarında bulunan Rum ve Ermeni prensliklerine tabi ve denizle irtibatı olan Anadolu'nun eski ahalisi kendi din ve mezheplerini muhafaza edebildiler.²⁷³ Diğer taraftan Bizans sınırlarında Türkmenler yoğunlaşırken Doğu Anadolu'da Tatarlar ve Doğu Türkleri yani Kara ve Ak Koyunlu Türkmenleri hâkimiyet tesis etmişlerdir. Böylece Hıristiyan ahalinin bölgedeki varlığı iyice zayıflayacaktır. Ayrıca Gazan Han'ın almış olduğu iktisadi tedbirler, Müslüman Türk ve Moğol unsurlarını ekonomik ve ticari alanlarda da hâkim konuma getirmiştir.²⁷⁴

h. Gazan Han Döneminde Van Gölü Havzası'nda Yürütülen İmar ve Tarımsal Faaliyetler

Gazan Han, ülkelerin pek çok yerinde olduğu gibi Van Gölü Havzası'nda da imar faaliyetlerini icra etmiştir. Bölgenin stratejik önemini bilen hükümdar buradaki şehir ve kasabaların tahkimatına öncelik vermiştir. Müstevfi'nin verdiği malumata göre Gazan Han, Van Gölü'nün kuzeyindeki Erciş kasabasını veziri Taceddin Ali Şah'a tahkim ettirmişti. Burası İlhanlıların tahıl ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılayacak kapasiteye sahipti. Mısır ve pamuk üretimi ön planda olan Erciş'in gelirleri yaklaşık 80.000 dinardı.²⁷⁵ Doğuya doğru Hoy'a giden yol üzerinde bulunan Bend-i Mahi, Barkiri/Behergiri (Muradiye) güzergâhının güvenliği titiz bir şekilde sağlanıyordu. Kervanların ülke içerisinde güvenli seyredebilmelerini sağlayan "*kavransalar*" isimli memurlar görev yaparlardı. Bunların maiyetlerinde yüzer kişilik askeri kuvvetleri vardı. Aynı şekilde yol muhafızı olarak "*tutkavul*" veya "*takavul*" adı verilen muhafızlar da

²⁷⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi II, s.447. Bunlar arasında Kara Koyunlu (Mamikonlu) ve Akkoyunlu gibi büyük Türkmen grupları başta olmak üzere Karsak/Varsak gibi Türklerle birlikte Moğol boy ve oymakları da vardı. Bkz., Nihat Çetinkaya, **İğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)**, İstanbul 1996, s.71.

²⁷¹ Tevarih-i Al-i Selçuk, s.861vd.

²⁷² Hondmir III, s.144.

²⁷³ M. Fahrettin, Kars Tarihi II, s.457.

²⁷⁴ Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.258.

²⁷⁵ Nuzhat-Al-Qulup, s.100; Guy Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri, s.240; Z. Velidi Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*", s.25.

vardı.²⁷⁶ Taşınan mallarındağerine ve mikdarına göre tüccarlardan vergi alıyorlardı.²⁷⁷ Aynı müellifin verdiği bilgiye göre Barkiri şehrinin kalesi oldukça savunmaya elverişli bir şekilde inşa edilmişti.²⁷⁸ Vestam veya Vestan (Gevaş) Van Gölü'nün güneybatı köşesinde büyük bir kasaba niteliğindediydi.²⁷⁹ Çok sayıda meyve bahçeleri ve kaliteli meyveleri vardı. Geliri ise yaklaşık 53.400 dinara tekabül etmekteydi.²⁸⁰

Van Gölü Havzası'nı el-Cezire ile Doğu Akdeniz'e bağlayan derin boğazda ise Bedlis (Bitlis) şehri vardı. Taştan inşa edilmiş olan kalesi kasabayı korumaktaydı. Buranın özellikle elma bahçeleri çevre memleketlerin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar bol ve kaliteliydi.²⁸¹ Bölgenin en önemli şehri olan Ahlat ise eyalet merkezi idi. Burada 10.000 kişilik bir askeri kuvvet yani bir tümen bulunuyordu. Selçuklular zamanında Doğu Anadolu'nun önemli bir kültür merkezi olan Ahlat önce Celaleddin Harezmsah'ın yağma ve tahribi, daha sonra da Moğol işgali sebebiyle bu önemini büyük ölçüde kaybetmiştir.²⁸² Nitekim Ebul-Fida XIV. yüzyılda Ahlat şehrinin surlarının yıkılmış olduğunu ifade etmektedir.²⁸³ Gelirleri Moğol istilasından evvel 200 tümen²⁸⁴ iken sonra 39 tümene kadar düşmüştür.²⁸⁵ Meyve bahçeleri ile meşhur olan Ahlat, İlhanlı sarayının elma ihtiyacını karşılamaktaydı.²⁸⁶ Gazan Han'ın veziri Reşidüddin'in de Ahlat'ta elma bahçeleri vardı.²⁸⁷ Hamdullah Müstevfi'nin Erciş Gölü diye tarif ettiği Van Gölü'nde çıkarılan ve *tırrıh* adı verilen balık türü, çevre bölgelere ihraç edilen

²⁷⁶ Cingiz Han zamanında tacirlerin güvenli şekilde yollarına devam etmelerini sağlayan Korakçı/Krakçiye adlı memurlar vardı. Bkz., Cüveyni I, s. 117; Tarih-i Muhtasari'd-Düvel, s.7.

²⁷⁷O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.50. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal, s.257vd.

²⁷⁸ Nuzhat-Al-Qulup, s.100; Guy Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri, s.240. Ebu'l-Fida Bargiri'nin Ahlat'ın bir günlük doğu tarafında ve dağlık bir yerde kurulmuş olduğunu söyler. Bkz., Ebu'l-Fida, .311.

²⁷⁹Bu konuda geniş bilgi için bkz., Ebu'l-Fida, s.315vd.

²⁸⁰Nuzhat-Al-Qulup, s.101.

²⁸¹Geniş bilgi için bkz., Ebu'l-Fida, 314vd; Guy Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri, s.240vd.

²⁸²A. Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", s.597.

²⁸³Geniş bilgi için bkz., Ebu'l-Fida, Takvimü'l-Büldan, s.315.

²⁸⁴ Barthold'a göre; Moğollar "Tümen" kelimesini Türklerden, Türkler ise Çini Türkistan'ın eski ahalisinden almıştır. Tümen, 10.000 demektir. Müverrih Vassaf, Çin hakkında bilgi verirken her tümenin 10.000 "baliş"e her balişin de 6 dinara eşit olduğunu belirtmektedir. İran'da istimal edilen tümen 10.000 dirheme eşit kabul edilebilir. Dinar memleketin en kıymetli gümüş sikkesi idi. Eğer "tümen" 10.000 dinara eşit ise tümenin kıymeti 60.000 dirheme eşit demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz., W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s143vd.

²⁸⁵ Nuzhat-Al-Qulup, s.100.

²⁸⁶ O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.142.

²⁸⁷F. Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.58.

başlıca ürünlerin arasındaydı.²⁸⁸ Başta Ahlat olmak üzere Van Gölü Havzası'nın bu iktisadi zenginlikleri ve stratejik konumu aynı zamanda bölgeyi ilim, sanat ve kültür bakımından da zirveye taşımıştır. Ahlat şehri XIII ve XIV. asırlarda çok sayıda kadı, alim ve sanatkarın yetiştiği nadide bir merkez olarak tanınmıştır.²⁸⁹

Hülegü ailesinin değil, aynı zamanda Çingiz Oğullarının da en büyük simalarından Gazan Han ekonomik ve siyasi bakımdan çökmekte olan İlhanlı devletini yaptığı reformlarla derleyip toparlamayı başarmıştı.²⁹⁰ Gazan Han, siyasi, askeri, iktisadi ve idari alanlarda yaptığı reformlarla dünya tarihinin en büyük hükümdarlarından biri olarak değerlendirilmektedir.²⁹¹ Bu dönemde İlhanlı devleti gücünün zirvesine ulaşmıştı. Özellikle mali sahada almış olduğu tedbirler devletin gelirlerini 1700 tünden 2100 tümene çıkarmıştır.²⁹² Gazan Han döneminin bu başarıları kendisini siyasi alanda da göstermiştir. Artık bastırılan sikkelerde Büyük Han'ın ismi çıkartılmış, bir bakıma bağımsızlığını ilan etmişti.²⁹³ Ancak bütün bunları başaran Gazan Han 1304'te kışladığı Beyennehrey'n'de hastalandı.²⁹⁴ Yapılan tüm çabalara rağmen çok genç bir yaşta, otuz yaşlarında, 17 Mayıs 1304 tarihinde²⁹⁵ Rey

²⁸⁸ Bkz., Nuzhat-Al-Qulup, s.233; Ebu'l-Fida, s.315. Bu balık ticareti daha sonraki dönemlerde de önemini korumuştur. XVII. yy. da yaşamış olan Türk âlimi Kâtip Çelebi yılda bir defa ortaya çıkan "tirrih" adlı balığın latif ve dayanıklı balığın etrafa gönderildiğini haber vermektedir. Ayrıca konuyla ilgili olarak 1655 yılında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi de yılda bir gün Van Gölü'ndeki balıkların bolluğu tam bir ay binlerce büyük ve küçük balığın Bendi Mahi deresinden yukarı çıkıp Bendi Mahi Ziyaretgâhı denilen yerde toplandığını, Van defterdarının bir vazifeli ile bu balıkları tutturduğunu ve tuzlattıktan sonra Acem tüccarına sattığını ve bundan elde edilen parayla da bölgede vazife görenlerin maaşlarının karşılandığını bildirir. Bkz., Evliya Çelebi, Seyahatname, I/4, s.185.

²⁸⁹ Beyhan Karamağralı, Ahlat Mezartaşları, Ankara 1992, s.42; O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s.354; N. Durak, "İlhanlar Döneminde Tebriz-Trabzon Hattında Ahlat'ın Yeri ve Önemi", s.282.

²⁹⁰ Gazan Han o kadar kuvvetli bir kavmi asabiyete sahipti ki, tüccar tarafından Çağatay ve Cuci ulularından getirilen Moğol çocuklarının, Tacik yani yerlilerin eline düşmemeleri için satın alarak bunlardan bir tümen meydana getirmişti. O basit bir Moğol erini bile seviyordu. Camiu't Tevarih gibi büyük bir eserin yazılması da ondaki güçlü kavmiyet duygusunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu eserde Türkler ve Moğollar kardeş kavimler olarak gösterilmiş ve Türk adı, daha eski İslam müellifleri gibi her ikisini de ifade eden umumi bir isim olarak kullanılmıştır. Bu eser Osmanlılar da dâhil olmak üzere, bütün Türk hanedanları nezdinde önemini devam ettirmiştir. Bkz., F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.71vd.

²⁹¹ Osman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları, s.283.

²⁹² I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of İran Under The İl-Khans", s.497; W. Barthold, "Gazan", s.729.

²⁹³ Gazan Han zamanına kadar İlhanlılara Büyük Hanlardan yarlıg, hilat ve külah gelmekteydi. Gazan Han müstakil hareket ederek basılan paralarda "Kaan-ı Azam" ibaresini kaldırarak "Sultan-ı Azam" ünvanını yalnız kullanmıştır. Bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, s.177vd.

²⁹⁴ Bu konudageniş bilgi için bkz., Tarih-i Mübarek Gazani, s.150vd.

²⁹⁵ Tarih-i Mübarek Gazani, s.159.

kentinde hayatını kaybetti.²⁹⁶ Devletin payitahtı olan Tebriz şehri yakınlarındaki Şenb isimli mahalde inşa ettirilmiş olan külliye içerisinde bulunan türbeye defnedildi.²⁹⁷ Gazan Han, Moğol hanları içerisinde kabri halk tarafından bilinen ilk hükümdardır.²⁹⁸

I. OLCAYTU HAN DÖNEMİ (1304-1316)

Olcaytu Horasan'da Gazan'ın sağlık durumu hakkında saraya göndermiş olduğu adamlarından haber bekliyordu. Gazan Han'ın ölüm haberi üzerine 19 Temmuz 1304'te Ucan'a gelerek İlhanlı tahtına oturdu.²⁹⁹ Devlet teşkilatı içerisindeki gerekli atamaları yaptıktan sonra vezir Saadüddin ile Reşidüddin'in durumlarına dokunulmayarak çift vezirli sistemin devamına karar verdi.³⁰⁰ Bu dönem İlhanlı tarihinin içte ve dışta en sakin geçen devri olarak değerlendirilmektedir. Bu durumu avantaja dönüştüren Olcaytu ağabeyi Gazan Han gibi kültür ve imar işlerine daha fazla zaman ayırdı. Camiü't-Tevarih bu dönemde tamamlandı.³⁰¹ Olcaytu ismini bizzat kendisinin koymuş olduğu meşhur Sultanabad ya da Sultaniye şehrini bu dönemde inşa ettirdi.³⁰²

a. Olcaytu Han Zamanında Aladağ ve Van Eyaleti

İlhanlı hükümdarları Gazan ve Olcaytu dönemlerinde sırasıyla Şenbi Gazan³⁰³ ile Sultaniye³⁰⁴ şehirleri inşa edilip daimi ikametgâh hayatı bir ölçüde başlamışsa da yaylak ve kışlak hayat tarzı terk edilmemişti. İlhanlıların genellikle kışlakları Tebriz, Ucan ve Arran-Mugan bölgeleri iken yaylakları da havası, suyu ve meralarının bolluğuyla

²⁹⁶ Camiü't-Tevarih, s.304; Aksarayı, s.241; B. Spuler, s.117. el- Ömeri Gazan Han'ın Hemedan yakınlarında zehirlenerek öldürüldüğünü söylemektedir. [Bkz., el- Ömeri, s.422.] Hamdullah Müstevfi ise Gazan Han'ın Rey kentinde öldüğünü ve Tebriz'de defnedildiğini belirtmektedir. Bkz., Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.606; Tarih-i Güzide (İng. trc.), s.146.

²⁹⁷ Tarih-i Mübarek Gazani, s.160; Nuzhat-Al-Qulub, s.79. Gazan Han'ın vefatı ve defin merasimi hakkında bkz., Tarih-i Vassaf IV, s.269vd.

²⁹⁸ Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.606; Tarih-i Güzide (İngilizce trc.), s.146.

²⁹⁹ Tarih-i Vassaf IV, s.275; Aksarayı, s.242; İbni Tagrıberdi, s.112. Hondmir Olcaytu'nun Tebriz'de İlhanlı tahtına geçtiğini belirtmektedir. Bkz. Hondmir III, s.191.

³⁰⁰ Tarih-i Vassaf IV, s.275vd; Aksarayı, s.242; B. Spuler, İran Moğolları, s.119vd; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhans", s.405.

³⁰¹ Tarih-i Vassaf IV, s.304; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhans", s.406.

³⁰² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Nuzhat-Al-Qulub, s.61vd; Ebu'l-Fida, s.323; Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed Kaşani, **Tarih-i Olcaytu**, (nşr., M. Hembli), Tahran 1348, s.45vd; Tarih-i Vassaf IV, s.277vd; Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.607; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.73; K. Ramazan Haykıran, Moğollar Zamanında Yakınoğu, s.286vd.

³⁰³ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Nuzhat-Al-Qulub, s.79vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.488.

³⁰⁴ Sultaniye şehri Tebriz'in doğusunda, Mugan yakınlarında Sultanabad adıyla da anılan bu şehir Olcaytu Han zamanında kurulmuştur. Bkz., Tarih-i Güzide, s.147.

meşhur olan Karabağ ile Aladağ yaylaları idi.³⁰⁵ Bilhassa Aladağ yaylaları Olcaytu zamanında da önemini korumuştur. Olcaytu Han'ın Ağustos ayından Kasım ayına kadar burada kalmayı tercih ettiği bilinmektedir.³⁰⁶ Bunun sebebi ise bu aylarda Aladağ yaylağının av hayvanlarının geçiş güzergâhı olmasındandır.³⁰⁷ Sadece hükümdar değil aynı zamanda devletin ileri gelen emirleri de bu geleneği devam ettiriyorlardı.³⁰⁸ Örneğin Emir Çoban Sulduz, zaman zaman kışları Arran ya da Mugan'da geçirirken³⁰⁹, yaz aylarında ise komuta ettiği ordusuyla birlikte Aladağ civarında bulunuyordu.³¹⁰

İlhanlılar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu Hülegü Han'dan itibaren iki eyalete bölerek yönetmişlerdir. Bunlardan biri merkezi Musul olan Diyarbekir eyaleti, diğeri ise merkezi Ahlat olan Van eyaleti idi.³¹¹ Van Eyaleti Erzurum'dan Salmas'a, Arran'dan Ahlat'a kadar olan geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı. Moğollar bu eyaletin merkezi olan Ahlat şehrinde, "*Ahlat Tümeni*" olarak da bilinen 10 000 kişilik bir askeri kuvvet bulunduruyordu.³¹² Gazan Han zamanında da vezirlik makamını icra eden ve Olcaytu zamanında Batı İran, Azerbaycan ve Anadolu'nun idaresinden sorumlu olan Taceddin Ali Şah³¹³ ülkenin pek çok yerinde imar faaliyetlerini yürüttüğü³¹⁴ gibi Erciş ve çevresinde de önemli tahkimatlar yaptırmıştır.³¹⁵

Olcaytu Han zamanında Diyarbekir eyaletinin valisi olan Kıpçak Türklerinden İl Basmış³¹⁶ 1308 yılında görevinden alınarak yerine Sutay Noyan atanmıştı. Sutay Noyan'ın 1312 yılından evvel bu görevden alınmış olduğu neticesine varmaktayız.

³⁰⁵ Bkz., Kaşani, s.31, 41, 45, 48, 53, 72, 98, 177; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, s.185. İlhanlıların yaylak ve kışlakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Uyar, "*İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları*", s.244-257.

³⁰⁶ Tarih-i Vassaf IV, s.276; Kaşani, s.175vd.

³⁰⁷ N. Durak, "*İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi*", s.248; J. Kolbas, The Mongols in İran, s.362.

³⁰⁸ Mesela Vezir Reşidüddin bir defasında dört ay kadar Arran'da kalmıştı. Bkz., Kaşani, s.195.

³⁰⁹ Kaşani, s.175vd. Ebu'l-Fida Mugan'ın su ve meralarıyla zengin olduğunu ve ayrıca Hazar denizine yakınlığı sebebiyle de ikliminin ılıman olduğunu bu yüzden Moğol ordusunun kışları burada geçirdiğini söylemektedir. Bkz., Bkz., Ebu'l-Fida, s.320.

³¹⁰ Kaşani, s.89.

³¹¹ Bkz., F. Sümer, Kara Koyunlular, s.33; F.Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.100vd; F. Sümer, "*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*", s.46; İsmail Aka, "*Anadolu'dan İran'a Göçler*", **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu** (16-17 Aralık 2002 Konya), Ankara 2003, s.57.

³¹² Bkz., Nuzhat Al-Qulub, s.100.

³¹³ J. A. Boyle, "*Dynastic and Political History of the İlkhans*", s.406.

³¹⁴ Bkz., Kaşani, s.108vd; Tarih-i Vassaf IV, s.303vd.

³¹⁵ Nuzhat-Al-Qulub, s.100; Guy Le Strange, Doğu Hilafetinin Memleketleri, s.240; Z. Velidi Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*", s.25.

³¹⁶ Kaşani, s.9; F. Sümer, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I, s.322. Olcaytu zamanının önemli taraflarından biri de bu dönemde Türk asıllı emirlerin ön plana çıkarılmasıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.21vd.

Çünkü 1312’de Diyarbekir valisi olan Mulay Noyan’ın ölümü üzerine bu göreve yeniden Sutay Noyan’ın atandığı görülmektedir.³¹⁷ Diğer taraftan Hafız-ı Ebru, Olcaytu Han’ın 1312’lerde Suriye seferine çıkarken yanında bulunan bazı önemli emirler arasında Emir Sutay’ı da sayarak kendisinden Diyarbekir yöneticisi olarak bahsetmektedir.³¹⁸ Aynı şekilde bu tarihlerde Sutay Noyan’ın Memlûk ordusunun Halep tarflarında bulunmasını fırsat bilerek bölgeyi talan etmesi de O’nun bu görevi yürüttüğünü göstermektedir.³¹⁹ Kaşani, 1315 yılına ait gelişmeleri anlatırken Emir Sutay’dan “*Diyarbekir Mülazimi*” yani görevlisi diye bahsetmektedir.³²⁰ Aynı şekilde İbn Battuta da bu dönemlerde Emir Sutay’dan, “*Diyarbekir Beyi*” diye söz eder.³²¹ Sutay Noyan’ın bu görevi Ebu Said’in cülusuna kadar yürüttüğü anlaşılmaktadır.³²²

Sutay, Gazan’ın Horasan valisi iken O’nun emir-i ahuru (ahtacı) olup bu dönemde adı duyulmaya ve yükselmeye başlamıştı. Gazan Han’ın hükümdar olmasıyla birlikte kendi adamlarını önemli devlet görevlerine getirerek nüfuzunu daha da artırmıştır.³²³ Sutay Noyan’ın Erzurum’dan Bağdat’a kadar uzanan geniş bölgede İlhanlı devleti adına çok önemli faaliyetleri başarıyla yürütmüştür. Bu başarılarından dolayı Olcaytu ve Ebu Said dönemlerinde de devlet nezdinde ehemmiyetini muhafaza ettiği bilinmektedir. Nitekim Ebu Said yaptığı bir idari değişiklikle 1316/1317 yılında Sutay Noyan’ı Van eyaletinin merkezi olan Ahlat’a vali olarak görevlendirmiştir. Sutay Noyan’dan boşalan Diyarbekir eyaleti valiliğine de Kereyit kabilesinden İrincin Noyan’ı³²⁴ atamıştır.³²⁵ İrincin Noyan, daha sonraki süreçte Emir Karmaşi’nin başlatmış olduğu isyana katıldığı gerekçesiyle Emir Çoban tarafından Diyarbekir valiliği görevinden alınarak öldürülecektir.³²⁶ Emir Sutay ise tekrar Diyarbekir valiliğine getirilecektir.³²⁷

³¹⁷B. Spuler, İnan Moğolları, s.384.

³¹⁸Geniş bilgi için bkz., Hafız-ı Ebru, (Fransızca trc.),s.36.

³¹⁹ Bkz., Kaşani, s.146vd.

³²⁰ Bkz., Kaşani, s. 9, 176.

³²¹ İbn Battuta, s.13.

³²²F. Sümer, Kara Koyunlular, s.33.

³²³Ayrıntılı bilgi için bkz., F. Sümer, “*Anadolu’da Moğollar*”, s.65,77, 78.

³²⁴Bkz., Camiü’t-Tevarih, s.150.

³²⁵Emir Sutay’ın “*Vilayet-i Ermen*”e vali olarak atandığı belirtilmektedir. [Bkz., Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.52; Mirhond V, s.480.]. Ayrıca bkz.F. Sümer, Kara Koyunlular, s.33; B. Spuler İnan Moğolları, s.384vd; M. Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.156vd.

³²⁶İrincin isyanı ve sonucu hakkında bkz., Aksarayı, s.246-250.

³²⁷ Geniş bilgi için bkz., Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.75vd; J. A. Boyle, “*Dynastic and Political History of the İlkhans*”, s.408vd.

İlhanlıların Van Gölü Havzası'ndaki yönetimi hakkında bölgede yazılmış olan Ermeni kronikleri bize tespit imkânı vermektedir. Buna göre 1308'de Van'da yazılmış olan bir kaynak Okçu Millet'in hükümdarı Olcaytu Han'ın bölgeyi işgal ettiğini dile getirirken Ağrı Dağı civarında yazılan bir kaynaktaki ise Tahir oğlu Kurd isimli dindar bir yöneticinin bölge halkına baskıya dayalı bir politika takip ettiği, ağır vergiler aldığı ve çok sayıda köy ile manastırın yerle bir edildiğinden bahsedilerek insanların yaşayabilmek için başka ülkelere sığınmanın yollarını araştırdıkları anlatılmaktadır.³²⁸ Bu Ermeni kroniğinin söylediklerini doğru kabul edersek, Olcaytu Han zamanında Gazan Han'ın başlatıp büyük ölçüde başarılı olduğu mali reformların terk edildiği ya da uygulanamadığı sonucuna varılabilir. Buna karşın Hamdullah Müstevfi ise Olcaytu Han zamanında Hıristiyan ve Musevilerden alınan *cizye* vergisinin kaldırılarak halkın üzerindeki yükün hafifletilmek istendiğini dile getirmektedir.³²⁹

b. Ahlat ve Erciş'te Olcaytu Adına Bastırılan Paralar

İlhanlı hükümdarları yukarıda bahsedildiği üzere genellikle ticari yollar üzerinde bulunan şehirlerde darbhaneler kurmuşlardı.³³⁰ Bu bağlamda Tebriz-Trabzon kervan yolu güzergâhı üzerinde bulunan Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan şehirlerde de İlhanlı hükümdarları adına bakır, gümüş veya altın sikkelerin kestirildiği bilinmektedir. Olcaytu Han zamanında 1307-1308 ile 1314-1315 yıllarında Erciş ve Ahlat şehirlerinde faaliyet gösteren darbhanelerde hükümdar adına çift dirhem gümüş sikke bastırıldığı tespit edilmektedir.³³¹ Altın, gümüş ve bakırdan olan bu sikkeler genellikle altı dilimli gül yaprağı ile beş yapraklı yonca formundadır. Diğer taraftan bu sikkeler çift dirhem olup, 27 mm çapında ve 3.75 ile 4.00 gr ağırlığındadır.³³²

c. İlhanlı- Memlûklü Rekabetinde Din Olgusu ve Bölge Üzerindeki Etkileri

Olcaytu Han tahta geçtiği dönemde Memlûklarla olan sınır mücadeleleri devam ediyordu. Bu yüzden Olcaytu bölgede barışı tesis etmek için Memlûk Sultanı'na bir

³²⁸Bkz., Colophons of Armenian Manuscripts, s.55vd.

³²⁹Bkz.,Tarih-i Güzide (İng. trc.), s.147.

³³⁰Ş. Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, s.40vd.

³³¹Bu paraların özellikleri hakkında bilgi için bkz., Tuncay Aykut, "*Sikkeler (The Coins)*", **Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri** (Mongol And İlkhaniid Coins), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s.154,159, 160,162.

³³²Ayrıntılı bilgi için bkz., Gündegül Parlar, "*Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri*", s.144vd. Olcaytu Han döneminde uygulanan para politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Bkz., J. Kolbas, *The Mongols in İnan*, s.355vd; Sheila S. Blair, "*The Coins of The Later İlkhaniids: Typological Analysis*", s.297vd.

mektup göndermişti.³³³ Ancak İlhanlı hükümdarının bu girişimi başarılı olamadı. Nitekim 1312 yılında Suriye seferine çıkan Olcaytu, Rahbe'yi muhasara edilip ele geçirmeyi başarmışsa da İlhanlılar iâşe eksikliği ve salgın hastalıklar nedeniyle bölgede tutunamayarak eski sınırlarına çekilmişlerdir.³³⁴ Ebu'l-Fida Rahba'nın Moğollara karşı bir sınır karakolu olduğunu belirterek bu gerçeği gözler önüne sermektedir.³³⁵ Diğer taraftan bu sefer aynı zamanda Moğolların son Memlûk seferi oldu.³³⁶

İlhanlılar Mısır ile olan mücadelelerinde din olgusunu kullanmaktan geri durmamışlardır. Gazan Han kendi döneminde Sünni İslam anlayışıyla kamuoyu oluştururken, Olcaytu zamanında ise Şiiliği kullanarak avantaj elde etmek istemişlerdir.³³⁷ Bunun için hem Türkmen babalarını koruyor hem de Şiiliği himaye eden bir siyasi eğilim içerisine girmişti. Dolayısıyla İran'ın Şii bir coğrafyaya dönüşmesinde şüphesiz İlhanlıların bu siyasi tercihinin önemli bir yeri olmuştur.³³⁸ Şiilik, artık bu dönemle birlikte kurumsallaşma sürecini tamamlayarak, İran ve Azerbaycan'da iyice yerleşme imkânını elde etmişti.³³⁹ Bu durum daha sonraki dönemlerde bölgede hâkimiyet kuracak olan Kara Koyunlular ve Safevilerin de birer Türkmen-Şii devleti özelliğinin altyapısını meydana getirecektir.³⁴⁰ Buna rağmen Olcaytu Han'ın bu politikası da Memlûklularla yapılan mücadelelerde İlhanlılara üstünlük sağlamadı. Bu durum Olcaytu'nun sağlığının bozulmasına sebep oldu. Bir av sırasında durumu daha da ağırlaşan hükümdar Aralık 1316'da 36 yaşında hayatını kaybetti.³⁴¹

³³³İbni Tagrıberdi, s.113.

³³⁴Kaşani, s.143; B. Spuler, İran Moğolları, s.127.

³³⁵Bkz., Ebu'l-Fida, s.237.

³³⁶F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.81.

³³⁷Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., H. Şahin, İlhanlılar Döneminde Şiilik, s.165vd; K. Ramazan Haykıran, Moğollar Zamanında Yakındoğu, s.87.

³³⁸K. Ramazan Haykıran, Moğollar Zamanında Yakındoğu, s.20; M. Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.116.

³³⁹M. Fuad Köprülü, Anadolu'da İslamiyet, s.80vd; H. Şahin, İlhanlılar Döneminde Şiilik, s.184vd.

³⁴⁰F. Sümer, **Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1999, s. 9vd; K. Ramazan Haykıran, Moğollar Zamanında Yakındoğu, s.87.

³⁴¹B. Spuler, İran Moğolları, s.130vd.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLHANLI DEVLETİ'NİN DAĞILMASI VE VAN GÖLÜ HAVZASI

A. EBU SAİD BAHADIR HAN DÖNEMİ (1316-1335)

Ebu Said, babası Olcaytu Han'ın ölüm haberini aldığı anda Mazenderan'da bulunuyordu. Henüz on iki yaşında olan şehzade, Uygur Türklerinden Şişi Bahşi'nin oğlu olan atabeyi Emir Sevinç Aka'nın¹ nezaretinde Sultaniye şehrine gelerek, Emir Çobani'nin da desteğiyle 1317 Nisan ayında İlhanlı tahtına oturdu.² Bir süre sonra *Emirü'l-Ümera* olarak atanan Emir Çoban³, hükümdarın da tecrübesiz olması sebebiyle ilk dönemlerde devlet nüfuzunu elinde tutmuştur.⁴

a. İlhanlı Mali Teşkilatında Yapılan Düzenlemeler ve Bölge Halkı Üzerindeki Etkileri

Gazan Han zamanında olduğu gibi Ebu Said döneminde de ülkenin belirli bölgelerinde mali alanda bazı düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemelerle halkın rahata ve huzura kavuştuğu belirtilmektedir.⁵ Uzunluk ve ağırlık ölçülerinde yapılan bu değişiklikler halkın görebileceği yerlere asılmıştır. Bu fermanların bir benzeri 1848 yılında N. V. Hanikof tarafından Ani harabeleri içerisinde keşfedilen kitabe örneğidir.⁶ Şehrin büyük camilerinden birisi olan Menuçehr Camii'nin duvarına on satır halinde

¹F. Sümer, "Eski Türk Devletlerinde Ağa Ünvanı", s.61.

²Ebu Said'in tahta çıkışı hakkında geniş bilgi için bkz., Kemalu'd-din Abdürrezzak Semerkandi, **Matlau's-Sadeyn Mecmua-ı Bahreyn**, (nşr., Abdu'l Hüseyin Nevani), Tahran 1353, s. 26vd; Mirhond V, s.478vd; Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.611vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.132; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s.406vd.

³Emir Çoban sadece *Emirü'l-Ümera* değil aynı zamanda *Naib-i Saltanat* görevini ifa etmekteydi. [Bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal, s.208.] Ebu Said devlet teşkilatında bazı atamalar yapmış, Emir Çoban'ı Emirü'l Ümera atadığı gibi oğlu Timurtaş'ı da Anadolu valisi tayin etmiştir. [Bkz., Hondmir III, s.198.] Emir Çoban, Moğolların önemli kabilelerinden olan Sulduz/Suldus kabilesine mensuptur. Daha en başından Cengiz Han'ın hükümdar olduktan hemen sonra bu kabileye mensup kişileri önemli devlet görevlerine getirdiği bilinmektedir. [Bkz., Moğolların Gizli Tarihi s.33.] İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla Sulduslar da diğer Moğol kabileleri gibi Anadolu'ya gelerek yerleşmişlerdir. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", **Bulleten XXXI/124**, s.601vd; Ahmet Temir, "Sulduz/Suldus", **İA XI**, s.9vd.

⁴Bkz., İbn Battuta, s.222vd; Aksarayı, s.251vd.

⁵Bkz., Devletşah Tezkiresi (Tezkiretü'ş-Şuara) II, s.282.

⁶Kitabenin aslı için bkz., W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s.137.

Farsça olarak kazınan bu kitabe W. Barthold tarafından neşr edilmiştir.⁷ Kitabenin son kısmı silinmiş olmasına rağmen mali sahada alınan tedbirler konusunda önemli bilgiler elde edilebilmektedir. Buna göre “*tamga ve bac*” vergilerinden başka ahaliden “*kalan ve nimari*” bahanesiyle vergi alınmaması emredilmektedir. Özellikle Ani ve çevresindeki yerlerde keyfi toplanan vergilerden dolayı bölge halkının muzdarip olduğu ve çoğunun yerlerini bırakıp göç ettikleri anlaşılmaktadır. Hatta bazı yerlerde halkın vergi tahsildarlarından korunmak için yer altına barınaklar yaptığı görülmektedir.⁸ Bu ferman sadece Ani şehri için değil, tüm İlhanlı ülkesi için geçerliydi ve ülkenin içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik vaziyeti göstermesi bakımından önemlidir.⁹

Ebu Said dönemine ait bazı Ermeni kaynakları da bunu doğrulamaktadır. Taron (Muş), Akdamar ve Bargiri (Muradiye)’de yazılmış olan Ermeni kaynakları bu dönemde Hıristiyanların ızdırap çektiğinden bahisle kurtuluş umutlarının kalmadığına vurgu yapmaktadırlar.¹⁰ Aynı şekilde Van ve çevresindeki manastıra ait 1327 kroniklerinde Ebu Said döneminde aletin kalmadığı bunun sonucunda halkın dağ ve tepelere kaçarak oturdukları yerleri terk ettikleri ifade edilmektedir.¹¹

b. Van Gölü Havzası’nda Yapılan İdari ve Mali Düzenlemeler

Ebu Sait bahsi geçen nizamsızlıkları ortadan kaldırmak maksadıyla önemli idari değişikliklere gitmiştir. Bu dönemde Musul şehrine gelmiş olan İbn Battuta Musul’da Haydar lakabıyla tanınan, seyyid ve şeriflikle yücelmiş, Alâeddin Ali b. Şemseddin adlı bir valinin Musul ve yakın çevresini yönettiğinden bahsetmektedir.¹² Ebu Said Han Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki valiliklerde değişiklikler yapmıştır. Bu bağlamda daha önce Anadolu’ya gönderilmiş olan ve soygun ile zulümden başka bir iş

⁷M. Fahrettin Kırzıoğlu, Kars Tarihi II, s.449vd.

⁸Bkz., Osman G. Özkuzugüdenli, Gazan Han ve Reformları, s.218.

⁹Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., W. Barthold, “*İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet*”, s.138vd; Ayrıca bkz., W. Barthold, “*Ani Kitabesi*”, **Makaleler ve İncelemeler I**, (nşr., Abdulkadir İnan), Ankara 1998, s.520-545. Sözü edilen bu kitabenin bir bezeri de Ankara Kalesi’nin kapısı üzerinde bulunan ve Farsça yazılmış olan 1330 senesinden az önceye ait olduğu tahmin edilen kitabedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., P. Wittek, “*Ankara’da İlhani Kitabesi*”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, İstanbul 1931, 161-164.

¹⁰Colophons of Armenian Manuscripts, s.61vd, 63, 72.

¹¹Colophons of Armenian Manuscripts, s.67.

¹²İbn Battuta, s.230.

yapmamış olan İrincin Noyan'ı¹³ Diyarbekir valiliğine,¹⁴ Sutay Noyan'ı da Van Eyaleti'nin merkezi Ahlat'a vali tayin etmiştir.¹⁵

Emir Çoban'ın *naib-i saltanat*¹⁶ olarak İlhanlı devlet yönetiminde etkili hale geldiği dönemde¹⁷ bir iç isyan hareketine destek veren İrincin Noyan, Emir Çoban tarafından Diyarbekir valiliğinden azledilerek öldürülmüştür.¹⁸ Ahlat valisi olan Sutay Noyan ise bir yıl aradan sonra tekrar Diyarbekir valiliğine atanmıştır.¹⁹ Zira bahsi geçen iç isyanın bastırılması için Diyarbekir'de bulunan Emir Sutay'a haber gönderilerek yardım istendiği tespit edilmektedir.²⁰ Güroymak Mezarlığı'ndaki bir türbede 1320' de öldüğü belirlenen, "*Emirü'l Kebir*" olarak anılan Emir Taceddin b. Şeyh Muhammed adlı bir İlhanlı idarecisinin varlığı bilinmektedir.²¹ Sutay Noyan'ın 1318/1319'larda, önce Ahlat valiliğine atanması ve kısa bir süre sonra da Diyarbekir valisi olduğu düşünüldüğünde Emir Sutay'dan boşalan Ahlat valiliğinin belli bir süre bahsi geçen Emirü'l-Kebir ünvanlı kişi tarafından yürütüldüğü düşünülebilir. Nitekim 1320 tarihinde Ziyaeddin adlı bir emirin Nahçıvan'a yönetici olarak tayin edildiği

¹³ İrincin Noyan, Ebu Said'in babasının dayısı ve aynı zamanda kayınatası idi. Bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*",s.84. İrincin Noyan'ın Anadolu'daki bu faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Aksarayı, 246vd.

¹⁴ Mirhond V, s.480; Hondmir III, s.198.

¹⁵ Emir Sutay/Suntay'ın bu dönemde "Vilayet-i Ermen veya Canib-i Ermen" e vali tayin edilmiş olduğu tesbit edilmektedir. [Bkz., Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.52; Semerkandi I, s.28; Mirhond V, s.480; F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.83. Yaşar Yücel, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II**, Ankara 1991, s.5.] Sutay Noyan, Diyarbakır valisi Mulay Noyan'ın ölümünden sonra 1312'te Diyarbakır valiliğine atanmıştı. Bkz., M. Halil Yınanç, "*Diyarbakır*", **İA. III**, s.620; Yaşar Yücel, **Kadı Burhaneddin Ahmet ve Devleti (1344-1398)**, Ankara 1991, s.31.

¹⁶ "Naib-i Saltanat" kurumu hakkında geniş bilgi için bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, s.207vd.

¹⁷ Tahta geçtiği sırada henüz oniki yaşında olan Ebu Said Bahadır Han'a naib (Naib-i Saltanat) olarak Emir Çoban devlet işlerini yürütmüştür. Devlet yönetiminde çok etkili hale gelen Emir Çoban ve ailesi Ebu Said'in emriyle tasviye edilecektir. [Bkz., Tarih-i Güzide (İng.trc.), s.148, 150vd; Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.618vd; Mirhond V, s.522vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.140vd. Ayrıca bu konuda bkz., Hondmir III, s.209-2014.]İbn Batuta Bağdat şehrinde bulunduğu sırada Ebu Said'i görmüş ve henüz küçük yaşta olduğuna işaretlerle, yüzünde tüylerin dahi bulunmadığını kaydetmiştir. Bkz., İbn Battuta, s.222vd.

¹⁸ Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.75vd; Semerkandi I, s.40vd; Aksarayı, s. 256vd; J. A. Boyle, "*Dynastic and Political History of the Ilkhans*", s.408vd. İrincin Noyan, isyan eden Kurmişi'ye katılmış, Ebu Said'e ait kuvvetlerle Zencan civarında yapılan savaşı kaybederek esir düşmüştür. Kurmişi ve diğer emirlerle birlikte Sultaniya şehrinde idam edilmiştir. Bkz., Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.614vd; Mirhond V, s.496vd.

¹⁹ Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.75vd; F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*",s.84; M. Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.158.

²⁰ Bkz. Semerkandi I, s.45.

görülmektedir ki,²² Emir Çoban'ın Kurmişi/Karmaşi isyanı sırasında Nahçıvan hâkimi bulunan Melik Ziyaeddin'den yardım talep ettiği kaydı da bunu doğrulamaktadır.²³

Hangi oymaktan olduğu konusunda bir bilgi bulunmayan Sutay Noyan'ın²⁴ 1332 yılına kadar Diyarbekir valiliğini sürdürdüğü bilinmektedir. Bahsi geçen tarihte hayatını kaybeden Sutay Noyan'ın yerine Uyratlardan Cicek Güregen'in oğlu ve Ebu Said'in dayısı Ali Padişah atanmıştır. Ancak Sutay Noyan'ın oğulları Barımbay, Hacı Tugay ve Fulad Diyarbekir ile Ahlat bölgelerinde hakimiyetlerini belli bir süre daha devam ettireceklerdir.²⁵

Aladağ yaylağı Ebu Said döneminde de önemini koruduğu gibi daha mamur ve nüfusun yoğun olduğu bir yer haline gelmiştir. Van eyaletinin merkezi olması hasebiyle de Ahlat siyasi, idari ve askeri önemini korumaya devam etmiştir. Özellikle Ahlat ve çevresindeki kitabeli mezar taşlarının varlığı bu şehirlerin gelişmişlik düzeyini göstermesi bakımından önemlidir.²⁶ Diğer taraftan bu dönemde Ahlat başta olmak üzere bölgedeki bazı şehirlerde bu döneme ait sikkelerin kestirilmiş olması ekonomik anlamda da bölgenin önemini koruduğunu göstermektedir.²⁷

Ebu Said Han, İlhanlı hükümdarları içerisinde seksenin üzerinde darbhane de sikke kestiren, en zengin formları kullanan ve adına altın sikke kestiren hükümdar olarak bilinir.²⁸ Ebu Said Bahadır Han'ın altın, gümüş ve bakır olmak üzere toplam ikiyüz civarında sikke bastırıldığı görülmektedir. Aralarında Oltu, Mazgirt²⁹ ve Avnik³⁰ gibi Doğu Anadolu şehirlerinde bulunan bahsekonu darbhanelerden birisi de Ahlat'ta idi. Nitekim 1322, 1324, 1329, 1333 yıllarında olmak üzere dört adet çift dirhem gümüş sikke Ahlat'ta darp edilmiştir.³¹ Bu sikkelerde gümüş miktarının oldukça azaltıldığı

²¹ R. Yaşa, Bitlis'te Türk İskânı, s.34.

²² Mirhond V, s.147vd.; B. Spuler, İran Moğolları, s.384vd.

²³ Bkz. Semerkandi I, s.40.

²⁴ Faruk Sümer, Sutay'ın Sunitay'ın kısaltılmışı olduğunu ve dolyısıyla Sutay Noya'nın da Sunit boyundan olması gerektiğini belirtmektedir. Bkz., F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.19, 139.

²⁵ F. Sümer, Kara Koyunlular, s.33vd.

²⁶ A. Şerif, Ahlat Kitabeleri, 82-87; B. Karamağralı, Ahlat Mezartaşları, s.181-217.

²⁷ Bkz., F. Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.58. Ayrıca bkz., F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s.459vd.

²⁸ Ebu Said döneminde bastırılan sikkeler için bkz., Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", s.176-207.

²⁹ A. Yuvalı, "İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli", s.590.

³⁰ Ebu Said döneminde Pasinler'in merkezi durumunda olan Avnik'te gümüş para bastırılmıştır. Bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi II, s.447.

³¹ Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", s.179, 188.

görülmektedir. Bu durum, İlhanlı Devleti ve bölge şehirlerinin artık eski ticari ve ekonomik canlılığını büyük ölçüde yitirdiğine işaret eder.³²

c. Ebu Said Bahadır Han'ın Ölümü ve İlhanlı Devleti'nin Dağılması

Ebu Said Han 1335'te genç yaşta hayatını kaybetti.³³ Bazı kaynaklara göre zehirlenerek öldürülen³⁴ Ebu Said, geride varis bırakmadığından hem Hülegü Han'ın nesli hem de Moğol hükümdar sülalesi son buldu.³⁵ Diğer İlhanlı hükümdarlarından farklı olarak halka ve devlet ricaline karşı sert bir politika takip etmedi. Bu O'nun dirayetsizliğinden kaynaklanmıyordu. Ebu Said'in zamanında artık Moğollar bölge halkıyla kaynaşmıştı. Bu dönemde Moğollar arasında İslamiyet ve Türkleşme büyük ölçüde yaygınlaşmıştı. Son İlhanlı hükümdarının erkek evlat bırakmadan ölümünden sonra devlet hızla parçalanma sürecine girmiş ve bu enkaz üzerinde birtakım siyasi teşekküller ortaya çıkmıştır. Bunlar arasındaki mücadeleler Türkmenlerin giderek güç kazanmasının önünü açmıştır.³⁶

Yukarıda bahsedildiği üzere XIV. Yüzyılın ortalarında kaleme alındığı tahmin edilen ve o dönemlerde Ön Asya'nın mali durumunu resmi devlet bütçesi olarak yansıtan "*Risale-i Felekiyye*" adlı eser Abdülmasihü'n-Nasrani adlı birinin uhdesinde bulunan Van Gölü Havzası'ndaki şehirleri yani Bargiri, Ahlat, Erciş, Bitlis, Malazgirt, Hınıs'ı "*Vilayet-i Ermen*" olarak adlandırarak toplam gelirlerinin 540.000 dinara tekabül ettiğini belirtmektedir.³⁷ Bu durum aslında bölge şehirlerinin sahip olduğu refahın İlhanlı Devleti'nin parçalanmasından sonra da devam ettiğini göstermektedir. Çünkü 1335'te yani *Risale-i Felekiyye*'den 15 yıl evvel kaleme alınmış olan ve bölgenin gelirlerini gösteren *Nuzhat- Al- Qulub* adlı eserin verdiği rakamlardan daha

³² Bkz., Gündegül Parlar, "*Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri*", s.144vd; Gazan ve Olcaytu dönemlerinde bastırılan paralar 3.75-4.00 gr arındaydı. Ebu Said döneminde 2.40'lara kadar düştüğü görülmektedir. [Bkz. Gündegül Parlar, a.g.m, s.144.] Bu hususta bir karşılaştırma yapmak için ayrıca bkz., Sheila S. Blair, "*The Coins of The Later İlkhans: Typological Analysis*", s.316.

³³ Bkz., Mirhond V, s.533; Hondmir III, s.218vd; Anonim Selçukname, s.70.

³⁴ İbn Battuta, s.224.

³⁵ B. Spuler, İran Moğolları, s.143.

³⁶ F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.93vd.

³⁷ Bkz., Abdullah İbn Muhammad İbn Kiya al Mazandarani, **Risale-i Felekiyye**, (nşr., Walther Hinz), Weisbaden 1952, s.158 (91a); Z. Velidi Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*", s.32; Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I- Anadolu'nun İdari Taksimatı, s.69; I. P. Petrushevsky, "*The Socio-Economic Condition of Iran Under The İl-Khans*", s.499.

fazla olduğu tespit edilmektedir. Nitekim Van ve Vastan da dâhil olmak üzere yukarıda adı geçen şehirlerin toplam gelirleri 230.000 dinar civarındadır.³⁸

Bu tespit İlhanlı hükümdarlarının yazlık karargâhı konumunda olan Aladağ için de geçerlidir. *Nahiye-i Aladağ* olarak adlandırılan bu yazlık karargâh Cemaleddin ve Eminateddin adlı iki kişinin uhdesinde ve yıllık gelirinin de 20.000 dinar olduğu görülmektedir.³⁹ Oysa *Nuzhat- Al- Qulub*'ta Aladağ'ın hazineye verdiği vergi sadece 6.500 dinar olarak gösterilmektedir.⁴⁰ Hülegü Han döneminden itibaren önemini koruyan Arran ve Mugan kışlaklarının gelirlerini de bu eserde görmek mümkündür. Buna göre Arran, Mugan ve Şirvan'ın da dâhil olduğu bu bölge Hoca Fesihî Şirvani isimli bir şahsın uhdesinde olup yıllık gelirleri 820.000 dinara tekabül etmektedir.⁴¹ Yalnız başına Arran'ın kayıtsız yani tahsis edilemeyenlerle birlikte geliri 50 tümen yani 50.000 dinar iken, yalnız başına Arran karargâhının geliri ise 32 tümen yani 32.000 dinar olarak gösterilmektedir.⁴²

1335'te son İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in geride erkek evlat bırakmadan ölümü bir anarşi ortamını da beraberinde getirdi.⁴³ Bu karışıklıklar Trabzon-Tebriz kervan yolunu güvenli olmaktan çıkardı. 1290 yılından 1340'lara kadar ticarete merkez rolü üstlenmiş olan Tebriz şehri İlhanlı devletinin dağılmasıyla bu niteliğini kaybetti. 1368'lerde ise uluslararası ticaretteki merkezi niteliğini tamamen kaybetti.⁴⁴ Özellikle Venedik ve Cenevizli tüccarlar bu istikrarsız siyasi ortam sebebiyle sözü edilen güzergâhı kullanma konusunda endişe duydular.⁴⁵ İlhanlı devletinin dağılmasıyla ortaya çıkan bu anarşi ortamının yanı sıra doğuda başlayan yabancı düşmanlığı da buna eklenince bu ticaret yolları daha da önem kaybetti.⁴⁶ Dolayısıyla Van Gölü Havzası da dâhil olmak üzere Doğu Anadolu ve Batı İran iktisadi anlamda büyük kan kaybetti.⁴⁷

³⁸Bkz., *Nuzhat-Al- Qulub*, s.100vd.

³⁹ Bkz., *Risale-i Felekiyye*, s.80 (51a), s.108 (65b).

⁴⁰ Bkz., *Nuzhat-Al- Qulub*, s.100; Z. Velidi Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*", s.25; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.143.

⁴¹ Bkz., *Risale-i Felekiyye*, s.159 (91b).

⁴² Bkz., *Risale-i Felekiyye*, s.169 (97b).

⁴³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Hondmir III, s.221vd; B. Spuler, *İran Moğolları*, s.144-154; F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.95-143, F. Sümer, *Kara Koyunlular*, s.33vd.

⁴⁴ Bkz. Nicola di Cosmo, "*Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts*", s.403.

⁴⁵ Münir Atalar, "*XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi*", s.133.

⁴⁶ Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi I*, s.153; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.134.

⁴⁷ Bkz., Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.109vd.

İlhanlı döneminin bütün olumsuzluklarına rağmen Van Gölü Havzası'ndaki şehirlerin gelirleri ve refah düzeyinde bir düşüş yaşanmadığı gibi önemli ölçüde bir yükselişin olduğu da bir gerçektir.⁴⁸ Çobanoğulları ve Celayirlilerin hüküm sürdüğü dönemlerde de Venedik ve Cenevizli tüccarlar İran pazarına çekebilmek için pek çok çaba sarfedildi. Anadolu üzerinden gerçekleşen Asya-Avrupa ticaretinin özellikle de Venedik ve Cenevizlilerin oynadıkları rolün bir süre daha devam ettiği görülmektedir. Nitekim Trabzon-Sultaniye arasında kaybolan bir balya ipekli için 1399'da bir yargı kararının verilmiş olması Avrupalı tüccarların bu güzergâhı hala kullandıklarını göstermektedir.⁴⁹ Bütün bunlara rağmen İlhanlı Devleti'nin yıkılması neticesinde ortaya çıkan teşekküller zamanında da Van Gölü Havzası'nda bulunan İlhanlı darphanelerinde, İlhanlı sikkelerinin benzer formlarında paralar basılmaya devam etti. Bunlardan 1337 yılında Ahlat'ta Muhammed Han adına basılan çift dirhem gümüş sikke 2.40 gr. kütleyle sahiptir.⁵⁰

Bundan bir yıl sonra yani 1338 yılında Erciş şehrinde bastırılan gümüş sikkenin kütlesi 2.32 gr ağırlığındadır.⁵¹ 1340'lerde Süleyman Han döneminde Bitlis şehrinde bastırıldığı anlaşılan gümüş sikkenin kütlesi ise 1.45 gr'dır.⁵² Diğer taraftan 1347'lerde Bargiri yani Muradiye'de Anuşirvan Han zamanında bastırılmış olan gümüş dirhem ise sadece 1.32 gr'lık bir kütleyle sahiptir.⁵³ Bu paralardan da açık bir şekilde anlaşılmaktadır ki Ebu Said Han döneminin sonlarından itibaren İlhanlı ekonomisi sürekli bir düşüş göstermiştir. Ayrıca İlhanlı Devleti'nin ortadan kalkmasıyla ortaya çıkan siyasi teşekküllerin siyasi istikrarı sağlayamamaları bunu daha da tetiklemiştir. Nitekim bu dönemlerde Erzurum yöresinden geçen ünlü seyyah İbn Battuta, iki Türkmen (Kara Koyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri) grubu arasındaki uzun süren savaşların şehri harap hale getirdiğini belirtmektedir.⁵⁴

⁴⁸ Karşılaştırmak maksadıyla bkz., Nuzhat-Al- Qulub, s.100vd; Risale-i Felekiyye, s.158 (91a).

⁴⁹ Bkz., Claude Cahen, **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler**, (nşr., Yıldız Moran), İstanbul 1979, s.316; Şerafettin Turan, Türkiye-İtalya İlişkileri, s.197.

⁵⁰ Gündegül Parlar, "*Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri*", s.145.

⁵¹ Tuncay Aykut, "*Sikkeler (The Coins)*", **Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri** (Mongol And İlkanid Coins), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992, s.209.

⁵² Tuncay Aykut, "*Sikkeler (The Coins)*", s.218.

⁵³ Tuncay Aykut, "*Sikkeler (The Coins)*", s.221.

⁵⁴ Bkz., İbn Battuta, Seyahatname, s.287. Ayrıca bkz., F. Sümer, Kara Koyunlular, s.37; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.49.

B. İLHANLI DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜNDEN SONRA VAN GÖLÜ

HAVZASI

Ebu Said'in erkek evlat bırakmadan 1335'te ölümü, Hülegü soyundan tahta geçebilecek kimsenin kalmaması anlamına geliyordu.⁵⁵ Bu yüzden Arık Buğa koluna mensup Arpağan (Arpa) tahta geçirildi.⁵⁶ Ancak Diyarbakır valisi Uyrat Ali Padişah (Paşa) onun hanlığını tanımadı. Ali Padişah bu kudreti Erzurum-Bingöl-Muş yörelerini yaylak, güneyde ise Musul yöresini kışlak olarak kullanan Uyratlardan alıyordu.⁵⁷ Yukarıda bahsedildiği üzere Uyratların büyük bir bölümü emirleri Tarakay Güreken/Tokay Gürkan'ın idaresinde Erzurum ve çevresini yakıp yıktıkları için Gazan Han tarafından görevlendirilmiş olan Emir Mulay karşısında hezimete uğrayıp, Şam taraflarına giderek Memlûkların hizmetine girmişlerdi.⁵⁸ Buna rağmen bölgede güçlerini korudukları anlaşılan Uyratların, Ebu Said'in ölümünden sonraki gelişmelerde Ali Padişah'ın yanında yer aldıkları görülmektedir.⁵⁹ Ali Padişah Hemedan civarında yapılan savaşta Arpa'yı yenerek Baydu'nun torunu Musa'yı tahta geçirdi.⁶⁰ Kendisi ise Ahlat valiliği de yapmış olan Sutay Noyan'ın 1332'de ölümü üzerine Ahlat valisi olmuştur.⁶¹ Ali Padişah'ın etkili olduğu bu dönemde Doğu Anadolu'dan İran'a büyük bir Türkmen ve Moğol topluluğunun göç ettiği bertilmektedir.⁶²

Bununla beraber Sutay'ın, Barımbay, Hacı Tuğay ve Fulad adlı üç oğlu Diyarbakır eyaletinin bir kısmı ile Ahlat bölgesindeki hakimiyetlerine devam etmişlerdir.⁶³ Bu dönemde yazılan Ermeni kaynakları otorite boşluğunun bölgede bir

⁵⁵ Ebu Said'in ölümünden sonra İlhanlı ülkesine sahip olanları İbn Battuta ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Bkz., İbn Battuta, *Seyahatname*, s.225.

⁵⁶ Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.111vd;Semerkandi I, s.122vd; Mirhond V, s.536; Hondmir III, s.221; J. A. Boyle, "*Dynastic and Political History of the İlkhans*", s.413.

⁵⁷Bkz., Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.119; Semerkandi I, s.130vd; J. A. Boyle, "*Dynastic and Political History of the İlkhans*", s.413.

⁵⁸ İbni Tagrıberdi, s.85; Camiü't-Tevarih, s.254vd; Ebu'l Faraç II, s.658vd; F. Sümer, *Kara Koyunlular*, s.33; F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.65vd; Cüneyt Kanat, "*Gazan Han Zamanında Memluk Devletine İltica Eden Uyratlar*", **Tarih İncelemeleri Dergisi XV**, İzmir 2000, s.108vd.

⁵⁹ Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.119; Muammer Gül, "*İlhanlılar Döneminde Diyarbakır*", **I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri** (20-22 Mayıs 2004), Diyarbakır 2004, s.201.

⁶⁰ Semerkandi I, s.125vd; Hondmir III, s.223vd; F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.95vd. Arpa Han ile Musa Han arasındaki mücadeleler hakkında geniş bilgi için bkz., Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.115vd.

⁶¹ Emir Sutay'ın, dindar, halka karşı şefkatli, cesur ve dirayetli bir bey olduğu Memluk tarihçileri tarafından belirtilmektedir. Yüz yaşlarında öldüğü tahmin edilen Emir Sutay'ın kabri Musul'da bulunmaktadır. Bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.96.

⁶² F. Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s.4vd.

⁶³ F. Sümer, *Kara Koyunlular*, s.34.

takım karışıklıklara sebep olduğunu dile getirerek halkın büyük zarar gördüğünü belirtmektedirler.⁶⁴ Sutaylar daha önce Ali Padişah tarafından baskı ve zulme uğramışlardı. Ali Padişah'tan gelebilecek tehditlerin önüne geçebilmek için Anadolu valisi Celayirli Şeyh Hasan'ı Ali Padişah'a karşı kışkırtıyorlardı. Neticede Sutayların bu siyaseti Temmuz 1336'da Aladağ civarında *Karadere* adı verilen yerde Şeyh Hasan'la Ali Padişah'ı karşı karşıya getirecektir. Savaşı kazanan Şeyh Hasan, Ali Padişah'ı öldürerek⁶⁵ Van Gölü Havzası'nın da içerisinde yer aldığı bölgede Muhammed Han'ın hizmetinde hâkimiyetini tesis etmiş oldu.⁶⁶ Diğer taraftan Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Tugay ise Musul'dan Erzurum'a kadar uzanan bölgenin hakimiyeti için mücadele etmekteydi. Aynı şekilde 1337 yılında bölgede meydana gelen olaylardan bahseden Ermeni kaynakları Muhammed Han'ın bölgede hâkimiyet kurduğunu belirtmektedir ki,⁶⁷ 1337/1338 yılında Ahlat'ta Muhammed Han adına bastırılmış olan gümüş para da bu kaydı teyid etmektedir.⁶⁸

Hacı Tugay ile Barımbay'ın torunu İbrahim-Şah, Sutay zamanında Musul'dan Erzurum'a kadar genişlemiş olan eyaleti ele geçirmek için birbirleriyle mücadeleye başlamışlardır.⁶⁹ Bu mücadele neticesinde İbrahim Şah amcasını öldürmüştür (1343). Bu amca-yeğen yani Hacı Tuğay ile İbrahim Şah arasındaki mücadele esnasında iki kardeş Türkmen oymağından Kara Koyunlular'ın Hacı Tuğay ve Ak Koyunlular'ın da İbrahim Şah tarafında oldukları söylenebilir.⁷⁰ Çünkü çok az bir zaman sonra Kara Koyunlular'ı Hacı Tuğay'ın tasarrufunda bulunan Musul, Van Gölü çevresinde ve Erzurum bölgesinde, Ak Koyunluların'da İbrahim Şah'a ait olan asıl Diyarbekir havalisinde faaliyet gösterdikleri görülmektedir.⁷¹ Nitekim İbn Battuta bu karışık

⁶⁴ Colophons of Armenian Manuscripts, s.76.

⁶⁵ Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.120; Semerkandi I, s.132; Mîrhond V, s.541vd; Hondmir III, s.225vd; J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", s.414; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.96.

⁶⁶ Bkz. Semerkandi I, 133. İbn Battuta Ebu Said'in ölümünden sonra İlhanlılara ait yerlerin hâkimlerinden bahsederken Şeyh Hasan'ın Irak-ı Arab'ın tamamına hâkim olduğunu belirtir. Bkz., İbn Battuta, s.225.

⁶⁷ Colophons of Armenian Manuscripts, s.80. Nitekim Hondmir, Ali Padişah'ın öldürülmesinden sonra Musa Han'ın hâkimiyetini kaybetmesi üzerine Muhammed Han'ın iktidara geldiğinden bahsetmektedir. Bkz., Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.120vd; Hondmir III, s.226.

⁶⁸ Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", s.208; F. Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.58.

⁶⁹ Bkz., Abdulhaluk M. Çay vd, Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu, s.24.

⁷⁰ İsmail Aka, "Anadolu'dan İran'a Göçler", s.57.

⁷¹ F. Sümer, Kara Koyunlular, s.34; Abdulhaluk M. Çay vd, Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu, s.24. Hatta belki de bu iki kardeş Türkmen oymağı arasındaki "adavet-i kadime", bu amca-yeğen arasındaki kanlı düşmanlıktan gelmiş olabilir. [Bkz., F. Sümer, Kara Koyunlular, s.34; İlhan Erdem, Kazım Paydaş, Akkoyunlu Devleti, s.32vd.] Bu iki Türkmen topluluğu arasındaki ihtilaftan ilk kez

dönemden bahsederken İbrahim Şah'ın Musul ve Diyarbekir'i yönettiğini belirterek bu hususu doğrulamaktadır.⁷²

Devletşah, Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle Azerbaycan ve Bağdat'ın yönetiminin Celayirli Şeyh Hasan'a geçtiğini belirtmekle beraber Şeyh Hasan'ın devlet işlerinde etkili olamadığını ve idareyi büyük ölçüde Dilşat Hatun'un yönlendirdiğini ifade etmektedir.⁷³ Bu sırada Emir Çoban'ın torunu yani Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan, Aladağ civarında Çelayirli Şeyh Hasan'ı mağlup ederek Azerbaycan'da hâkimiyetini kurmayı başardı.⁷⁴ Celayirli Şeyh Hasan ile müttefik olan Sutaylıların Doğu Anadolu'daki nüfuzunu kırmak için harekete geçti. Çobanlı hükümdarı Şeyh Hasan 1340 yılında evvela Sutaylar'ın yaylağı olan Muş bölgesinde çok büyük yağma ve tahriplerde bulundu.⁷⁵ Daha sonra 1341 yılında Van gölünün kuzeyindeki Aladağ'a giderek Sutaylar'ın yurdunu tahrip ettirdi ve bu hareketini 1342 yılında tekrarladı. Mayıs 1342 tarihinde Sutayların yurduna gelen Çobanlı Şeyh Hasan Bulanık yöresinde Sutaylara ait evleri yağmaladı.⁷⁶ Buna rağmen bölgede hâkimiyetini tesis edemedi. 1340 tarihinde Timurtaş'ın Küçük Şeyh Hasan tarafından öldürüldüğü ve bölgenin yönetimini Süleyman Bahadır ile birlikte idare ettikleri görülmektedir.⁷⁷ Diğer yandan bölgede yazılmış olan Ermeni kaynakları 1342'lerde tüm Ermenya'nın Süleyman Bahadır Han ile Küçük Şeyh Hasan yani Çobanlı Şeyh Hasan tarafından yönetildiğini belirtmektedir.⁷⁸ Nitekim Süleyman Han adına Bitlis, Ani ve Nahçıvan gibi yerlerde gümüş paraların bastırıldığı tespit edilmektedir.⁷⁹ Ancak genel itibariyle Van ve yöresi 1374 yılında Timur'un bölgeyi ele geçirmesine kadar Celayirlilere⁸⁰ bağlı beyler

bahseden Aziz b. Erdeşer-i Esterabadi'dir. Erzincan hâkimi Mutahharten, Akkoyunlu Türkmenlerine karşı Kara Koyunlu reisi Kara Mehmet ile birlikte hareket etmişlerdir. Bkz., Aziz b. Erdeşer-i Esterabadi, **Bezm u Rezm**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s.342.

⁷²İbn Battuta, s.225.

⁷³Tezkire-i Devletşah II, s.317.

⁷⁴Mirhond V, s.544vd; Hondmir III, s.227.

⁷⁵ Hondmir III, s.231.

⁷⁶ Bkz., Nuzhat-Al-Qulub, s.96; F. Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.59; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.100,101; F. Sümer, Kara Koyunlular, s.33,34; F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s.460.

⁷⁷ Anonim Selçukname, s.70.

⁷⁸ Colophons of Armenian Manuscripts, s.84. Geniş bilgi için bkz., Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.130vd. Anonim Selçukname, s.70.

⁷⁹ Bkz., Tuncay Aykut, "Sikkeler (The Coins)", s.217,218, 219.

⁸⁰ Celayirliler, Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıktığı ilk zamanlardan itibaren onunla birlikte hareket etmişler ve kalabalık bir orduyla Cengiz Han'ın seferlerine katılmışlardır. [Bkz., Moğolların Gizli Tarihi, s.66, 84, 87, 138.] Celayirler hakkında geniş bilgi için bkz., M. Halil Yinanç, "Celayir", **İA III**, s.64vd; Muzaffer Ürekli, "Celayirliler", **DİA VII**, s.264vd.

tarafından yönetildiği tespit edilmektedir.⁸¹ Nitekim 1385'te Celayir hükümdarı Sultan Üveys döneminde Ahlat valisi görevini yürüttüğü sırada Timurtaş ile ittifak içerisinde olduğunun anlaşılması üzerine idam edilmiş olan Emir Hızır Şah adlı bir Türk beyinin bulunduğu görülmektedir.⁸² Devletşah ise Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da Celayirli Şeyh Hasan ile Çobanlı Şeyh Hasan arasında kıyasıya bir hâkimiyet mücadelesinin yaşandığını, Irak ve Fars'ta Muhammed Han'ın faaliyet gösterdiğini, Horasan'da ise pek çok komutanın idareyi ele geçirdiklerini kaydederek, bu karışıklıkların Emir Timur'un hâkimiyetine kadar sürdüğünü belirtmektedir.⁸³ XIV. yüzyılın başlarından itibaren Moğol aşiretleri arasındaki mücadeleler, bu aşiretlerin Doğu Anadolu'yu boşaltarak, Azerbaycan ve Irak gibi İlhanlı merkezi zengin bölgelere göç etmeleri ve bu arada Sutay hâkimiyetinin giderek zayıflaması, Bayram Hoca idaresindeki Kara Koyunlu Türkmenleri ile Ak Koyunlu Türkmenlerini tarih sahnesine çıkardı.⁸⁴ Sutaylar'ın hakimiyetindeki Moğol topluluklarının bir kısmı bu Türkmen devletleri kontrolüne girerken en kalabalık oymak olan Baranbaylar da Türkmenlerin ortaya çıkmaları ile birlikte yurtlarını terk ederek Orta Anadolu'ya göç ettiler.⁸⁵ Bu Moğol boyu oldukça kalabalık bir topluluktur. Bölgede etkili olan Uygur asıllı Alaaddin Eretna'nın⁸⁶ hizmetine girecekler ve Kayseri-Sivas arasındaki bölgede yaylak yeri almışlardır.⁸⁷ Baranbaylar bölgede daha sonra meydana gelecek pek çok siyasi gelişmede etkin bir rol oynayacaktır.⁸⁸

⁸¹ Bkz.M. Beşir Aşan, **XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi**, FÜSBE (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1992, s.20.

⁸²Bkz., Mirhond, Ravatu's-Safa V, s.572; Abdürrahim Şerif, Ahlat Kitabeleri, s.64vd. Ayrıca kitabe için bkz., Abdürrahim Şerif, Ahlat Kitabeleri, şekil 9.

⁸³Ayrıntılı bilgi için bkz., Tezkire-i Devletşah II, s.282vd.

⁸⁴John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular**, (nşr., Sibel Özbudun), İstanbul 1993, s.70vd; Tufan Gündüz, **Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)**, İstanbul 2010, s.23.

⁸⁵F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.108; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 2011, s.158.

⁸⁶ F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.143. Eretna Bey'in soyu hakkında tartışmalar için bkz., Kemal Göde, *Eratnalılar*, s.24-29.

⁸⁷ İlhanlılar döneminde Sivas –Kayseri yöresine özellikle Uygur Türklerinin yerleştirildiği ve bunların 10 000 kişilik bir askeri kuvveti teşkil edebildikleri bilinmektedir. Bkz., M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, s.92.

⁸⁸Bu konuda geniş bilgi için bkz., *Bezm u Rezm*, s.129, 130, 259; Kemal Göde, *Eratnalılar*, s.103,112.

BEŞİNCİ BÖLÜM

VAN GÖLÜ HAVZASI'NDA İLHANLI MİRASI

A. VAN GÖLÜ HAVZASI'NIN DEMOGRAFİK YAPISININ OLUŞUMUNDA İLHANLILAR DÖNEMİNİN ETKİSİ

Anadolu'ya Moğol kabilelerinin ilk olarak gelişi Çurmağun Noyan'ın bölgeye gönderildiği döneme tesadüf etmektedir. Celaleddin Harzemşah'ı takip eden Çurmağun komuta ettiği yaklaşık 40.000 kişilik bir kuvvetle Doğu Anadolu sınırlarına dayanmıştı.¹ Bu ordu geri dönmeyeceği için askerler aileleriyle birlikte gelmişlerdi. Hayvan sürüleri ve tüm ağırlıklarını da yanlarında getirmiş olan bu Moğol birliğinin 200 bin çadır olduğu ve dolayısıyla da bir milyonluk kalabalık bir nüfusu barındırdığı tahmin edilmektedir.² Dört tünden müteşekkil olan bu ordunun bir tümeni Türk ve Müslüman olan Melikşah adlı bir beyin komutasında, Uygur, Karluk, Türkmen ve Küçey adlı Türk kavimleri ile Kaşgar bölgesinden katılmış olan Türklerden oluşmaktaydı.³ Moğol ordularından kaçan Oğuz, Karluk, Kıpçak, Kanglı vs. Türk toplulukları batıya, Azerbaycan ve Anadolu'ya doğru göç etmek zorunda kaldılar.⁴ Celaleddin Harzemşah'ın Yassıçemen yenilgisi, beraberinde gelen Moğol baskınları ve nihayet Harezşah'ın ölümü üzerine Harzemşah ordusu ve halkı başıboş bir vaziyette Anadolu'ya dağıldı.⁵ Harezmliler arasında büyük bir kitleyi teşkil eden Kanglı ve Kıpçak Türklerinin⁶ bir kısmı Ahlat ve Meyyafarikin Eyyubileri tarafından orduya

¹ Cüveyni, Tarih-i CihangüşaI, s.147.

² M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.91vd; Muammer Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.194. Çurmağun Noyan'ın batıya gönderilmesi hakkında geniş bilgi için bkz., Abdulkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I, s.28vd.

³ F. Sümer, "Anadoluda Moğollar", s.2.

⁴ Bkz. M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.88vd; A. Yaşar Ocak, XIII. Yüzyılda Babailer İsyanı, s.37; A. Yuvalı, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar", s.98vd; Peter b. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.301vd, 317vd.

⁵ Dağılan bu Harezmlilerin bir kısmı Trabzon taraflarına kaçtı. Bunlardan pek çoğu uçurumlardan aşağıya düşerek öldü. Bkz., A. Taneri, Celalu'd-din Harizmşah, s.72.

⁶ Terken/Türkan Hatu'nun Kanglı Türklerine mensup oluşu bu duruma zemin hazırlamıştır. Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.44vd; en-Nesevi, s.23; A. Taneri, Celalu'd-din Harizmşah, s.72; M. Baron C. D'ohsson, Moğol Tarihi, s.91.

alındılar.⁷ Bu başıboş kalan Harzemlilerin bir bölümü de Halep emiri Melik Nasır'ın hizmetine girerek, Urfa, Harran şehirlerine yerleştirildiler.⁸ Bu Harezmliler Kanglı ve Kıpçakların bir kısmı ise Selçuklu hizmetine girdiler.⁹ Selçuklu hizmetine girenlerin sayıları hakkında farklı bilgiler verilmektedir. Ebu'l Farac 10.000 kişilik bir gruptan bahsederken,¹⁰ İbn Bibi ise 4.000 kişi olduklarını belirtmektedir.¹¹ Sonuç itibariyle yapılan araştırmalara göre sayıları 25.000 kişiye kadar çıkarılan Harezmliler,¹² Selçuklu ülkesinde belirli bölgelerde iktalar verilerek yerleştirileceklerdir.¹³

Moğollar önce önelerine kattıkları ve daha sonra da birlikte oldukları Moğol ve Türk aşiretlerini sürüleriyle birlikte Anadolu'nun doğu bölgelerine yerleştirmişlerdir.¹⁴ Selçuklu fütühatı sonucunda yalnız bir bölümü Anadolu'ya gelen Oğuz-Türkmen gruplarından hemen hepsinin Moğol istilasıyla birlikte Anadolu'ya geldiği yer adlarından anlaşılmaktadır.¹⁵ Moğollar zamanında Anadolu'ya çok sayıda Oğuz boyunun geldiği tespit edilebilmektedir.¹⁶ Nitekim Ahlat'ta kümbetleri bulunan ve kitabesinde 1281 yılında öldüğü anlaşılan ve kendisinden “*Emirü'l Kebir*” olarak bahsedilen Bugatay Aka ile Şirin Hatun'un Uygur asıllı oldukları kuvvetle muhtemeldir.¹⁷

⁷ C. Cahen, Osmanlılar Önce Anadolu, s.93vd; Osman Yorulmaz, Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri, s.125.

⁸ Bkz., Ebu'l Farac II, s.537.

⁹ M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.91.

¹⁰ Ebu'l Farac II, s.530.

¹¹ el-Evamiü'l-Ala'iyye, s.422.

¹² Bu konu için bkz., M. Fuat Köprülü, “*Harizmşahlar*”, **İA**, **V/1**, s.292; Ali Sevim-Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara 1989, s.162; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 399; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.200; F. Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s.5; E. Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, s.146; A. Sevim-E. Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s.465.

¹³ el-Evamiü'l-Ala'iyye, s.423vd; Selçukname, s.140. Ayrıca bkz., O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.399; İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal, s.114; N. Kaymaz, Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü, s.85vd. Moğollar önünden kaçarak Anadolu'ya gelen bu Harezmliler Anadolu kültürünün de gelişmesine sebep olmuştur. Türk kültürü üzerinde etkili olan bu gelişme daha sonra Moğollara da tesir edecektir. Örneğin bazı et yemeklerinin Anadolu'ya gelişi bunların en önemlilerindendir. Büryan kebabı, külleme, yemeklere katılan güneşte kurutulmuş çiğ koyun kuyruğu gibi. Bkz., Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş IV**, Ankara 1987, s. 331, 373vd, 380.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz., M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.91vd.

¹⁵ Bkz., M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.92vd; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s.306. Bu konuda geniş bilgi için bkz., F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), s.177vd.; Ayrıca XVI. yüzyılda Anadolu'da Oğuz boylarına ait yer adları için bkz., F. Sümer, Oğuzlar, s.405-427.

¹⁶ Bkz., M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.92; C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.308.

¹⁷ Bkz., A.Şerif Beygu, Ahlat Kitabeleri, s.72vd; N. Tabak, Ahlat Türk Mimarisi, s.12. H. Karamağralı, “*Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Olan Ahlat*”, s.149; . Sümer, “*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*”, s.459;

Azerbaycan'a gelen Moğol tümenleri ise, otu bol ve aynı zamanda kışlamak için uygun olan Arran ve Mugan'da karargâh kurdular.¹⁸ Moğolların bölgeyi işgali üzerine Selçuklular döneminden beri bölgede oturan Türkmenler Anadolu'ya ve özellikle de Doğu Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldılar.¹⁹ Batı yönünde hareket eden bu Türmen kitleleri Aras vadisini takip ederek Sürmeli, Valaşgird (Eleşgirt) ve Ahlat'a kadar ilerlemişlerdir.²⁰ Celaleddin Harezşah'ın ordusunun önünden ve arkasından gelen kalabalık Türkmen grupları Anadolu'ya bir sel gibi akmaya başladılar. Cüveyni kuşatma öncesinde Ahlat yöneticilerinin bölgeye çok sayıda Doğu bölgelerinden getirdikleri Türk ve Türkmen gruplarını yığarak şehri savunmayı düşündüklerini belirtmektedir ki²¹ Harzemşahların hakimiyeti zamanında Ahlat ve civarında kalabalık bir Avşar aşiretinin bulunduğu ve Celaleddin Harzemşah'ın bunlardan 30 000 koyunu ganimet olarak aldığı belirtilmektedir.²² Bu Türkmen göçü devrin kaynaklarına da yansımıştır. Nesevi, kalabalık Türkmen gruplarının Azerbaycan ve Karabağ'da birleşerek Batı'ya yani Doğu Anadolu'ya dalga dalga geldiklerini belirtmektedir.²³ Bu Türkmen göçü, Anadolu'nun içtimai, iktisadi, dini ve kültürel hayatının geniş ölçüde değişmesine ve gelişmesine vesile olmuştur.²⁴

Van Gölü Havzası'nda yoğunlaşan bu Türkmen nüfusu, Eyyubiler idaresinin Van Gölü Havzası'nı ihmal edişi ve bu arada Celaleddin Harezşah'ın faaliyetleri ile Moğol birliklerinin yağma ve katliamlarının bölgede meydana getirdiği istikrarsızlık²⁵ yöre insanının çevreye dağılmasına sebep olmuştur. Moğol ordularının önünden kaçan Türkmen boy ve oymakları Aras vadileri, Van Gölü Havzası, Muş ve Doğu Anadolu'nun pek çok yerlerini kendilerine yurt edinmişlerdi.²⁶ Bölgenin sürekli savaş

Recep Yaşa, Bitlis'te Türk İskanı, s.57. Moğollarla gelen Uygur Türklerinin İlhanlılar ve daha sonraki dönemde Anadolu'da meydana gelen olaylarda önemli roller üstlendikleri görülmektedir. Bunlardan özellikle tümen beyleri olan Tarımtaz, Senektay, Ertene (Ertana) kardeşler önemlidir. [Bkz., Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, s.244.] Eratna'nın soyu ve ailesi hakkında geniş bilgi için bkz., Kemal Göde, Eratnalılar, s.25vd.

¹⁸ F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.2vd.

¹⁹ F. Sümer, Oğuzlar, s.155, 353; A. Yaşar Ocak, XIII. Yüzyılda Babailer İsyanı, s.37.

²⁰ O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.524.

²¹ Cüveyni II, s.367vd; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.147.

²² Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", s.101.

²³ Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.370vd; en-Nesevi, s.142; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, 524.

²⁴ Bkz., A. Yaşar Ocak, XIII. Yüzyılda Babailer İsyanı, s.37; Halil İnalçık, "Devlet-i Aliyye", **Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**, İstanbul 2009, s.3.

²⁵ O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.395.

²⁶ O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.147.

alanı haline gelişi ise bölgedeki nüfusun çevreye dağılmasına sebep olmuştur. Buna Tebriz'e ödenen vergiler ile her geçen gün sayıları artan İlhanlı sivil ve askeri memurlarının ağır masrafları ile ödenen rüşvetlerde eklenince Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yerleşik Türk nüfus Orta ve Batı Anadolu'ya çekilmiştir.²⁷ İbn Bibi'nin ifadelerine göre, Ahlat, Malazgirt, Bargiri ve Eleşkirt şehirlerinin artık akbabaların ve diğer yırtıcı kuşların yuva yaptığı, insanoğlundan dolaşan kimsenin kalmadığı bir yer haline gelmişti.²⁸ Aynı şekilde Neşri, 170 yıl Ahlat'ta kalan Osman Bey'in dedesi Süleyman Şah liderliğindeki Kayıların Moğol baskısından dolayı göç ettiğini kaydetmektedir.²⁹ Yine Şerefname'de ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Seyyid Hüseyin Ahlati'nin Moğol tehlikesinden dolayı etrafındaki çok kalabalık bir grupla (12000 kişi) Mısır'a iltica ettiğinden bahsedilmektedir.³⁰ Ermeni müverrih Vardan, "*Hülegü'nün bölgeye gelişi üzerine korku içinde olan ahali bizim ülkenin yukarı kısmını terk etti.*" diyerek bu hakikati dile getirmektedir.³¹

Bölgeye esas büyük nüfusun gelişi Hülegü'nün Batı seferi sonucunda olmuştur. Hülegü İran'a gelirken emri altına verilen ordu Kağan'ın ordusunun küçük bir numunesi görünümündeydi. Mengü Kağan kardeşi Hülegü'yü İran'a gönderirken bütün Moğol ordusunun % 20 sinin verilmesini emretmişti.³² Bu da 280 bin gibi büyük bir rakama tekabül etmekteydi. Her bir asker ailesiyle geldiğine göre ortalama bir hesapla Hülegü'nün yanında bir ile bir buçuk milyon civarında büyük bir insan nüfusu mevcuttu.³³ Teşkil edilen orduda Çingiz Han devrindeki kumandanların oğulları ile hanedanın diğer üyelerini temsilen şehzadeler de vardı.³⁴ Moğolca konuşan toplulukların hemen hepsinden beğler bulunmakla birlikte bunlar içerisinde özellikle

²⁷ Bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar ve Ağaç-eriler*", **Bellekten** XXVI, s.521-528; A. Yuvalı, "*İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli*", s.600.

²⁸ Bkz., el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.416; İbnü'l-Esir XII, s.454.

²⁹ Bkz., Mehmet Neşri, Kitab-ı Cihannüma I, s.57vd; el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.405.

³⁰ Bkz., Şerefname, s.404; Evliya Çelebi, Seyahatname I/4, s. 189.

³¹ Bkz., Müverrih Vardan, "*Türk Fütühatı Tarihi*", s.230; Hasan Oktay, Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar (Vartan Vekayinamesi'nden), s.173vd.

³² Ebu'l Farac Tarihi II, s.556; Muhtasari'd – Düvel, s.25vd.

³³ Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.251.

³⁴ Hülegü'nün ordusu batıya gönderilirken her şey düşünülmüştü. Kale kuşatmalarında kullanılacak silahlardan, bunları kullanacak birlikler, ordunun ihtiyacı olan otlaklar, nehirler üzerindeki köprüler ve askerlerin yaşesinin nasıl tedarik edileceği vs. Camiü't- Tevarih, s.13vd; Cüveyni III, s.488vd.

*Suldus*³⁵ ve *Celayirli*³⁶ oymaklarına mensup olanlar ağır basıyordu.³⁷ Bunlar İlhanlı ordusu içerisinde birkaç tümeni teşkil etmekteydiler.³⁸ Bu oymaklara mensup beyler Hülegü döneminden devletin yıkılışına kadar sivil ve askeri bürokraside önemli roller üstleneceklerdir. Hülegü'nün ordusunda kalabalık bir *Uyrat* grubu vardı ki bunlar özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yerleşmiş ve bölgenin etnik ve sosyal yapısı üzerinde etkili oldukları gibi siyasi meselelerde de ön plana çıktıkları görülmektedir. Bunların dışında *Tatarlar*, *Kireyitler*, *Naymanlar* gibi topluluklar ile³⁹ *Sünit*, *Bisüvüt*, *Suganut*, *Mangıt*, *Kurulas*, *Kongırat*, *Dürben*, *Kıyat Bayaut*, *Barın* gibi uruğlar da mevcuttu.⁴⁰

Hülegü daha bölgeye ayak bastığı anda Azerbaycan yani Mugan ve Arran otlaklarının ordusu için ne kadar önemli olduğunu kavramıştı. Mahiyetinde bulunan büyük orduyu ancak bu bölge barındırabilirdi. Özellikle Aladağlar sadece İlhanlı hükümdar ve ailelerinin değil aynı zamanda çok sayıda Türk ve Moğol kabileleri için de uygun bir yaylak olabilirdi. Hülegü Han döneminden itibaren ve daha öncesinde Türkistan'dan gelen pek çok Türk ve Moğol boylarının Ahlat ve çevresine yerleştirildiği bilinmektedir.⁴¹ Bunun yanı sıra bölgedeki iki eyaletten biri olan Van Eyaleti'nin merkezi Ahlat'ta daimi olarak muhtemelen içerisinde Türklerin de bulunduğu bir tümen bulunmakta idi.⁴² Diğer taraftan Akkoyunlu ve Kara Koyunlu Türkmenlerinin esas

³⁵ Çingiz Han'ın hükümdar olduktan hemen sonra bu kabileye mensup kişileri önemli devlet görevlerine getirdiği bilinmektedir. [Bkz., Moğolların Gizli Tarihi, s.33.] İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla Sulduslar da diğer Moğol kabileleri gibi Anadolu'ya gelerek yerleşmişlerdir. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz., İ. Hakki Uzunçarşılı, "*Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş*", s.601vd; Ahmet Temir, "*Sulduz/Suldus*", s.9vd.

³⁶Celayirli, Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıktığı ilk zamanlardan itibaren onunla birlikte hareket etmişler ve kalabalık bir orduyla Cengiz Han'ın seferlerine katılmışlardır. Bkz., Moğolların Gizli Tarihi, s.66, 84, 87, 138. Celayirler hakkında geniş bilgi için bkz., M.Halil Yinanç, "*Celayir*", s.64vd; Muzaffer Ürekli, "*Celayirli*", s.264vd.

³⁷F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.11.

³⁸Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s.252.

³⁹Hülegü'nün mahiyetinde bulunan bu kabileler hakkında bilgi için bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.11vd.

⁴⁰Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.252vd. Bu Moğol boylarının bazıları Anadolu'nun orta ve batı taraflarına yerleştirildiler. Bkz., M. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s.43.

⁴¹ Streck "*Ermeniyeye*", **İA IV**, s.322; Neslihan Durak, "*İlhanlılar Döneminde Tebriz-Trabzon Hattında Ahlat'ın Yeri ve Önemi*", **II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu** (25-27 Eylül 2013 Ahlat Bitlis), İstanbul 2014, s.280; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.310. Ahlat ve çevresinde yerleşmiş Türk boyları hakkında bkz., [Salim Cönce, "*Ahlat ve Çevresinde Yurt Tutmuş ya da Yerleşmiş Türk Boyları*", **II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu**, (25-27 Eylül 2013), İstanbul 2014, s.244vd.] Ayrıca bu Türk boylarının coğrafi dağılımı için bkz., Yusuf Halaçoğlu, **Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar VI**, Ankara 2009, s.2761vd.

⁴² Nuzhat-Al-Qulub, s.100.

kütleleri İlhanlılar zamanında bölgeye gelmişlerdir.⁴³ Bunlardan Kara Koyunlular, İlhanlı hükümdarı Argun (1284-1292) zamanında⁴⁴ Türkistan'ın Gazgirt bölgesinden⁴⁵ Azerbaycan'a, oradan da Bitlis ve havalisine göç ederek Van Gölü Havzası'nda önemli rol oynayan Türkmen gruplarından birini teşkil edeceklerdir.⁴⁶ Kara Koyunluların Anadolu'ya gelişleri hakkında pek çok rivayet anlatılsa da bunlar içinde *Tarih-i Türkmaniye*'nin verdiği bilgi kuvvetle muhtemel görünmektedir. Buna göre, otuz bin çadırdan müteşekkil olan Kara Koyunlular, Çingiz Han'ın hücumu üzerine Türe Beg adındaki reislerinin idaresi altında Türkistan'dan Maveräünnehr'e ve oradan da İran yoluyla Doğu Anadolu'ya göç etmişlerdir.⁴⁷ Akkoyunlular ise; bir Akkoyunlu tarihi olan Kitab-ı Diyarbekriyye'nin verdiği bilgiye göre Tur Ali'nin babası Pehlivan Beğ, Hülegü'nün öncü birliklerinin komutanı Çurmağun Noyan ile girdiği bir savaşı kazanarak Rum (Anadolu)'a göç etmiştir. Yine aynı kaynağın verdiği bilgiye göre Akkoyunluların lideri olan Tur Ali'nin buyruğu altında 30 bin hanelik kalabalık bir topluluk vardı. İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın Anadolu ve Suriye taraflarına yapmış olduğu seferlerde görev alan Tur Ali, önemli başarılar elde etmiş ve Gazan Han'ın iltifatına mazhar olmuştu.⁴⁸

Bunların dışında muhtelif zamanlarda Çağatay ve Cuci İmparatorlukları'ndan pek çok unsurlar da İlhanlı sahasına göç etmişlerdir.⁴⁹ Bu kabileler haziran ya da temmuz başından ekim ya da kasım aylarına kadar sürüleriyle burada kalırlardı. Bu dönemlerde bölgeden geçen Marco Polo, bölgenin en büyük şehirleri arasında Erciş'i göstererek Tatar ordularının tamamının burada kaldığını belirtmektedir. Çünkü burası yazın güzel otlaklara sahiptir, Tatarlar büyük hayvan sürüleriyle yaz boyunca burada kalırlar, kışı çok soğuk olduğundan, aşırı kar yağdığından hayvanların yaşama sansı kalmaz bu

⁴³ Bu konuda geniş bilgi için bkz., F. Sümer, Kara Koyunlular, s.34vd; Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.253.

⁴⁴ M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.92; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri, s.180.

⁴⁵ Sözü edilen yer Oğuzlar'ın en eski yurdu olup Karaçuk dağlarının bir bölümünü ihtiva etmektedir.

⁴⁶ Bkz., Tezkire-i Devletşah, III, s.457.

⁴⁷ Bkz., Z. Velidi Togan, Umum Türk Tarihi'ne Giriş, s.363; Fahrettin M. Kırzioğlu, Dede Korkut Oğuznameleri, s.44; F. Sümer, Kara Koyunlular, s.35vd.

⁴⁸ Bkz., Ebu Bekr-i Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye I**, (Farsça nşr., Necati Lügal-Faruk Sümer), Ankara 1993, s.11vd. Ebu Bekr-i Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (nşr., Mürsel Öztürk), Ankara 2001, s.22; Tufan Gündüz, **Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri)**, İstanbul 2010, s.23; John E. Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, s.69vd; M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", **İA II**, s.252vd.

yüzden daha sıcak olan yerlere göç ederler, der. Aladağlardan bahsederken de karla kaplı olduklarını, yazın eriyen karın yamaçlarda bol otlakları oluşturduğunu ve çevreden büyük koyun sürülerinin burada beslendiğini söylemektedir.⁵⁰ Aynı şekilde XIV. yüzyılda sözü edilen yöreden bahseden Ebu'l-Fida mera ve çayırın geniş yer kapladığına dikkat çekmiş ve bölgenin Tatar kabilelerine konaklık vazifesi gördüğünü dile getirmiştir.⁵¹

Hülegü'nün batıya gönderilişi sırasında beraberinde kalabalık bir Uyrat topluluğunun da bulunduğu bilinmektedir. Pek çok Türk ve Moğol kabileleri ile birlikte batıya gelen bu Uyratlar Anadolu'nun özellikle Doğu ve Güneydoğusu ile Irak'ın kuzeyinde yoğun bir şekilde yerleştikleri görülmektedir.⁵² Bugün Irak Türklerinin mani tarzındaki şiirlerine verilen “*hoirat*” adı Uyrat (Oyrat)'dan gelmiş olmalıdır.⁵³ İbn Şeddat, 1260 Ayn Calut Savaşı'nı müteakiben Anadolu'dan 40 000 haneden daha fazla bir Türkmen topluluğunun Memlûklara iltica ettiğini belirtmektedir ki bunların büyük bir bölümü Uyratlardır.⁵⁴ Baycu'nun bütün askerleri ve bunların aileleriyle Anadolu'ya yerleşmesi, Hülegü döneminde diğer Moğol kuvvetlerinin de bunlara katılmaları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yerleşmiş Türkmen gruplarının göç etmesine sebep olmuştur. Bir kısım Türkmen Anadolu'nun kıyı bölgelerine⁵⁵ ya da Bizans sınırına sığınırken diğer bölümü de Memlûk topraklarına göç etmiştir. Nitekim İbn Şeddat Anadolu'dan kırk bin evden daha fazla olan kalabalık bir Türkmen kitlesinin Memlûklara sığındığını ve bunların Sultan Baybars tarafından Gazze'den Antakya'ya

⁴⁹ Bkz. M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.92; Z. Velidi Togan, “*Azerbaycan*”, s.103.

⁵⁰ Bkz., Marco Polo, Dünyanın Hikâye Edilişi, s.77vd.

⁵¹ Bkz., Ebu'l-Fida, s.324.

⁵² Adıyaman ilinin Besni kazasına bağlı Oyratlı Köyü bunun en önemli göstergesi durumundadır. [Bkz., brahim Gürdal, **Köylerimiz** (1968'e kadar), (İçişleri Bakanlığı Başbakanlık Basımevi), Ankara 1968, s.435; Mehmet Eröz, **Doğu Anadolu'nun Türklüğü**, İstanbul 1982, s.196.] XVI. Asrın başlarına ait Osmanlı arşiv belgelerinde Adıyaman-Besni'deki bu Oyratlu taifesi Beğdilli boyuna mensup gösterilmektedir. Bkz., Yusuf Halaçoğlu, **Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar IV (1453-1650)**, Ankara 2009, s.1517, 1634,1813.

⁵³ F. Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s.139.

⁵⁴ F. Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s.27vd.

⁵⁵ Bkz., İbrahim Telliöglü, Osmanlı Hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz'de Türkler, Trabzon, s.111vd; J. P. Fallmerayer, Trabzon İmparatorluğunun Tarihi, s.181vd; Murat Keçiş, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404), s.93vd. Doğu Karadeniz bölgesine yaylalardan, geçitlerden ve Harşit vadisinden inen Oğuz Çepni boyu Samsun'a kadar olan sahanın Türkleşmesini sağlamışlar ve Canik bölgesine adını veren Hıristiyan Çan kavmi ise yok olmaya yüz tutmuştur. Gresun'a kadar gelen Türkmenler bölgede küçük beylikler dahi kurmuşlardır. Bkz., O. Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s.301.

kadar olan sahaya yerleştirildiğini belirtmektedir.⁵⁶ Bu Türkmenlerin belli bir kesimi Memlûklu ordusunun önemli bir gücünü oluşturduğu gibi Dulkadirli beyliği ile Ramazanoğulları beyliklerinin temellerini de atarak Orta Anadolu ile Çukurova bölgelerinin Türkleşmesi sürecine katkı sağlamışlardır.⁵⁷

Hülegü döneminde Erzurum-Bingöl-Muş yörelerini yaylak, güneyde ise Musul yöresini kışlak olarak kullanan Uyratlar, zaman zaman da bölgede yağma hareketlerinde bulunuyorlardı. Emirleri Tarakay Güreken/Tokay Gürkan'ın idaresinde Erzurum ve çevresini yakıp yıkmışlardı. Hatta bunları cezalandırmak için Gazan Han, Emir Mulay'ı görevlendirmişti. Hezimete uğratılan bu Uyratların bir kısmı Şam'a kaçmıştı.⁵⁸ Kalabalık bir grup oluşturan bu Uyratlar daha sonraki siyasi gelişmelerin içerisinde yer alarak adlarından sıkça söz ettireceklerdir. Nitekim Gazan Han ile Baydu arasındaki taht mücadeleleri sırasında Baydu'nun yanında yer alarak bunu göstermişlerdir. Taht mücadelesini Gazan Han'ın kazanması üzerine Uyratlar, Doğu Anadolu'yu boşaltarak güneye yani Memlûk topraklarına iltica etmişlerdir.⁵⁹

10.000 çadırdan müteşekkil oldukları anlaşılan Uyratların başında Hülegü'nün kız kardeşinin kocası Targay/Turgay vardı.⁶⁰ Yaşlı erkek, çocuk ve kadınlardan oluşan bu kalabalık Uyrat taifesinin yanında çok sayıda hayvan ve eşya da bulunmaktaydı. Memlûk Sultanı Ketbuga'nın Moğol kökenli oluşu Uyratların böyle bir tercih yapmalarında önemli rol oynamıştır.⁶¹ Uyratların Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kalan diğer oymakları bölgedeki varlıklarını XV. asrın başlarına kadar devam ettirmişlerdir.⁶² Nitekim bu Uyrat oymakları XIV. yüzyılın ortalarından itibaren Erciş şehri merkez üzere Van Gölü Havzası'nda etkin hale gelmeye başlayan Kara Koyunlu Türkmen federasyonunun da içerisinde yer almışlardır.⁶³ Bölgedeki hâkimiyet

⁵⁶Bkz., İbn Şeddad, **Bay-bars Tarihi**, (nşr., M. Şerafettin Yaltkaya), İstanbul 1941, s.155; Refet Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, Ankara 1989, s.3; F. Sümer, *Oğuzlar*, s.179vd.

⁵⁷F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.45.

⁵⁸Camiü't-Tevarih, s.254vd.

⁵⁹Tarih-i Mübarek Gazani, s.97; İbni Tagrıberdi, s.85; Ebu'l-Farac II, s.659; C. Kanat, "*Gazan Han Zamanında Memluk Devletine İltica Eden Uyratlar*", s.108vd; M. Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s.183.

⁶⁰İbni Tagrıberdi, s.85.

⁶¹İbni Tagrıberdi, s.85. Memluklara iltica eden bu Uyratların akıbeti hakkında bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.66.

⁶²M. Gül, "*İlhanlılar Döneminde Diyarbakır*", s.201.

⁶³F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.139.

mücadelelerinde etkin rol oynamaya da devam etmişlerdir. Özellikle Ahmet Celayir ile Kara Yusuf arasındaki mücadelelerde zaman zaman farklı saflarda yer almışlardır.⁶⁴

Van Gölü Havzası'nda yurt tutmuş ve bölgede belli bir dönem hâkimiyet tesis etmiş olan diğer bir Moğol topluluğu ise Sutaylardır. Beyleri Sutay Noyan belli bir dönem Ahlat valiliği de yapmıştır.⁶⁵ Muş-Ahlat-Aladağ yöresini yaylak olarak kullanan Sutaylara mensup bazı Moğol kabileleri, kısa süre sonra Van ve çevresinde hakimiyet tesis edecek olan Kara ve Ak Koyunlu Türkmen federasyonları içerisinde yer alacaklardır.⁶⁶ Sutayların diğer bir kısmı olan Baranbaylar ise Orta Anadolu'ya göç ederek, Eretnalılar'ın hizmetine gireceklerdir.⁶⁷ Bu Moğol boy ve oymaklarının bir süre sonra Müslüman olmaları, nüfus olarak Türkler arasında azınlıkta kalmaları ve nihayet kültürel açıdan Türklerden daha geri bir kültürel iklimi temsil etmelerinden dolayı Türkleştikleri ve Türkçe konuştukları görülmektedir.⁶⁸

İlhanlı devletinin yıkılması Yakındoğu'ya gelmiş olan Moğol kabilelerinin etkin rolünü ortadan kaldırdı. İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da ortaya çıkan hâkimiyet mücadeleleri⁶⁹ ve akabinde teşekkül eden Kara Koyunlu ve Akkoyunlu Türkmen devletlerinin bölgenin siyasi geleceğinde söz sahibi olmaları bu Moğol kabilelerinin kendi aralarında bölünmelerine ya da yerlerini yeni Oğuz-Türkmen gruplara bırakmalarına sebep olmuştur.⁷⁰ Timur tarafından XV. asrın başlarında Türkistan'a götürülen Orta Anadolu'da yurt tutmuş olan Kara Tatarlar⁷¹ hariç diğer Moğol unsurlar

⁶⁴Bu konuda geniş bilgi için bkz., Hasan-ı Rumlu, **Hasan-ı Rumlu**, (nşr., Mürsel Öztürk) Ankara 2006, s.80, 85.

⁶⁵Bkz., Mirhond V, s.480; F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.83; Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II, s.5. Sutay Noyan, Diyarbakır valisi Mulay Noyan'ın ölümünden sonra 1312'te Diyarbakır valiliğine atanmıştı. Bkz., M. Halil Yınanç, "*Diyarbakir*", s.620; Yaşar Yücel, Kadı Burhaneddin Ahmet ve Devleti (1344-1398), s.31.

⁶⁶Bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.108; Muammer Gül, "*İlhanlılar Döneminde Diyarbakır*", s.201.

⁶⁷F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.108; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Ak Koyunlu Karakoyunlu Devletleri, s.158; Kemal Göde, Eretnalılar, 102,112.

⁶⁸Bkz., V. V. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, (nşr., M. Fuad Köprülü), Ankara 1973, s.66, 199; Peter B. Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.302vd.

⁶⁹Bu konuda geniş bilgi için bkz., Hondmir III, s.221vd; B. Spuler, İran Moğolları, s.144-154; F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.95-143, F. Sümer, Kara Koyunlular, s.33vd.

⁷⁰C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s.308.

⁷¹Hülegü'nün İran'agelişi sırasında Anadolu 'ya gelmiş olan bu Kara Tatarlar, Ebu Said'in ölümünden sonra eşkiyalık yapmaya başladılar. Farklı gruplara ayrılarak değişik bölgelerde yurt tuttular. Bunların bir kısmı da Trabzon civarında yurt tutmuştu. İlhanlı devletinin yıkılışına kadar bağlı kaldılar ve çok sayıda köle vermekteydiler. Bkz., Bkz., Jakob P. Fallmerayer, Trabzon İmparatorluğu Tarihi, s.191. Yıldırım Bayezid'in Sivas'ı aldığı zamanda Osmanlı ordusuna katıldılar. Timur'un Osmanlı'yı mağlup ettiği zaman bunlar Tokat, Kayseri, Amasya civarında oturmaktaydılar. Timur otuz- kırk bin hane olan bu Kara

Türkleşmişlerdir.⁷² Bunlardan Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasında bugün hala devam eden etnik, topografik ve filolojik izler bulunmaktadır.⁷³

Kuzeyde Kafkaslar ve Azerbaycan üzerinde meydana gelen İlhanlı-Altınorda savaşları ile güneyde daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu ekseninde vuku bulan İlhanlı-Memlûklü mücadeleleri Van Gölü Havzası'nda yerleşik Türk ve Moğol boy ve oymaklarının çevre bölgelere dağılmasına sebep olmuştur. Aşağı yukarı iki asır kadar sürecek olan bu dışa göç hareketi güneyde ve doğuda Zağros civarındaki Kürt aşiretlerinin özellikle daha Ahlat ve Diyarbekir yörelerine gelmelerine sebep olmuştur.⁷⁴ Ancak nicelik olarak şehir ve kasabalarda azınlıkta olduklarından Türkleşmişlerdir.⁷⁵ Yukarıda bahsi geçen dışarıya göç hareketlerine rağmen Van Gölü Havzası'nın da içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi hakkında “*Türkmen Ülkesi*” kavramı kullanılmıştır. Bu gerçek XIII. yüzyılda Marco Polo, Anadolu'nun bu yörelerinden “*Türkomania*” yani *Türkmen Ülkesi* olarak söz etmektedir.⁷⁶ Aynı asırda bölgeye gelen

Tatarları Semerkand'a götürüp sınırlara yerleştirmeyi uygun buldu. Kara Tatarların akıbeti hakkında geniş bilgi için bkz., [Ş. Ali Yezidi, s.409vd; N. Şami, s.328vd; İbni Arabşah, **Acaibü'l Makdur**, (nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2012, s.346vd; el- Hüseyini, s.37vd; İ. Aka, s.30.] XV. asrın başlarında İspanya kralı tarafından Timur'a gönderilen Clavijo, Damgan civarına geldiğinde öldürülen insanların kafalarından kuleler yapılmış olduğunu ve bunların Akkoyunlular olduğunu söylese de aslında bunlar Kara Tatarlara aittir. [Bkz., Ruy Conzales de Clavijo, s.110vd.] Hoca Sadettin Efendi ise bu Kara Tatarların Hülegü tarafından Anadolu'ya yerleştirildiklerini, Ebu Said'in ölümüyle baş gösteren kargaşa ortamında sayıları elli iki tümen olan bu Kara Tatarların farklı yaylak ve kışlaklara dağıldığından bahsederek, Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı hizmetine alındıklarını belirtmektedir. [Bkz., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih I**, (nşr., İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992, s.333.] Diğer taraftan Hoca Sadettin Efendi, Timur'un bunların büyük kısmını götürmesinden sonra geriye kalanların İskilp civarında bulduklarını ve buradan alınarak Filibe yöresine iskân edildiklerini belirtmektedir. [Bkz., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih II**, (nşr., İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992, s.98.] Nitekim Osmanlı arşiv belgelerinde de Tatar, Tatarlar, Tatarlı, Tatarlu, Tataran gibi isimlerde cemaatlere Balkan ve Trakya bölgesinde rastlanmaktadır. Bkz., Cevdet Türkay, **Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar**, İstanbul 1970, s.158,714.

⁷² B. Spuler, İran Moğolları, s.497vd; M. Fuad Köprülü, **Anadolu'da İslamiyet**, Ankara 2012, s.53. B. Y. Vladimirtsov, Moğolların İçtimai Teşkilatı, s.184vd. Bu hakikat Osmanlı arşiv belgelerinde de takip edilebilmektedir. Nitekim Moğol aşiretlerinden *Celayir*, *Tatar*, *Sulduz* vs. den yörükân ya da Türkmen taifesi olarak bahsedilirken aynı şekilde *Muğan*, *Muğanan*, *Muğanlı*, *Muğanlu*, *Muğulcalı* gibi aşiretler de Türkmen olarak kaydedilmiştir. [Bkz. Cevdet Türkay, s. 37, 124, 158, 277.] Diğer taraftan Kara Tatarlar da pek çok bakımdan Türkmenleşmişlerdi. Çağataylar bu Kara Tatarlara “*Kara Tatar Türkmenleri*” adını veriyorlardı. Bkz., F. Sümer, “*Anadolu'da Moğollar*”, s.130.

⁷³ Bkz. Osman G. Özkuzugüdenli, “*Moğollar*”, **DİA XXX**, (İstanbul 2005), s.228. Ayrıca bkz., W. Barthold, Türk-Moğol Ulusları Tarihi, s.23vd.

⁷⁴ Claude Cahen, yer değiştiren bu Kürt gruplarının daha önce hiç görülmedikleri Ermeni yörelerine sızdıklarını belirtmektedir. Bkz., C. Cahen Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, s.308.

⁷⁵ O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.147.

⁷⁶ Marko Polo Seyahatnamesi I, (nşr., Filiz Dokuman), s.20vd; Abdulhaluk Çay vd, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.37. Ancak Pelliot'a göre Marco Polo, Turcomanie derken daha çok İç ve Doğu Anadolu'yu kast etmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Tuncer Baykara, “*Doğu Anadolu= Türkmenia*” (*Türkmen Ülkesi*), **Atsız Armağanı**, İstanbul 1976, s.61-66.

Zekeriya el Kazvini (ölümü 1283) ise Ahlat'ta Türkçe, Farsça ve Ermenice'nin konuşulduğunu söyler ki⁷⁷ bu da artık yörede Arapça'nın yerini Türkçe'nin aldığını göstermektedir.⁷⁸ Çünkü henüz Türk fütühatından önce yani 1046 yılında bölgeden geçen Nasırı Hüsrev, burada Arapça, Farsça ve Ermenice'nin konuşulduğunu belirtmekteydi.⁷⁹ Celalettin Harzemşah, Ahlat muhasarası sırasında şehirden mektup getiren bir kadın elçiyle Türkçe, Farsça ve Ermenice konuşabiliyordu.⁸⁰ Diğer taraftan Ahlat mezartaşlarını inceleyen Beyhan Karamağralı, kitabelerde kullanılan Farsça ve Arapça ifadelerin yanlışlıklarına dikkati çekerek bölge halkının aslında bu iki dili iyi bilmediğini ve sadece kitabelerde kullanılmış olabileceğini belirtmektedir.⁸¹

XV. yy'da Uzun Hasan'la ittifaklı görüşmesi için gönderilmiş olan Venedik elçisi Contarini, Uzun Hasan'ın ülkesinden bahsederken *Turcomania* ifadesini kullanarak aslında Doğu Anadolu'nun bir Türk yurdu olduğunu dile getirmiştir.⁸² Yine aynı dönemlerde bölgeye gelen bir diğer Venedik elçisi J. Barbaro ise yöreyi Türkmen ülkesi olarak tanımlar.⁸³ Bölgedeki Türk nüfusunun baskın oluşu uzun bir süre daha devam etmiştir. Çünkü XVI. asırda Osmanlı Tapu Tahrir Defterleri'ne göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki cemaatlerin % 80'den fazlası Türklerden oluşmaktaydı.⁸⁴ Bundan bir asır sonra yani XVII. asırda bölgeye gelen Evliya Çelebi ise meşhur Seyahatnamesinde, Ahlat'ta konuşulan dilin Çağatayca'ya ve Moğol diline yakın bir

⁷⁷F. Sümer, Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s.53.

⁷⁸O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.146.

⁷⁹Bkz., Nasır-ı Hüsrev, s.10.

⁸⁰ Bkz., en-Nesevi, (O. Houdas), s.322vd; en- Nesevi, s.123; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.147.

⁸¹B. Karamağralı, Ahlat Mezartaşları, s.106.

⁸²Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini, Seyahatnameler, s.135.

⁸³Josaphat Barbaro, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, s103; Daha çok yayla ve dağlarla kaplı olan bu vatan köşesinin nasıl Türkmen Ülkesi olduğunu anlamak da kolaydır. Anadolu'ya gelen yerleşik hayata alışık Türkler, kendileri için daha elverişli şartlar taşıyan batı yöresine girmişlerdir. Oysa göçebe hayat süren ve daha ziyade hayvancılığa dayalı bir iktisadi hayata sahip Türkmen boyları için bu yörenin yaylaları son derece önemli idi. [Bkz., Abdulhaluk Çay vd, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.36.] Doğu Anadolu dağlarının bu özelliği birçok Türk destanlarına da konu olmuştur. Örneğin Oğuz Han'ın da bir zamanlar Alatağ ve Ağdiböri (Ağrı) dağlarında yayladığı destanda anlatılmaktadır. Bkz., Z.Velidi Togan, Oğuz Destanı, s.30-32.

⁸⁴ Bkz., Ali Rıza Özdemir, **Kayıp Türkler (Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri)**, Ankara 2013, s.116. Ayrıca aynı asırda Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki şehirlerin mahallelerinin isimleri büyük oranda Türkçe kelimelerden oluşmaktaydı. Bkz., Refet Yinanç, "XV. Yüzyılda Doğu Anadolu Şehirlerinin Mahalle Adları", **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri** (11-13 Eylül 1984), Ankara 1984, s.225-232; Abdulhaluk Çay vd, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.48vd

lehece olduğunu söyler ki bu da bölgenin etnik yapısı hakkında önemli bir kayıt niteliği taşımaktadır.⁸⁵

B. VAN GÖLÜ HAVZASI'NDA İLHANLI DÖNEMİNDEN KALMA YER ADLARI

Anadolu coğrafyası jeopolitik konumu sebebiyle çok sayıda kültüre ev sahipliği yapmıştır. Dolayısıyla yer isimlerinin oluşumunda bu kültürlerin önemli tesirleri olmuştur.⁸⁶ Anadolu'nun farklı coğrafyalarla irtibatını sağlayan aynı zamanda Anadolu'nun kapısı niteliğindeki Van Gölü Havzası⁸⁷ geçiş güzergâhı olması hasebiyle özellikle önce Türk fütühatı ardından Moğol istilasıyla sözü edilen toponomik değişimi ziyadesiyle yaşayan bölgelerin başında gelmektedir. Bu bağlamda Moğolların Anadolu'ya hâkim olmaya başlamasıyla yer adlarının Türkçe ifade edilişi de yoğunluk kazanmıştır.⁸⁸ Selçuklu fütühatıyla birlikte Anadolu'nun kıyı bölgeleri hariç hemen her bölgede yer adları Türkçeleşmişti.⁸⁹ Moğol istilasıyla Anadolu'ya gelen kalabalık Türk ve Moğol kitleleri sahil bölgeleri de dâhil olmak üzere yer adlarında tam manasıyla bir Türk kimliğinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Moğol kabilelerinin Anadolu'da Müslüman oluşu bu kültürel dönüşümü daha da hızlandırmıştır.⁹⁰ Neticede Moğolca isimler dahi yerlerini Türkçe'ye bırakmıştır.⁹¹

Moğol istilasının Yakındoğu ve Anadolu üzerindeki demografik etkileri kültürel sonuçlarını da beraberinde getirmiştir. Özellikle sözü edilen bölgelerin toponomisinde

⁸⁵Bkz., Evliya Çelebi, Seyahatname I/4, s. 193.

⁸⁶ Yer adlarımızın anlamı ve zaman içerisindeki değişiklikler hakkında bkz., Hasan Eren, **Yer Adlarımızın Dili**, Ankara 2010; Harun Tunçel, "*Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler*", **FÜSBD** (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi), X/2, Elazığ 2000, s.23-34.

⁸⁷ Van Gölü Havzası'nın coğrafi özellikleri hakkında bkz., H. Saraçoğlu, Doğu Anadolu Bölgesi, s.73, 78vd; F. Kınal, Eski Mezopotamya Tarihi, s.4vd; Rene Grousset, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, s.28; Gönül Cantay, "*Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Van*", s.237; Abdülkerim Abdulkadiroğlu, "*Van İli Coğrafyası*", s.15; Nejat Göyünç "*Van*", **İA XIII**, s.194; Ali Üremiş, Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası, s.7vd; Abdulaziz Kardaş, Cumhuriyet Döneminde Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımları (1923-1950), s.5vd; B. Darkot, "*Bitlis/Coğrafya*", **İA II**, s.658.

⁸⁸ Türklerde yerleşim yerlerine ad verme konusunda geniş bilgi için bkz., Bahaeddin Yediyıldız, "*Türkiye'de Yer-Adı Verme Usulleri*", **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)**, Ankara 1984, s.25-41.

⁸⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz., C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.103-115; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.33-73.

⁹⁰ İlhan Erdem, "*Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Bunların Yakın-Doğu'ya Etkileri*", **Tarih Araştırmaları Dergisi XX/31**, Ankara 2000, s.1-36.

⁹¹ M. Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.183.

derin izler bırakmıştır.⁹² İlhanlılar açısından siyasi, askeri, sosyal ve iktisadi manada önem arz eden Van Gölü Havzası'nda yer alan yerleşim yerlerinin adlandırılmasında da bu dönemin hatıralarını görmek mümkündür. XV. yüzyılda kaleme alınmış olan ve Ak Koyunlular tarihini anlatan Kitab-ı Diyarbekriyye adlı eserde “Sökmenabad”⁹³ olarak bahsedilen Van ve çevresinde İlhanlılar dönemine ait pek çok yer adları halen varlığını sürdürmektedir.⁹⁴ İlhanlı hükümdarlarının yaylağı olan Aladağ yakınlarındaki *Aka/Aga Deve*⁹⁵ adı verilen ve günümüzde *Aşağı Ağadeve ve Yukarı Ağadeve Köyü* olarak devam etmektedir.⁹⁶ Yine Aladağ yaylağı yakınlarında *Karadere*⁹⁷ ile *Şehr-i Nev (Yeni Şehir)*⁹⁸ adlı yerler önemli olaylara sahne olmuşlardır.

Bilindiği üzere Moğollar için gerek Doğulu ve gerekse Batılı kaynaklar “Tatar”⁹⁹ kelimesini kullanmışlardır. Ermeni kaynaklarının genellikle *Okçu Millet, Kara Tatar* ya da *Muğal* olarak adlandırdığı Moğollar, Anadolu’da ise XIV. asırdan itibaren Tatar ismiyle anılmaya başlanmıştır. Bugün Anadolu’da Tatar ismini taşıyan pek çok yerleşim yerine rastlamak mümkündür. Van Gölü Havzası’nda ise, Muş’un Malazgirt ilçesine bağlı *Tatar Gazi*¹⁰⁰ ve *Tatar Düzü, Tatar Yazısı*,¹⁰¹ Ahlat’ta *Tatar Gazi Köyü*¹⁰² ile

⁹²Moğollardan önce ve sonra Anadolu’ya gelen pek çok Türk aşireti iskân edildikleri yerlerde kendi adlarını taşıyan köy, dağ, nehir adı olarak devam ettirmişlerdir. Geniş bilgi için bkz., M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.88vd

⁹³Burası İran’da Hoy şehrinin batısında bir yer olup, adını Ahlatşahlardan Sökmen el-Kutbi’den almaktadır. Türkçe Sökmen Ovası’da denilmektedir. Bkz., Ebu Bekr-i Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye I**, (Farsça trc.), s.96; Ebu Bekr-i Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (Türkçe trc.), s.246; Hasan-ı Rumlu, s.146,548.

⁹⁴Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Enver Konukçu, **Kara ve Akoyunluların Yurdunda**, TÜDAV, İstanbul 1993, s.17.

⁹⁵Aladağ’ın eteğinde bulunan bu yer metinde *Ağmadu* şeklinde geçmektedir. Bkz., Hasan-ı Rumlu, s.139.

⁹⁶Kitab-ı Diyarbekriyye I, (Farsça trc.), s.75; M. Eröz, Doğu Anadolu’nun Türklüğü, s.208; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.147.

⁹⁷Bkz., Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.120; Hondmir III, s.225vd; F. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s.96.

⁹⁸İlhanlı ordusunun karargâhı olduğu gibi aynı zamanda Kara Koyunlular döneminde de bu önemini muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Bkz., Tarih-i Güzide (Farsça trc.), s.593; F. Sümer, Karakoyunlular, s.83.

⁹⁹Cüveyni ve Reşidüddin *Tatar* kelimesini bozkırlı asker unsur olarak kullanırlarken, Budizm’e yakın elitler için de *Moğol* kelimesini kullanmaktadırlar. [Bkz., Kemal Ramazan Haykıran, **Moğollar ve Mevlana**, İstanbul 2015, s148.]. “Tatar” kelimesinin tarihi süreç içerisinde kullanımı ve manası hakkında teferruatlı bilgi için bkz., Bkz., Laszlo Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Ankara 1996, s.175; Ahmet Temir, “Tatar”, **İA XII/1**, s.59; Mirfatih Z. Zekiyev, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, (nşr., Ahsen Batur), İstanbul 2007, s.215vd; İlyas Kamalov, **Avrasya Fatih Tatarlar**, İstanbul 2007, s.11-34.

¹⁰⁰ Bkz., İbrahim Gürdal, **Köylerimiz** (1968’e kadar), (İçişleri Bakanlığı Başbakanlık Basımevi), Ankara 1968, s.505; Mehmet Eröz, **Doğu Anadolu’nun Türklüğü**, İstanbul 1982, s.169; İsmail Kayabalı vd., **Beş Nehir (Çoruh, Kür, Aras, Dicle, Fırat) Boyunun Türklüğü**, Ankara 1990, s.402; F. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s.143.

¹⁰¹F. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, s.143.

Tatarcık Mezrası,¹⁰³ Muş merkeze bağlı yeni adı Çatbaşı olan *Muğakom*¹⁰⁴ ile yine Muş merkeze bağlı *Mığrakom*¹⁰⁵ (Düzkişla) ve *Mongok*¹⁰⁶ (Soğucak) İlhanlılar döneminin önemli hatıraları olarak gösterilebilir. Van-Ahlat-Aladağ yörelerini yaylak olarak kullanan ve İlhanlı Devleti'nin dağılmasıyla bölgede belli bir süre hakimiyet tesis etmiş olan Sutayların adı bugün Ahlat ve çevresinde yöre halkının *Sutey Sazlığı* ya da *Sutey Gediği* diye ifade ettiği *Sutay Sazlığı* ve *Sutay Gediği* yer adları ile devam etmektedir.¹⁰⁷ İlhanlıların son hükümdarı Ebu Sad'ın kız kardeşi ve aynı zamanda ordu komutanı Emir Çoban'ın eşi olan Satı Beg Hatun'un hatırası, bugün Ahlat-Adilcevaz yöresinde *Satı Gölü* adıyla devam etmektedir.¹⁰⁸ Babası Hülegü zamanında Aladağ'da inşa edilen saraya rağmen kendisi de bir saray inşa ettirmiş¹⁰⁹ olan Abaka'nın adı, bugün hala Aladağ yaylasında *Abaka Ovası* veya *Abaka Düzlüğü* diye halk arasında söylenen yer o dönemlerin bir hatırası olarak yaşatılmaktadır.¹¹⁰ Aynı şekilde Ahlat'a bağlı *Akçaviran* (Akçaören Köyü),¹¹¹ *Bayan*,¹¹² *Korcıbaşı* (Sarusu), *Kara Polat Mezrası*,¹¹³ *Yam*¹¹⁴ adı verilen mevki ile bölgeye yakın olduğu tahmin edilen *Noyan Kalesi*,¹¹⁵ *Kazagan*¹¹⁶ gibi yer adları da bunlar arasında sayılabilir.

Yukarıda bahsi geçen Celaleddin Harzemşah'ın Moğol baskısından kaçarak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya gelmesinde bölgedeki Türk nüfusunun yoğunluğu

¹⁰² H. Nihal- Ahmet Naci, “*Anadolu’da Türklere Aid Yer İsimleri*”, **Türkiyat Mecmuası II**, İstanbul 1928, s.257.

¹⁰³Orhan Kılıç, **XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)**, Ankara 1999, s.33vd.

¹⁰⁴Köylerimiz, s.135.

¹⁰⁵Köylerimiz, s.198.

¹⁰⁶Köylerimiz, s.480.

¹⁰⁷F. Sümer, “*Anadolu’da Moğollar*”, s.143; H. Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, (ekler-harita-1).

¹⁰⁸Orhan Kılıç, **XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat**, s.221; M. Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s.214. Satı Beg Hatun'un bölgedeki yönetimi hakkında bkz., Hafız-ı Ebru (Fransızca trc.), s.127vd.

¹⁰⁹ Hasan-ı Rumlu, s.138; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar* (Sebastatsi Vakayinamesi), s.52.

¹¹⁰Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, s.3; N. Durak, “*İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi*”, s.247; M. Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s.215vd. Ayrıca bkz., H. Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, (ekler-harita-1).

¹¹¹Köylerimiz, s.19.

¹¹²Z. Velidi Togan, “*Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti*”, s.25.

¹¹³Orhan Kılıç, **XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat**, s.40vd.

¹¹⁴ F. Sümer, “*İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir*”, **Belleten**, LIII/206, Ankara 1989, s.174; R. Tekin, *Ahlat Tarihi*, s.104. “*Yam*”, Moğollarda posta ve menzil teşkilatının adıdır. Bkz., Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa I*, s.92.

¹¹⁵Kitab-ı Diyarbekriyye, (Türkçe trc.), s.248.

¹¹⁶ Kitab-ı Diyarbekriyye, (Türkçe trc.), s.139. Kelime anlamı, aşınmış toprak demektir. Bkz., Mahmud el-Kaşgari, **Divanü Lügati’t Türk**, (nşr., S. Tuba Yurtsever-Seçkin Erdi), İstanbul 2007, s.419; Tuncer

önemli rol oynamıştı.¹¹⁷ Özellikle daha önceki dönemlerde Gürcü ordusu içerisinde hatırı sayılır derecede bir Kıpçak topluluğunun Kür-Çoruh boylarına ve Doğu Anadolu'ya geldikleri bilinmektedir.¹¹⁸ Müverrih Vardan ise Hunlardan ayrılan Kıpçakların Gence'ye gelerek Tatarlara iltihak ettiklerini, bölgedeki Ermeni ve Gürcülere karşı savaştıklarını belirtmektedir ki bu durum bölgede önemli bir Kıpçak nüfusunun varlığını işaret etmektedir.¹¹⁹ Diğer taraftan Celaleddin Harzemşah'ın ölümünden sonra başıboş kalan Harzemli ordusunun büyük bir kısmı Kanglı ve Kıpçak Türklerinden oluşmaktaydı.¹²⁰ Nesevi, Kıpçakların Harzemşah ailesine sadık olduklarını, Celaleddin Harzemşah'ın Isfahan Kalesi önündeki yenilgisi üzerine Irak'dan dönüşü sırasında Kıpçaklardan talep ettiği yardımın sevinçle karşılandığını ve Kıpçakların derhal 50 000 çadırılık bir kuvveti Sultan'ın yardımına göndermiş olduğunu belirtmektedir.¹²¹ Sayıları hakkında çeşitli rakamlar telafuz edilen bu Harzemlilerin bir kısmı, Selçuklu hizmetine girmeden evvel Van Gölü çevresinde bulunmaktaydı.¹²² Başta Kayır Han olmak üzere bu beylerin yanında 4000 süvarinin bulunduğu kaydedilmektedir.¹²³ Ebu'l-Farac ise 10 000 kişilik bir Harzemli grubunun Alaaddin Keykubad'a sığındığını belirtmektedir.¹²⁴ Diğer taraftan Harzemşah'ın ordusunda bulunan Kanglıların bir kısmının da Ahlat ve Meyyafarikin Eyyubileri tarafından

Baykara, "Anadolu Yer Adlarının Orta Asya'daki Benzerleri Üzerine Bir Kaynak" **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)**, Ankara 1984, s.268.

¹¹⁷ Salim Cönce, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", s. 482.

¹¹⁸ Geniş bilgi için bkz., M. Fahrettin Kürzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, s.105vd; Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s159vd; Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", s.102; Mehmet Eröz, **Hıristiyanlaşan Türkler**, Ankara 1983, s.4; A. Gökbel, Kıpçak Türkleri, s.56vd; Salim Cönce, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", s.479vd; Charles J. Halperin, "The Kıpçak Connection: the İlkhans, the Memluks and Ayn Jalut", **Bulletin of The School of Oriental and African Studies**, University of London, vol. 63, No.2 (2000), s.234.

¹¹⁹ Bkz., Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.223.

¹²⁰ Esasen Sultan Tekiş'in eşi Terken/Türkan Hatun KanglıTürklerinin Bayat boyuna mensup idi. Bu evlilik çok sayıda Kanglı beylerinin ve topluluklarının Harezmsşah devletinin hizmetine girmesine zemin hazırlamıştır. Bkz., en-Nesevi, s.23; A. Taneri, Celalu'd-din Harizmşah, s.19vd; M. Baron C. D'ohsson, Moğol Tarihi, s.91; M. Fuad Köprülü, "Harizmşahlar", **İA V**, s.271.

¹²¹ en-Nesevi, (O. Houdas), s.286vd; en-Nesevi, s.109; Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", s.102.

¹²² İbn Bibi, el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.419vd; Selçukname, s.137.

¹²³ el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.422; Selçukname, s.139; Tevarih-i Ali Selçuk, s.591; Münecimbaşı, Camiü'd-Düvel II, s.73.

¹²⁴ Ebu'l-Farac II, s.530. Ayrıca bkz., M. Fuad Köprülü, "Harizmşahlar", s.292. Osman Turan ise 12 bin kişilik bir gruptan bahsetmektedir. Bkz., O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.399. Ayrıca bkz., E. Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s.147; A. Sevim-E. Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür), s.465.

orduya alındıkları ifade edilmektedir.¹²⁵ Bunların Doğu Anadolu'da ve bilhassa Van Gölü Havzası'nda yerleşip yerleşmedikleri hakkında net bir bilgi bulunmamakla birlikte¹²⁶ bu Harzemli askerlerin bir bölümünün Haleb emiri Melik Nasır'ın hizmetine girerek, Urfa, Harran şehirlerini ikta olarak aldıkları kaydedilmektedir.¹²⁷ Diğer taraftan Olcaytu Han zamanında Diyarbakır eyaletinin valiliği görevini yürüten *İl Basmış*¹²⁸ ve Anadolu'da tümen beyi olarak görev yapmış olan *Körbuğa* adlı idarecinin Kıpçak Türklerinden olması¹²⁹, bölgede bir Kıpçak nüfusunun olabileceği fikrini akla getirmektedir.¹³⁰ Bunların yanısıra yer isimlerinden hareketle de bu konuda bazı ipuçları elde edilebilmektedir. Anadolu'nun pek çok yerinde *Kıpçak/Kuman* ismini taşıyan yerleşim yerlerinin adları yakın zamanlarda değiştirilmiştir. Örneğin Muş'a bağlı "*Gomagorgo*" köyü Dallöz olarak değiştirilmiştir.¹³¹ Muradiye'ye bağlı yeni ismi Akbaşak olan "*Komakollo*"¹³² köyü, bölgeye yakın Siirt-Baykan'a bağlı yeni adı Atabağı olan "*Comani*"¹³³ köyü ile yine Van Gölü Havzası'na yakın bir mesafede bulunan Hınıs ilçesine bağlı bir yerleşim yerinin adı yakın zamanlara kadar "*Kuman/Koman*" olarak geçmektedir.¹³⁴ Muş'a bağlı yeni adı Aydınpınar olan *Kalçık*¹³⁵ köyü ile konar-göçer Türkmenlerin ağıl anlamında kullandıkları *Kotanlı*¹³⁶

¹²⁵ Bkz., C. Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (nşr., Y. Moran), İstanbul 1984, s.139; O. Yorulmaz, *Kanglı Türkleri*, s.125.

¹²⁶Osmanlı arşiv belgelerinde *Harzem, Havazim, Havazın, Horzum, Horzum Kebir* adlarını taşıyan gerek Anadolu'da ve gerekse Arap vilayetlerinde pek çok aşiret mevcuttur. Bkz., Cevdet Türkay, s.88, 90; Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650) I-IV*, Ankara 2009, s.264, 277, 274, 319, 343, 363, 414, 558, 631, 633, 1041, 1042, 1066, 1067, 1090, 1093, 1310, 1349, 1463, 1478, 1532, 1610, 1611, 1637, 1685, 1689, 1746, 1759, 1895, 1899, 1900. Ayrıca bkz., Osman Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, 133-139.

¹²⁷Bkz., Ebu'l Farac Tarihi II, s.537.

¹²⁸Tarih-i Olcaytu, s.9; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi*, s.253.

¹²⁹Aksarayi, s.144; Camiü't- Tevarih, 76.256.279; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, s.244.

¹³⁰ Olcaytu zamanının önemli taraflarından biri de bu dönemde Türk asıllı emirlerin ön plana çıkarılmasıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., [F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s.21vd.]. Diyarbakır yöresinde isimleri değiştirilmiş Kıpçak/Kuman oymaklarına ait yer isimleri vardır. *Gomaniayınbirlik* (Çökeksu), *Çinezur* (Çağdaş), *Terbile/Terbule* (Kırmatepe), *Kulfa* (Yüksek) vb. Geniş bilgi için bkz., Mehmet Eröz, "*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*", **Türk Tarihi Dergisi**, Sayı:12, (Şubat1986) s.40vd.

¹³¹ Köylerimiz, s.164; Mehmet Eröz, "*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*", **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)**, Ankara 1984, s.46. Ayrıca bkz., Mehmet Eröz, "*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*", *Türk Tarihi Dergisi*, , s.40.

¹³²Köylerimiz, s.15.

¹³³Köylerimiz, s.56.

¹³⁴Bkz., H. Nihal- Ahmet Naci, "*Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri*", s.258.

¹³⁵Mehmet Eröz, "*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*", *Türk Tarihi Dergisi*, s.41.

¹³⁶Bkz., Köylerimiz, s.374. *Kotanlı*, konar-göçer Türkmenler arasında ağıl manasında kullanılmaktadır. [Bkz., Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş I**, Ankara 2000, s.13; M. Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, s.208.] Ayrıca Kotandüzü (Erzurum-Pasinler), A. Kotanlı, Y. Kotanlı (Selim-Kars), Kotancı

(Muş-Bulanık) köyünün Kıpçak boylarından *Kotan*'dan geldiği aşikârdır.¹³⁷ Kıpçakların bir oymağının adını taşıyan Erciş'e bağlı yeni adı İkizçalı olan "*Komar*"¹³⁸ köyü ile Kanglı Türklerinin adını taşıyan Doğubeyazıt'a bağlı yeni adı Dağdelen olan "*Kanlıköy*"¹³⁹ bunlar arasında sayılabilir. Yine bir Kıpçak oymağı olan Kazan'ın¹⁴⁰ bölgede yerleşim yerlerine ad olarak verildiği tesbit edilmektedir. Malazgirt'e bağlı *Kazan* köyü¹⁴¹ ile Patnos'a bağlı ve yeni adı Kazlıgöl olan *Kazan* köyü bunlardandır.¹⁴² Bunun yanında *Doğubayezid* ilçesinin adı ise; İlhanlı devletinin dağılması üzerine ortaya çıkan Celayirliler zamanından kalma olduğu ve ismini de Celayirli Sultan Ahmet'in kardeşi Bayezid 'den aldığı düşünülmektedir.¹⁴³

İlhanlı Devleti'nin dağılmasından sonra belli bir süre Van Gölü Havzası'nda hâkimiyet tesis etmiş olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen devletleri dönemlerinde de İlhanlı izleri takip edilebilmektedir. Özellikle şahıs isimleri bunun en somut delilleridir. Nitekim Karakoyunlular hükümdarı Kara Mehmed'in kız kardeşi *Tatar Hatun*¹⁴⁴ ve Ak Koyunlular zamanında ise *Ahmet Çağatay*, *Tatar Ağa*,¹⁴⁵ *Kara*

(Diyadin-Ağrı) gibi yer isimleri de Kıpçak Türklerinin bölgedeki izleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz., İsmail Kayabalı vd., Beş Nehir (Çoruh, Kür, Aras, Dicle, Fırat) Boyunun Türklüğü, s.427.

¹³⁷Bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, s.92; L. N. Lezina-A. V. Superanskaya, Türk Onomastikası (Bütün Türk Halkları), s.370; Mehmet Kıldıroğlu, **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, Ankara 2013, s.310. Osmanlı arşiv belgelerinde Kotan/Kotanlı/Kotanlu cemaati, Rakka Eyaleti içerisinde ve Yörük olarak gösterilmektedir. [Bkz., Cevdet Türkay, s.535.] Rus etnograf, G. Potanin 1875'te Moğolistan'ın kuzeybatısında bulunan Kobdu şehri yakınlarında Koton/Hoton adlı ve kendilerini Müslüman-Türk kabul eden küçük bir Türk kabilesinin varlığından bahsetmektedir. Bkz., A. İnan, "*Koton Türklerinin Hunker, Kunker Kelimesi Hakkında*", **Makaleler ve İncelemeler I**, Ankara 1998, s.611-613.

¹³⁸Köylerimiz, s.286; M. Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, s.105vd. *Komar*, Kıpçaklar'dan bir oymağın adıdır. Bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, s.136. Osmanlı arşiv belgelerinde *Kamar Uşağı* adıyla Rakka Sancağı'nda, *Komarlar*, *Komarlı* adıyla da Lapseki ve Sinop Sancaklarında ve *Kumarlı*, *Kumarlı* adıyla da Çatalca Kazası'nda birer Türkmen taifesi mevcuttur. Bkz., Cevdet Türkay, s.31, 111, 533.

¹³⁹Köylerimiz, s.161; Mehmet Eröz, "*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*", s.45. Ayrıca bkz., Mehmet Eröz, "*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*", Türk Tarihi Dergisi, s.40; M. Eröz, Doğu Anadolu'nun Türklüğü, s.124; M. Eröz, Atatürk, Milliyetçilik ve Doğu Anadolu, s.157,223; M. Eröz, **Doğu Anadolu Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma**, Ankara (tarihsiz), s.55; A. Çay vd, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.50; Osman Yorulmaz, Kanglı Türkleri, s.138; İsmail Kayabalı vd., Beş Nehir (Çoruh, Kür, Aras, Dicle, Fırat) Boyunun Türklüğü, s.402.

¹⁴⁰ Kazan, Başkurlara mensup olarak da gösterilmektedir. L. N. Lezina-A. V. Superanskaya, Türk Onomastikası, s.337.

¹⁴¹İsmail Kayabalı vd., Beş Nehir (Çoruh, Kür, Aras, Dicle, Fırat) Boyunun Türklüğü, s.431.

¹⁴²Köylerimiz, s.696.

¹⁴³Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz., Besim Darkot, "*Bayezid*", **İA II**, s.368vd.

¹⁴⁴ Kitap-ı Diyarbekriyye, (Türkçe trc.), s.37; Faruk Sümer, **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I**, İstanbul 1999, s.274; Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu, s.220.

*Tatar*¹⁴⁶ ve *Doladay*¹⁴⁷ adlı şahıslara rastlanmaktadır. XVI. Yüzyıl Malazgirt ve Hınıs Sancaklarına ait tahrir defterlerine bakıldığında kullanılan yer isimlerinin tamamına yakınının Türkçe olduğu görülecektir.¹⁴⁸ *Badıllı* (Eleşkirt),¹⁴⁹ *Alpagud* (Malazgirt),¹⁵⁰ *Baranc* (Hınıs), *Bayad Ali*, *Bayındırlı*, *Kaçar Viranı*, *Kadem* (Malazgirt), *Kandıralı*, *Kutlu Bey*, *Koyunlu Hisar*, *Oğuz*, *Oğuz Viranı*, *Künbed*, *Saruhan*, *Tura Beğ* (Malazgirt-Hınıs), *Doğancı*,¹⁵¹ *Kordoğan* (Erciş),¹⁵² *Köçeri* (Erikbağı-Bitlis),¹⁵³ Kıpçak boylarından ve daha sonraki dönemlerde Akkoyunlu Türkmen federasyonu içerisinde yer alacak olan *Pornak*,¹⁵⁴ *Pulur* (Erciş)¹⁵⁵ ve *Pulur* (Bulanık-Gümüşpınar),¹⁵⁶

¹⁴⁵Akkoyunlulara ait Ergani Kalesi'nin komutanı. Bkz., Kitab-ı Diyarbekriyye I, (Farsça trc.), s.118; Kitab-ı Diyarbekriyye, (Türkçe trc.), s.82; Hasan-ı Rumlu, s.225; F. Sümer, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I, s.274.

¹⁴⁶Kitab-ı Diyarbekriyye, (Türkçe trc.), s.42.

¹⁴⁷Ruy Gonzales de Clavijo, s.87.

¹⁴⁸Bkz., Tuncer Baykara, **Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları (XVI. yy)**, Ankara 1991, s.9-74.

¹⁴⁹Aslında Oğuzların 24 boyundan biri olan Beydilli'dir. Ayrıca Muş'ta yerleşmiş olan Beydilli göçerleri ise Türkçeyi unutmışlardır. M. Eröz, Doğu Anadolu'nun Türklüğü, s.172; İsmail Kayabalı vd., Beş Nehir (Çoruh, Kür, Aras, Dicle, Fırat) Boyunun Türklüğü, s.404.

¹⁵⁰Kelime anlamı, "*Tek başına düşmana saldıran, hiçbir şekilde yakalanmayan yiğit*" olan *Alpagut* [Bkz., Mahmud el-Kaşgari, Divanü Lügati't Türk, s.139.] Moğol baskısı sonucunda Türkistan'dan Doğu Anadolu'ya ve özellikle Bitlis ve çevresine gelip yerleşen Kara Koyunlu Türkmenleri içerisinde yer alan bir Türk aşiretinin adıdır. [Bkz., Cevdet Türkay, s.630; L. N. Lezina-A. V. Superanskaya, Türk Onomastikası, s.106.]Bu aşirete mensup pek çok bey devlet hizmetinde yer almıştır. [Bkz., Kitab-ı Diyarbekriyye, (Türkçe trc.), s.146; **Tarih-i Kızılbaşan (Kızılbaşlar Tarihi)**, (nşr., Tufan Gündüz), İstanbul 2015, s.63; **Tarih-i Kızılbaşiye**, (nşr., Şefaattin Deniz-Hasan Asadi), İstanbul 2015, s.54; Abdulhaluk Çay vd, Doğu Anadolu'nun Türklüğü, s.30.] Kara Koyunluların yıkılmasıyla Akkoyunlu federasyonuna dâhil olmuşlardır. [Bkz., F. Sümer, Karakoyunlular, s.27vd; John E. Woods, **300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular**, (nşr., Sibel Özbudun), İstanbul 1993, s.326; John E. Woods, "*Akkoyunlu Konfedere Aşiretleri*", **Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu (Siyasal, Sosyal ve Kültürel Taihine İlişkin Makaleler Antolojisi)**, Ankara 2003, s.80; İlhan Erdem-Faruk Paydaş, **Ak Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset-Teşkilat-Kültür)**, Ankara 2007, s.45.] Alpavut/Alpagutlar, Akkoyunlu Türkmen federasyonunun dağılmasından sonra da Safevi Türkmen devletinin hizmetinde yer alacaklardır. Bkz., F. Sümer, Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s.106, 197.

¹⁵¹Doğan/Togan/Toğan adı Moğollarda yaygın olarak kullanılır. Kadınlara da konulmaktadır. Bkz., F. Sümer, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I, s.332.

¹⁵²M. Eröz, Doğu Anadolu'nun Türklüğü, s.208; İ. Kayabalı, Beş Nehir Boyunun Türklüğü, s.418.

¹⁵³İ. Kayabalı, Beş Nehir Boyunun Türklüğü, s.424.

¹⁵⁴Bkz., M. Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, s.163vd. XVI. Asrın başlarında Purnak/Pirnek/Pörnek, Türkmen (Bayındır ya da Bayad) aşiretine mensup görünmektedir. [Bkz., Y. Halaçoğlu, Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar IV, s.1894vd; L. N. Lezina-A. V. Superanskaya, Türk Onomastikası, s.450.]Akkoyunluların ana aşiretlerinden biri olup, yönetici hanesinden kız alıp veren yegâne aşiretti. Akkoyunlu tarihi boyunca da bu önemli statüleri devam etmiş ve bu aşirete mensup pek çok kişi Akkoyunlu devletinin üst düzey devlet görevlerini icra etmişlerdir. Daha geniş bilgi için bkz., Kitab-ı Diyarbekriyye (Türkçe trc.), s.89, 91, 104, 111, 112, 115, 124, 141, 162, 251; Hasan-ı Rumlu, s.225, 230, 231, 241, 242, 268, 270, 347, 452, 462,481, 544, 582...; Tarih-i Kızılbaşan (nşr., Tufan Gündüz), s.43vd; Tarih-i Kızılbaşiye, (nşr., Şefaattin Deniz-Hasan Asadi), s.38; John E. Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, s.340vd; John E. Woods, "*Akkoyunlu Konfedere Aşiretleri*", s.88vd; Erdem-Faruk Paydaş, Ak Koyunlu Devleti Tarihi, s.56vd.

¹⁵⁵ Köylerimiz, s.223. Pulur, Alayundlu boyu içerisinde bir Türkmen cemaatinin adıdır. Bkz., Y. Halaçoğlu, Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar IV, s.1893.

Pulurmanik (Gölağzı-Erciş),¹⁵⁷ *Pornak Yaylağı* (Hınıs),¹⁵⁸ *Halaç* (Doğubeyazıt),¹⁵⁹ *Yar Ali Kaftan*, *Yıva Viranı*, *Yıvachı*,¹⁶⁰ XVI. Asır Osmanlı tahrir defterlerinde Hınıs ve Malazgirt Sancaklarında bulunan *Kara Bulak* adlı köyler¹⁶¹ isimlerini Kıpçakların Kara Bulak boyundan almış olmalıdırlar.¹⁶² Yine Ahlat ve Van Gölü Havzası başta olmak üzere Doğu Anadolu'da Hallaçengezor (Bitlis-Güneytepe), Hazara (Van-Kayaboyun),¹⁶³ *Akçakale*, *Alıncak*, *Akça Hisar*, *Sürmeli*, *Bingöl*, *Bulanık*, *Ala Dağ*, *Ağu Deve*, *Güroymak*, *Erek* ve *Çuh/Karaçuk*¹⁶⁴ *Dağı*, *Çuhköy* (Gedikbaşı-Başkale),¹⁶⁵ *Muş Yazısı*¹⁶⁶ bunlardan ilk akla gelenlerdir. 14 Ağustos 1945 tarihinde Ahlat'ı ziyaret eden

¹⁵⁶ Köylerimiz, s.246.

¹⁵⁷ Köylerimiz, s.235.

¹⁵⁸Adı geçen *Pulur*, *Purnak*, *Pornak*, *Purnak Yaylası*, *Pulurmanik* gibi yer isimleri Akkoyunlu Türkmen federasyonunu oluşturan aşiretlerin adlarıdır. [Bkz., John E. Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, s.340; Abdulhaluk Çay vd, Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu Anadolu, s.35.] Nitekim Akkoyunlular ilk kez liderleri Pehlivan Beğ zamanında Çurmağun Noyan'ı yenerek Anadolu'ya gelmişti. Tur Ali zamanında ise otuz bin haneden oluşan bir topluluğa sahip olarak Gazan Han'ın hizmetinde pek çok seferlere katıldıkları kaydedilmektedir. [Bkz., Ebu Bekr-i Tihrani I, (Farsça nşr.), Ankara 1993, s.11vd. Ebu Bekr-i Tihrani, (Türkçe nşr.) s.22; Tufan Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, s.23; John E. Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, s.69vd; M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", s.252vd.]

¹⁵⁹Köylerimiz, s.264; Mehmet Eröz, "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", Türk Tarihi Dergisi, s.40. Ayrıca bkz., Abdulhaluk Çay vd, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.50; İsmail Kayabalı vd., Beş Nehir (Çoruh, Kür, Aras, Dicle, Fırat) Boyunun Türklüğü, s.402.

¹⁶⁰Tuncer Baykara, Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları (XVI. yy), s.42.73,74. Oğuzların 24 boyundan biri olan Yıvaların bir bölümü XIII. asrın başlarından itibaren Urmiye ve çevresinde yerleşmişlerdi. Bir iddiaya göre bunlar Celaleddin Harzemşah tarafından Azerbaycan'a getirilmişlerdir. [Bkz., F. Sümer, "Yıva Oğuz Boyuna Dair", s.160.] Büyük bir güç haline gelen bu Yıvalar bölgede zaman zaman karışıklıklar çıkarmaktaydılar. [Bkz., İbnü'l-Esir XII, s.313.]. Celaleddin Harzemşah'ın bölgedeki faaliyetleri zamanında da bunu tekrarlamışlar ve bunu pahaliya ödemişlerdi. Nitekim Harzemşah tarafından tutsak edilmişler ve malları yağmalanmıştı. Bu olaydan 6 yıl sonra ise Moğolların bölgeye gelişi ile birlikte değer Türkmen aşiretleri gibi bu Yıvalar da daha batıya yani Anadolu'ya göç etmişlerdir. [Bkz., F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), s.352vd; F. Sümer, "Yıva Oğuz Boyuna Dair", s.160vd.] Diğer taraftan Moğollar zamanında önce Azerbeycan'a sonra Doğu Anadolu'ya gelen Kara Koyunlu Türkmenlerinin bastırması oldukları paralar üzerindeki tamgaların Yıvalarinkine benziyor olmasından hareketle, Kara Koyunluların Yıvalara mensup olduğu da söylenmektedir. Bkz., V. Minorsky, "The Clan of the Qara Qoyunlu Rulers", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Ankara 2010, s.391-395. Bu tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz., F. Sümer, Kara Koyunlular, s.13-16.

¹⁶¹Tuncer Baykara, Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları (XVI. yy), s.42.

¹⁶²M. Fahrettin Kırzioğlu, Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, s.92.

¹⁶³Mehmet Eröz, "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", s.45. Ayrıca bkz., Mehmet Eröz, "Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları", Türk Tarihi Dergisi, s.40.

¹⁶⁴Karaçuk, küçük kara demektir. Oğuzların Seyhun boylarındaki Karaçuk dağlarının adıdır. Yine Dede Korkut Destanı'nda geçen Salur Kazan Bey'in çobanının adı da Karaçuk'tur. Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un emirlerinden biri de bu adı taşımaktaydı. Bunun gibi Hazar ötesi Türkmenleri'nden Yomut boyunun iki kolundan biri Karaçuk adıyla anılıyordu. Bkz., Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, İstanbul 2010, s.41; F. Sümer, Oğuzlar, s.63vd. F. Sümer, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I, s.179vd.

¹⁶⁵ Köylerimiz, s.225.

¹⁶⁶Kitab-ı Diyarbekriyye, (Türkçe trc.), s.61, 252; F. Sümer, Karakoyunlular, s.89, 90, 120.

İbrahim Kafesoğlu, Ahlat'ta bir mahallenin adının *Kaçar Mahallesi* olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁷ Aynı şekilde XVI. asıra ait Osmanlı tahrir defterlerinde Bitlis'te *Canibeg* adlı bir mahallenin olduğu tesbit edilmektedir ki bu bir Türkmen cemaatini temsil etmektedir.¹⁶⁸

XVII. asırda Bitlis'e gelen Evliya Çelebi, burada "*Çevgan Meydanı*" diye bir mevkiiden bahsetmektedir.¹⁶⁹ Bilindiği üzere çevgan, geleneksel Türk Sporlarından biridir.¹⁷⁰ Aynı zamanda Çevgan, bir Yörük aşiretinin de adıdır. Osmanlı arşiv belgelerinde Bitlis Sancağı'na bağlı Mumi Karyesi (köyü)'nde *Çekvani/ Çekvan* adıyla bir aşiret bulunmaktadır.¹⁷¹

C. VAN GÖLÜ HAVZASI'NDA İLHANLILARIN BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ

Anadolu'da Moğollar dönemine ait halen devam ayakta varlığını devam ettiren hatıralardan biri de şüphesiz mimari eserlerdir. Anadolu'nun pek çok yöresinde bu döneme ait medrese, kümbet, köprü ve mezar taşları gibi tarihi miras mevcuttur. Ancak Moğolların İslamiyet'e girmelerine rağmen göçebe yaşamdan vazgeçememeleri mimari eserlerin sınırlı sayıda kalmasına ve bu eserlerin Anadolu'nun belirli bölgelerinde toplanmasına sebep olmuştur. Özellikle Van Gölü Havzası, Erzurum ve Orta Anadolu İlhanlı dönemi eserlerinin yoğunlaştığı yerler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Orta Çağ'da ve özellikle XII ve XIII. asırda her açıdan zirveye çıkmış olan Ahlat¹⁷² ve Van Gölü Havzası'ndaki şehirler, önce Celaleddin Harzemşah'ın yapmış olduğu tahribatlar daha sonra Eyyubilerin bölgeye gereken değeri vermemesi¹⁷³ ve

¹⁶⁷Bkz., İbrahim Kafesoğlu, "*Ahlat ve Çevresinde 1945'de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu*", **İÜEF Tarih Dergisi** I/1-2, 1949-1950, s.170.

¹⁶⁸Bkz., Refet Yinanç, "*XV. Yüzyılda Doğu Anadolu Şehirlerinin Mahalle Adları*", s.229; L. N. Lezina-A. V. Superanskaya, *Türk Onomastikası*, s.177. Osmanlı Arşiv belgelerinde Canbegli/Canbeğlü/Cihanbeğli şeklinde geçmektedir. Bkz., Cevdet Türkay, s.269.

¹⁶⁹Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I/4, s.131.

¹⁷⁰Türklerin milli sporlarından olan çevgan hakkında geniş bilgi için bkz., Muammer Eroğlu, "Çevgan", **İA III**, s.388vd. Şerefname'de anlatılan bir rivayete göre, Bitlis Emiri Şemseddin'in eşi yani Kara Koyunlu hükümdarı İskender'in kızkardeşi bir Türkmen kızı olduğundan yetiştirme şartları ve tabiatının gereği olarak ata binmeye, değnek oyunu oynamaya (çevgan), ok atmaya ve meclislere katılmaya heves ederdi. Bkz., Şerefname, s.440; F. Sümer, *Kara Koyunlular*, s.126.

¹⁷¹ Bkz., Cevdet Türkay, s.72.

¹⁷²Ahlat hakkında daha geniş bilgi için bkz., O.Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*,s.137vd; Sümer, "*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*", s.447-470; F.Sümer, *Selçuklular Zamanında Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s.53vd.

¹⁷³Bkz. el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.419; Selçukname, s.135.

nihayet Moğol ordularının defalarca yapmış olduğu yağma ve yıkım hareketleri¹⁷⁴ neticesinde bu özelliğini kaybetmeye başlamıştır. Öyleki Türkiye Selçuklu Hükümdarı Alâeddin Keykubat'ın bölgeyi şenlendirme faaliyetleri¹⁷⁵ dahi sonuçsuz kalmıştır. Ancak İlhanlı Devleti'nin İran'da kurulması ve Van Gölü Havzası'nın hemen kuzeyinde yer alan Aladağ'ın öneminin Hülegü'den itibaren fark edilmesiyle bölgede bir takım imar çalışmaları başlatılmıştır.¹⁷⁶ Hülegü burada bir saray ve şehir inşa ettirmiştir.¹⁷⁷ Ancak bunlar günümüze ulaşamamıştır. Bu sarayın ve şehrin harebelerinden XV. asrda bölgeden geçen İspanyol elçi Clavijo bahsetmektedir.¹⁷⁸ Daha sonraki dönemlerde ise Ahlat'ın eyalet merkezi konumuna yükselmesi gerek Ahlat'ın ve gerekse Van Gölü Havzası'ndaki şehirlerin yeniden canlanmasını sağlamıştır.

a. Kervansaray ve Köprüler

Anadolu'nun Malazgirt zaferiyle bir Türk yurdu haline geliş süreci içerisinde kervansarayların inşası için aşağı yukarı bir asırlık bir zaman diliminin geçtiği görülmektedir. Bizans'ın savunma gücünün kırılması ve Haçlı saldırılarının bertaraf edilmesinden sonra Selçuklular ticaret yolları üzerinde çok sayıda kervansaray inşa etmişlerdir. İlhanlılar, Türkiye Selçuklularının inşa ettikleri kervansaraylara¹⁷⁹ ilave olarak yeni kervansaraylar yaparak ticaretin gelişmesini sağlamışlardır.¹⁸⁰

Moğollar Ön Asya'ya ilk geldikleri dönemlerde büyük yıkım ve katliam yapmışlardı. Tarihi kayıtlara da bu şekilde yansımıştı. Ancak Hülegü'nün merkezi bir devlet kurmasıyla tahrip edilen bu bölgelerin hızla inşa edilmeye başladığı, ilim, mimari ve sanat alanının yanında¹⁸¹ yol güvenliği ve ticarete büyük önem verildiği görülmektedir.¹⁸² 1260'lı yıllardan itibaren Moğol hâkimiyeti İran ve Anadolu'da

¹⁷⁴Bkz. İbnü'l-Esir XII, s.500.

¹⁷⁵Ebu'l Farac Tarihi II, s.532; el-Evamirü'l-Ala'iyye, s.416; O. Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s.397; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.397vd.

¹⁷⁶ Bkz. Aknerli Grigor,s.58; M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi II, s.445vd; O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.523; Ahmet Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, s.116.

¹⁷⁷Bkz. Camiü't- Tevarih, s.71; W. Barthold, "*Hulagu*", s.582.

¹⁷⁸Bkz. Ruy Gonzales de Clavijo, Anadolu, Orta Asya ve Timur, s.90.

¹⁷⁹Selçuklu kervansarayları hakkında bkz., Osman Turan, "*Selçuklu Kervansarayları*", **Belleten**, Sayı: 39, Ankara 1946; Osman Turan, Selçuklular ve İslamiyet, s.105-128.

¹⁸⁰ C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.318; Ahmet Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, s.134.

¹⁸¹O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.523; Ahmet Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, s.116.

¹⁸²Bu konuda geniş bilgi için bkz., M. Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, s.104vd; İ. Kamalov, Moğolların Kafkasya Politikası, s.36vd.

iktisadi bir yükselişin önünü de açmıştır.¹⁸³ Daha önce Doğu'dan Batı'ya ve Batı'dan Doğu'ya gitmeye korkan kervanlar ve tüccarlar artık Akdeniz'den Çin'e, Çin'den Orta Avrupa'ya kadar büyük bir emniyet altında gidip gelmeğe, mallarını satmaya başladılar. Doğudaki Moğol Asyası ile Hıristiyan Batı arasındaki gerçek anlamda ilk ticari ilişkiler 1260 tarihlerinden sonraya tekabül etmektedir.¹⁸⁴ Özellikle *yam*¹⁸⁵ adı verilen posta teşkilatları sayesinde hâkim oldukları büyük coğrafyalar arasında ticari faaliyetleri hızlı ve güvenli bir biçimde icra ederek,¹⁸⁶ yol güzergâhlarını uluslararası ticarete açmışlardır¹⁸⁷ Tabiatıyla bu yol güzergâhları üzerinde bulunan şehirler gelişme fırsatını elde etmişlerdir.¹⁸⁸ Tebriz'e gelen Asya malları kuzeyde Trabzon limanına başlıca iki yoldan ulaşıyordu. Bunlardan biri Tebriz-Tiflis-Trabzon hattı iken diğeri de Tebriz-Ahlat-Trabzon yolu idi.¹⁸⁹ Özellikle bu ticaret yoluna işlerlik kazandırmak üzere İlhanlı ümerasından Emir Çoban Suldüz tarafından hem kervansaray hem de köprü vazifesi gören Çoban Dede köprüsü inşa ettirilmiştir.¹⁹⁰

İlhanlılar Tebriz- Ahlat- Trabzon kervan yolunu daha işlek hale getirmek için yeni kervansaray ya da köprü yaptıkları gibi mevcut bulunanları da tadil etmekten geri durmamışlardır. Van Gölü Havzası'nda İlhanlılar dönemine ait kervansaray ve köprüler şunlardır:

aa. Bapşin Han

Halk arasında Hüsrev Paşa Hanı olarak da bilinen Bapşin Han, Bitlis-Tatvan yolu üzerinde bulunmaktadır. Kitabesi bulunmadığından yapılış tarihi hakkında farklı yorumlar ileri sürülmektedir. Ancak duvarlar üzerindeki Oğuz damgaları ve üslubundan

¹⁸³Z. Velidi Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, İstanbul 1931, s.15. Ahmet Tabakoğlu, bunun aksini iddia etmektedir. O'na göre Anadolu'da bu dönemde Moğollara ödenen vergilerin çokluğu ekonomik krize neden olmaktadır. Tabakoğlu, Togan ile Köprülü'nün XIV. Yüzyılın başlarında Anadolu'daki fiyatların düşüklüğüne ve mal bolluğuna bakarak bunun iktisadi bir refaha işaret olduğunu kabul etmelerinin hata olduğunu savunur. Oysa bunun halkın alım gücünün zayıflaması, talebin gerileyerek bir depresyon oluşturması olarak değerlendirilmelidir yorumunu yapmaktadır. Bkz., A. Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, s.111.

¹⁸⁴M. Tezcan, Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya, s.357.

¹⁸⁵"Yam" hakkında bilgi için bkz., Cüveyni I, s.92.

¹⁸⁶Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihi, s.311.

¹⁸⁷Bkz., Abdulkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (1-3 Haziran 1988), Samsun 1990, s.235.

¹⁸⁸M. Demir, "Türkiye Selçuklu İktisadi Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu", **Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri** (21 Mayıs 2001), İstanbul 2002, s.15vd.

¹⁸⁹Bkz., W. Heyd, Yakınoğu Ticaret Tarihi, s.557.

hareketle onüç ya da ondördüncü yüzyıllara ait olduğu kuvvetle muhtemel görünmektedir. Çünkü mukarnas şekiller ve üçgen girintiler Osmanlı sanat anlayışında görülmemektedir.¹⁹¹

ab. Kohoz Hanı

Adilcevaz ile Erciş ilçeleri arasında ve bugün yolçatı olarak bilinen Kohoz köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Büyük bir kısmı yıkık olan Kohoz Hanı'nın kitabesi bulunmamaktadır. Fakat yapının planı Başşin Han'a benzediğinden aynı dönemde yani XIII. asrın sonu ya da XIV. asrın başlarında yapılmış olabileceği kaydedilmektedir.¹⁹²

ac. Bayındır Köprüsü

Ahlat'ın Taht-ı Süleyman Mahallesi'nde, Van Gölü'ne dökülen küçük bir derenin üzerine inşa edilmiş olan Bayındır Köprüsü, İ. Kafesoğlu'na göre üzerinde bulunan bir takım şekil ve damgalardan hareketle Akkoyunlular zamanına ait bir yapıdır.¹⁹³ Ancak Zekariye Al-Kazvini 1276'lı yıllarda bu köprüden bahsederek, sonradan savunma amacıyla yıkıldığını belirtmektedir. Buna göre Bayındır Köprüsü, Akkoyunlular'dan önce yapılmış ancak yıkıldığı için Bayındır Han zamanında yeniden inşa edilmiştir.¹⁹⁴

b. Kümbetler

Yukarıda sözü edilen tahribatlara rağmen Ahlat ve çevresinde pek çok tarihi eser günümüze ulaşmayı başarmıştır.¹⁹⁵ Bunların başında kümbet adı verilen Orta Asya'da ve Anadolu'nun farklı yerlerinde görülen geleneksel Türk çadırının¹⁹⁶ sanata yansımaları

¹⁹⁰Bkz., C. Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s.313; A. Şerif Beygu, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul 1936, 210vd; A. Çay vd, Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu, s.222.

¹⁹¹Recep Yaşa, Bitlis'te Türk İskânı, s.46.

¹⁹²Recep Yaşa, Bitlis'te Türk İskânı, s.47.

¹⁹³ İ. Kafesoğlu, "Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu", 176. Ayrıca bkz., N. Tabak, Ahlat Türk Mimarisi, s.43.

¹⁹⁴Recep Yaşa, Bitlis'te Türk İskânı, s.48.

¹⁹⁵ XVII. asırda bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi, Ahlat'ta çok sayıda kümbetten bahsetmektedir. [Bkz. Evliya Çelebi, Seyahatname IV/1, s.200.] 1930'ların başındabölgeye gelen Abdurrahim Şerif Beygu, Ahlat'ta 22 adet kümbetin mevcut olduğunu belirtmektedir. [Bkz., A. Şerif Beygu, Ahlat Kitabeleri, s.91.] 1945'te Ahlat'a bir araştırma için gelen İ. Kafesoğlu ise sadece 16 kümbetin varlığından bahsetmektedir. Bkz., İbrahim Kafesoğlu, "Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu", s.173vd.

¹⁹⁶Türk çadırı hakkında geniş bilgi için bkz., Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul 2006, s.126vd.

olan anıt mezarlardır.¹⁹⁷ Çoğunlukla XIII. ve XIV. asırlarda inşa edilmiş olan bu kümbetlerin kitabelerinde “*Emirü'l Kebir*” ya da “*Emir*” gibi ünvanları taşıyan yüksek devlet memuriyetlerinde bulunmuş olan idarecilerin isimleri geçmektedir.¹⁹⁸ İçerisinde kadınların da olduğu anlaşılan ve İlhanlılar dönemine ait olduğu tespit edilen belli başlı kümbetler şunlardır:

ba. Usta Şagird Kümbeti

Ahlat kümbetleri içerisinde en büyüğü kabul edilen Usta Şagird Kümbeti, “Ulu Kümbet” olarak da adlandırılmaktadır. Bu kümbetler bir usta ve çırak tarafından yapılmış fakat ustanın yaptığı yıkılmıştır. Halk çırağın yapmış olduğu bu kümbete Usta Şakird adını vermiştir.¹⁹⁹ Meydanluk Mezarlığı'nın güneyinde bulunan bu kümbedin kitabesi bulunmadığından yapılış tarihi kesin bilinmemektedir.²⁰⁰ Ancak XIX. Asrın sonlarına kadar ayakta olan ve 1273 tarihli Şadi Aka kümbetiyle aynı tarihte yapılmış olabileceği de kabul edilmektedir.²⁰¹ Aynı şekilde Nermin Tabak da Usta Şagird Kümbeti'nin yapılış tarihi için XIII. yüzyılın son çeyreğini kabul etmenin en doğru yaklaşım olduğunu belirtmektedir.²⁰² Diğer taraftan Çoban Bey'in torunu Küçük Şeyh Hasan'ın 1342 yılında Tebriz'de yaptırmış olduğu mescitin *Ustad-u Şakird* adını taşıması, Tebriz'deki bu mescit ile Ahlat'taki kümbetin aynı şahıs tarafından yapıldığı ve 1342 tarihine çok yakın bir zamanda inşa edildiği de belirtilmektedir.²⁰³

¹⁹⁷Bu konuda geniş bilgi için bkz., J. Strzgowsky, “*Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*”, **Türkiyat Mecmuası III**, İstanbul 1935, s.1-80. Anadolu'daki Kümbetlerin tarihi seyri ve mimari özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz., Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, İstanbul 1989, s.153vd.

¹⁹⁸ İbrahim Kafesoğlu, “*Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu*”, s.177.

¹⁹⁹A. Şerif Beygu, Ahlat Kitabeleri, s.87; İbrahim Kafesoğlu, “*Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu*”, s.173vd.

²⁰⁰ Faruk Sümer, “*Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler*”, **Bulleten** LIV/210, Ankara 1990, s.634.

²⁰¹XIX. Asırda İngiliz seyyah Lynch, bu kümbetin Şadi Aka b. Sagur b.Hakana ait olduğunu ve 1273 tarihini taşıdığını tesbit etmiştir. Bkz., H.F.B.Lynch, **Armenia Travels and Studies**, New York and Bombay 1901, s.290; Albert Gabriel, **Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale**, Paris 1940, s.244. Haluk Karamağralı bu kümbetin 1275 tarihinde yapıldığını belirtmektedir. Haluk Karamağralı, “*Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Olan Ahlat*”, **Türkler**, Ankara 2002, s.149.

²⁰²N. Tabak, Ahlat Türk Mimarisi, s.12.

²⁰³Bkz., F. Sümer, “*Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler*”, s.634vd

bb. Hasan Padişah Kümbeti

Tahtı Süleyman Mahallesinin güneyinde yer alan bu kümbetin kitabesinde Hasan Aka b. Mahmut ismi ile sözü edilen şahsın ölüm tarihi olan Recep 673/ Ocak 1275 kaydı yer almaktadır. Hasan Aka adlı kişinin Abaka'nın hükümdarlığı zamanında Ahlat ve çevresinin idarecisi olduğu sanılmaktadır.²⁰⁴ Kitabede geçen bir isim de Hasan Ali'dir. Bu kişi Ahlat hakimi olan Hasan Aka'nın yardımcısı ya da veziri görevini yürüten İlhanlı ümerasından biri olabilir.²⁰⁵ Halk arasında Hasan Padişah Kümbeti'nin Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a ait olduğu konusunda bir söylenti varsa da kümbetin kitabesindeki tarih net bir şekilde H.673/M.1275 olarak okunabilmektedir.²⁰⁶

bc. Hüseyin Timur Kümbeti

Harabaşehir ile Ahlat'ı birbirine bağlayan göl tarafında kalan kısmında yer alan iki kümbetten batı tarafında olanıdır. "*Küçük Kümbet*" olarak da bilinen bu kümbetin giriş kapısı üzerinde "Emir Hüsetin Timur İbn Emir Bugatay Aka'nın 678 senesi Recep ayında" doğu tarafındaki pencere üzerinde ise "Hüsameddin Hüseyin Aka kızı Esentekin Hatun 678 senesi Şevval ayında vefat ettikleri" yazılıdır.²⁰⁷ Dolayısıyla kümbet 1279 Kasım ayında ölen Hüseyin Timur ile 1280 Şubat ayında vefat eden Esentekin Hatun'un mezarı olarak yapılmıştır.²⁰⁸ Esentekin Hatun'un Hüseyin Timur'un eşi olabileceği tahmin edilmektedir.²⁰⁹

1945 yılında Ahlat gezisi sırasında İbrahim Kafesoğlu, kümbetin zarar gördüğünü, bazı kısımlarında çatlakların bulunduğunu ve yıkılmaların meydana geldiğini belirtmektedir. 1969 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tadilattan geçirilen kümbet, iyi durumdadır.²¹⁰

²⁰⁴A. Şerif Beygu, Ahlat Kitabeleri, s.68.

²⁰⁵H.F.B.Lynch, Armenia Travels and Studies, s.292; Oktay Aslanapa, **Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişimi**, Ankara 1991, s.109; İ. Kafesoğlu, "*Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu*", s.174vd.

²⁰⁶N. Tabak, Ahlat Türk Mimarisi, s.12; A. Şerif Beygu, Ahlat Kitabeleri, s.68; H. Karamağralı, "*Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Olan Ahlat*", s.149; Rahmi Tekin, Ahlat Tarihi, s.163.

²⁰⁷A. Şerif Beygu, Ahlat Kitabeleri, s.72vd; İbrahim Kafesoğlu, "*Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu*", s.173vd.

²⁰⁸N. Tabak, Ahlat Türk Mimarisi, s.12. H. Karamağralı, "*Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Olan Ahlat*", s.149

²⁰⁹Rahmi Tekin, Ahlat Tarihi, s.166.

²¹⁰İ. Kafesoğlu, "*Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu*", 175

bd. Bugatay Aka Kümbeti

Hüseyin Timur Kümbeti'nin doğusundadır. Pek çok tamiratlar geçiren bu kümbet Ahlat'ta bulunan kümbetler içerisinde en sağlamı olarak değerlendirilmektedir. Bugatay Aka Kümbeti'nde H.680/M.1281 yılında hayatını kaybeden Bugatay Aka ile aynı yılda ölen Şirin Hatun yatmaktadır.²¹¹ Kitabelerde Bogatay Aka ile Hüseyin Timur "*Emirü'l Kebir*" olarak geçmektedir. Uygur asıllı oldukları kuvvetle muhtemel olan Bugatay ailesinin neden öldürüldükleri konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır.²¹²

be. Yarım (Karaşık) Kümbet

Taht-ı Süleyman Mahallesi'nde bulunan bu kümbetin kitabesi bulunmamaktadır. Ancak mimari tarzı ve bir takım özelliklerinden hareketle XIII. asrın ikinci yarısına yani İlhanlıların bölgede hâkimiyet tesis ettiği döneme ait olduğu kabul edilmektedir.²¹³ Her ne kadar İbrahim Kafesoğlu bu kümbetten "*Alimoğlu (Elimoğlu Hurşid) Kümbeti*" diye bahsediyorsa da²¹⁴ yörede Yarım ya da Karaşık kümbet olarak tanınmaktadır.

bf. Bitlis-Güroymak Kümbeti

Kümbet, üzerinde bulunan kitabeye göre H.689 Ramazan/M.1290 Eylül tarihinde ölen Emirü'l Kebir Karınday Ağa'ya aittir. Karınday Ağa ismine tarihi kayıtlarda tesadüf edilmemektedir. Ancak sözü edilen tarihte bölge Moğol hâkimiyeti altındaydı. Moğollar bölgeye Moğol boy ve oymaklarını yerleştirdiler. İdareci olarak da Türk ya da Moğol bir yöneticiyi görevlendirirlerdi.²¹⁵ Dolayısıyla Karınday Ağa'nın, İlhanlı Devleti adına bölgeyi yönetme yetkisine sahip bir emir olduğu kuvvetle muhtemeldir.²¹⁶

²¹¹A. Şerif Beygu, Ahlat Kitabeleri, s.72vd; N. Tabak, Ahlat Türk Mimarisi, s.12. H. Karamağralı, "*Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Olan Ahlat*", s.149

²¹²F. Sümer, "*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*", s.459; Recep Yaşa, Bitlis'te Türk İskanı, s.57.

²¹³N. Tabak, Ahlat Türk Mimarisi, s.23. H. Karamağralı, "*Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Olan Ahlat*", s.149.

²¹⁴İ. Kafesoğlu, "*Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu*", 176.

²¹⁵M. Halil Yınanç, "*Ermeniye*", **İA VI**, s.322.

²¹⁶Recep Yaşa, Bitlis'te Türk İskanı, s.62.

bg. Halime Hatun Kümbeti

Van Gölü'nün doğu kıyısında, Gevaş'da 736 (1335)²¹⁷ tarihli Halime Hatun Kümbeti, Bursa kemerini andıran nişlerle teşkilatlandırılmış oniki kenarlı bir yapı olup, üzeri konturları palmet şeklinde silmelerle kaplı piramit külahla örtülüdür.²¹⁸ Ahlat'ın XIII. yüzyıl kümbetlerine benzemekle beraber, süslemeler daha zengin ve gelişmiş bir üslup göstermektedir.²¹⁹ Bu tarihte Van Gölü Havzası'nda İlhanlı hâkimiyeti devam etmekteydi. Giriş kapısı üzerindeki kitabede adı geçen Abdülmelik İzzeddin Şir, bu kümbeti kızı Halime Hatun için yaptırmıştır. Yapıda sanatçı kitabesi bulunmamaktadır. Ancak Mimar Kasım bin Ali'nin eseri olan Ahlat Erzen Hatun Kümbet'i ile üslup benzerliğine dayanarak, bu sanatçının babası Üstad Ali tarafından yapılmış olması ihtimali vardır.²²⁰

c. Akıtlar ve Mezartaşları

Yöre halkı tarafından akıt adı verilen bu mezar örnekleri Ahlat'ta Meydanlık Mezarlığı ile Tahtısüleyman Mahallesi'nde ve Ahlat-Adilcevaz arasındaki Sor/Sur Köyü'nde rastlanılmaktadır.²²¹ Bölgede uzun zaman kazı çalışmalarında bulunan Haluk Karamağralı, bunların Tümülsü şeklinde yapılan eski Türk mezarları olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Haluk Karamağralı bu akıtlar içerisinde iskelet kalıntıları ile deri parçalarının bulunduğunu söylemektedir ki bu da ölen kişinin cesedinin mumyalanmış olduğunu gösterir. Aynı şekilde 1931'de Ahlat'ta araştırmalar yapan Abdurrahim Şerif, bu akıtların içerisinde çocuk ve büyük insan iskeletleri ile çanak-çömlek kalıntılarına

²¹⁷Kitabeye göre Seyyid Abdülmelik İzzeddin 760 Muharremiinde (Ocak 1358) bu türbeyi Halime Hatun için yaptırmıştır. Bkz., F. Sümer, "*Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine Ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler*", s.638. Oktay Aslanapa, önce kitabenin yanlış okunduğundan, bu kümbetin yapılış tarihinin 1358 olarak verildiğini ifade etmektedir. Eski Arşiv Genel Müdürlüğü üyesi Faiz Demiroğlu'nun- anası tarafından büyük annesi olan Halime Hatun ailesinden- uyarıları sonucunda kitabenin doğru okunarak 736 (1335) tarihinin belirlendiğini belirtmektedir. Bkz., Oktay Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi (Başlangıcı ve Gelişmesi)*, Ankara 1991, s.110.

²¹⁸O. Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, s.110.

²¹⁹O. Aslanapa, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi*, s.110.

²²⁰Bkz., Zeki Sönmez, *Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar (Başlangıcından 16.Yüzyıla Kadar)*, Ankara 1995, s.364.

²²¹A. Şerif Beygu, *Ahlat Kitabeleri*, s.81.

rastladığını söylemektedir.²²² Anadolu'nun başka yerinde rastlanmayan bu geleneğin Moğollarla bölgeye gelen Türk toplulukları tarafından getirildiği kabul edilmektedir.²²³

İlhanlılar döneminden kalan diğer bir sanat eseri de mezartaşlarıdır. Mezartaşları ait oldukları devirlerin sanat ve kültür anlayışları ile siyasi gelişmelerini ortaya koyan önemli kaynaklardır.²²⁴ Yapılan araştırmalar Van Gölü Havzası'nda bulunan mezartaşlarının Orta Asya'daki geleneksel Türk Mezartaşlarıyla ilgili olduğunu ortaya çıkarmıştır.²²⁵ Büyük bir çoğunluğu Ahlat'ta bulunan bu mezartaşlarının pek çoğu incelenmiştir. Yapılan tasnife göre 108 mezartaşından elli dört tanesi Moğolların hâkim olduğu döneme (1249-1343) aittir.²²⁶ Meydanlık kabristanındaki farklı tipte lahidler içerisinde sandukası dikdörtgen prizma şeklinde olan şahideli lahidler en yoğunu olarak karşımıza çıkmaktadır ki bunlar bölgedeki Moğol hâkimiyetiyle birlikte ortaya çıkan yeni dönemin yansımalarıdır.

Moğolların sürükleyip getirdiği Doğu Türk boyları, İslam öncesi inanç ve geleneklerini bir bakıma Ahlat'a taşımışlardır.²²⁷ Bu durum Moğol istilasıyla birlikte bölgeye çok sayıda Türk boy ve oymaklarının geldiğini ve burayı yurt tuttuğunu göstermektedir.²²⁸ Bu mezartaşları üzerindeki bir takım işaretler başta Oğuz boyları olmak üzere değişik Türk topluluklarına ait damgalar olarak karşımıza çıkmaktadır.²²⁹ XVII. yüzyılda Ahlat'a gelen Evliya Çelebi, seyahatnamesinde bu mezarlığın ancak üç günde geçilebileceğini belirterek burada yatan önemli şahsiyetlerden bahsetmektedir. Buna göre verdiği isimlerin hemen hepsinin Türkçe şahıs adları oldukları görülmektedir.²³⁰ Ahlat mezartaşlarının benzerleri Güroymak ve Adilcevaz ilçelerinde bulunmaktadır. Aynı şekilde buralarda bulunanların da çoğunluğu Moğol hâkimiyeti dönemine aittir. Yukarıda bahsedildiği gibi İlhanlılar, bölgede hâkimiyetlerini devam

²²²A. Şerif Beygu, *Ahlat Kitabeleri*, s.81vd.

²²³Beyhan Karamağralı, **Ahlat Mezartaşları**, Ankara 1972, s.13; Beyhan Karamağralı, "*Ahlat Mezar Taşları*", **Türkler IV**, Ankara 2002, s.620; Recep Yaşa, Bitlis'te Türk İskânı, s.69.

²²⁴B. Karamağralı, *Ahlat Mezartaşları*, s.1; B. Karamağralı, "*Ahlat Mezar Taşları*", s.609.

²²⁵Yaşar Çoruhlu, **Erken Devir Türk Sanatı**, İstanbul 2007, s.159vd.

²²⁶F. Sümer, "*Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*", s.468.

²²⁷B. Karamağralı, *Ahlat Mezartaşları*, s. 105vd.

²²⁸Salim Cöhce, "*Ahlat ve Çevresinde Yurt Tutmuş ya da Yerleşmiş Türk Boyları*", **II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu**, (25-27 Eylül 2013), İstanbul 2014, s.244vd; H. Karamağralı, "*Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Olan Ahlat*", s.149; Streck "*Ermeniye*", **İA IV**, s.322; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s.310.

²²⁹Bu işaretler için bkz., İ. Kafesoğlu, "*Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu*", 199; Recep Yaşa, Bitlis'te Türk İskânı, s.170.

²³⁰Bkz., Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I/4, s.198.

ettirebilmek için çok sayıda Moğol ya da Türk boy ve oymaklarını Van Gölü Havzası'na iskân ettiği gibi burayı merkezden atadığı valiler aracılığıyla da yönetmişlerdir.²³¹

Yapılan araştırmalar sonucunda Ahlat yöresinde üzerlerinde insan başı, balık, kuş, tavşan, aslan ve ejder motifleri olan seramiklere rastlanmıştır. Atlı-göçebe²³² yaşam tarzının temsilcisi olan Türklerin, bu geleneklerini İslamdan sonra da devam ettirdikleri bilinmektedir. Özellikle bitki ve hayvan üslubunun²³³ bölgeye Moğollarla birlikte gelen Uygur Türkleri tarafından getirilmiş olabileceği kuvvetle muhtemel görünmektedir. Bu Uygurlar arasında devletin üst kademelerine kadar yükselmiş olanlar da vardır. Zira İlhanlı devletinin hizmetinde, özellikle Olcaytu döneminde Uygur asıllı bey ve komutan olduğu bilinmektedir.²³⁴ Doğu Anadolu ve Van Gölü Havzası'na Moğollar zamanında gelen bir diğer Türk geleneği ise koç-koyun şekilli mezartaşlarıdır.²³⁵ Moğollarla Doğu Anadolu'ya geldikleri bilinen Kara ve Akkoyunlu Türkmenlerinin²³⁶ özellikle Doğu Anadolu ve Van Gölü Havzası'nda bırakmış oldukları²³⁷ bu mezartaşları bölgeye yoğun bir Türk nüfusunun yerleştiğinin önemli kanıtlarından biridir.

²³¹Streck, "Ermeniye", s.322; Marie F. Brosset, *Historie de la Georgia I*, s.492vd; V. Barthold, "Ani", s.436; Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s.25; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, s.148.

²³²İbrahim Kafesoğlu'nun "Bozkır Kültürü" adını verdiği bu konu hakkında bkz., İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.34vd. Ayrıca Bkz., Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.56vd.

²³³Türklerde hayvan ve bitki üslubunun sanata yansımaları konusunda bkz., Nejat Diyabekirli, **Hun Sanatı**, İstanbul 1972, s.116. Ayrıca bkz., L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s.43vd; Abdulhaluk Çay, **Anadolu'da Türk Damgası (Koç-koyun Heykel-Mezartaşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi)**, Ankara 1983, s.9vd; Abdulhaluk Çay, **Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri I**, İstanbul 1990, s.12vd; Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ankara 1999, s.126vd; Yaşar Çoruhlu, **Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi- I**, İstanbul 1995, s.73-92; Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, s.147-150.

²³⁴Bkz., *Tarih-i Olcaytu*, s.9,49; Peter b. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.317; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.15-24; F. Sümer, "Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar", s.459; F. Sümer, "Eski Türk Devletlerinde Ağa Ünvanı", s.58-66; Recep Yaşa, *Bitlis'te Türk İskanı*, s.57.

²³⁵Bu konuda geniş bilgi için bkz., Beyhan Karamağralı, **Ahlat Mezartaşları**, Ankara 1972, s.27vd; Emel Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul 2006, s.239-246; Emel Esin, **Türk Kosmolojisi**, İstanbul 2001, s.97; Abdulhaluk M. Çay vd, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, s.144; Abdulhaluk M. Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, s.216; Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s.126vd. Yaşar Kalafat, "İran Karakoyunlu Türklerinde Karşılaştırmalı Halk İnançları", **1. Uluslararası Oğuzlar'dan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri**, (20-22 Mayıs 2004), Diyarbakır 2004, s.810. Tuncer Gülensoy, **Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları**, TÜDAV, İstanbul 1989, s.77.

²³⁶Tezkire-i Devletşah, III, s.457; Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.253.

²³⁷İ. Kafesoğlu, "Ahlat ve Çevresinde 1945'te Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahat Raporu", 182.

SONUÇ

Cengiz Han'ın dört oğlundan en küçüğü Tuluy'un oğlu olan Hülegü'nün İran'a gönderilmesinden evvel Moğollar, Batı İran ve Kafkasya'da büyük ölçüde hâkimiyetlerini kurmuştu. Ermeni ve Gürcüler daha Moğolların Kafkasya'ya geldiği ilk dönemden itibaren direniş göstermiş olmalarına rağmen- fazla dayanamayarak vergiye bağlanmışlardı. Köseadağ Savaşı'ndan hemen sonra ise Önasya'nın en güçlü devleti olan Türkiye Selçuklularını da vasal bir statüyle kontrol eder hale getirmişlerdi. Ancak Mengü Han'ın tahta çıktığı dönemlerde sözü edilen bölgede tam bir hâkimiyet henüz tesis edilememişti. Moğolların nüfuz edemediği başlıca güçlerin başında Abbasi Halifeliği geliyordu. Irak ve çevresinde etkili olmakla birlikte Sünni İslam dünyasında hala manevi gücünü muhafaza etmekteydi. İsmaililer ise Moğollara boyun eğmişlerse de Selçuklulardan itibaren gizli faaliyetleri sebebiyle her zaman bir tehdit unsuru olmaya devam ediyordu. Diğer taraftan Mısır'da Eyyubi hanedanlığının varlığına son vererek iktidara gelen Memlûklar devleti vardı. Şüphesiz ki bu devlet Moğolların Önasya'ya hâkim olmak için önündeki en büyük engeli teşkil ediyordu.

Kalabalık bir ordu ile bölgeye gelen Hülegü, daha gelir gelmez kendisi ve büyük ordusu için Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun önemini anlamıştı. Hülegü'den evvel bölgeyi hâkimiyeti altına alan Çurmağun Noyan'dan boşalan yeri Baycu Noyan, Hülegü'nün gelişiyle batıya yani Anadolu'ya yönelmişti. Arran ve Mugan bölgeleri kalabalık Moğol birliklerini barındırabilecek özelliklere sahipti. İklimi sıcak ve havası nemli olan Mugan'ın verimli arazisi Moğol ordusunun ihtiyacı olan otlaklara sahipti. Aynı zamanda Hülegü Azerbaycan ile Arran yöresini kendisine kışlak yaparak Cuci Oğullarının bölge üzerindeki hak iddialarını da bertaraf etmiş oluyordu. Diğer taraftan hem kuzeyindeki hem de güneyindeki arazinin müdafaası için Kafkasya kalesi büyük önem arz etmekteydi. Güneye doğru inen bu orduların güzergâhı üzerinde Aladağ yaylaları vardı. Burası İran, Suriye Mısır ve Anadolu'yu kontrol edebilir bir jeopolitiğe sahipti. Memlûklar üzerine sefere çıkan Hülegü bu yaylalara hayran kalmış ve buraya "*Lapta Sagut*" adını vermiştir. Bundan sonra Hülegü Han kışları genelde Mugan ya da Arran'da geçirirken yazları da Aladağ'da ikamet edecektir. Seferden dönerken de Aladağlara uğrayan Hülegü, burada bir saray yaptırmış ve bir müddet burada kalarak

hem istirahat etmiş hem de siyasi askeri gelişmeleri buradan takip etmeyi münasip görmüştür. Aladağlar verimli yaylalarıyla da ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak tabii özellikleri üzerinde barındırıyordu. Diğer taraftan Aladağ ve çevresi Moğolların ictimai yaşamında vazgeçemedikleri avlanma imkânlarına da sahipti. Çünkü Moğollar gıdalarının önemli bir kısmını avcılıkla tedarik ederlerdi. Bu vesileyle bir yandan ordunun et ihtiyacı sağlanır öte yandan sürek avlarıyla da savaşa hazırlık manevraları yapılmış olurdu.

Suriye seferi sırasında ordusuyla Van Gölü Havzası'ndan güneye inen Hülegü, bölgede yeniden hâkimiyeti tesis etmenin önemini görmüştür. Çünkü Van Gölü Havzası, Diyar-ı Bekr ile el-Cezire ovalarını Azerbaycan ve Kafkaslar ile Trabzon limanına bağlayan tek geçit olma özelliğiyle dikkatleri üzerine toplayan bir bölge idi. Havza'nın güneybatısında yer alan Bitlis, Mezopotamya'yı Doğu Anadolu'nun merkezi platolarına ve oradan da Irak ve Kafkas ülkelerine bağlamak üzere Güneydoğu Toroslari aşan en kısa ve en kolay tabii geçit üzerinde bulunuyordu. Bitlis Çayı Vadisi'ni takiben Van ve Muş havzaları arasındaki Rahva Düzlüğü'ne açılan bu yol eski zamanlardan beri ticaret kervanlarının, sürüleri ile birlikte kuzey-güney istikametinde göç eden insan topluluklarının kullanmak zorunda oldukları doğal bir koridordu. 1259'da Hülegü bölgeyi kontrol altına aldıktan sonra bir idari düzenleme yaparak, Doğu ve Güneydoğu bölgelerini iki eyalete ayırmıştır. Bunlardan biri Diyarbekir Eyaleti diğeri de Van Eyaleti idi. Van Eyaleti'nin merkezi ise Ahlat şehriydi. Bundan sonra İlhanlılar merkezden tayin ettikleri valileri aracılığıyla bölgeyi yöneteceklerdir.

Celaledin Harezmsah'ın bölgeye gelişiyle birlikte çok sayıda Türk topluluğunun Doğu Anadolu'ya geldiği dönemin kaynakları tarafından belirtilmektedir. Ancak Harzemşah'ı takiben bölgeyi yağmalayan ilk Moğol akınları bu nüfusun büyük ölçüde etrafa dağılmasına ve bölgenin adeta ıssızlaşmasına sebep olmuştu. Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat'ın aldığı önlemler sayesinde bölgede bir canlılık meydana gelmişse de bu durum uzun sürmemiştir. Çünkü Celaledin Harzemşah'ın ölümüyle Moğol ordularının önündeki büyük engel ortadan kalktığı için Anadolu işgale açık hale geldiği gibi Alaeddin'in genç yaşta hayatını kaybetmesi ve oğlu Keyhüsrev'in yanlış politikaları bölgeyi tekrar istikarsız durumuna döndürmüştür. Van Gölü Havzası'nda yeniden hakimiyeti tesis eden Hülegü, çok sayıda Türk ve Moğol boylarını özellikle Erciş ve Ahlat dolaylarına yerleştirerek, bölgede kalıcı olmayı hedeflemiştir. Bu

bağlamda Ahlat'ta sürekli hazır bulunan ve *Ahlat Tümeni* adını taşıyan 10 bin kişilik bir askeri birlik konuşlandırılmıştı.

Altın Ordu hükümdarı Berke Han'ın önce Hülegü ardından Abaka ile yapmış olduğu mücadeleler, Altınorda ile Mısır-Memlûklular arasında ilişkilerin gelişmesine sebep olmuştur. Memlûklular bu iki kardeş ulusun mücadelesinden faydalanmaya çalışmıştır. Altınordu ile İlhanlılar arasındaki husumetin uzaması ve derinleşmesi şartıyla Altınordu devletinin büyümesinden yana bir politika takip ediyordu. Çünkü İlhanlı hâkimiyeti altındaki İran toprakları kendi ülkesiyle sınırdı. Güçlü İlhanlı devleti Memlûklu toprakları için her zaman bir tehdit oluşturmaktaydı. Diğer taraftan Papalığın Memlûklulara karşı uygulamış olduğu ambargo, İlhanlıları ziyadesiyle memnun etmişti. Çünkü Asya kıtasının batıyla irtibatı büyük oranda İlhanlıların hâkim olduğu saha üzerinden gerçekleşmeye başlamıştı. Yani Tebriz-Ahlat-Erzurum ve Trabzon kervan yolu ile İskenderun'dan başlayıp Sivas-Erzincan-Erzurum-Ahlat-Tebriz güzergahının ticari yoğunluğu oldukça artmıştı. Bunun sonucunda Van Gölü Havzası şehirleri ekonomik anlamda canlanmıştı. Bu dönemde özellikle Elbistan Savaşı, İlhanlıların Anadolu siyasetinde önemli bir kırılma noktası meydana getirmiştir. Her şeyden evvel artık Anadolu bütünüyle Moğol tahakkümü altına alınmıştır. Anadolu'da görevlendirilen Moğol idarecilerinin keyfi davranışları, isyan hareketleri gibi olaylar Anadolu'nun sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan gerilemesine sebep olmuştur.

İlhanlıların Anadolu'yu artık doğrudan idare etmeye karar vermeleri ve bu arada güneyde Memlûkluların sürekli Anadolu'da çıkan Moğol karşıtı ayaklanmaları körüklemeleri, devletin merkezi Tebriz ile ülkenin batı ve güney bölgelerini birbirine bağlayan geçiş noktalarının daha iyi muhafaza edilmesinin gerekliliğini elzem kılmıştır. Aynı zamanda kuzeyde Altınorda'nın devamlı Mısır ile birlikte hareket ederek Azerbaycan'a doğru yayılma siyaseti de buna ilave edilirse durumun ciddiyeti daha iyi anlaşılmaktadır. Bu bağlamda sözü edilen üç coğrafyaya -Kafkasya, Anadolu, Suriye-aşağı yukarı eşit mesafede olan Van Gölü Havzası'nın önemi bir kez daha görülmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere büyük çapta orduların en kısa mesafede doğudan-batıya ya da kuzeyden-güneye sevki bu güzergâhtan mümkün olabilmektedir. Aladağ ise hem İlhanlı hükümdarları ve ailelerinin yazı geçirdiği ve geniş toprakları buradan idare ettiği hem de kalabalık ordu mensupları ile çok sayıda Moğol Türk kabilelerinin yaylağı olma vazifesini görmüştür. Bu durum İlhanlıların yıkılışına kadar

devam edecektir. Nitekim İlhan Ahmet Tekudar Aladağ yaylağında tahta oturduğu gibi Anadolu valisi olan kardeşi Konkurtay'ı burada öldürmüştür. Argun Han'ın da Aladağ yaylağında bir saray yaptırdığı bilinmektedir. Çarşısı, köşk ve mahalleleriyle Aladağ'ı bir ordugâh şehir haline getirmiştir. Keyhatu burada hükümdarlığını ilan etmiştir. Yine önemli kurultaylar burada yapılırdı.

Gazan Han'ın Anadolu politikası kendisinden önceki İlhanlı hükümdarlarının politikalarından farklıydı. Gazan Han her şeyden evvel Selçuklu yönetiminin tüm yetkilerine el koymuş ve Selçuklu sultanlarının adına basılan paraları dahi geçersiz kılmıştı. Anadolu'nun değişik kentlerinde kendi adına paralar bastırılmıştır. Kendisinden sonrakiler de (Olcaytu ve Ebu Said) bunu devam ettirdiler. Gazan Han döneminde takip edilecek olan para politikasının bir sonucu olarak ülke toprakları üç kısma ayrılmıştır. Bu taksimat Kuzeybatı, Güneybatı ve Güneydoğu şeklinde idi. Kuzeybatı bölgesi Armenia ve Gürcistan'ın birleştirilmesiyle oluşturulmuştu. Yani burası doğuda Nahcivan ile batıda Erzincan arasında kalan bölgeyi kapsıyordu. Merkezi Erzurum olan bu bölgede Ani, Kars ve Ahlat şehirlerinde faaliyet gösteren darbhanelerde basılan tek tip gümüş sikkeler piyasaya sürülmekteydi. Bu dönemde Van Gölü Havzası şehirleri devletin iktisadi politikalarında önemli bir konuma yükseldiler. Öyleki Gazan Han zamanında Ahlat şehrinde kurulan darbhanelerde çok sayıda çift dirhem gümüş ve bakır paralar bastırılıyordu. Erzurum şehrinin yerini belli bir dönem Erçiş üstlenmeye başladı. Artık bölgede geçerli olan gümüş sikkeyi Erciş darbhanesi basmaya başlamıştı. 1301 yılında Van bir defa da olsa vergilerin toplandığı bir merkez haline gelmiştir. Daha sonra Van şehrinin bu imtiyazı Ani'ye verilecektir.

Gazan Han döneminde yapılan büyük reformların Olcaytu ve ondan sonra gelen Ebu Said dönemlerinde uygulanamaması, ülkede bir takım ekonomik ve sosyal problemlerin yaşanmasına ve bunun neticesinde Van Gölü Havzası'nda yaşayan halkın vergi ödememek için dağlara çıktıkları dönemin Ermeni kronikleri tarafından ifade edilmektedir. 1335'te Ebu Said Bahadır Han'ın ölümüyle birlikte dağılma sürecine giren İlhanlı devletinin hâkim olduğu sahalarda pek çok siyasi teşekküller ortaya çıkmış, bunların hâkimiyet mücadeleleri Van Gölü Havzası'nı istikrarsız bir konuma sürüklemiştir. Bölgenin bu siyasi teşekküller arasında sık sık el değiştirmesine rağmen, Kara Koyunlu Türkmen hâkimiyetinin tesisine kadar umumiyetle Celayirlilerin hâkimiyetinde kaldığı görülmektedir.

Moğol ordularının önünden kaçan Türkmen boy ve oymakları Aras vadileri, Van Gölü Havzası, Muş ve Doğu Anadolu'nun pek çok yerlerini kendilerine yurt edinmişlerdi. İlhanlı-Altın Ordu ve İlhanlı-Memlûk arasındaki hâkimiyet mücadelelerinin genellikle Kafkaslar ve Doğu Anadolu ekseninde meydana gelmiş olması, özellikle Van Gölü Havzası'nı adeta bir savaş alanı haline dönüştürmüştü. Bunun sonucunda bölgedeki nüfus çevreye dağılmış, buna Tebriz'e ödenen vergiler ile her geçen gün sayıları artan İlhanlı sivil ve askeri memurlarının ağır masrafları ile ödenen rüşvetlerde eklenince Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yerleşik Türk nüfus Orta ve Batı Anadolu'ya çekilmiştir. Aşağı yukarı iki asır kadar sürecek olan bu dışa göç hareketi güneyde ve doğuda Zağros civarındaki Kürt aşiretlerinin özellikle Ahlat ve Diyarbakir yörelerine gelmelerine sebep olmuştur. Ancak nicelik olarak şehir ve kasabalarda azınlıkta olduklarından Türkleşmişlerdir.

Sözü edilen göç hareketlerine rağmen daha sonraki dönemlerde bölgeyi görme fırsatı elden Avrupalılar'ın Doğu Anadolu için Türkmen Ülkesi ifadesini kullanmış olmaları, yörenin nasıl bir Türk Yurdu haline dönüştüğünü göstermektedir. Bugün hala varlığını devam ettiren kültür ve sanat eserleri ile yer adları aradan geçen asırlara meydan okuyarak bu gerçeği vurgulamaya devam etmektedirler.

BİBLİYOGRAFYA

A. KAYNAK ESERLER

1. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

GÜRDAL, İbrahim, *Köylerimiz (1968'e kadar)*, (İçişleri Bakanlığı Başbakanlık Basımevi), Ankara 1968.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650) I-VI*, Ankara 2009.

REFİK, Ahmet, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, İstanbul 1989.

TUNCER, Baykara, *Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları (XVI. yy)*, Ankara 1991.

TURAN, Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 2007.

_____, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1988,

TÜRKAY, Cevdet, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979.

2. Kitabeler, Meskûkât ve Tamgalara Dair Eserler

AYKUT, Tuncay, *"Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu"*, Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri (Mongol And İlkhanid Coins), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1992.

BARTHOLD, W., *"İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet"*, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I, İstanbul 1931.

EL-BEKİRİ, Mehab Derviş, *"Irak Müzesi'nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslami Sikkeler"* (nşr. Eşref Buharalı), AÜDTCF TAD, XVII/28, Ankara 1996, s.276.

GALİP, İsmail, *Meskukat-ı Kadime-i İslamiye*, III/22, No.24.

GÜLENSOY, Tuncer, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, İstanbul 1989. İstanbul 1318.

KARAMAĞRALI, Beyhan, *Ahlat Mezar Taşları*, Ankara 1972.

- PARLAR, Gündegül, “*Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri*”, I. Van Gölü Havzası Sempozyumu (08-10 Eylül 2004), İstanbul 2006
- POOLE, Lane, *Coins of the Mongols in the British Museum*, XII, P.20, No.51.
- ŞERİF, Abdürrahim, *Ahlat Kitabeleri*, İstanbul 1932, s.59vd.
- TEMİR, Ahmet, *Kırşehir Emir Caca Oğlu Nur ed Din'in 1272 Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989.
- TEVHİD, Ahmed, *Meskukat-ı Kadime-i İslamiye (Meskukat-ı İlhaniye)*, III/26, İstanbul 1318.
- WITTEK, P., “*Ankara'da İlhani Kitabesi*”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I, İstanbul 1931.

3. Vekayinameler

a. Moğol Dönemi Vekayinameleri

- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1998.
- _____, *Tarih-i Cihangüşa*, (nşr. Mirza Muhammed Kazvini), Leiden 1912-1937.
- Ebu Bakr Muhammed b. Cafer en- Narşahi, *Tarih-i Buhara*, (nşr. Erkan Göksu), Ankara 2013.
- Ebu'l Kasım Abdullah b. Muhammed Kaşani, *Tarih-i Olcaytu*, (nşr. M. Hemblu), Tahran 1348.
- Fazlullah b. Abdullah eş- Şirazi (Vassaf), *Tarih-i Vassaf*, Bombay 1266 /1852.
- _____, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, (nşr. Abdu'l Muhammed Ayeti), Tahran 1372/1994.
- Hafız-ı Ebru, *Chronique des Rois Mongols en İran, (Zeyl-i Camiü't-Tevarih Reşidi Zübdetü't-Tevarih)*, (nşr. K. Bayani), Paris 1936.
- _____, *Chronique des Rois Mongols en İran, (Zeyl-i Camiü't-Tevarih Reşidi Zübdetü't-Tevarih)*, (nşr. K. Bayani), Paris 1936.
- Hamdu'llah Mustawfî-i Kazwini, *The Ta'rih-i Guzida (Tarih-i Güzide)*, (İngilizce trc. E. Browne), London 1913.

- Hamdullah Kazvini Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, (Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944.
- _____, *Tarih-i Güzide (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan)*, (nşr. Erkan Göksu), İstanbul 2015.
- İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l Ala'iyye*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2014.
- _____, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l Ala'iyye* (Tıpkıbasım), Ankara 1956.
- _____, *Selçukname*, (nşr. M. Halil Yinanç, haz: Refet Yinanç-Ömer Özkan), İstanbul 2007.
- İbnü'l Esir, *El-Kamil fi't Tarih*, (nşr. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987.
- Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, *Müsameretü'l-Ahbar*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.
- _____, *Müsameretü'l-Ahbar ve Müsayeretü'l-Ahyar*, (nşr. Osman Turan), Ankara 1944.
- Minhac-i Sirac El-Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, (nşr. Erkan Göksu), Ankara 2012.
- _____, *Tabakat-ı Nasiri*, (nşr. Mustafa Uyar), İstanbul 2016.
- _____, *Tabakat-ı Nasiri (A. General History of Muhammed Dynasties of Asie)*, (nşr. H. G. Raverty), Calcutta 1864.
- Moğolların Gizli Tarihi*, (nşr. Ahmet Temir), Ankara 2010.
- Muhammed en-Nesevi, *Siretü's-Sultan Celaleddin Mengüberti*, (nşr. O. Houdas), Paris 1891.
- Ötemiş Hacı, *Çengiz-Name*, (nşr. İlyas Kamalov), Ankara 2014.
- Reşidüddin Fazlullah, *Tarih-i Mübarek Gazani, Geschichte der İlhane Abaga bis Gaihatu*, (nşr. Karl Jahn), Prag 1941.
- _____, *Camiü't Tevarih (İlhanlılar kısmı)*, (nşr. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hisamipour Khelejani), Ankara 2013.
- Sadrüddin el-Hüseyini, *Ahbarü'd- Devleti's- Selçukiyye*, (nşr. Necati Lugal), Ankara 1999.

Şehabeddin Ahmed Nesevi, *Celalüttin Harezmsah*, (nşr. Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Şehabeddin b.Fazlullah el-Ömeri, *Ebsar fi Mesaliku'l memalik'il-emsar* (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım), (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2014.

b. Memlûk Vekayinameleri

Baypars Tarihi II, (nşr. Şerefüddin Yaltkaya), Ankara 2000.

İbni Tagrıberdi, *En Nücumu'z-Zahire*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2013.

c. Timurlu Dönemi Vekayinameleri

Devletşah, *Tezkire-i Devletşah (I, II, III, IV)*, (nşr. Necati Lugal), Ankara 1987.

Gıyasu'd-din b. Hüsümü'd-din H'andemir (Hondmir), *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III*, (nşr. Muhammed Debir Siyaki), Tahran 1362/1983.

İbni Arabşah, *Acaibü'l Makdur*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2012.

Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah Mirhand, *Tarih-i Ravzatü's Safa Fi Siret'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa*, Tahran 1339.

_____, *Ravzatu's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)*, (nşr. Erkan Göksu), Ankara 2015.

Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, (nşr. Osman Karatay), İstanbul 2006.

Nizamüddin Şami, *Zafername*, (nşr. Necati Lugal), Ankara 1987.

Kemalu'd-din Abdürrezzak Semerkandi, *Matlau's-Sadeyn Mecmua-ı Bahreyn*, (nşr., Abdu'l Hüseyin Nevani), Tahran 1353.

Şerefüddin Ali Yezidi, *Emir Timur (Zafername)*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2013

d. Diğer Türk Devletlerine Ait Vekayinameler

Aziz b. Esterabadi, *Bezm ü Rezm*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2014.

Ebu Bakr-i Tıhrani, *Kitab-ı Diyarbakriyya*, I.Cüz, (nşr. N. Lugal- F. Sümer) Ankara 1993.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't Tevarih*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2006.

İbnu'l-Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi* (Artuklular kısmı), (nşr. Ahmet Sarvan), Erzurum 1992.

- Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it Türk III*, nşr., Besim Atalay), Ankara 1992.
- _____, *Divanü Lügati't Türk*, (nşr. S. Tuba Yurtsever-Seçkin Erdi), İstanbul 2007.
- Tarih-i Kızılbaşan (Kızılbaşlar Tarihi)*, (nşr. Tufan Gündüz), İstanbul 2015.
- e. Osmanlı Dönemi Vekayinameleri**
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih I-V*, (nşr. İsmet Parmaksızoğlu), s. Ankara 1992.
- Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cihannüma (Neşri Tarihi) I-II*, (nşr. F. Reşit Unat-M. Altay Köymen), Ankara 1987.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camii'd- Düvel I-II*, (nşr. Ali Öngül), İzmir 2000.
- Şerfhan Bitisi, *Şerefname*, (nşr. M. Emin Bozarslan), İstanbul 1990.
- Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Ali Selçuk*, (nşr. Abdullah Bakır), İstanbul 2009.**f.**
- Hıristiyan Vekayinameleri**
- A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, İstanbul 2005.
- Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, (nşr. Hrant D. Andreasyan), İstanbul 2012.
- Anna Kommena, *Alexiad (Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexias Komnenos Dönemi'nin Tarihi)*, (nşr. Bilge Umar), İstanbul 1996.
- Arewelts'ı, Vardan *Compilation of History*, (nşr., Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007.
- Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)*, A Source for Middle Eastern History, Cambridge-London 1969.
- Başkumandan Simbat, *Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, (nşr. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1946.
- Georgios Akropolites, *Vekayiname*, (nşr. Bilge Umar), İstanbul 2008.
- Gregory Ebu'l Faraç, *Ebu'l Faraç Tarihi I, II*, Süryanice'den İngilizce'ye çev: Ernest A. Wallis Budge, (Türkçe nşr. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1999.
- Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007.

- Herodotos, *Herodot Tarihi* (Dördüncü Kitap), (nşr. Müntekim Ökmen), İstanbul 1973.
- Hrand D. Andreasyan, “*Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları*”, İÜEF Tarih Dergisi I/1-2, İstanbul 1949/1950.
- Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, (nşr. Bilge Umar), İstanbul 2008.
- İbnü’l-İbri Ebu’l- Ferec, *Tarih-i Muhtasari’ d-Düvel*, (nşr. Şerafeddin Yaltkaya), Ankara 2011.
- Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi (Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler)*, (nşr. Yusuf Gedikli), İstanbul 2006.
- King Hetum, *History of the Tatars (The Flower of Histories of the East)*, (nşr. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2004.
- Mikhael Attaleiates, *Tarih*, (nşr. Bilge Umar), İstanbul 2008.
- Müverrih Vardan, “*Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)*”, (nşr. Hrand D. Andreasyan), İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi I/2, İstanbul 1937.
- Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, (Bilge Umar), İstanbul 2008.
- Robert Bedrosyan, *Vardan Arewelts’is compilation of History*, Long Branch, New Jersey 2007.
- Robert Bedrsian, *Grigor of Akner’s History of the Nation of Archers*, Long Branch, New Jersey 2003.
- Stepanos Orbelyan, *Histoire de la Siounie*, (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864.
- Süryani Mihail Vakainamesi*, İkinci kısım (1042-1195), (nşr. Hrand D. Andreasyan).
- Urfalı Mateos, *Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136- 1162)*, Türkçe’ye çev: Hrand D. Andreasyan, Ankara 2000.

4. Coğrafya Eserleri

- Strabon, *Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası)*, (nşr. Adnan Pekman), İstanbul 1993.
- El-Belazuri, *Fütuhu’l Buldan*, (nşr. M. Fayda), İstanbul 2013.

Ebu'l Kasım İbn Havkal, *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik*, (nşr. De Goeje), Leiden 1873.

Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 2017.

İbn Havkal, *İslam Coğrafyası*, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 2014.

Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *Ahsenü't Tekasim fi Ma'rifeti'l Ekalim*, (nşr. De Goeje), Leiden 1877.

Mukaddesi, *Ahsenü't Tekasim*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2015.

Hudud al-Alam (A persian Geography of 372/982), (nşr. V. Minorsky), Gibb Memorial Series, XI, 1937.

Hududü'l Âlem, (İng. trc. V. Minorsky), (Türkçe trc. Abdullah Duman vd.), İstanbul 2008.

Ubeydullah İbn Hurdazbih, *Kitabu'l Mesalik ve'l Memalik*, (nşr. De Goeje), Leiden 1889. IX.

İbn Hudazbih, *El-Mesalik ve'l-Memalik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, (nşr. Murat Ağarı), İstanbul 2008.

Hamd-Allah Mustawfi Kazwini, *Nuzhat- Al- Qulub*, (nşr. G.Le Strange), London 1915.

_____, *Nuzhat- Al- Qulub*, (nşr. G.Le Strange), London 1919.

İbn-i Haldun, *Mukaddime I*, (nşr. Z. Kadiri Ugan), İstanbul 1986.

Mesudi, *Müruc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (nşr. D. Ahsen Batur), İstanbul 2004.

Abdullah İbn Muhammad İbn Kiya al Mazandarani, *Risale-i Felekiyye*, (nşr. Walther Hinz), Weisbaden 1952.

İbn Fakih, "*Muhtasarı Kitabı'l-Buldan*", Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler, (nşr. Yusuf Ziya Yörükkan) İstanbul 2004.

İstahri, "*Kitabü'l-Mesalik Ve'l-Memalik*", Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler, (nşr. Yusuf Ziya Yörükkan) İstanbul 2004.

5. Seyahatnameler

Ksenophon, *Anabasis "Onbinlerin Dönüşü"*, (nşr. T. Gökçöl), İstanbul 1974.

- Marko Polo Seyehatnamesi*, (nşr. Filiz Dokuman), (Tercüman 1001 Temel Eser).
Tarihsiz.
- Marco Polo, *Dünya'nın Hikâye Edilişi*, (nşr. Işık Ergüden), İstanbul 2003.
- Wilhem Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (çev. Ergin Ayan),
İstanbul 2012.
- Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, (nşr. Ergin Ayan),
İstanbul 2014.
- İbn Battuta, *Seyahatname*, (nşr. A. Sait Aykut), İstanbul 2013.
- Nasiri Hüsrev, *Sefaretname*, (nşr. Abdülvehhab Tarzi), İstanbul 1994.
- Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, (nşr. Ö. Rıza Doğrul),
İstanbul 1993.
- Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (nşr. Tufan Gündüz), İstanbul
2005.
- Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini, *Seyahatnameler (Doğu'da Venedik
Elçileri)*, (nşr. Tufan Gündüz), İstanbul 2006.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname, I/4*, (S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 2010.
- H.F.B.Lynch, *Armenia Travels and Studies II*, London 1901.
- Albert Gabriel, *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940.

B. ARAŞTIRMA ESERLERİ

1. Kitaplar

- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453)*, İstanbul
2010.
- ANDREASYAN, Hrand D., *Trabzon İmparatorluğu Tarihi (1204-1461)*, (A
History of Greece IV'den nşr.), (Tarihsiz).
- ARSAL, Sadri Maksudi, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara 2014.
- ASLANAPA, Oktay, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişimi*,
Ankara 1991.
- _____, *Türk Sanatı*, İstanbul 1989.

- AŞAN, M. Beşir, *XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi*, FÜSBE Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1992.
- BADEMÇİ, Ali, *Cengiz ve Yasası, Timur ve Tüzükatı*, İstanbul 2012.
- BARTHOLD, V. Vladimiroviç, *İslam'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, (nşr. İlyas Kamalov), İstanbul 2012.
- _____, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (nşr. M. Fuad Köprülü), Ankara 1973.
- BAUSANİ, Alekssandro, *The Persians from the Earliest Days to The Twentieth Century*, London 1975.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Selçuklu Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1990.
- _____, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Anadolu'nun İdari Taksimatı, Ankara 1988.
- _____, *Hınıs ve Malazgird Sancakları Yer Adları (XVI. Yüzyıl)*, Ankara 1991.
- BEDİRHAN, M. Bekir, *Van Gölü Havzası ve Erciş Tarihi*, Konya 2012.
- BELLİ, Oktay- Veli Sevin, *Nahçıvan'da Arkeolojik Araştırmalar*, İstanbul 1999.
- BEYGU, A. Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936.
- BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbekir Tarihi I*, Ankara 1987.
- BROUSSET, Marie F., *Historie de la Georgia I-II*, S. Petersburg 1849.
- BRUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, (nşr. M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1990.
- _____, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası II*, (nşr. M. Ali Kılıçbay), İstanbul 1990.
- CAHEN, Claude *Osmanlı'dan Önce Anadolu*, (nşr. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2011.
- _____, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*, (nşr. Yıldız Moran), İstanbul 1979.
- _____, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, (nşr. Mustafa Daş), İstanbul 2016.

- CEVİZOĞLU, Hüseyin, *Coğrafyadan Tarihe Türk Tarihi içinde Doğu Anadolu*, İstanbul 1991.
- CHİLDE, Gordon, *Tarihte Neler Oldu?* (nşr. Alaaddin Şenel, Mete Tunçay), İstanbul 2009.
- CURTİN, Jeramiah, *The Mongols A History*, London 1908.
- CÖHCE, Salim, *Şemsi Melikleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 1986.
- ÇAY, Abdulhaluk, *Anadolu'da Türk Damgası (Koç-koyun Heykel-Mezartaşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi)*, Ankara 1983.
- _____, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İstanbul 2010.
- _____, *Türk Milli Kültüründe Hayvan Motifleri I*, İstanbul 1990.
- _____, vd, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara, 1986.
- ÇETİNKAYA, Necati, *Çağlar Öncesinden Günümüze Doğu Anadolu*, İstanbul 2005.
- _____, *Nihat, Iğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)*, İstanbul 1996.
- ÇORUHLU, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul 2007.
- _____, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi- I*, İstanbul 1995.
- D'OHSON, M. Baron C. *Moğol Tarihi*, (nşr. Ekrem Kalan vd.), İstanbul 2006.
- DİYARBEKİRLİ, Nejat, *Hun Sanatı*, İstanbul 1972.
- DANIŞMEND, İ. Hami, *Türklerle Hind- Avrupalıların Menşei Birliği II*, İstanbul 935.
- DOLUKHANOV, Pavel, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, (nşr. Suavi Aydın), Ankara 1998.
- DURAK, Neslihan, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Ankara 2000.
- DURMUŞ, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993.
- _____, İlhami, *Türk Tarihinin Öncüleri*, Ankara 2015.
- ERDEM, İlhan, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, AÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995

- _____, İlhan-Faruk Paydaş, *Ak Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset-Teşkilat-Kültür)*, Ankara 2007.
- EREN, Hasan, *Yer Adlarımızın Dili*, Ankara 2010.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 2010.
- ERÖZ, Mehmet, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü*, İstanbul 1982.
- _____, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara 1983.
- _____, *Doğu Anadolu Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma*, Ankara (tarihsiz).
- ERSAN, Mehmet, *Selçulular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.
- ERZEN, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara 1992.
- ESİN, Emel, *Türk Kosmolojisi*, İstanbul 2001.
- _____, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul 2006.
- FALLMERAYER, J. P., *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Ankara 2011.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara 1996.
- FIRAT, M.Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara 1981.
- GEYİKOĞLU, Hasan, *Selçuklular'dan Safeviler'e Sa'd –Çukuru*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1998.
- GÜNALTAY, Şemseddin, *Yakın Şark Anadolu II*, Ankara 1987.
- GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (nşr. Osman Karatay), İstanbul 2012.
- GÖKBEL, Ahmet, *Kıpçak Türkleri*, İstanbul 2000. GÖKSU, Erkan, *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul 2015.
- GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (nşr. Sosi Dolanoğlu), İstanbul 2006.
- _____, *Bozkır İmparatorluğu (Attila, Cegiz Han, Timur)*, (nşr. Reşat Uzmen), İstanbul 2010.
- GUMİLEV, L. N., *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (nşr. D. Ahsen Batur), İstanbul 2003.
- GÜL, Muammer, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arka Plan ve XIII –XIV Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, İstanbul 2010.

- GÜMÜŞÇÜ, Osman, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul 2014.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, *Anadolu (En Eski Çağlardan Ahmenişler'in İstilasına Kadar), II*, Ankara 1987.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*, İstanbul 2010.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme*, Ankara 2002.
- HAYKIRAN, Kemal Ramazan, *Moğollar ve Mevlana*, İstanbul 2015.
- _____, *Moğollar Zamanında Yakındoğu*, İstanbul 2016.
- HEATON, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi I*, (nşr. M. Ali Kılıçbay-Osman Aydoğuş), Ankara 1985.
- HEDİN, S., *İpek Yolu*, (nşr. A.Arpad), İstanbul 1974.
- HEWSEN, Robert H., *Armenia (A Historical Atlas)*, Londra 2001.
- HEYD, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (nşr. E. Ziya Karal), Ankara 2000.
- HONİGMAN, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (nşr. Fikret Işıltan), İstanbul 1970.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, (nşr. Halil Berktaş), İstanbul 2000.
- KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1996.
- KALAFAT, Yaşar, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 1999.
- KAMALOV, İlyas, *Avrasya Fatih Tatarlar*, İstanbul 2007.
- _____, *Moğolların Kafkasya Politikası*, İstanbul 2003.
- KARDAŞ, Abdulaziz, *Cumhuriyet Döneminde Van Gölü Havzası'nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımları (1923-1950)*, Ankara 2015.
- KAYABALI, İsmail vd., *Beş Nehir (Çoruh, Kür, Aras, Dicle, Fırat) Boyunun Türklüğü*, Ankara 1990.
- KAYMAZ, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2014.

- _____, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, Ankara 2011.
- KEÇİŞ, Murat, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, Ankara 2013.
- KILDIROĞLU, Mehmet, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Ankara 2013.
- KILIÇ, Orhan, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van 1997.
- KINAL, Firuzan, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983.
- _____, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1991.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953.
- _____, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, Ankara 1992.
- KİNG, Charles, *Karadeniz*, (nşr. Zülâl Kılıç), İstanbul 2008.
- KOLBAS, Judith, *The Mongols in İnan (Çingiz Khan to Uljaytu 1220-1309)*, New York 2006.
- KONUĞÇU, Enver, *Kara ve Akoyunluların Yurdunda*, TÜDAV, İstanbul 1993.
- KOPRAMAN, K. Yaşar, *Mısır Memlûkları Tarihi (Sultan el-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmudi Devri)*, Ankara 1989.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Anadolu'da İslamiyet*, Ankara 2012.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, İstanbul 1981.
- _____, *Tarih Araştırmaları I*, Ankara 2006.
- KURAT, A. Nimet, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992.
- _____, *et, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 2002.
- KUZGUN, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1993.
- LEVİS, Bernard, *Tarhte Araplar*, (nşr. H. Dursun Yıldız), İstanbul 2000.
- LEZİNA, L. N. -A. V. Superanskaya, *Türk Onomastikası (Bütün Türk Halkları)*, İstanbul 2009.
- LİGETİ, L., *Bilinmeyen İç Asya*, (nşr. Sadrettin Karatay), Ankara 2011.

- LUCKENBİLL, D.D.I, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, New York 1968.
- MANDİAN, H. A., *The Trade and Cities of Armenia In Relation To Ancient World Trade*, (Edit. N.G. Garsoian), Lisbon 1965.
- MANGALTEPE, İsmail, *Seyyahların Gözüyle Van*, İstanbul 2009.
- MEMİŞ, Ekrem, *Tarihi Coğrafya 'ya Giriş*, Bursa 2012.
- MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011.
- MİNORSKY, V., *Studies in Caucasian History (The Shaddadis of Ani)*, London 1953.
- MORGAN, David, *Medieval Persia (1040-1797)*, New York 1988.
- NEMETH, Gyula, *Attila ve Hunları*,(neş. Şerif Başstav), Ankara 1982.
- OCAK, A. Yaşar, *XIII. Yüzyılda Babailer İsyanı*, İstanbul 1980.
- OKTAY, Hasan, *Türk İslam Dünyasına Karşı Ermeniler, Moğollar ve Papalık (1071-1300)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1995.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Sino-Turcica Cengiz Han'ın Türk Müşavirleri*, İstanbul 2002.
- _____, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine giriş I-II-VI*, Ankara 1996.
- _____, *Türk Mitolojisi I, II*, Ankara 2010.
- ÖZDEMİR, Ali Rıza, *Kayıp Türkler (Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri)*, Ankara 2013.
- ÖZKUZUGÜDENLİ, Osman Gazi, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.
- ÖZMAN, Recep, *Asur-Urartu Siyasi Mücadelelerinin Yazıtlara Yansıması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 1994.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (nşr. Gökhan Aksay), İstanbul 2013.
- PAŞA, Süleyman Sabri, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, (nşr. Gamze Gayeoğlu), TKAE, Ankara 1982.
- RASONYİ, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara 1996.
- ROUX, Jean -Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2001.
- _____, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (nşr. Lale Arslan), İstanbul 2006.

- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi III*, (nşr. Fikret İşıltan), Ankara 2008.
- SABRİ PAŞA, Süleyman, *Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler*, (nşr. Gamze Gayeoğlu), Ankara 1982.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul 1986.
- _____, *Doğu Anadolu I*, İstanbul 1956.
- SERTKAYA, Osman F.- RysbekAlimov, *Eski Türklerde (Göktürklerde, Uygurlarda, Türkişlerde) Para*, İstanbul 2016.
- SEVİM, Ali, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- _____, *Genel Çizgileriyle Selçuklu- Ermeni İlişkileri*, Ankara 2002.
- _____, Ali-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara 1989.
- SEVİN, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Ankara 2001.
- SEZER, Baykan, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul 2011.
- SOMUNCU, Mehmet, *Aladağlar, Yaylacılık ve Dağ Göçebeliği Konusunda Bir Araştırma*, Ankara 2005.
- SÖNMEZ, Zeki, *Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar (Başlangıcından 16.Yüzyıla Kadar)*, Ankara 1995.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, (nşr. Cemal Köprülü), Ankara 2011.
- STANDAGE, Tom, *İnsanlığın Yeme Tarihi*, (nşr., Gencer Çakır), İstanbul 2016.
- STRANGE, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (nşr. Adnan Eskikurt vd.), İstanbul 2015.
- SÜMER, Faruk- Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1988.
- _____, Faruk, *Kara Koyunlular*, Ankara 1992.
- _____, *Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1999.
- _____, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, I,II*, İstanbul 1999.

- _____,Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul 1999.
- _____,Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998.
- ŞAHİN, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, İstanbul 2010.
- ŞEKER, Mehmet, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, İstanbul 2006.
- TABAK, Nermin, *Ahlat Türk Mimarisi*, İstanbul 1972.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 2008.
- TANERİ, Aydın, *Celali'd-din Harizmşah ve Zamanı*, Ankara 1977.
- TELLİOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2004.
- TEZCAN, Mehmet, *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Trabzon 2012.
- TOGAN, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981.
- _____, Z.Velidi, *Oğuz Destanı*, İstanbul 1972.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009.
- _____, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2010.
- _____, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 2010.
- _____, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2010.
- _____, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, I*, İstanbul 1996.
- _____, Osman, *Türkler Anadolu'da*, İstanbul 1973.
- TURAN, Şerafettin, *Türkiye- İtalya İlişkileri I (Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine)*, Ankara 2000.
- TÜRKAY, Cevdet, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979.
- ULUÇAM, Abdüsselam, *Eski Erciş- Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları*, Ankara 2000.
- UYUMAZ, Emine, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*, Ankara 2003.

- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1998.
- _____, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1984.
- ÜREMİŞ, Ali, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 2005.
- VAN TARİHİ ve Kürtler Hakkında Tetebbuat, Matbaa-ı Ebu'l-Ziya, İstanbul 1928.
- VİLADİMİRTSOV, B. Y., *Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, (nşr. Abdülkadir İnan), Ankara 1995.
- VRYONIS, Speros, *The Decline of Mediaval Helenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventy through the Fifteenth Century*, Berkeley: Universty of California Press 1971.
- WOODS, John E., *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, (nşr. Sibel Özbudun), İstanbul 1993.
- YAKAR, Jak, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, (nşr. Selen Hırçın Riegel), İstanbul 2007.
- YAKUBOVSKIY, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, Ankara 2000.
- YAŞA, Recep, *Bitlis'te Türk İskânı (XII. ve XIII. Yüzyıl)*, Ankara 1992.
- YİĞİT, İsmail, *Memlûkler (1250-1517)*, İstanbul 2008.
- YİNANÇ, M. H., *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.
- YİNANÇ, Refet, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989.
- YORULMAZ, Osman, *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul 2012.
- YUVALI, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi I*, Kayseri 1995.
- YÜCEL, Mualla Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2002.
- _____, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, Ankara 1991.
- _____, *Kadı Burhaneddin Ahmet ve Devleti (1344-1398)*, Ankara 1991.
- ZEKİYEYEV, Mirfatih Z., *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2007.

2. Makaleler

ABDULKADİROĞLU, Abdülkerim, “*Van İli Coğrafyası*”, Van Kütüğü, Ankara 1992.

AKA, İsmail, “*Anadolu’dan İran’a Göçler*”, Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002 Konya), Ankara 2003.

_____, “*Handmir*”, **DİA**, XV.

_____, “*İpek Yolu Üzerinde İran*”, UNESCO İpek Yolları Deniz Araştırma Gezisi Konferansları (E. Ü. Edebiyat Fakültesi 30 Ekim 1990).

_____, “*Mirhand*”, **DİA**, XXX.

ALASANİA, Guili, “*Gürcistan Kıpçakları*”, Türkler II, Ankara 2002.

AMİTAİ, Reuven, “*The Resolution of the Mongol-Mamluk War*”, Mongols, Turks and Others, (Edit. Reuven Amitai and Michel Brain), Brill- Leiden-Boston 2005.

ATALAR, M., “*XII ve XIV. Yüzyillarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon’un Yeri ve Önemi*”, Trabzon Tarih Sempozyumu (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s.132.

ATTAR, Aygün, “*Ortaçağ Türk Diplomasisi Açısından Diyarbekir (XI- XV. Yüzyıllar Arasında Güneydoğu Anadolu’nun Etnik ve Siyasi Tarihi Üzerine Bir Deneme)*”, 1. Uluslararası Oğuzlar’dan Osmanlı’ya Diyarbekir Sempozyumu Bildirileri, (20-22 Mayıs 2004), Diyarbekir 2004.

BARTHOLD, W., “*Ani*”, **İA I**.

_____, “*Ani Kitabesi*”, Makaleler ve İncelemeler I, (nşr. Abdulkadir İnan), Ankara 1998.

_____, “*Berke*”, **İA II**.

_____, “*Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair*”, **Bellekten**, 43, Ankara 1947.

_____, “*Hulagu*”, **İA V/1**.

BAŞTAV, Şerif, “*Sabirler*”, **Bellekten V**.

- BAYKARA, Tuncer, “*Anadolu Yer Adlarının Orta Asya’daki Benzerleri Üzerine Bir Kaynak*” Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984), Ankara 1984.
- _____, “*Doğu Anadolu= Türkmenia*” (*Türkmen Ülkesi*), Atsız Armağanı, İstanbul 1976
- BAYSUN, M. Cavid, “*Evliya Çelebi*”, **İA** IV.
- BELLİ, Oktay, “*Urartular ve Van*”, I. Van Gölü Havzası Sempozyumu, İstanbul 2006.
- _____, “*Urartular*”, Anadolu Uygarlıkları I, Ankara 1982.
- BERTHEL, E., “*Nasır-ı Husrev*”, **İA** IX, s.96-97.
- BLAIR, Sheila S., “*The Coins of The Later İlkhanids: Typological Analysis*”, Journal of The Economic and Social History of The Orient, XXVI/3, 1983.
- BOYLE. J. A., “*The Il-Khans of Persia and The Princes of Europe*”, **XVI**. Milletlerarası Altestik Kongresi (21-26.x.1973 Ankara), Ankara 1979.
- _____, John A., “*Juvayni and Rashid al-din as Sources on The History of Mongols*”, The Mongol World Empire (1206-1370), London 1977.
- _____, “*Rashid al-Din: The First World Historian*”, The Mongol World Empire (1206-1370), London 1977.
- BROCKELMAN, C., “*İbnül’İbri*”, **İA** V/2.
- _____, “*Nesevi*”, **İA** IX.
- BRYER, A. M., “*The Estates of The Empire of Trebizond (Evidence For Their Resources, Products, Agriculture, Ownership And Location)*”, The Empire of Trebizond and the Pontos, London 1980.
- CAHEN, Cahen, “*Türkler’in Anadolu’ya İlk Girişi*”, (nşr. H. Dursun Yıldız, Belleten, 2001, Ankara 1986.
- CANTAY, Gönül, “*Doğu Anadolu’nun Aldığı Göçler ve Van*”, I. Van Gölü Havzası Sempozyumu,(8-10 Eylül 2004, Van) , İstanbul 2006.
- CLEAVES, F. W., “*The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc*”, Harvard Journal of Asiatic Studies XII, No. ¾, (Dec, 1949).

COSMO, Nicola di, “*Mongols and Merchants on the Black Sea Frontier in the Thirteenth and Fourteenth Centuries: Convergences and Conflicts*”, Mongols, Turks and Others, (Edit. Reuven Amitai and Michel Brain), Brill-Leiden-Boston 2005, s.391.

CÖHCE, Salim, “*Ahlat ve Çevresinde Yurt Tutmuş ya da Yerleşmiş Türk Boyları*”, II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu, (25-27 Eylül 2013), İstanbul 2014.

_____, Salim, “*Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü*”, I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim1986), Samsun 1988.

_____, Salim, “*Ermeni Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme*”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, (17-21 Haziran 1991), Ankara 1992.

_____, Salim, “*Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbekir Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri*”, 1. Uluslararası Oğuzlar’dan Osmanlı’ya Diyarbekir Sempozyumu Bildirileri, (20-22 Mayıs 2004), Diyarbekir 2004.

_____, Salim, “*Doğu Akdeniz Çevresinde Türk Hâkimiyetinin Tesisi*”, Ortadoğu’da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri I,(25-27 Ekim 2000, Hatay).

_____,Salim,“*Türk Hâkimiyetine Geçiş Döneminde Mardin ve Çevresi*”, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri (Mardin 26-28 Mayıs 2006).

ÇETİN, Altan, “*Memlûler Devrinde Mısır-Anadolu İktisadiyatında Yollar*”, Işın Demirkent Anısına, İstanbul 2008.

ÇEVİK, Adnan, “*Selçuklu Fütuhâtı ardından Diyarbekir ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri*”, 1. Uluslararası Oğuzlar’dan Osmanlı’ya Diyarbekir Sempozyumu Bildirileri, (20-22 Mayıs 2004), Diyarbekir, 2004.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan, “*En Eski Çağlardan Urartu Krallığı’nın sonuna Kadar Van*”, Van, (T.C.Kültür Bakanlığı Yayını), Ankara 1995

DARKOT, Besim, “*Erciş*”, İA IV.

_____, Besim “*Bitlis/Coğrafya*”, İA II.

_____, Besim, “*Bitlis/Coğrafya*”, İA II.

- _____, Besim, “*Bayezid*”, **İA II**.
- DEMİR, Ahmet, “*Melike Tamta Döneminde Ahlat Eyyubileri*”, II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (25-27 Eylül Ahlat-Bitlis), İstanbul 2014.
- DEMİR, M., “*Türkiye Selçuklu İktisadi Gelişimi İçinde Karadeniz Ticaret Yolu*”, Anadolu’da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri (21 Mayıs 2001), İstanbul 2002.
- DURAK, Neslihan, “*İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi*”, I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (23-25 Ağustos 2012), İstanbul 2013.
- _____, “*İlhanlılar Döneminde Tebriz-Trabzon Hattında Ahlat’ın Yeri ve Önemi*”, II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu (25-27 Eylül 2013), İstanbul 2014.
- _____, “*Moğolların Karadeniz Ticaretine Yönelik Tasarrufları*”, Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik II, Samsun 2013.
- ERDEM, İlhan, “*Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılar’da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Bunların Yakın-Doğu’ya Etkileri*”, Tarih Araştırmaları Dergisi XX/31, Ankara 2000.
- EREN, Hasan, *Yer Adlarımızın Dili*, Ankara 2010.
- ERÖZ, Mehmet, “*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Ankara 1984.
- _____, “*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*”, Türk Tarihi Dergisi, Sayı:12, (Şubat1986).
- ERZİ, Adnan Sadık, “*İbni Bibi*”, **İA V**.
- ESİN, Emel, “*İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş*”, Türk Kültürü El Kitabı, I/b, İstanbul 1978.
- GABASHVILI, Manana, “*İlhanlı Devleti’nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletler*”, (nşr. Mahmut Yavaş), Türkler VIII.

- GOLDEN, Peter B., “*Cumanica I: The Qıpcaqs in Georgia*”, Nomands and their Neighbours in the Russian Steppe-Turks-Khazars and Qipcahaqs, Variorum 2003.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “*Müneccimbaşı*”, **İA VIII**.
- GÖYÜNÇ, Nejat “*Van*”, **İA XIII**.
- GÜL, Muammer, “*İlhanlılar Döneminde Diyarbekir*”, I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbekir Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004 Diyarbekir), Diyarbekir 2004.
- GÜLENSOY, Tuncer, “*Eski Moğol İçtimai Hayatında Kadın ve Onun Devlet İdaresindeki Rolü*”, XVI. Milletlerarası Altestik Kongresi (21-26.x.1973 Ankara), Ankara 1979.
- HALPERİN, Charles J., “*The Kipçhak Connection: the İlkhans, the Memlûks and Ayn Jalut*”, Bulletin of The School of Oriental and African Studies, University of London, vol. 63, No.2 (2000).
- HAMPİKAN, Nairy, “*Vasपुरagan’ın Mimari Mirası ve Hafıza Katmanlarının Korunması*”, Tarihi Kentler ve Ermeniler- Van, (nşr. Richard G. Hovannisian), İstanbul 2016
- HEWSEN, Robert H., “*Dünyada Van Ahirette Cennet, Van/Vasपुरagan’ın Tarihsel Coğrafyası*”, Tarihi Kentler ve Ermeniler- Van, (nşr. Richard G. Hovannisian), İstanbul 2016
- HONİGMAN, E., “*Suğur*”, **DİA X**.
- HUFF, Dietrich, “*The İlkhanid Palace at Takht-ı Sulaymen Results: Excavation*”, İslamic History and Civilization (Beyond The Legacy of Genghis Khan) Volume 64, (Edit. Wadad Kadı vd.), Leiden-Boston 2006.
- İPEK, Ali, “*Kars’ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış (IX-X. Asırlar)*”, Erdoğan Merçil’e Armağan, İstanbul 2013.
- JAHN, Karl, “*İran’da Kâğıt Para*”, **Bellekten VI/23-24**, Ankara 1942.
- JANSKY, H., “*Alâeddin Keykubad’ın Emniyet Politikası*”, Z. Velidi Togan’a Armağan, İstanbul 1950.

- KAFALI, Mustafa, “*Anadolu’nun Türkleşmesi*”, Makaleler I, (nşr. Semih Yalçın-Süleyman Özbek), Ankara 2005.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “*Ahlat ve Çevresinde 1945’de Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu*”, İÜEF Tarih Dergisi I/1-2, İstanbul 1944.
- _____, “*Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti*”, 60. Doğum Günü Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı, Ankara 2010.
- _____, “*İbn Battuta*”, İA V/2.
- _____, “*Selçuklular*”, İA X.
- KALAFAT, Yaşar, “*İran Karakoyunlu Türklerinde Karşılaştırmalı Halk İnançları*”, 1. Uluslararası Oğuzlar’dan Osmanlı’ya Diyarbakir Sempozyumu Bildirileri, (20-22 Mayıs 2004), Diyarbakir 2004.
- KANAT, Cüneyt, “*Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar*”, Tarih İncelemeleri Dergisi XV, İzmir 2000.
- KARAMAĞRALI, Haluk, “*Büyük Bir Kültür ve Sanat Merkezi Olan Ahlat*”, Türkler, Ankara 2002.
- KIRZIOĞLU, M. Fahreddin, “*Selçuklular’ın Ani’yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri*”, SAD II, İstanbul 1970.
- KONUKÇU, Enver, “*Korugan: Eski Türklerin Yaylağı*”, Türk Kültüründe Ağrı, (ed. Oktay Belli), İstanbul 2009.
- _____, “*Moğol Sünit Boyundan Öteğdai’li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Hanı*”, Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan, İstanbul 2015.
- KOPRAMAN, Kazım Yaşar, “*Mısır Memlûkleri (1250-1517)*”, Türkler V, Ankara 2002.
- KOŞAY, H. Z.-K. Turfan, “*Erzurum- Karaz Kazısı Raporu*”, Belleten XXIII/91, Ankara 1959.
- KOUYMJIAN, Dickran, “*Moğol, Türkmen, İran ve Osmanlı Egemenliği Altında Van*”, Tarihi Kentler ve Ermeniler- Van, (nşr. Richard G. Hovannisian), İstanbul 2016.

- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Cüveyni”, **İA III**.
- _____, “Devlet-Şah”, **İA III**.
- _____, “Harizmşahlar”, **İA V/1**.
- _____, “Baybars I.”, **İA II**.
- LAMBTON, A. K. S., “Mongol Fiscal Administration in Persia”, *Studia Islamica*, No.64 (1986),
- KRAMERS, J. H., “Muinid-dün Süleyman Prvane”, **İA VIII**.
- MERÇİL, Erdoğan, “Vassaf”, **İA XIII**.
- METZ, A., “Ortazaman Türk-İslam Dünyasında Nehir Yolları”, (nşr. Cemal Köprülü), *Ülkü Dergisi VIII*, 1936.
- MİNNS, E. H., “The Scythians and Northern Nomads”, *The Chambridge Ancient History III*, (nşr. J. B. Bury vd), Chambridge 1970.
- MİNORSKY, V., “The Clan of the Qara Qoyunlu Rulers”, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Ankara 2010.
- NİHAL, H.- Ahmet Naci, “Anadolu’da Türklere Aid Yer İsimleri”, *Türkiyat Mecmuası II*, İstanbul 1928.
- ÖĞÜN, Gülay, “Türk Fethi Öncesinde Bizans’ın Doğu Anadolu Siyaseti” Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu (17-21 Haziran 1991), Ankara 1992.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Arran”, **DİA III**.
- ÖZKUZUGÜDENLİ, Osman G., “Moğollar”, **DİA XXX** (İstanbul 2005).
- ÖZMAN, Recep, “Asur- Urartu Mücadelelerinin Başlaması”, Mahmut Pehlivan Armağanı, Sakarya 2000.
- _____, “İlkçağ’da Mezopotamya’dan Anadolu’ya Yönelik Tehditler”, IV. Türkiye’nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler), (Elazığ 16-17 Ekim 2003).
- ÖZSAİT, Mehmet, “İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi”, Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999.
- PARLAR, Gündegül, “Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri”, I. Van Gölü Havzası Sempozyumu (08-10 Eylül 2004), İstanbul 2006.

- RAMSAY, W. M., *"The Historical Geography of Asia Minor"*, Royal Geographical Society IV, London 1890.
- PETRUSHEVSKY, I. P., *"The Socio-Economic Condition of Iran Under The İl-Khans"*, The Cambridge History of Iran V, (nşr. J.A.Boyle), Cambridge 1968.
- SAFRAN, Mustafa, *"XIII ve XIV. Yüzyılda Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi"*, I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988.
- SAYCE, H., *"The Kingdom of Van (Urartu)"*, The Chambridge Ancient History III, (nşr. J. B. Bury vd.), Chambridge 1970. STRECK, M., *"Dvin"*, İA III.
- STRZGOWSKY, J., *"Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi"*, Türkiyat Mecmuası III, İstanbul 1935.
- SÜMER, Faruk, *"Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar"*, Belleten, L/297 (1986).
- _____, *"Anadolu'da Moğollar"*, SAD I, Ankara 1970, s.108.
- _____, *"Eski Türk Devletlerinde Ağa Ünvanı"*, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 38, İstanbul 1985 (Ekim).
- _____, *"Anadolu'da Moğollar"*, SAD I, Ankara 1970.
- _____, *"Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?"*, Belleten, XXIV.
- _____, *"Doğu Anadolu'da Moğol ve Türkmen Devirlerine ait Bazı Tarihi Yapılar Hakkında Düşünceler"*, Belleten LIV/210, Ankara 1990.
- _____, *"İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir"*, Belleten, LIII/206, Ankara 1989.
- TEKİNDAĞ, Şehabeddin, *"Trabzon"*, İA XII/1.
- TEMİR, Ahmet, *"Sulduz/Suldus"*, İA XI.
- _____, *"Tatar"*, İA XII/1.
- TENİŞEV, Ethem Rahimoviç, *"Names of Monetary units in the Old Turkic Languages of Central Asia"*, Aspects of Altaic Civilisation III, Proceedings of the Thirtieth of the Permanent International Altaistic Conference (June 19-25 1987), Bloomington-İndiana 1990,

- TEZCAN, Mehmet, “Eskiçağ’da Roma İmparatorluğu’nun Karadeniz Bölgesi Vasıtasıyla Hindistan ve Çin ile Ticareti”, Karadeniz Tarihi Sempozyumu I, (25-26 Mayıs 2005).
- TOGAN, Z. Velidi, “Moğollar Döneminde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I, İstanbul 1931.
- _____, “Argun Han’ın Kullandığı Garp Denizi Haritasına Dair”, Türk Yurdu, XXVI/2, İstanbul 1942.
- _____, “Arran”, İA I.
- _____, “Azerbaycan”, İA II.
- _____, “Moğollar Döneminde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I, İstanbul 1931.
- _____, “Reşid-üd- Din Tabib”, İA IX.
- _____, “Handmir”, İA V.
- _____, “Sakalar”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı:22, (Aralık 1986).
- TOZLU, S. “Trabzon Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları” Anadolu’da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri, (21 Mayıs 2001), İstanbul 2002.
- TUNÇEL, Harun, “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, FÜSBD (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi), X/2, Elazığ 2000.
- TURAN, Osman, “Selçuklu Kervansarayları”, **Bellekten**, Sayı: 39, Ankara 1946.
- _____, “Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması”, **Bellekten** IX/35, (Temmuz-Ankara 1945).
- _____, Osman, “Çingiz Adı Üzerine”, **Bellekten** V/19, (Temmuz 1941).
- TURAN, Şerafettin, “Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri”, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988.
- UYAR, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Önemli Yaylak ve Kışlakları”, Erdoğan Merçil’e Armağan, İstanbul 2013.
- UZUN, Enver, “Trabzon-İtalya Ticaret Alakaları”, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986), Samsun 1988.

- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, “*Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş*”, Belleten XXXI/124.
- ÜREKLİ, Muzaffer, “*Celayirliler*”, **DİA VII**.
- WOODS, John E. “*Akkoyunlu Konfedere Aşiretleri*”, Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu (Siyasal, Sosyal ve Kültürel Taihine İlişkin Makaleler Antolojisi), Ankara 2003.
- YAZICI, Tahsin, “*Mirhond*”, **İA VIII**.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “*Türkiye’de Yer-Adı Verme Usulleri*”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984), Ankara 1984.
- YILDIZ, H. Dursun, “*Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sac Oğulları I*”, Tarih Dergisi, sayı 30, (Mart 1976).
- _____, “*Azerbaycan’da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sac Oğulları*” II, İ.Ü.Tarih Enstitüsü Der.,sayı 9, İstanbul 1978.
- _____, H. Dursun, “*Avasım*”, **DİA IV**.
- YİNANÇ, M. Halil, “*Celaleddin Harizmşah*”, **İA III**.
- _____, “*Celayir*”, **İA III**.
- _____,M. Halil, “*Ermeniye*”, **İA IV**
- _____, “*Elbistan*”, **İA IV**.
- YİNANÇ, Refet, “*XV. Yüzyılda Doğu Anadolu Şehirlerinin Mahalle Adları*”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984), Ankara 1984.
- YUVALI, Abdulkadir, “*Anadolu’nun Türkleşmesi ve Moğollar*”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 38, İstanbul 1985 (Ekim).
- _____, “*İlhanlıların Anadolu Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli*”, XI. Türk Tarih Kongresi II, (5-9 Eylül 1990), Ankara 1994.
- _____, “*XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti*”, İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988), Samsun 1990.

DİZİN

- (Ermensahlar), 17
- Abaka, xxi, xxxv, 2, 7, 17, 61, 66, 82, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 110, 151, 162, 169, 196
- Abaka Düzlüğü*, 92, 151
- Abaka Ovası, 7, 92, 99, 151
- Abbasi, 15, 20, 31, 34, 43, 50, 52, 55, 56, 167
- Abbasi Halifeliği, 43, 50, 56, 167
- Abbasi halifesi, 15
- Abbasiler, 15
- Abdülmelik İzzeddin, 164
- Abeskun, 23
- Abkaz, 69
- Adilcevaz, 2, 6, 38, 57, 71, 78, 111, 151, 160, 164, 165
- Adriyatik, xli
- Afganistan, 20, 24
- Ağaçeri*, 13
- Ağdıböri, 10, 64, 116, 148
- Ağrı Dağı, 66, 69, 94, 106, 123
- Ağuvan (Arran), xxxiv
- Ağvan Tarihi, 14
- Ahlat, xvi, xvii, xviii, xxiii, xxxii, xxxvii, xxxix, xl, xliv, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 15, 17, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 45, 47, 48, 49, 57, 58, 60, 64, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 76, 78, 79, 81, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 100, 102, 106, 108, 109, 110, 111, 115, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 187, 191, 192, 194, 195, 196, 222, 224, 225, 226, 230
- Ahlât, 17
- Ahlat Tümeni*, 69, 121, 169
- Ahlatlı, 8, 71, 78
- Ahlatşahlar, xliv, 5, 7, 17, 32, 57, 60, 68, 70, 71, 78, 93, 121, 129, 135, 139, 157, 163, 165, 166, 196
- Ahmet Çağatay*, 154
- Ahmet Tekudar, 7, 71, 97, 170
- Ahsenü't Tevarih*, xxxi, 175
- Ak Koyunlu, 136
- Ak Koyunlu Türkmenleri, 117
- Aka/Aga Deve*, 150
- Akatzir*, 13
- Akbaşak, 153
- Akça Hisar*, 156
- Akçakale*, 156
- Akçaviran* (Akçaören Köyü), 151
- Akdeniz, vii, 1, 3, 8, 56, 59, 60, 72, 73, 76, 78, 80, 100, 111, 117, 159, 180
- Ak-katlan*, 13
- Akkoyunlu, vii, xxix, xxxi, xliii, 64, 65, 71, 78, 117, 133, 135, 136, 142, 143, 146, 154, 155, 156, 162, 166, 188, 198
- Aksaray, 54, 57
- Aksarayı, xxiv, 7, 16, 45, 51, 54, 55, 56, 63, 84, 88, 89, 90, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 104, 112, 114, 120, 123, 126, 128, 153, 174

- Ala'yye*, xxiii, xxxii, 29, 31, 33, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 54, 55, 56, 57, 88, 89, 90, 139, 141, 152, 157, 158, 174
- Alaaddin Keykubad, 33, 41, 152
- Alaaddin Keykubat, xxiii, xxxv, 38, 41, 44
- Aladağ, xxvi, xxxv, xxxvi, xxxix, xl, xlii, xliv, 6, 7, 57, 60, 61, 65, 66, 67, 70, 84, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 116, 120, 121, 129, 131, 134, 135, 146, 150, 151, 158, 167, 169, 192
- Aladağlar, vi, vii, 1, 7, 61, 64, 67, 74, 80, 99, 142, 168, 186
- Alâeddin, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 47, 72, 127, 158, 168, 187, 193
- Alaeddin Keykubat, 38
- Alâeddin Keykubat, 30, 31, 33, 41, 42, 44
- Alagöz, 1
- Alaiye, 86
- Alatağ, 10, 64, 116, 148
- Albani, 65
- Aleaddin Tekiş, 19
- Alıncak, 25, 67, 156
- Ali Padişah, 113, 129, 133, 134
- Ali Padişah (Paşa), 133
- Ali Şir Nevai, xxviii
- Alpagud*, 155
- Altın Orda, xxvii, 53, 114, 183
- Altınorda, 74, 85, 91, 100, 147, 169
- Altınordu, xxiv, xxxvi, 59, 63, 74, 75, 76, 80, 81, 85, 100, 114, 169
- Amasya, 38, 41, 42, 108, 146
- Ambrogio*, xliii, xliv, 10, 68, 116, 148, 179
- Amid, xxxv, 8, 36, 48, 49, 58, 78, 175
- Anadolu*, vi, vii, xv, xvi, xvii, xviii, xx, xxi, xxii, xxiii, xxiv, xxv, xxvi, xxvii, xxix, xxx, xxxi, xxxii, xxxiii, xxxiv, xxxvi, xxxviii, xl, xli, xlii, xliii, xliv, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198
- Ani*, xvii, 27, 30, 47, 69, 76, 79, 106, 108, 109, 110, 116, 126, 127, 136, 166, 170, 185, 189, 194
- Ankara*, xv, xvi, xvii, xviii, xix, xx, xxii, xxiii, xxiv, xxv, xxvii, xxx, xxxi, xxxii, xxxiv, xxxvii, xxxix, xl, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 21, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 34, 37, 39, 40, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 58, 62, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 84, 85, 87, 92, 100, 102, 106, 108, 109, 111, 112, 113, 115, 117, 119, 121, 124, 127,

- 128, 135, 136, 139, 142, 143, 144,
145, 146, 147, 148, 149, 150, 151,
152, 153, 154, 155, 156, 158, 161,
162, 164, 165, 166, 172, 173, 174,
175, 176, 177, 179, 180, 181, 182,
183, 184, 185, 186, 187, 188, 189,
190, 191, 192, 193, 194, 195, 196,
197, 198, 236
- Anonim Selçukname*, xxv, 23, 28, 29,
32, 33, 34, 35, 42, 44, 45, 54, 55, 87,
88, 89, 90, 99, 101, 130, 135, 136
- Antakya, xix, 13, 62, 78, 87, 144
- Antalya, 76, 86
- Anuştigin, 19
- aparak, Bizansla mücadelelere giriştiler.
İşte bu mücadeleler dolayısıyla, 14
- Arap, xix, 10, 12, 15, 153
- Arapça, xvii, xix, xx, xxvii, xxxiii,
xxxvii, xxxix, 148, 173
- Ararat, 11
- Aras*, 26, 28, 35, 36, 37, 60, 69, 115,
140, 150, 154, 155, 156, 171, 183
- Argun, 7, 66, 82, 84, 96, 97, 98, 99,
100, 101, 103, 112, 143, 151, 170,
196, 197
- Argun Han, 7, 170
- Armenia, 3, 11, 30, 40, 48, 68, 77, 78,
81, 92, 161, 162, 179, 183, 185
- Arpa, 133
- Arran, xxxiv, xxxv, xxxix, 31, 34, 37,
53, 54, 60, 62, 66, 68, 82, 84, 92, 97,
102, 104, 114, 116, 121, 131, 140,
142, 167, 195, 197
- Artuklular, 8, 175
- Arukh, 98
- Asna, 30
- Asur, 4, 9, 11, 13, 185, 195
- Asuriler, 5
- Asya, xxix, xlii, 1, 11, 13, 19, 25, 47,
56, 58, 60, 64, 66, 70, 72, 73, 76, 78,
79, 86, 87, 92, 130, 132, 152, 158,
160, 161, 165, 169, 179, 184, 185,
186, 190, 196
- Aşağı Ağadeve*, 150
- Avnik, 129
- Avrupa, xv, xxviii, 11, 13, 47, 72, 73,
74, 75, 76, 79, 80, 81, 86, 100, 101,
115, 132, 159, 183
- Avşar, 27, 140
- Ayas, 47, 76, 81
- Aydınpınar, 153
- Ayn Calut, 55, 56, 58, 59, 61, 63, 65
- Ayn Calut Savaşı, 55
- Ayn-ı Calut, 58, 80, 144
- Azerbaycan, vi, vii, xx, xxi, xxiii, xxvi,
xxvii, xxxvi, xxxviii, xxxix, xli, 3,
13, 14, 15, 16, 17, 25, 26, 27, 28, 29,
30, 34, 36, 37, 40, 41, 48, 51, 53, 54,
57, 59, 62, 63, 64, 65, 69, 70, 73, 74,
76, 82, 85, 91, 93, 103, 104, 112,
114, 121, 124, 135, 136, 138, 140,
142, 144, 146, 147, 151, 152, 156,
167, 168, 169, 197, 198
- Azrbaycan, 63
- Baba İshak, 43
- Baba Resul, 43
- Badıllı*, 155
- Bağdat, xix, xxiii, 3, 53, 55, 56, 74, 77,
82, 84, 87, 108, 122, 128, 135
- Bahçe, 102
- Balkanlar, 12
- Baltık, 3
- Bar Hebraeus, xxxvi
- Baranbaylar, 136, 146
- Baranc*, 155

- Barbaro*, xliii, xliv, 10, 68, 71, 78, 116, 148, 179
- Bargiri, xviii, xxxix, xl, 8, 32, 35, 37, 39, 42, 79, 118, 127, 130, 132, 141
- Barımbay, 134
- Barın*, 142
- Basık, 13
- Basra Körfezi, 3
- Başkale, 10
- Başkumandan Simbat, xxxvii, 5, 87, 93, 176
- Bâtıniler, 52, 55
- Batu Han, 51, 74, 114
- Bayad Ali*, 155
- Bayan*, 151
- Bayaut*, 142
- Baybars, xxvii, xxxiv, xxxv, 62, 87, 88, 89, 90, 144, 195
- Bayburt, 94, 108
- Baycu, 44, 46, 48, 52, 53, 54, 62, 63, 88, 144, 167
- Baycu Noyan, 44, 45, 46, 48, 53, 63, 88, 167
- Baydu, 103, 104, 111, 112, 133, 145
- Bayezid, xxxii, xxxiii, 146, 154, 192
- Bayındırh*, 155
- Baypars, xxvii, xxviii, 87, 88, 89, 90, 93, 175
- Baysungur, xxx
- Belh, xxviii, 23
- Bend-i Mahi, 73, 117
- Berke Han, 63, 74, 85, 169
- Berkuk, xxvii
- Beypazarı, 108
- Beysan, 58
- Bezm ü Rezm*, xxx, 175
- Binboğa Dağları, 88
- Bingöl, 31, 69, 112, 133, 145, 156
- Bisüvüt*, 142
- Bitlis, xviii, xxxiii, xl, xlii, 3, 4, 6, 9, 15, 35, 36, 37, 38, 47, 49, 64, 65, 79, 100, 108, 118, 129, 130, 132, 136, 140, 142, 143, 149, 155, 157, 159, 160, 163, 165, 166, 168, 188, 191, 192
- Bitlis Çayı, 3, 168
- Bizans, xxxiv, xxxvii, 7, 12, 13, 14, 15, 16, 30, 38, 40, 62, 73, 77, 79, 85, 111, 117, 144, 158, 183, 187, 195
- Bizanslılar, 13
- Boğa, 41, 42, 52, 98
- Bombay, xxvi, 161, 173
- Bugatay Aka, 139, 162, 163
- Bulanık, 135, 154, 155
- Bursa, 164
- Buscarello di Chazalfi, 100
- Büyük İskender, 12
- Büyük Kağan, 19, 73, 96
- Büyük Selçuklu, 19, 20
- Byzantium, 78
- Caca Oğlu Nureddin*, xvii
- Camiu't-Tevarih, xxi, xxv
- Camiü'd- Düvel*, xxxiii, 176
- Canibeg*, 157
- Caterino Zeno*, xliii, xliv, 10, 68, 116, 148, 179
- Cava, xli
- Cebe, 20, 23
- Cebe Noyan, 20
- Celaleddin, xix, xx, xxi, xxii, xxiii, xxv, xxvi, xxvii, xxxv, xxxvi, xxxvii, 17, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 43, 49, 93,

- 118, 138, 140, 151, 156, 157, 174, 198
- Celaleddin Harezmsah, xix, xx, xxi, xxii, xxiii, xxv, xxvi, xxxvi, xxxvii, 17, 24, 25, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 43, 118
- Celaleddin Harzemşah, xix, xxxv, xxxvi, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 49, 138, 151, 156, 157
- Celaleddin Mengüberti, 25
- Celayir*, 51, 69, 136, 142, 146, 147, 151, 196, 198
- Celayirli*, 51, 134, 135, 142, 154
- Celayirliiler, 51, 110, 136, 142, 154, 198
- Ceneviz, 80, 100, 111
- Cenevizli, 80, 86, 100, 131, 132
- Cenevizliler, 81, 100
- Cengiz Han, xxi, 19, 24, 34, 50, 51, 63, 65, 76, 92, 112, 126, 136, 142, 167
- Cengiz Yasası, 74
- Cevdet Türkay, xv, 147, 153, 154, 155, 157
- Cezire, 8, 58, 70, 108
- Cihangüşa, xxxvii
- Cingiz Han, 21, 118
- Cizre, xix
- Clavijo, xlii, 64, 66, 87, 147, 155, 158, 179
- Comani*, 153
- Contarini, xliii, xliv, 10, 68, 115, 116, 148, 179
- Cuci, 50, 53, 74, 119, 143, 167
- Cüveyni, xx, xxi, xxiii, xxvi, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 72, 77, 82, 84, 89, 91, 96, 97, 112, 118, 138, 140, 141, 150, 151, 159, 173, 195
- Cüzcani, xxii, xxiii, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 28, 33, 35, 36, 56, 58, 174
- Çağataylar, 75, 147
- Çağrı Bey, 6, 14
- Çaldıran, xxxii, 2
- Çaldıran Savaşı, xxxii
- Çatbaşı, 151
- Çay, 107
- Çekvani/ Çekvan*, 157
- Çelayirli Şeyh Hasan, 135
- Çelebibağı Mezarlığı, xviii, 187
- Çevgan Meydanı*, 157
- Çin, xxi, 2, 20, 21, 22, 51, 72, 76, 77, 79, 81, 100, 102, 118, 159, 197
- Çingiz, xxviii, 19, 21, 22, 23, 24, 50, 51, 74, 119, 141, 142, 143, 184, 197
- Çingiz Han, xxviii, 21, 22, 23, 24, 50, 51, 141, 142, 143
- Çingiz Yasası, 74
- Çingizoğulları, 75
- Çoban Bey, 161
- Çoban Dede, 77, 159
- Çobanoğulları, 132
- Çoruh, 69, 150, 152, 154, 155, 156, 183
- Çuh/Karaçuk*, 156
- Çuhköy*, 156
- Çukurova, 13, 44, 62, 145
- Çurmağun, 26, 34, 36, 37, 44, 52, 53, 54, 138, 143, 156, 167
- Çurmağun Noyan, 26, 36, 44, 53, 138, 143, 156, 167
- Dağdelen, 154
- Dallıöz, 153
- Damad İbrahim Paşa, xxix

- Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, xxx
Darius, 12
Darn Ovası, 7, 66
Daron, 11
Davan, 7
Dede Korkut, 7, 65, 66, 67, 116, 143, 156, 182
Delhi Sultanı Şemseddin, 25
Derbent, 75, 84, 85
Derbent (Demirkapı), 75
Devletşah, xxix, 35, 65, 98, 126, 135, 136, 175
Dicle, 4, 9, 150, 154, 155, 156, 183
Dicle Nehri, 4
Diçle, 5
Dilşat Hatun, 135
Diyarbakır, 4, 13, 15, 36, 48, 49, 69, 70, 103, 112, 113, 122, 128, 133, 145, 146, 147, 153, 166, 168, 171, 189, 191, 193, 194
Diyarbakır, 35, 36, 61, 68, 70, 93, 115, 121, 122, 123, 128, 129, 134, 135, 146, 180, 189, 191, 193, 194
Diyarbakır eyaleti, 121
Diyar-ı Bekr, vi, 3, 168
Doğancı, 155
Doğu Akdeniz, vi, 2, 4, 10, 12, 56, 63, 70, 79, 80, 113, 118, 191
Doğu Anadolu, vii, xviii, xx, xxvi, xxxvi, xli, xliii, xliv, 2, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 26, 27, 28, 32, 39, 40, 47, 51, 57, 64, 65, 68, 77, 92, 93, 99, 102, 109, 115, 116, 117, 118, 129, 131, 134, 135, 136, 138, 140, 141, 143, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 164, 166, 171, 181, 182, 187, 195, 198, 220
Doğu- Avrupa, 14
Doğu Türkleri, 117
Dokuz Hatun, 61, 67
Dokuz/Tokuz Hatun, 67, 95
Doladay, 155
Don, 14
Dulkadirli, 62, 145
Dürben, 142
Ebu Bakr-i Tıhrani, xxxi, 175
Ebu Said, xvii, xxv, xxx, xxxix, xlii, 17, 82, 109, 110, 113, 122, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 146, 170
Ebu Said Bahadır Han, xxvi, 129, 170, 225, 226
Ebu'l Farac, xxxvi, xxxvii, 24, 25, 32, 34, 35, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 61, 95, 104, 112, 139, 141, 153, 158
Ebu'l Fida, 49
Ebu'l-Fida, xl, 8, 9, 23, 36, 58, 64, 67, 71, 75, 81, 83, 111, 118, 119, 120, 121, 124, 144, 178
Ebu's-Sac Divdad b. Yusuf Divdest, 15
Ebubekrabad, 104
Edirne, xxvii, xxxiii
Efes, 76
Elbistan, 87, 88, 89, 90, 94, 95, 169, 198
Elbistan Muharebesi, 91
Elbistan Ovası, 88
el-Cezire, 3, 29, 56, 118, 168
Elçigidey, 52
Eleşgirt, xl, 27, 35, 36, 140
Eleşkirt, 39, 141, 155
Elikum oğlu Simbat Bey., 67

- el-Ömeri, xxvii, 23, 32, 35, 87, 175
Emevi, 15
Emir Çoban, xxiv, 77, 84, 121, 123, 126, 128, 135, 142, 151, 159, 198
Emir Hızır Şah, 69, 136
Emir Karmaşi, 123
Emir Mulay, 133, 145
Emir Sevinç Aka, 126
Emir Sutay, 122, 123, 128, 133
Emir Taceddin b. Şeyh Muhammed, 128
Emir Tağaçar, 104
Emir Timur, xxx, 136, 175
Emir Timurtaş, xxiv
Emirü'l Kebir, 93, 99, 128, 139, 161, 163
Emirü'l-Kebir, xvi, 128
En-Nücum 'z-Zahire, xxvii
Erbil, 61, 108
Erciş, xviii, xxxix, xl, 2, 6, 7, 8, 15, 28, 30, 32, 36, 37, 38, 42, 64, 71, 73, 78, 79, 93, 99, 108, 110, 111, 113, 117, 119, 121, 123, 130, 132, 143, 145, 154, 155, 160, 168, 170, 180, 187, 191
Erçek gölü, 2
Erdebil, 13
Erek Dağı, 4
Ermen, 31, 39, 52
Ermeni, xix, xxxiv, xxxv, xxxvi, xxxvii, xxxviii, 5, 6, 7, 10, 12, 13, 14, 16, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 44, 45, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 73, 79, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 106, 110, 117, 123, 127, 134, 135, 141, 147, 150, 151, 152, 167, 170, 176, 177, 186, 191
Ermenice, 11, 148
Ermeniler, 8, 12
Ermenistan, xxxviii, 49, 53, 57, 65, 74, 93, 102, 107
Ermeniye, xxxviii, xxxix, 17, 64, 68, 69, 81, 100, 142, 163, 165, 166, 198
Erran, xxxviii, 40, 54, 59, 60, 62
Erzen, 9, 10, 11, 12, 15, 36, 38, 47, 76, 164
Erzincan, 38, 41, 42, 45, 48, 73, 81, 86, 90, 108, 109, 111, 135, 169, 170
Erzurum, xlii, 3, 8, 10, 11, 13, 15, 28, 29, 30, 33, 39, 40, 44, 47, 68, 69, 70, 73, 76, 77, 80, 81, 86, 89, 94, 109, 111, 112, 121, 122, 132, 133, 134, 145, 153, 157, 160, 169, 170, 175, 180, 182, 194, 197
Erzurum Selçuklu Emiri Cihanşah, 30
Esen Tigin Hatun, 93
Esenteğin Hatun, 162
Evliya Çelebi, xlii, xliii, 2, 8, 9, 11, 30, 32, 39, 64, 71, 78, 119, 141, 148, 149, 157, 160, 165, 179, 190
Eyyubi, xxvii, xl, 30, 32, 33, 38, 39, 45, 49, 50, 56, 140, 157, 167
Eyyubiler, 17, 43, 44
Fars, xix, 107, 136
Farsça, xxiii, xxv, xxix, xxx, xxxi, xxxiii, 5, 22, 23, 25, 28, 32, 36, 50, 52, 57, 58, 61, 71, 75, 84, 90, 93, 95, 96, 98, 101, 104, 120, 126, 127, 128, 143, 148, 150, 155, 156, 174
Fırat, 5, 12, 13, 59, 63, 82, 149, 150, 154, 155, 156, 182, 183, 197
Fırat,, 5, 182
Filistin, 13, 58, 80

- Frenk, xxii
Galata, 77
Garin, 11
Gavur Dağı, 10
Gazan Han, xix, xxi, xxii, xxiv, xxvi, xxx, xxxii, 56, 59, 72, 74, 94, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 133, 143, 145, 156, 170, 185, 194, 223
Gazgirt, 65, 143
Gazne, 24
Gazze, 62, 144
Gence, 36, 152
Gerni Çayı, 28
Gerni Muharebesi, 28
Gevaş, 164
Geyhatu, xxi, 7, 99, 101, 102, 103, 105, 107
Gıyaseddin Keyhüsrev, xxiii, 41, 42, 44, 45, 49
Gıyaseddin Mesud, 102
Gomagorgo, 153
Görzor (Zilan) Deresi, 99
Grigor, xxxiv, 6, 7, 29, 34, 44, 48, 53, 58, 66, 84, 87, 88, 95, 158, 176, 177, 190
Gurlular, 19
Gülkan, 49
Güneydoğu Anadolu, xxxi, 13, 52, 62, 63, 113, 115, 128, 141, 144, 145, 148, 171
Gürcistan, xxxvi, 26, 28, 29, 32, 37, 49, 52, 63, 69, 74, 88, 104, 107, 109, 116, 170, 189
Gürcü, xix, xxiii, xxxiv, xxxv, 26, 28, 32, 38, 48, 49, 88, 97, 99, 116, 152
Gürcü Prenses Thamta, 57
Gürcüler, 20, 28, 36, 50, 167
Güroymak, 156
Habib's-Siyer, xxix, 52, 175
Hacı Tugay, 77, 129, 134
Hacı Tuğay, 134
Haçlı, 24, 29, 42, 55, 56, 58, 59, 72, 73, 75, 76, 100, 158, 180, 186
Haçlılar, 20, 112, 113, 145
Hafız Abru, xxx
Hafız-ı Ebru, xxx, 113, 122, 123, 128, 133, 134, 136, 150, 151, 173
Hakkari, 9
Hakkâri, 100
Halaç, 156
Haleb, xix, xxvii, 3, 45, 68, 115, 122, 139, 153
Halep, 13, 45, 48, 57, 87
Halife Harun Reşit, 15
Halife Ömer, 6
Halime Hatun, 164
Halime Hatun Kümbeti, 164
Hallaçengezor, 156
Hani, 35, 106
Harameyn, xix
Harezimli, 29
Harezim, 19, 20, 23, 42, 43
Harezimli, 40, 42, 139
Harezmliler, 42, 43, 139
Harezmsah, xx, xxxvi, xxxvii, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 93, 118, 138, 140, 152, 175
Harezmsahlar, xv, xix, xx, xxi, xxii, xxiii, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 77

Harizm, 38, 40
Harput, 30, 36, 38, 48, 108, 116
Harran, 31, 43, 139, 153
Harzemli, 40, 42, 152
Harzemliler, xxv, 40
Harzemşah, 38
Harzemşahlar Devleti, xxiii, 23
Hasan Aka, 92, 162
Hasan Ali, 92, 162
Hasan Kale, 77
Hasan Keyf, 4
Hasan Padişah, 162
Hasan-ı Rumlu, xxx, xxxi, 92, 111, 146, 175
Havasur, 2
Hazar, vi, 1, 14, 15, 23, 53, 67, 121, 156, 182, 184
Hazar Denizi, 23, 53
Hazara, 156
Hazarlar, 14
Hemedan, 95, 96, 114, 120, 133
Herakliyas, 14
Herat, xxx, xxxi
Hıms, xvi, xl, 27, 30, 40, 73, 77, 79, 130, 153, 155, 156, 172, 180
Hıristiyan, xxi, xxxvii, 36, 62, 67, 72, 76, 85, 87, 95, 105, 106, 116, 117, 123, 144, 159, 176
Hıristiyan, xv
Hısn Keyfa, 38
Hısn-ı Kuganiye, 89
Himalayalar, xli
Hind, xxii, 11, 76, 181
Hindistan, xxviii, xli, 24, 25, 26, 73, 77, 79, 81, 86, 87, 100, 197
Hoca Fesihî Şirvani, 131
Hoca Sadettin Efendi, xxxii, 147, 176
Hondmir, xxix, xxxi, 52, 56, 58, 75, 84, 85, 95, 99, 102, 103, 104, 105, 117, 120, 126, 128, 130, 131, 133, 134, 135, 146, 150, 175
Horasan, xx, xxiii, xxviii, 15, 28, 82, 84, 85, 120, 122, 136
Hoşap, 64
Houdas, xx, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 138, 140, 148, 152, 174
Hoy, 27, 30, 31, 34, 65, 73, 117, 150
Hrant D. Andreasyan, xxxiv, 5, 7, 16, 34, 66, 176
Humus, 95
Hun, 13, 15
Hurriler, 11
Hülacü Han, 98
Hülagü, xvi, xxi, xxvi, xxxv, xxxvi, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 68, 71, 72, 74, 82, 83, 84, 92, 95, 104, 111, 114, 130, 131, 141, 142, 145, 146, 158, 168, 169
Hülegü, vii, viii, xxi, xxii, xxxv, xxxvi, 7, 17, 50, 52, 53, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 74, 82, 84, 85, 91, 92, 94, 95, 96, 98, 110, 112, 113, 119, 121, 133, 141, 142, 144, 145, 147, 151, 158, 167, 168
Hülegü Han, vii, 67, 70, 121, 167
Hüsameddin Ali el-Musuli, 30
Hüsameddin Hasan Aka, 92
Hüseyn Baykara, xxviii
Hüsrev Paşa Hanı, 159
Hz. Ömer, xxvii, 15
I. Edward, 101

- II. İzzeddin Keykavus, 54, 57
- II. Kılıç Arslan, xxiii
- Irak, xvii, xix, 2, 3, 8, 21, 26, 28, 29, 50, 80, 82, 98, 103, 109, 111, 134, 136, 144, 152, 167, 168, 172
- İtır Pazarı, 86
- IV. Rükneddin Kılıçarslan, 55
- İbn Battuta, xlii, 86, 102, 122, 126, 127, 128, 130, 132, 133, 134, 135, 179, 194
- İbn Bibi, xxiii, xxiv, xxxi, 29, 39, 51, 139, 141, 152, 174
- İbn Havkal, xxxviii, 8, 11, 32, 47, 60, 76, 178
- İbn Hurdazbih, xxxix, 11, 178
- İbn Şeddad, 62, 144, 145
- İbn Tagrıberdi, xxvii, 58
- İbnü'l-Ezrak, 8, 78
- İbnü'l-İbri, xxxvii, 21, 177
- İbnül'l-Esîr, xix
- İbrahim Şah, 134
- İbrahim-Şah, 134
- İl Basmış, 122, 153
- İl-Arslan, 19
- İlhan, xxiv, 7, 46, 52, 90, 91, 135, 149, 155, 170, 181, 182, 192
- İlhanlı, xvi, xvii, xviii, xxi, xxiii, xxiv, xxvi, xxvii, xxviii, xxix, xxxi, xxxv, xxxvi, xxxvii, xxxix, xl, xli, xlii, xliiii, xliv, 17, 18, 37, 46, 47, 48, 51, 54, 55, 57, 59, 60, 61, 63, 64, 66, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 136, 141, 142, 143, 146, 147, 149, 150, 151, 154, 157, 158, 159, 162, 163, 164, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 181, 192, 195, 196, 197, 222, 229
- İlhanlılar, vi, vii, xv, xvii, xviii, xxi, xxii, xxiv, xxv, xxvi, xxxiii, xxxix, xlii, xliiii, xliv, 3, 7, 17, 31, 35, 36, 43, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 79, 81, 85, 86, 87, 91, 92, 94, 95, 96, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 110, 112, 113, 114, 116, 118, 121, 124, 126, 127, 133, 137, 138, 140, 142, 143, 145, 146, 149, 150, 151, 158, 159, 161, 165, 168, 169, 172, 174, 186, 187, 188, 192, 193, 222, 229
- İlka/İlga Noyan, 84
- İmparator İoannes, 45
- İnal oğlu Boğatay Aka, 92
- İnal/Yinal/İnalcık, 21
- İpek yolu, 3
- İran, vi, xv, xvii, xix, xx, xxi, xxii, xxv, xxvi, xxviii, xxix, xxx, xxxix, xliiii, xliv, 2, 3, 4, 6, 7, 10, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 36, 37, 40, 41, 44, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 141, 143, 146, 147, 148, 150, 158, 166, 167, 169, 173, 179, 184, 186, 189, 193, 194, 196, 197
- İrincin Noyan, 122, 128

- İskender, 12
İskender Seddi, 34
İskitler, 11
İslam, xiv, xvii, xviii, xix, xxi, xxii, xxix, xxxviii, xxxix, 5, 7, 8, 9, 15, 19, 20, 25, 32, 47, 50, 55, 56, 59, 62, 71, 76, 96, 113, 116, 119, 124, 144, 146, 164, 165, 167, 178, 180, 185, 186, 187, 192, 195
İsmaililer, 20, 50, 52, 55, 167
İstahri, xxxviii, xl, 8, 9, 178
İstanbul, xiv, xv, xvi, xvii, xviii, xix, xx, xxi, xxii, xxiv, xxv, xxvii, xxviii, xxx, xxxii, xxxiii, xxxiv, xxxv, xxxvi, xxxvii, xxxviii, xxxix, xl, xli, xlii, xliii, xliv, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 36, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 84, 86, 87, 93, 99, 100, 101, 103, 105, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 123, 127, 132, 136, 140, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 150, 151, 153, 154, 156, 159, 160, 161, 165, 166, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 222, 229
İtalyan, xli, 79, 80, 81, 100
İtil, 14
İvane, 32
İyad b.Ganm, 6
Kaçar Mahallesi, 157
Kaçar Viranı, 155
Kadem, 155
Kadı Burhaneddin, xxx, 128, 146, 188
Kadı Kudbeddin Musuli, 114
Kaffa, 100
Kafkas, 3, 14, 168
Kafkaslar, 3, 10, 14, 20, 52, 59, 85, 93, 115, 147, 168, 171
Kafkasya, xxxvi, 13, 41, 50, 53, 54, 59, 60, 63, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 79, 82, 91, 114, 158, 159, 167, 169, 183, 187
Kağızman, 69
Kalat Kalesi, 98
Kalavun, 71, 97
Kalçık, 153
Kalikala, 15
Kamyar, 40
Kandırılı, 155
Kanglı, 22, 26, 40, 42, 44, 138, 139, 152, 153, 154, 188
Kanglılar, 26
Kanlıköy, 154
Kara Bulak, 156
Kara Koyunlu, xxxi, 6, 65, 113, 116, 117, 133, 135, 136, 142, 145, 146, 155, 156, 157, 170
Kara Koyunlu Türkmenleri, 155
Kara Mehmet, 6, 135
Kara Polat Mezrası, 151
Kara Tatar, 147, 150, 155
Kara Tatarlar, xxx, 146, 147
Kara Yusuf, 146, 155, 156
Karaçalı, 102
Karaçuk, 65, 143
Karadeniz, vi, 2, 5, 8, 13, 14, 20, 26, 29, 47, 62, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 101, 111, 116, 117, 131, 144, 152, 159, 184, 187, 189, 191, 192, 196, 197, 198

Karadere, 134, 150
 Karakoyunlu, xxxi, 65, 136, 143, 146, 154, 166, 188, 194
 Karakurum, 51, 58, 59
 Karasu, 13
 Karınday Ağa, 100, 163
 Karl Jahn, xvii, xxii, 74, 102, 104, 174
 Karluk, 20, 138
 Kars, 7, 12, 13, 15, 16, 28, 30, 36, 40, 47, 48, 52, 53, 59, 60, 66, 67, 68, 69, 76, 109, 116, 117, 127, 129, 153, 158, 170, 184, 191, 193, 195
 Kastilya, xlii
 Kaşani, xxiv, 61, 120, 122, 173
 Kaşgar, 138
 Katolik, 73
 Katolikos Ter-Agop, 95, 110
 Kayı, xxxii
 Kayır Han, 41, 42, 152
 Kayseri, xxxiii, 14, 39, 48, 55, 57, 87, 88, 89, 99, 108, 136, 146, 188
Kazagan, 151
 Kazan Çarşısı, 86
Kazan köyü, 154
 Kazvini, xx, xxv, xxvi, 22, 27, 30, 42, 45, 50, 60, 67, 71, 98, 99, 100, 101, 148, 160, 173, 174
 Kefe, 76, 80, 81, 87
 Kemaleddin Kamyar, 39
 Kerc, 25
 Kereyit, 50, 122
 Keşmir, xxi
 Ketbuga, 113, 145
 Kıbrıs, xv
 Kıpçak, xxvii, 13, 20, 26, 76, 112, 116, 122, 138, 152, 153, 154, 155, 182
 Kıpçaklar, 26, 28, 69, 152, 154, 155, 156, 166, 184
Kıyat, 142
 Kızılırmak, 12, 46
 Kilikya, xxxiv, xxxv, 45, 47, 87, 88
 Kiragos, xxxv, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 44, 45, 48, 49, 54, 56, 57, 58, 59, 63, 65, 66, 71, 75, 84
Kireyitler, 51, 142
 Kirman, 25, 103
 Kit Boğa Noyan, 52
Kitab-ı Cihannüma, xxxii, 39, 141, 176
Kitab-ı Diyarbakriyya, xxxi, 175
 Kitboğa, 57, 61
 Kohoz Hanı, 160
 Kohoz köyü, 160
Komakollo, 153
 Komana, 3, 78
Komar, 154
Kongırat, 142
 Kongurtay, 89, 91, 97
 Konkurtay, 7, 170
 Konya, 14, 38, 39, 54, 57, 68, 99, 108, 111, 121, 180, 189
Korcıbaşı (Sarusu), 151
Kotanlı, 153, 154
Köçeri, 155
Körbuğa, 153
 Köseadağ, xliv, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 57, 63, 94, 167
 Kral Hetum, xxxvii
 Ksenofon, 9
 Ksenophon, 5, 9, 79, 178
 Kuban, 14
 Kudüs, xix, xxxviii, 13
 Kursık, 13

Kurulas, 142
 Kutaisi, 28
Kutlu Bey, 155
 Kutup Denizi, xli
 Kutuz, xxviii, 58, 59
 Küçey, 138
 Küçlük, 20
 Küçük Şeyh Hasan, 135
 Kür, 26, 28, 54, 69, 102, 112, 150, 152, 154, 155, 156, 166, 183, 184
 Kürt, xviii, 4, 5, 6, 8, 13, 14, 69, 92, 99, 100, 115, 147, 151, 166, 171, 181, 185, 186
 Kürtleri, 52
 L.b. na Sagut, 7
Lapta Sagut, 60, 167
 Larende, 38, 41, 42
 Leningrad, xvii
 Lidyalılar, 12
 Londra, xvii, 30, 183
 Lur, 52
 Luristan, 95
 Macaristan, xli
 Mahmudi, 16
 Makdisi, xxxviii
 Makedonya, 12
 Malatya, xxxvi, 4, 13, 15, 36, 48, 108, 185
Malazgirt, xvi, xl, 2, 8, 15, 16, 27, 30, 32, 35, 38, 39, 73, 77, 79, 130, 141, 150, 154, 155, 156, 158, 172, 186
 Malazgirt Ovası, 2
Mangit, 142
 Maraga, 65, 71
 Marco Polo, xli, 10, 64, 73, 79, 86, 87, 91, 115, 143, 144, 147, 179
 Mardin, 36, 44, 93, 107, 116
 Marko Polo, xli, 10, 104, 115, 147, 179
 Masis, 11
 Mateos, xxxiv, 14, 16, 17, 48, 68, 177
 Matla'-ı Sa'deyn, xxxi
 Maveraünnehir, 20, 23, 111
 Maveraünnehr, 65, 143
 Mazandarani, xl, 79, 130, 178
 Mazenderan, xxviii, 82, 126
 Mazgirt, 129
 Medler, 11
 Mehdi, 15
 Mekran, 25
 Melik Eşref, 30, 34, 35, 39, 48
 Melik Gazi, 45
 Melik Nasır, 61, 139, 153
 Melikşah, 138
 Memluk, xxvii, xxviii, xl, 55, 57, 59, 62, 80, 88, 97, 112, 113, 122, 133, 144, 145, 171, 175, 194
 Memlûk, xxviii, 59, 75, 113, 114, 124, 145
 Memlûk Sultanı, 114
 Memluklar, vii, 17, 50, 55, 56, 58, 59, 76, 86, 167
 Memlûklar, 63
 Memluklu, xxvii, 56, 57, 58, 71, 74, 85, 87, 88, 91, 113, 124, 147, 169
 Memlûklu, 62, 85, 93, 145
 Memun, 15
 Mengü, xxi, xxvi, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 58, 74, 109, 141, 167
 Mengü Han, xxi, xxvi, 50, 51, 53, 55, 74, 167
 Mengü Kağan, 50, 56, 58, 141
 Meraga, 29, 71, 72, 74, 82, 114

- Merkit, 19
- Mevlana Muhiddin Ahlati, 71
- Meyyafarikin, 8, 35, 36, 58, 78, 93, 103, 138, 152, 175
- Meyyafarikin (Silvan), 35, 36
- Mezopotamya, 2, 4, 9, 13, 36, 60, 73, 149, 168, 184, 186, 195
- Miğrakom*, 151
- Mısır, xxvii, xxxv, 10, 11, 39, 50, 52, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 71, 73, 74, 76, 80, 85, 86, 88, 91, 97, 111, 112, 113, 114, 117, 124, 141, 145, 167, 169, 184, 191, 194
- Mirhond, xxviii, xxix, xxxi, 28, 52, 55, 56, 58, 63, 69, 75, 84, 95, 96, 97, 98, 102, 103, 104, 122, 126, 128, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 146, 198
- Moğol, vi, vii, xvi, xvii, xviii, xix, xx, xxii, xxiii, xxiv, xxv, xxvi, xxvii, xxviii, xxix, xxx, xxxi, xxxii, xxxiii, xxxv, xxxvi, xxxvii, xxxviii, xli, xliii, 1, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 100, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 126, 130, 132, 134, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 158, 161, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 181, 182, 185, 188, 193, 194, 196, 229
- Moğol Kağanı, 41
- Moğolca, xvii, 51, 141, 149, 173
- Moğollar, vi, xviii, xix, xxiii, xxiv, xxv, xxxii, xxxiv, xxxvi, xxxviii, xl, xli, xliv, 1, 5, 7, 24, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 76, 79, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 153, 156, 157, 158, 159, 163, 166, 167, 168, 176, 183, 185, 195, 196, 197, 198
- Mongok*, 151
- Morco Polo, 86
- Mugan, xxxv, xxxix, 34, 37, 53, 54, 58, 60, 62, 66, 74, 84, 120, 121, 131, 140, 142, 167
- Muğakom*, 151
- Muğal*, 150
- Muğan, 44, 46, 48, 49, 147
- Muhammed el-Afşin, 15
- Muhammed Han, 132, 134, 136
- Muhammed Harezmsah, 19, 20, 22, 23, 24, 26
- Muhammet Han, 134
- Muhammet Tapar, 16
- Mukaddesi, xxxviii, xxxix, 7, 8, 11, 32, 61, 178
- Mulay Noyan, 122, 128, 146
- Muradiye, xl, 2, 8, 35, 73, 117, 127, 132, 153
- Murat, 2, 5
- Musul, xix, 8, 61, 68, 69, 87, 103, 112, 121, 127, 133, 134, 145

- Muş, 3, 6, 9, 11, 30, 58, 69, 112, 115, 116, 127, 133, 135, 140, 145, 146, 150, 153, 155, 156, 168, 171
- Muş Ovası, 31
- Mutahharten, 135
- Mutasım, 15
- Mücireddin Emirşah, 102
- Mücirüddin Emirşah, 99
- Müneccimbaşı, xxxiii, 33, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 54, 55, 57, 88, 90, 99, 102, 152, 176, 193
- Müsameretü'l-Ahbar*, xxiv, 7, 174
- Müslüman, xxi, xl, 8, 15, 16, 17, 23, 25, 29, 32, 33, 35, 37, 40, 42, 43, 44, 45, 53, 54, 55, 87, 88, 89, 90, 96, 97, 104, 107, 116, 117, 138, 139, 146, 149, 152, 154, 178, 185
- Müslüman Türkler, 15
- Nablus, 58
- Nahcivan, 25, 109, 170
- Nahçıvan, 36, 67, 104, 106, 128, 136
- Nahiye-i Aladağ*, 131
- Nairiler, 11
- Nasıreddin Tusi, 71
- Nasırı Hüsrev, xliii, 148, 179
- Nasihüddin el- Farisi, 45
- Naymanlar*, 51, 142
- Necip Asım, xx, 21, 175
- Nemrut, 4
- Nesa, xx
- Nesevi, xx, xxii, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 138, 140, 148, 152, 174, 175, 190
- Nesturi, 67
- Neşri, xxxii, 39, 141, 176
- Neşri Tarihi, xxxii, 176
- Nevruz, 104, 105
- Niğde, 41, 42, 88
- Nişabur, 24
- Noyan Kalesi*, 151
- Nusaybin, 36
- Oğuz, xviii, xxxii, 10, 27, 30, 43, 62, 64, 116, 138, 139, 144, 146, 148, 155, 156, 159, 165, 187, 236
- Oğuz İsyanı, 43
- Oğuz Türkleri, xviii, 116
- Oğuz Viranı*, 155
- Oğuzlar*, xviii, xliv, 13, 15, 27, 30, 36, 62, 65, 139, 140, 143, 145, 156, 166, 187, 189, 191, 194
- Oğuzname, xxxii
- Oğuz-Türkmen, 146
- Okçu Millet*, 150
- Olcaytu, xvii, xxii, xxiv, xxv, xxvi, xxx, 61, 82, 109, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 130, 149, 153, 166, 170, 173, 192
- Olcaytu Han, 121, 122, 123, 125, 224
- Oltu, 38, 129
- Orbelyan, xxxvi, 96, 177
- Orta Anadolu, xxxi, 62, 63, 136, 145, 146, 157
- Orta Fırat, 3
- Ortadoğu, vi, xxxiv, 1, 10, 12, 13, 20, 33, 50, 51, 52, 55, 79, 181, 191
- Ortodoks, 73
- Osman Bey, 39, 141
- Osman Turan, xv, xvi, xxiv, xliv, 29, 34, 40, 71, 152, 158, 174
- Osmanlı, xv, xvii, xxix, xxxi, xxxii, xxxiii, xlii, xliv, 12, 13, 15, 27, 30, 40, 42, 43, 44, 46, 51, 52, 59, 62, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 79,

- 82, 89, 104, 105, 106, 108, 109, 111, 112, 113, 115, 118, 119, 121, 123, 126, 128, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 146, 147, 150, 153, 154, 156, 157, 158, 160, 166, 172, 176, 180, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 191, 194
- Osmanlı İmparatorluğu*, xv, 147, 154
- Otrar, 21
- Ögeday, xix, xxi, 49, 72
- Ögedey, 22, 34, 35, 44, 53, 60, 194
- Önasya, 13, 167
- Özalp ovası, 2
- Pagspa*, 108
- Palandöken, 10
- Papa, xli, 73, 86, 100
- Paris, xv, xvii, xx, xxii, xxv, xxvii, xxx, xxxvi, 21, 113, 161, 173, 174, 179
- Paris Milli Kütüphanesi, xxv
- Parvan Meydan Savaşı, 24
- Pasin, 13, 67
- Patnos, 154
- Pehlivan Beğ, 143, 156
- Pelliot, xv, 10, 115, 147
- Pers, 12
- Pers-Ahaymenid, 12
- Persler, 11, 13
- Pervane**, xxv, 7, 82, 87, 88, 89, 90, 91, 94
- Plano Carpini, xli, 84, 179
- Pontus, 3, 78
- Pornak*, 155, 156
- Pornak Yaylağı*, 156
- Psikopos Stepanos, 5, 30, 32, 45, 48, 58, 85, 88, 89, 90, 93, 95, 96, 97, 98
- Pulur*, 155, 156
- Pulurmanik*, 156
- Rahbe, 124
- Ramazanoğulları, 62, 145
- Ravzatu's Safa, xxviii, xxix
- Reşidüddin, xxi, xxii, xxiv, xxvi, 50, 52, 53, 56, 57, 60, 74, 83, 85, 88, 89, 90, 91, 95, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 106, 116, 118, 120, 121, 150, 174
- Rey, 55, 120
- Risale-i Felekiyye*, xl, 79, 130, 131, 132, 178
- Robert Bedrosian, xxxiv, 32, 46, 176, 177
- Robruk, xli, 69
- Roma, 12
- Romalılar, 1, 14, 54
- Rubruk, xli, 36, 53, 61, 69, 179
- Rum, 16, 37, 44, 52, 55, 57, 62, 77, 79, 80, 82, 84, 94, 102, 104, 107, 117, 143, 144
- Rumkale, xxxvi
- Rusya, xxxviii, 3, 54, 79
- Rükneddin Cihanşah, 33
- Sabarlar, 13, 14
- Sabir, 14
- Sac Oğulları, 15, 16
- Safeviler, xxxi, xxxii, xxxiii, 28, 54, 182
- Salim, vi, 12, 13, 15
- Salmas, 68, 121
- Samsun, 20, 26, 62, 72, 73, 75, 76, 81, 82, 144, 159, 191, 192, 196, 197, 198
- Sarıkamış, 67
- Saruhan*, 155
- Sasani, 12, 13, 14

- Sefaretname*, xliii, 179
- Selahâddîn Eyyûbî, xix
- Selçuklu, xiv, xxiii, xxiv, xxvii, xxviii, xxxv, xxxvii, 6, 7, 10, 12, 13, 15, 16, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 54, 55, 56, 57, 62, 68, 70, 71, 72, 87, 88, 89, 90, 91, 96, 98, 102, 109, 139, 144, 149, 152, 158, 159, 168, 170, 180, 183, 186, 187, 191, 192, 194, 197
- Selçuklu Devleti, 12
- Selçuklular, xxxiv, 6, 7, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 49, 52, 53, 54, 60, 68, 71, 87, 88, 91, 118, 119, 139, 140, 149, 152, 157, 158, 182, 187, 188, 194
- Selçukname, xxiii, xxv, 23, 29, 31, 32, 33, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 54, 56, 90, 139, 152, 157, 174
- Selefki, 12
- Selefkos, 12
- Seyfeddin Erbeği, 88
- Seyyid Hüseyin Ahlati, 39, 141
- Sibir, 14
- Siirt, 36, 153
- Silvan, 15
- Simbat, xxxvii, 67, 87, 176
- Sinaneddin Kaymaz, 40
- Sind, 24, 25
- Sind (İndus), 24
- Sis, 87, 117
- Sis/Kozan, 117
- Sivas, xxvii, 16, 33, 37, 39, 45, 48, 73, 81, 86, 88, 89, 111, 136, 137, 146, 169
- Soğanlı, 67
- Soğucak, 151
- Sor/Sur Köyü, 164
- Sökmen, 38
- Sökmenabad*, 150
- Strabon, 3, 78, 177
- Suganut*, 142
- Suldus*, 51, 126, 142, 196
- Sulduz, 77, 84, 121, 126, 142, 147, 159, 196
- Sultan Abdülmecit, xxv
- Sultan Ahmet, 154
- Sultan Baybars, 87, 88, 90
- Sultan Hanı, 54
- Sultan Muhammed Harezmsah, xx
- Sultan Üveys, 69, 136
- Sultaniye, 76, 120, 126, 132
- Suncak Noyan, 84
- Suriye, vi, xxvii, 7, 8, 11, 13, 34, 42, 49, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 76, 80, 86, 87, 91, 95, 114, 122, 124, 143, 167, 168, 169
- Suşehri, 45
- Sutay, 136
- Sutay Noyan, 77, 122, 128, 129, 133, 134, 146
- Sutey Gediği*, 151
- Sutey Sazlığı*, 151
- Sübütey, 23
- Süleyman Bahadır Han, 135
- Süleyman Han, 132, 136
- Süleyman Şah, 39, 141
- Sünik (Karabağ), xxxvi
- Sünit*, 44, 53, 60, 129, 142, 194
- Sünni, 20, 50, 55, 113, 124, 167
- Süphan Dağı, 4
- Sürmeli, xlii, 27, 36, 69, 116, 140, 156

- Süryani, xix, xxxiv, xxxvii, 16, 67, 106, 177
- Şadi Aka, 92, 161
- Şadi Sargur Aka b. Çağan Aka, 109
- Şah İsmail, xxix, xxxi
- Şahrah*, 111
- Şam, xix, 3, 13, 29, 33, 38, 52, 55, 56, 87, 88, 133, 145
- Şehr-i Nev*, 61, 150
- Şenb, 120
- Şenbi Gazan, 120
- Şerefname*, xxxiii, 5, 28, 32, 35, 38, 39, 49, 71, 141, 157, 176
- Şerefüddin Ali Yezidi, xxx, 147, 175
- Şeyh Abdurrahman, 97
- Şeyh Hasan, 77, 134, 135, 161
- Şeyh Mevlana Kudbeddin Şirazi, 100
- Şiilik, 113, 124, 187
- Şiraz, xxvi, 108
- Şirin Hatun, 93, 139, 163
- Şişi Bahşi, 126
- Tabakat-ı Nasiri*, xxii, xxiii, 19, 28, 36, 56, 58, 174
- Tacü't-Tevarih*, xxxii, 147, 176
- Tagaçar, xxvi
- Taganay, 98
- Tağaçar, 103
- Tahran, xxiv, xxv, xxvi, xxviii, xxix, 22, 50, 52, 61, 120, 173, 174, 175
- Tahtı Süleyman, 162
- Taht-ı Süleyman Mahallesi, 160, 163
- Taku Ağa, 90
- Takvim-i İlhani*, 106
- Tamara, xxiii
- Tamta, 49, 192
- Tana, 76, 79, 80
- Tanrı Dağları, 13
- Tarakay Güreken/Tokay Gürkan, 133, 145
- Taran, 62
- Targay/Turgay, 113, 145
- Tarih-i Cihangüşa*, xx, 19, 23, 72, 96, 151, 173
- Tarih-i Güzide*, xxv, xxvi, 5, 22, 23, 24, 25, 28, 32, 36, 42, 45, 50, 52, 57, 58, 61, 71, 75, 84, 90, 93, 95, 96, 98, 101, 103, 104, 107, 120, 123, 126, 128, 150, 173, 174
- Tarih-i Olcaytu*, xxiv
- Tarih-i Vassaf*, xxvi, 24, 25, 26, 28, 32, 50, 52, 53, 62, 83, 84, 96, 97, 99, 102, 103, 104, 105, 120, 121, 173
- Taron, 58, 127
- Tatar, xxxvii, 35, 64, 69, 143, 147, 150, 154, 196
- Tatar Ağa*, 154
- Tatar Düzü*, 150
- Tatar Gazi*, 150
- Tatar Gazi Köyü*, 150
- Tatar Yazısı*, 150
- Tatarcık Mezrası*, 151
- Tatarlar*, 32, 45, 49, 51, 64, 117, 142, 143, 147, 150, 183
- Tatvan, 159
- Tebriz, vi, xlii, xliv, 1, 3, 7, 11, 25, 30, 47, 52, 56, 61, 64, 65, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 91, 94, 100, 102, 103, 111, 114, 115, 119, 120, 123, 131, 141, 142, 159, 161, 169, 171, 192
- Tekudar, 96, 97
- Tezkire-i Devletşah*, xxix, 65, 96, 98, 135, 136, 143, 166, 175

- Thamta, 48, 49, 57
Thamtha, 32, 38
Tiflis, 24, 28, 69, 73, 75, 159
Timur, 6, 7, 136
Timurlular, xxx, xxxi
Timurtaş, 69, 126, 135
Togat, 40
Toğtab, 40
Tokat, 88, 146
Toku, 87
Toros, 2
Trabzon, xlii, xliv, 3, 7, 37, 44, 47, 62, 64, 70, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 86, 94, 95, 100, 101, 111, 117, 119, 123, 131, 138, 142, 144, 146, 159, 168, 169, 179, 182, 184, 187, 189, 192, 195, 196, 197
Trabzon Rum devleti, 94
Trabzon Rum İmparatorluğu, 62, 77, 79, 80, 94, 144, 184
Tudavun, 82, 88, 90
Tuğtap (Togutap), 30
Tukal, 104
Tur Ali, 143, 156
Tura Beğ, 155
Tuşpa, 4, 5, 11
Türe Beg, 65, 143
Türk, vi, vii, xiv, xvi, xvii, xviii, xix, xx, xxii, xxiii, xxx, xxxi, xxxii, xxxiv, xxxv, xxxvi, xxxviii, xxxix, xl, xliii, xliv, xlv, 1, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 83, 84, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 126, 127, 129, 131, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 230, 236
Türkan Hatun, 21, 24, 26, 152
Türkçe, xx, xxiii, xxiv, xxviii, xxix, xxxii, xxxiii, xxxiv, xxxvii, xxxix, 6, 7, 11, 16, 146, 148, 149, 150, 151, 154, 155, 156, 165, 176, 177, 178
Türkistan, xix, xxxii, 2, 15, 20, 29, 64, 65, 118, 143, 146, 155
Türkiye, 2, 12, 38, 40, 187, 188
Türkiye Selçukluları, xv, xxiv, xxv, 20, 29, 41, 43, 46, 172, 181
Türkler, xxv, xxvii, xxxiv, xxxvi, xxxviii, xxxix, xl, 1, 3, 5, 8, 15, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 44, 45, 47, 48, 52, 53, 55, 58, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 72, 75, 77, 79, 87, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 103, 107, 110, 112, 115, 116, 118, 119, 132, 139, 141, 144, 146, 147, 148, 152, 153, 160, 161, 165, 175, 176, 178, 180, 182, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 196
Türkmen, xv, xxxi, xxxiii, xliii, 6, 10, 13, 15, 26, 31, 36, 62, 64, 68, 72, 89, 91, 113, 115, 117, 124, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 154, 155, 156,

- 157, 161, 164, 170, 171, 183, 185,
190, 191, 194, 196, 198
- Türkmenler*, 187
- Türkomania, 115, 147
- Ucan, 120
- Ulu Kümbet, 161
- Ural-Altay, 11
- Urartu, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 185, 191, 195,
196
- Urartular, 4, 5, 9, 10, 11, 12, 182, 190
- Urfa, xxxiv, 13, 43, 49, 58, 139, 153
- Urmiye, 11, 27, 30, 56, 83, 156
- Urmiye Gölü, 11
- Usta Şagird Kümbeti, 161
- Uygur, xxi, 19, 72, 92, 112, 126, 136,
137, 138, 139, 140, 163, 166
- Uygurca, 108, 112
- Uyrat, 51, 111, 112, 113, 133, 142, 144,
145
- Uyratlar, 111, 112, 113, 133, 144, 145,
194
- Uyratların, 111, 112, 133, 145
- Uzun Hasan, xliii, 68, 71, 78, 115, 148,
162
- Üstad Ali, 164
- Van, vi, vii, viii, xv, xvi, xvii, xviii, xx,
xxiii, xxvi, xxx, xxxi, xxxiii, xxxiv,
xxxv, xxxvi, xxxvii, xxxix, xl, xli,
xlii, xliii, xliv, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9,
10, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 26, 29, 32,
33, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 47, 48, 57,
60, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 72, 75,
76, 79, 80, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 99,
100, 105, 106, 108, 109, 111, 112,
113, 114, 115, 116, 117, 118, 119,
120, 121, 122, 123, 127, 128, 129,
130, 132, 134, 135, 136, 138, 140,
142, 145, 146, 147, 149, 150, 151,
152, 154, 157, 159, 160, 164, 165,
166, 168, 169, 170, 171, 173, 180,
183, 184, 185, 186, 189, 190, 191,
193, 194, 195, 196, 220, 221, 222,
229
- Van Eyaleti, xvi, 68, 70, 92, 99, 120,
121, 128, 142, 168
- Van Gölü, vii, xvi, xviii, xxiv, xlii, 1, 2,
4, 7, 8, 10, 11, 17, 18, 39, 48, 49, 57,
66, 68, 70, 93, 111, 113, 117, 119,
132, 140, 143, 147, 149, 153, 156,
158, 164, 166, 168, 170, 171, 190
- Van Gölü Havzası, vii, xv, xvi, xvii,
xviii, xx, xxiii, xxvi, xxx, xxxi,
xxxiii, xxxvi, xxxvii, xxxix, xl, xlii,
xliv, 2, 3, 4, 6, 9, 10, 11, 15, 16, 17,
18, 26, 29, 33, 37, 38, 39, 40, 42, 47,
48, 57, 60, 65, 68, 69, 70, 75, 79, 90,
91, 93, 95, 99, 105, 106, 108, 109,
111, 112, 113, 114, 115, 116, 117,
118, 123, 127, 130, 132, 134, 138,
140, 143, 145, 146, 147, 149, 150,
153, 154, 157, 159, 165, 166, 168,
169, 170, 171, 173, 180, 183, 190,
195, 220, 221, 222, 229
- Vardabet Vanagan, xxxiv
- Vardan, xxxv, 5, 28, 29, 32, 34, 35, 36,
44, 48, 49, 52, 53, 55, 56, 58, 60, 61,
65, 66, 67, 68, 71, 83, 87, 110, 141,
152, 176, 177
- Varto*, 182
- Vasपुरagan, 3, 4, 5, 6, 16, 69, 79, 115,
193
- Vassaf, xxvi, 104, 114, 118, 173, 195
- Vastan, xl, 11, 16, 32, 131
- Vatikan, xv
- Venedik, xv, xliii, xliv, 10, 68, 71, 78,
80, 115, 116, 131, 132, 148, 179
- Vestam veya Vestan, 118

Vilayet-i Ermen, xl, 79, 122, 128, 130
Viyana, xvii
Voyaç-Zor, 67
Xenophon, 5
Yahudi, xxi, 106
yam, 72, 159
Yam, 72, 151, 159
Yar Ali Kaftan, 156
Yassı Çimen, 34
Yassıçemen, 33, 38, 138
Yassıçimen, 33, 41
Yazıcızade Ali, xxxi, xxxii, 29, 176
Yeşmut, 82, 84, 85
Yeşmut/Yoşmut, 82
Yıva, 27, 30, 156
Yıva Viranı, 27

Yıvaçlı, 156
Yıvaçlı, 27
Yıvalar, 27, 30, 156
Yisuncin Hatun, 84
Yomut, 156
Yukarı Ağadeve Köyü, 150
Yukarı Dicle, 3
Yumurtalık, 47
Yusuf Halaçoğlu, xvi, 3, 112, 142, 144,
153
Zağros, 115, 147, 171
Zamantı Kalesi, 42
Zara, 45
Zela, 3, 78
Zilan, 2, 99

EKLER

Harita-1. Van Gölü Havzası (Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**, İstanbul 1986.)

Harita-2. Van Gölü Havzası ve çevresi (H. Saraçoğlu)

Resim-1. İlhanlılar Döneminde Ahlat ve Erciş'te darbedilmiş paralar (Gündegül Parlar, "Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri", . Van Gölü Havzası Sempozyumu (08-10 Eylül 2004), İstanbul 2006.)

önyüzü / obverse

Ortada: Lâilâhe ill / Allah
 Muhammedün / Resulullah /
 Çevrede: sene / tis'a ve tis'in /
 ve sittemi'e
 Center: There is no God but Allah /
 Muhammad is the messenger
 of Allah
 Margine: Year six hundred and ni-
 nety nine

arkayüzü / reverse

Ortada: Han ı a'zamı Kazan /
 Sultan Mahmud / Halledallahu
 Sultanelu / Durube bi Medinet /
 Lârende
 Center: Ghazan the Great Khan /
 Sultan Mahmud /
 May God perpetuate his kingdom /
 Struck at Madinat Larandah

Resim-2. Gazan Han'ın bağımsızlığını gösteren "Büyük Kağan" ünvanını kullandığı para.

önüyüzü / obverse

arkayüzü / reverse

Ortada: Lüülâhe ill / allah / Muhammedün Resulullah /
 Aliyyün Velivallah
 Çevrede: Allahümme Salli alâ Muhammed /
 ve Ali ve ve'l Hasan ve'l Hüseyin /
 ve Ali ve Muhammed ve Ca'fer /
 ve Musa ve Ali ve Muhammed /
 ve Ali ve'l Hasan ve Muhammed

Center: The blessing of God be on Muhammad /
 and Ali and Hasan and Hussein and /
 Ali and Muhammad and Jafer and /
 Musa and Ali and Muhammad and /
 Ali and Hasan and Muhammad

Ortada: Duribe / fi Devleti Mevlâ es-Sultan /
 el a'zam mali-ki rikab / ü'l ünem /
 Gayasü'd dünya ve'd din / Olcaytu /
 Sultan Muhammed / halledallahü mülkehu
 Çevrede: Duribe / Madinet / Ahlat / sene / erba'a /
 aşere / ve / seb'a mi'e

Center: Struck in the State of the Lord the /
 Great Sultan King of the Necks of the /
 people Helper of the World and of /
 Religion Oljaitu Sultan Muhammad /
 May God! perpetuate his kingdom
 Margin: Struck [at] Madinet Akhlat /
 year seven hundred and fourteen

Resim-3.Olcaytu Han adına Ahlat'ta bastırılmış bir para

önyüzü / obverse

Ortada: Lâilâhe illallah /
Muhammedün / Resullallah /
Daribe / Ahlat
Çevrede: Ebubekr / Ömer /
Osman / Ali /

Center: Center: There is no God but
Allah / Muhammad is the
Prophet of Allah / Struck [at]
Ahlat

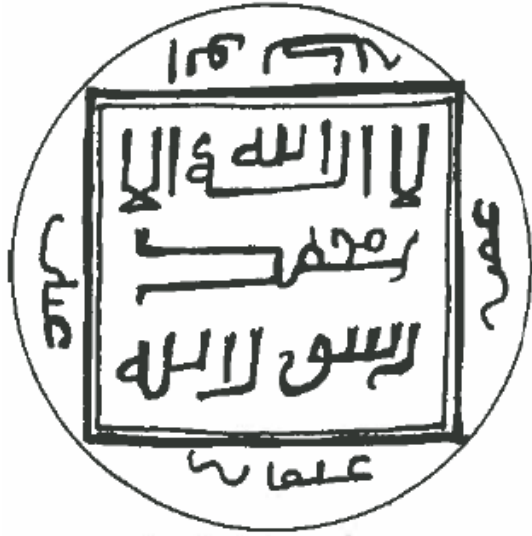
arkayüzü / reverse

Ortada: Daribe fi / eyyam- / i devlet
il's sultan ü'Yazan /
Ebn Said Bahadır Han /
Halîdallahü mülkehu /
Çevrede: Sene isnetyn / İyryn /
ve tis'a / mi'e

Center: Struck in the Days of the
State / of the Great Sultan Abu
Sa'id Khan / May God
perpetuate his kingdom
Margin: the year nine hundred
forty-two

Resim-4. Ebu Said Bahadır Han adına Ahlat'ta bastırılmış bir para

önyüzü / obverse

Ortada: Lâilâhe illallah /
Muhammedün / Resullullah /
Çevrede: Ebubekr / Ömer /
Osman / Ali /

Center: Center: There is no God but
Allah / Muhammad is the
Prophet of Allah
Margin: Abu Bakr / Umar /
Othman / Ali

arkayüzü / reverse

Ortada: Durîbe / es-Sultan Ebu Said
/ Bahadır Han hullide
mülkehu / Ahlat /
Çevrede: Fî sene erba'a ve iğrin
ve seb'ani'e

Center: Struck iby Sultan Abu Sa'id
/ Bahadır Khan / May his kingdom
be etenal / Ahlat /
Margin: In the year seven hundred
and twenty-four

Resim-5. Ebu Said Bahadır Han adına Ahlat'ta bastırılmış bir para

önyüzü / obverse

Ortada: Allah / Lâilüheil /
Muhammedün / Resullullah /
Ebubekr / Ömer / Osman / Ali /
Çevrede: Fesevkefikemullahi ve
hüve's semü'l alim

Center: There is no God but Allah /
Muhammad is the Prophet of Allah /
/ Abu Bakr / Umar / Othman / Ali /
Margin: God will suffice thee
against them / for He hears and
knows

arkayüzü / reverse

Ortada: Sultan / il' ädil Anushirvan /
hullide mülkehu / duribe / Bergeri
Çevrede: (Darptarihi olucaktur,
okunamadı.)

Center: The Just Sultan
Anushirvan / May his kingdom be
eternal Struck [at] Bergeri

Resim-6. İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Bargiri'de Anuşirvan adına bastırılmış para

150 • 10526 • Silver • Double dirham • 25 • 4.30 • 701 • Arjish-Khilat

150 • 10526 • Gümüş • Çift dirhem • 25 • 4.30 • 701 • Erciş-Halat

173 • 10563 • Silver • Dirham • 22 • 2.10 • 699 • Khilat

173 • 10563 • Gümüş • Dirhem • 22 • 2.10 • 699 • Halat

174 • 10564 • Silver • Double dirham • 26 • 3.90 • 700 • Khilat (Rajab)

174 • 10564 • Gümüş • Çift dirhem • 26 • 3.90 • 700 • Halat (Receb)

175 • 10565 • Silver • Dirham • 21 • 2.20 • 700 • Khilat (Rajab)

175 • 10565 • Gümüş • Dirhem • 21 • 2.20 • 700 • Halat (Receb)

176 • 10566 • Silver • Dirham • 22 • 2.15 • 700 • Khilat (Muharram)

176 • 10566 • Gümüş • Dirhem • 22 • 2.15 • 700 • Halat (Muharrem)

272 • 10764 • Copper • 25 • 2.60 • 6.. • Khilat

272 • 10764 • Bakır • 25 • 2.60 • 6.. • Ahlat

284 • 10875 • Silver • Double dirham • 27 • 3.75 • 714 • Khilat

284 • 10875 • Gümüş • Çift Dirhem • 27 • 3.75 • 714 • Ahlat

331 • 10842 • Silver • Double dirham • 25 • 3.80 • 714 • Arjish

331 • 10842 • Gümüş • Çift dirhem • 25 • 3.80 • 714 • Erciş

333 • 10845 • Silver • Double dirham • 26 • 3.85 • 714 • Arjish-Tukat-Khilat

333 • 10845 • Gümüş • Çift dirhem • 26 • 3.85 • 714 • Erciş-Tokat-Halat

760 • 11682 • Silver • Double dirham • 21 •
2.40 • 738 • Ahlat

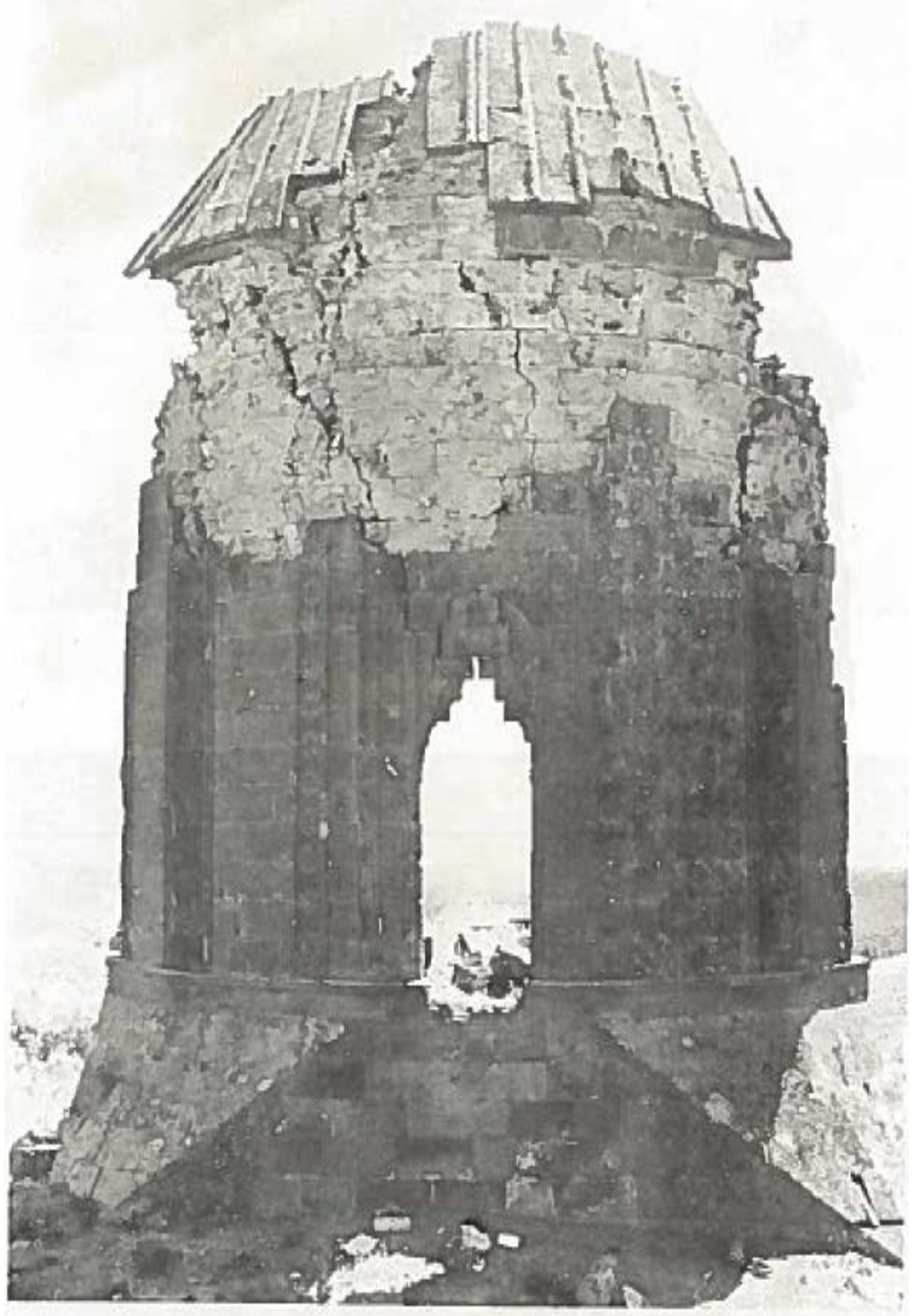
760 • 11682 • Gümüş • Çift dirhem • 21 •
2.40 • 738 • Ahlat

884 • 12038 • Silver • Dirham • 16 • 1.32 •
747 • Bergeri

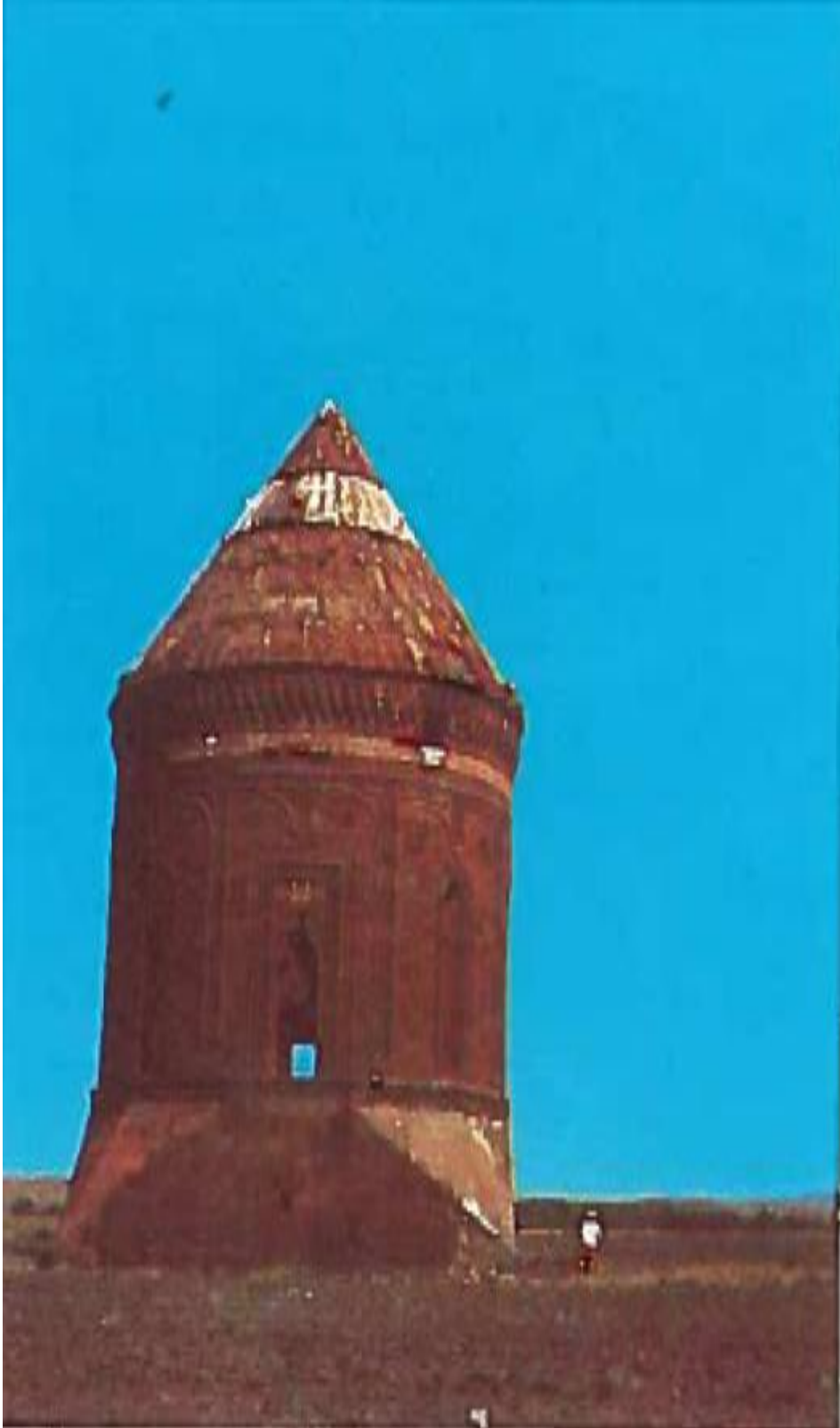

884 • 12038 • Gümüş • Dirhem • 16 • 1.32 •
747 • Bergeri

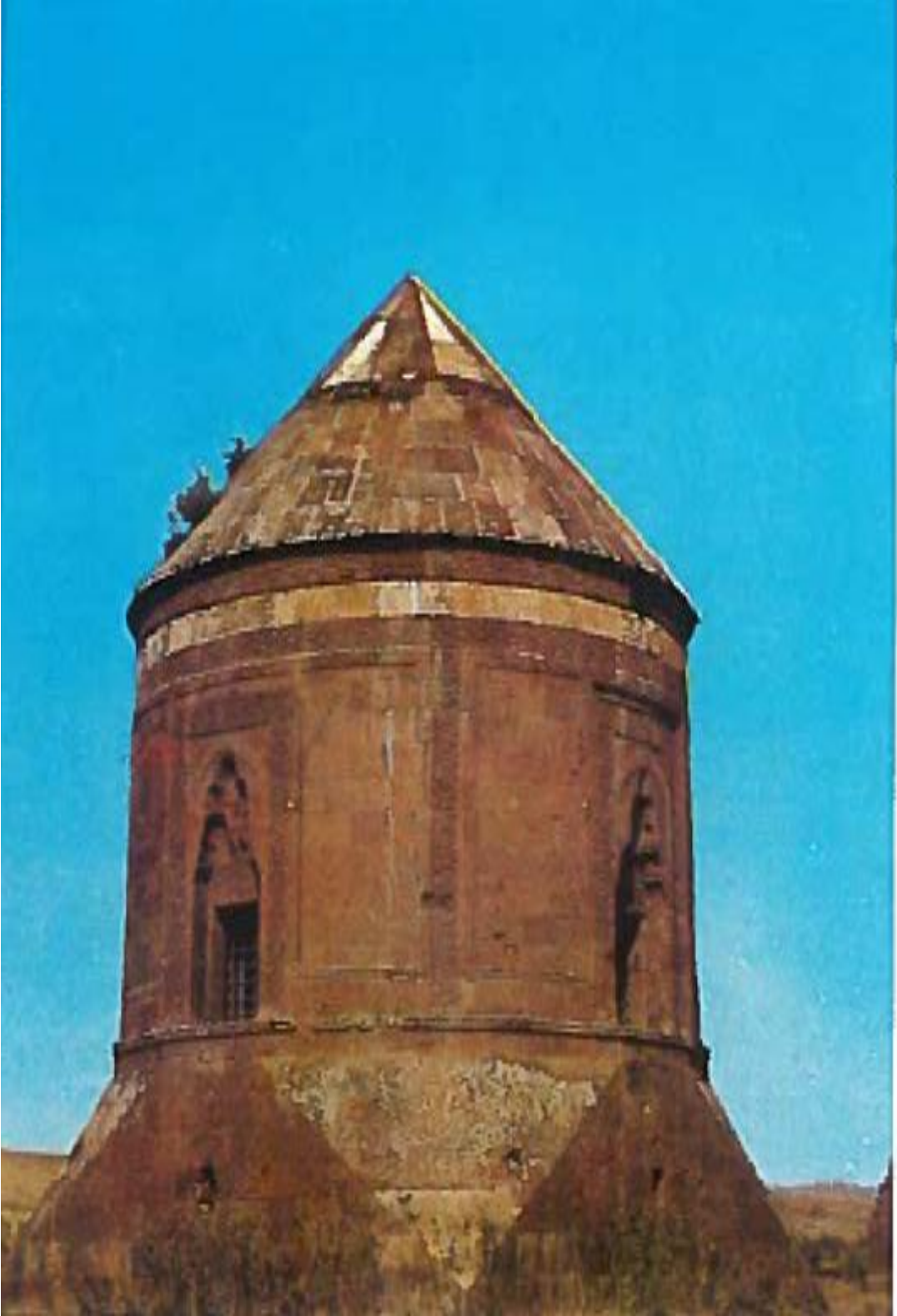
Resim-7. İlhanlılar Döneminde Van Gölü Havzası'nda farklı tarihlerde bastırılmış gümüş ve bakır para örnekleri (Tuncay Aykut, “Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu”, **Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri** Yapı Kredi Yayınları, İstanbul1992.)

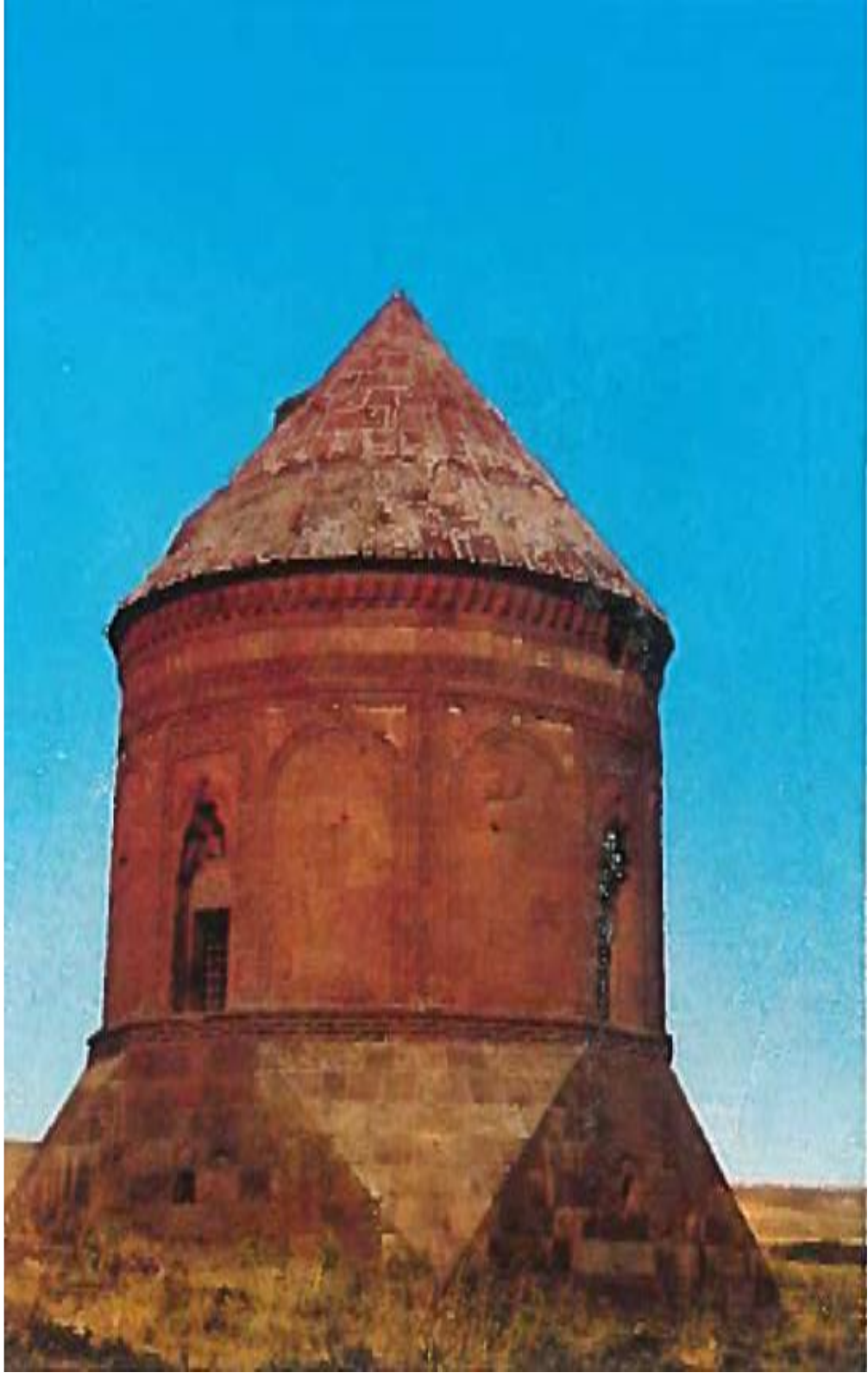
Resim-8. Hasan Padişah Kumbeti (Nermin Tabak, **Ahlat Türk Mimarisi**, İstanbul 1972.)

Resim-9. Usta Şagird Kumbeti (Nermin Tabak)

Resim-10. Hüseyin Timur Kümbeti (Nermin Tabak)

Resim-11. Buğatay Aka Kumbeti (Nermin Tabak)

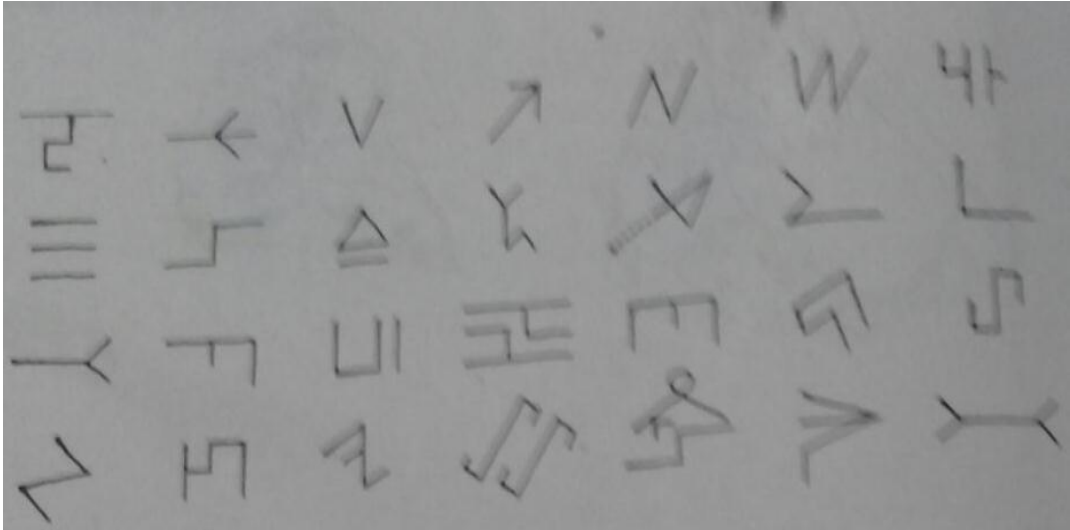
Resim-12. Yarım Kumbet (Nermin Tabak)

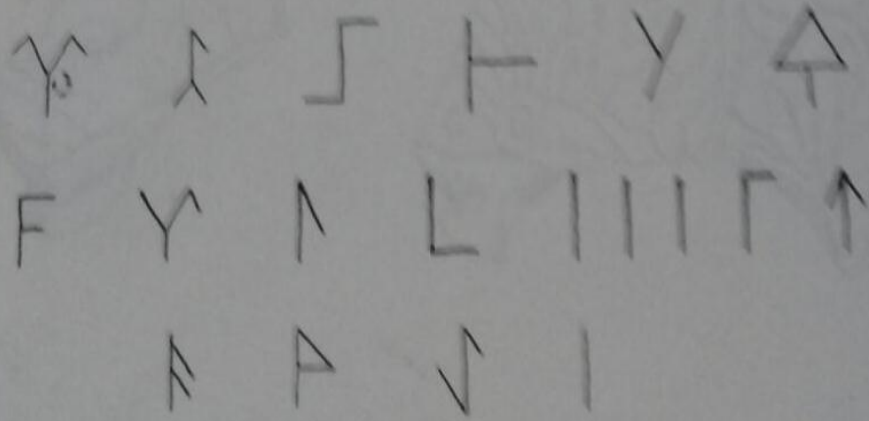
Resim-13. Keşif Kumbeti (Nermin Tabak)

Resim-14. Bayındır Köprüsü (Nermin Tabak)

Şekil 19- Mezartaşları üzerinde görülen damgalar

Şekil 20- Bitlis Bapşin Hanın üzerindeki Oğuz damgaları

Resim-15. Oğuz damgaları (Recep Yaşa, **Bitlis'te Türk İskânı** (XII. ve XIII. Yüzyıl), Ankara 1992.)